

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний центр огієнкознавства

ІВАН ОГІЄНКО І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична та філологічна

Випуск XIX

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
2022

УДК 001(477)(092)+378
ББК 72(4Укр.)я434+74.58
I-18

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія KB №20173-9973 IPP від 15.07.2013 р.

Затверджено як фахове видання категорії «Б» для спец. 035 Філологія
(наказ МОН України №848 від 10.10.2022)

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 29 листопада 2022 р.)

Збірник індексується наукометричними базами: **Google Scholar, Index Copernicus.**

Рецензенти

Микола Степаненко, доктор філологічних наук, професор
(Національний університет біоенергоресурсів)

Валентина Біляцька, доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри філології та мовної комунікації
(Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»)

В'ячеслав Магась, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільних наук
(Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова)

Редакційна колегія

Людмила Марчук, доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (*головний редактор*);

Олег Рарицький, доктор філологічних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (*відповідальний редактор*);

Олександр Кеба, доктор філологічних наук, професор Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка; **Тетяна Петрова**, кандидат філологічних
наук, доцент Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди;

Ольга Турко, кандидат філологічних наук, доцент Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка; **Анна Хома-Сувала**, доктор
таблітований Університет імені Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні (Польща);

Жанна Янковська, доктор філологічних наук, професор Національний університет
«Острозька академія»; **Сергій Копилов**, доктор історичних наук, професор Кам'янець-
Подільський національний університет імені Івана Огієнка; **Анатолій Глушковецький**,
кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка; **Олександр Завальнюк**, доктор історичних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;

Олександр Комарницький, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка; **Олександр Федьков**, доктор історичних
наук, доцент Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка;

Анатолій Філінюк, доктор історичних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та
філологічна / [редкол.: Людмила Марчук (голов. ред.), Олег Рарицький (відп.
ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. XIX. 284 с.

До збірника ввійшли матеріали, присвячені узагальненню історичних, лінгвістичних,
літературознавчих і дидактичних аспектів сучасних новітніх наукових досліджень; системі
формування духовного потенціалу сучасної молоді; перспективним інноваційним авторсь-
ким науковим технологіям, присвяченим розвитку концепцій Івана Огієнка.

Збірник адресовано науковцям, викладачам, учителям, здобувачам вищої освіти
різних рівнів, усім, кого цікавлять актуальні питання вітчизняної гуманітарної науки,
проблеми української духовності та культури.

УДК 001(477)(092)+378
ББК 72(4Укр.)я434+74.58

ISSN 2309-7086

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2022

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
Ohienko Scientific Research Center

IVAN OHIENKO
AND CONTEMPORARY
SCIENCE AND EDUCATION

SCHOLARLY PAPERS

History and Philology

Issue XIX

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
2022

UDC 001(477)(092)+378

Certificate of state registration of the printed mass medium
KB № 20173-9973 ПП, 15.07.2013

Approved as a professional edition of category «B» for specialists. 035 Philology
(order of the Ministry of Education and Culture of Ukraine No. 848 dated 10.10.2022)

The publication is approved by the Academic Council of Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohiienko National University (Protocol № 11, 29.11.2022)

The volume is indexed in **Google Scholar**, **Index Copernicus**.

Reviewers

Mykola Stepanenko, Doctor of Philological Sciences, Professor
(National University of Bioenergy Resources)

Valentina Bilyatska, Doctor of Philological Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Philology and Language Communication
(National Technical University «Dniprovska Polytechnic»)

Vyacheslav Magas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Social Sciences
(Zhytomyr Military Institute named after S.P. Korolev)

Editorial Board

Liudmyla Marchuk, Doctor of Philology, Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (*Editor-in-Chief*);

Oleh Rarytskyi, Doctor of Philology, Associate Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (*Executive Editor*);

Olexandr Keba, Doctor of Philology, Professor Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University; **Tetiana Petrova**, Candidate of Philology, Associate Professor
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; **Olha Turko**, Candidate of
Philology, Associate Professor Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University;

Anna Khoma-Suvala, Doctor Habilitatus Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland;

Zhanna Yankovska, Doctor of Philology, Professor The National University of Ostroh Academy;
Serhii Kopylov, Doctor of History, Professor Kamianets-Podilskyi Ivan
Ohiienko National University; **Anatoly Hlushkovetskyi**, Candidate of History, Associate
Professor Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University;

Oleksandr Zavalniuk, Doctor of History, Professor Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohiienko National University; **Oleksandr Komrnytskyi**, Doctor of History, Professor
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University; **Oleksandr Fedkov**, Doctor of
History, Associate Professor Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University;

Antolyi Filinyuk, Doctor of History, Professor Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National
University; **Zoreslava Shevchuk**, Candidate of Philology
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University (*Technical Editor*)

Ivan Ohiienko and Contemporary Science and Education: Scholarly Papers.
History and Philology / [editorial board: Liudmyla Marchuk (editor-in-chief),
Oleh Rarytskyi (executive editor), et al.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-
Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 2022. Issue XIX. 284 p.

The collection includes materials devoted to the generalization of historical, linguistic,
literary and didactic aspects of modern scientific research; the system of formation of the
spiritual potential of modern youth; promising innovative author's scientific technologies
dedicated to the development of Ivan Ohienko's concepts.

The issue is addressed to scholars, educators, students and all those interested in
topical issues of Ukrainian humanities, spirituality and culture.

ISSN 2309-7086

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19

© Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko
National University, 2022

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

*Я взяв своє серце маліми руками
Й віддано поклав Україні до ніг,
І юна любов розцвіла ся між нами
І став я орати твердий переліг.
Й нікому вже більше не дав я любові,
Бо другого серця кохати не маю,
І вірним зостанусь, аж дошки соснови
Єдину любов мою спинять безкраю...*

(Іван Огієнко. 1940.9.X).

Початок третього десятиліття ХХІ століття – складний часовий відрізок у долі Української держави, що позначився розв’язуванням повномасштабної війни проти України, яка співпала з ювілейним роком видатного українського вченого, невтомного громадського діяча і провідника національної ідеї Івана Огієнка. Поборник єдиної соборної України, дослідник та проповідник української мови, член уряду УНР, перший ректор Кам’янець-Подільського національного університету, який носить його ім’я, митрополит, який увів українську мову в богослужіння, виголосив сотні проповідей, багато з яких були видані, або розійшлися в рукописних списках. У колі інтересів Івана Огієнка, де б він не був і яку б посаду не обіймав, була українська культура, історія церкви, мови та правосуду. У різні роки він створював, редагував, всіляко підтримував українські видання.

Із перспективи сьогодення Іван Огієнко, попри десятки і сотні публікацій, постає як знакова особистість, що й тепер спонукає дослідників на ще глибший аналіз, спостереження чи зіставлення, уточнення висновків. Як інтелектуал Іван Огієнко жив і творив у часі й просторі кількох культурних світів – українського, польського, канадського. Його яскрава постає вражає діапазоном сфер діяльності, багатством духовних обширів, незвичним колом зацікавлень, дивовижною ерудицією, знанням низки європейських і класичних мов, продуктивністю творчої праці.

Огієнковий університет упродовж 2022 року провів низку заходів на вшанування цієї великої постаті – це і наукові конференції, круглі столи, дискусійні платформи, мистецькі та духовні заходи, публічні лекції.

У ювілейний рік побачив світ ХІХ випуск збірника **Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія історична та філологічна**. Статті українських та зарубіжних науковців, які ввійшли до збірника, структуровані за

розділами: **Мовознавча спадщина Івана Огієнка і сучасна українська наука, Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста, Педагогічні концепції Івана Огієнка і сучасна теорія і практика національного навчання та виховання, Регіональні дослідження в контексті світової класики, Актуальні питання історичної науки, а також Рецензії та Події.**

Редакційна колегія переконана, що задекларований збірник буде найкращим вінком сучасних науковців на Огієнкову могилу на чужині, адже він сприятиме відновленню історичної пам'яті, дасть можливість осмислити політичні, мілітарні та культурні процеси в Україні та діаспорі, сприятиме їх ретельному вивченню, покаже життєвий шлях і суспільно-політичну активність відомого діяча українського національно-патріотичного руху ХХ сторіччя, слова якого: *Даю народові все, що маю: Всю душу, розум і все серце, – Святу Біблію безкраю, Бездонне море і озерце!...* – ще раз доводять, що нині ім'я Івана Огієнка стало символом служіння справі утвердження української державности та соборности.

*Ректор Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
професор **Сергій КОПИЛОВ***

МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА НАУКА

УДК 811.161.2'373:821.161.2Ткачівська
DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.7-18

Інна Беркешук

ORCID 0000-0002-4772-7480

*кандидат філологічних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНТЕКСТУАЛЬНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ МАРІЇ ТКАЧІВСЬКОЇ

У науковій статті класифікований й проаналізований вербальний компонент контекстуальної експресивності мовної картини світу авторки. Аналізована конотативна лексика виражає почуття, негативну оцінку, позитивну оцінку як у мовленні жінок, так і в мовленні чоловіків. Фемінна вербальна картина твору значно багатша, емоційніша, ніж вербальна картина світу маскулітності.

Ключові слова: конотативна лексика, експресивні лексеми, емотиви, контекстуальна експресивність.

Постановка проблеми. Наше сучасне життя неможливо уявити без емоційно-забарвленої лексики. Адже завдяки цим лексемам ми можемо виражати свої емоції та почуття, негативну чи позитивну оцінку, ділитися з усіма своїми асоціаціями та уявленнями. Неабияке значення експресивна лексика відіграє в розкритті образів персонажів у постмодерній літературі. Досліджуючи рідну мову, дуже влучно про її експресивне багатство сказав І. Огієнко: «Багатство мови найсильніше виявляється в багатстві

нашого словника, а також і в багатстві форм, особливо складневих. Завжди пильнуймо, щоб словник наш був багатий на небуденні слова, а коли можна – то й на ясні новотвори» [4, с.172].

Дослідження про функціонування емотивів у сучасних художніх текстах знаходимо в працях науковців Л. Пустовіт, В. Калашника, І. Грицотенка, Н. Сологуб, В. Чабаненка, С. Ярмоленко, Л. Марчук, Н. Бойко, Т. Хомич та ін.

Метою розвідки є дослідження й аналіз конотативної лексики у романі “Голос перепілки” Марії Ткачівської [6].

Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких завдань: визначити підходи до класифікації емотивних лексем; виявити особливості функціонування експресивів; проаналізувати функціонування емотивної лексики у романі “Голос перепілки” Марії Ткачівської.

Предметом дослідження є експресивна лексика в романі “Голос перепілки” Марії Ткачівської.

Емоційність присутня в усіх сферах життєдіяльності людини. Саме тому дослідження експресивності мовних засобів в сучасному мовознавстві актуальне.

Виклад основного матеріалу. В організації художнього тексту велику роль відіграє функціонування експресивних лексем. Сучасна лінгвістика переконує нас у тому, що емотивна лексика є важливим компонентом системи образних засобів художніх текстів. Мовні експресиви призначені бути посередниками між навколишнім світом і внутрішнім світом людини, між мисленням і мовленням.

Художній текст як авторський витвір характеризується багаторівневою структурою зі складною організацією і своєрідними засобами мовлення національної картини світу. Особливу увагу сьогодні привертають передусім лексико-семантичні експресиви, які виступають стилетвірними складниками художніх текстів, допомагають у формуванні змісту та є засобами увиразнення.

Експресиви мають як емоційне, так і понятійне значення, а також сильне вираження змісту чи емоцій (експресію). Послугуючись експресивами, людина може виражати емоції, негативну чи позитивну оцінку, почуття, здатна викликати асоціації та уявлення.

Використовуючи експресивну лексику, автори вдається розкрити місцевий колорит, описати звичаї і традиції народів, перемістити читача в певний період часу, передати емоційний стан героїв, зобразити суспільні чи історичні події, задати темпу читання.

Загалом за функціональним значенням мовознавці виділяють два типи емоційно-забарвлених слів. Перший тип емотивних лексем – це слова, які одночасно виражають емоції і поняття.

Другий тип емотивних лексем – це слова, що виражають тільки емоції і не мають понятійної основи. До цього типу відносяться емотивні вигуки, що є симптомами реакцій на фізичні подразнення та психічні переживання людини (ох!, ай!, фе!, ого!, тьху! та інші). Їхню семантику можна визначити в усному мовленні за тембром, силою голосу та інтонацією, а на письмі – за широким контекстуальним тлом.

Досліджуючи вербалізацію експресивів, Н. Бойко зазначає, що спектр емотивно-аксіологічних значенневих планів експресивів у художніх текстах досить широкий. «Він ґрунтується на таких основних ознаках експресивних лексичних одиниць, що вирізняють їх із-поміж нейтральних лексичних одиниць: органічний зв'язок із позамовними фрагментами національної картини світу; вплив науково-технічних, суспільно-економічних та культурних змін, які відбуваються в суспільстві; першорядна роль людського чинника; належність до специфічної лексико-семантичної підсистеми; максимальна відкритість; постійне активне поповнення новими словами та лексико-семантичними варіантами (у тому числі й лексемами неслов'янського походження, утвореними шляхом калькування тощо); полікомпонентність семантичних структур та стійкість лексичних значень; наявність формальних ознак експресивності; багатство парадигматичних, асоціативних та синтагматичних відношень і зв'язків; відтворюваність в ідіолектах письменників; поєднання двох функцій – експресивної та номінативної (за умови пріоритетних позицій першої); модифікація нових значенневих планів у семантиці узуально нейтральних лексичних одиниць під впливом контекстного оточення» [1, с.7].

Емотивну лексику у творі «Голос перепілки» можемо чітко розділити на дві групи: слова, які від початку вже є емоційно забарвленими. Здебільшого це абстрактні поняття, в яких уже закладена негативна чи позитивна інформація, і експресиви є основною, постійною ознакою цих лексем. Серед цієї групи конотативна лексика теж має місце для вираження, адже має яскраву внутрішню експресію; слова, які набувають експресивності в контексті. До цієї групи ми відносимо слова, в яких відсутня емоційна оцінка семантично, але набувається граматичним шляхом або в контексті (переважно це ті лексеми, експресивне звучання яких досягається завдяки засобам словотвору).

Експресія у зв'язку з іншими лексичними одиницями виявляється в контексті і проявляється в поєднанні з неочікуваними асоціаціями, стильовою контрастністю, а у мовленні слугує для відображення динамічних процесів.

Отже, в організації художнього тексту функціонування експресивних лексем відіграє велику роль. Оскільки емотивна лексика є важливим компонентом системи образних засобів текстів і призначена бути посередником між навколишнім світом і внутрішнім світом людини, між мисленням і мовленням.

Крім того, в аналізованому романі Марії Ткачівської «Голос перепілки» виділяємо дві групи лексичних експресивів: контекстуальні та внутрішньосистемні. Слова, в яких закладена позитивна чи негативна інформація, називаються внутрішньосистемними експресивами (більшість з них – абстрактні поняття). Дізнатись про емоції, що виникають від прочитаного у читача, та прослідкувати емоційний стан героїв ми можемо за допомогою таких прикладів:

- щастя: *нині він готовий був обійняти цілий світ!* [6, с.177]; *Як часто вони вдвох із батьком годинами чаклували над рецептами, химерили й тишилися своїми витворами* [6, с.177]; *Діти штовхали одне одного в сніг, беешкетували, верещали від задоволення* [6, с.178]; *Він підбіг, об-*

- хопив її за талію й тепло пригорнув до себе. Як солодко стало її губам. Як трепетно серцю [6, с.162]; Мартин літав попід хмари [6, с.176]; – Дякую, – засяяла Ганна. Якби її воля, вона б сьогодні пригорнула до себе цілий світ! [6, с.102]; – Буду, – любувався Ганною Борис [6, с.103]; Вона підвелася з лавки, витягла над головою руки й граційно ставала на пальчики, наче була кульбабкою. Нова шовкова спідниця широко розвіялася легкою парасолькою навколо її струнких ніг. Білі пасма волосся спадали на чоло, на плечі. Очі блищали в сяйві місяця. І якби щастя можна було виміряти пригорницями, то воно точно б не вмістилося ні в її, ні в Борисові великі долоні. Сьогодні в ній, Ганні, зачалось і народилося щастя! [6, с.106]; Зала променилася від щастя [6, с.57]; Діти затамовували перед ним подих, очікуючи на омріяний згорточок [6, с.57];
- радість: ...бринить ледь чутний тоненький голос утішеної перепілки [6, с.13]; – Ферштейн! – вдихав Мартин повітря над шматочком хліба, готовий навіть обняти сердитого Трохима за його щедрість. – Коли я виросту й ви прийдете до мене просити, я дам вам три кусника хліба й дві грудки кулеші [6, с.25]; Та Мартин з одного боку дуже втішився, що знову має картуз, а з другого боявся за Тодося [6, с.51]; Мартин тримав у руках лискуче, загорнене у фольгу пуделко й не дихав. Пальці ковзали по сліпучій гляцевій гладіні й завмирили від ледь чутного шелесту. “Це мені?” – токотало в грудях. “Це мені” – теленькало серце [6, с.58]; Мартин ковзав повільними рухами по лискучій фользі й, майже не дихаючи, розгортав її, вслухаючись у шелест: лиш би не розшарпнути позіткту! Щойно фольгу було складено конвертиком і заховано в шухлядку біля ліжка, Мартин торкнувся покривки свого пуделка: ще зроду-віку нічого пахучішого він не тримав у руках! Хлопець глибоко втягнув повітря. – Справдешній шоколад! Понохай! – звернувся від до Тодося. Той уже майже не дихав. Мартин витягнув із пуделка тоненьке шоколадне плястерко, обережно зняв із нього папір і розгорнув фольгу. Коричневі квадратики, які він уже бачив в інших хлопців, тепер були і в його руках. Мартин провів по них пальчиком. “Які гладенькі!” Він підніс їх спочатку до свого носа, а відтак – до Тодосевого. “Як пахне!” Мартин подовгу вбирив повітря навколо шоколаду, опісля поклав його на подушку й обережно натиснув на плитку десь посередині [6, с.59-60]; Він глядів на віконце, крізь яке пробивався сонячний промінь. Мартин відчував, як нагрівалася шибка і як крізь неї проступала весна. Він тримав у руці вербові котики й гладив їх пальцями. Які м’якенькі! Мартинові очі заплющувалися самі, він навіть не помітив цього [6, с.61]; Тепер усі чекали на вечірнє празникування, щоб поласувати солоденьким [6, с.62];
 - здивування: Мартин завмер. Проте очі мимоволі самі глигнули в бік печі, чи нема десь чого смаченького. [...] Ото хата! І стіл новий, і лавка. Коли він, Мартин, виросте, буде столярувати й собі такі зробіть. Хлопець уже наводив оком на всі закутки: “Глізко нове. І гора врання на жердці, що висит над ліжком. Аж образи закривас. І нашо ї му скілько?” [6, с.17-18]; Трохим розгорнув хустку, і Мартин побачив у ній великий шматок хліба. “Та ним можна було б нагодувати півсела”, – подумав малий, але не наважився сказати про це Трохимові, бо той це передумас. – Ого! Та

там є майже три кусники! – усе ж не втримався Мартин і поволі втягнув у себе повітря. – Який він солодкий! [6, с.24]; Мартин бачив, як відчинилися двері і їм назустріч вийшла приємна усміхнена жінка в біленькій блузі, коричневій спідниці та коричневих черевичках на високих підборах. Таких Мартин ще ніколи не бачив [6, с.38];

- закоханість, кохання: він був старший від Йосифа й добре знав, як до дівчини приступити, аби її серце зателенькало. Ой як зателенькало воно в Стефки! [6, с.161]; Бачила, як Борис відчиняє двері стодоли, зачинає й припадає до її губів, обцілює шию, плечі, груди, які ще не знали, що таке ніжність [...] “Яка ти солодка, Стефцю. Яка солодка!” Він похапцем кидає свій сардак на сіно, ще дужче обхоплює Стефку руками, і вони обоє потоптають у перші для неї й далеко не останній для нього любові [6, с.162]; Мартин пригорнув Оленку, як маленьку пташку, що випала з гнізда. Він чув, як несамовито калатає її серце, як по-дитячому притискаються до нього її груди, як глибоко й гаряче дихає худенке тіло, як сама розплітається її коса й лоскоче йому обличчя, шию, обвиває його пальці. Раптом її палахкі губи перепинили йому подих, ще більше розбурхали серцебиття. Його тіло ставало слабким, руки – спраглими. Він розцібнув її сорочку й відчув те, чого ніколи в житті не відчував: гаряче, сповнене любові й чекання дівоче тіло [6, с.148];
- захоплення: найважче Мартинові давалося письмо. Він забирався на своє ліжко, брав у руки зошит і дивився на нього, як баран на нові ворота. “Нащо мені вчити ті букви й складати слова?” – знизував плечима. “Дурний тебе піп хрестив, – крутив пальцем коло чола Тодось. – Не маєш чим гризтися. Я такої не вмю, і що? Мені ніч не зле від того. Ти хоч до математики хист маєш. А я й у математиці дурний, як валінок”. Тодось справді нічого не любив, окрім віршів. Ця Тодосева пристрасть була Мартинові навіть дужче на руку. Щовечора перед сном пані Левська здійснювала контроль неминучого читання віршів. Тодось проказував аж два: один – за себе, а другий – за Мартина [6, с.52]; Він знав, що не дістане подарунка, але пісню вивчив: він теж мав дар – казала пані Левська про Тодосів спів [6, с.56].
- хвилювання: Варварині руки ще досі тремтять. Вона відчуває в собі непевність, але бере ножиці, конопляне прядиво [6, с.9]; – Йой, падоньку! Ти горюш! У тебе горечка! – Варварині руки знову тремтять [...] Варвара мигцем хапає з лави свою хустину, намочує в коновці з холодною водою, що стоїть коло дверей (якби ж то холодна...за ніч у хаті нагрілася), і прикладає Стефці до голови. Далі біжить до комори, хапає пляшку самогонки й за мить уже обливає. “Боже помози їй”. Варвара не зважає, що з-під подушки вислизає їй мокріє її шлюбна сорочка, що солома сиплеться на землю, що верета стає мокрою [6, с.11]; Її серце калатає, як дзвін біля Рожнівської церкви, що його чути мало не до Косова. Як звестися на ноги? Поволі переставляє одну ногу, другу, торкається долівки. Варвара підставляє їй плече. Стефка робить крок, другий, п’ятий... Розпростирає руки, як знесилені крила. Повільно шукає рівновагу і, як підбита перепілка, ступає до печі [6, с.12]; – Слава Ісу, – зупинився на порозі Мартин, не знаючи, як вступити до хати. Він міцно притиснув одну ногу до другої, щоб

- не видати, як вони тремтять [6, с.17]; — Лиш би незобидив хто, — затремтів у Трохима голос. — Не зобидить, побачите! — Дав би Бог! — Трохимів голос іще дужче затремтів. Старий глибоко вдихнув, підійшов до столу, узяв сіру хустину з хлібом і поклав Мартинові до рук. — Возьми! [6, с.37]; Хлопець скоцігорбився і, тремтячи, як осика на вітрі, поплентався коридором до кімнати зі “стільцем” [6, с.44]; У Мартина закалатало в грудях. Він також досі ніколи не тримав у руках каштан. Хлопець почав обмацувати пальцями траву [6, с.47]; — Пані Зося, я вмиру? — З чого ти взяв? — глянула на Мартина великими зеленими очима пані Зося, поправляючи йому подушку. — У мене гарячка. — Ну то й що? — Як що? Пан Стоцький казав, що всі хвороби лікує палиця. Без неї довго не живуть. А я вже три тижні живу без палиці. — То він жартував, — заспокійливим голосом відповіла пані лягерова. — Ага, жартував. Хіба він вміє жартувати? — Уміє, лише себе не вказує [6, с.50];
- розчарування: Чого одні дають кусник хліба, а інші відбирають? Чого одні багаті, а інші такі, як ми? — Мартин витер рукавом очі й ще раз глянув на Варварине вікно. — Най краще в мене болить шлунок, ніж у Варвари — тіло [6, с.31]; Проти злого люду не попреш, — зітхала Стефка. — Людська лють страшніша від Божої карі. Та лють ринула і на неї [6, с.33]; Тодось теж заспівав пісню й проказав вірша, поглинуючи на пані Левську. Та вона незрушно спозирала то у вікно, то на свої пальці, навіть ані разу не поправивши на шиї хустинку, що вона завжди робила. Пані Зося також гляділа у вікно. Мартин бачив, як вона зітхнула і як сумно зиркнула на пані Левську [6, с.51]; Тодось стояв обруч Мартина й уже майже не дихав, поглинуючи на Мартинів глянцевиий пакунок. Він так доскіпливо вдивлявся в Миколая, що аж віт ішов йому перекидьки перед очима. Витягував шию, виструнчувався, наче проковтнув палицю. Можливо, пані Левська забула сказати Миколасві про його витівки в сонний час. Миколай крутнувся до Ангела, яось дивно баламкнув йому рукою, і той видобув зі свого візка довгу тоненьку лозину. — Це тобі, Теодоре. Тодосеві руки пригнулися до штанів. Він не ворухнув ними, як і не ворухнув ногами, що приклеїлися до підлоги. Його маленькі чорні очі прикипіли до начищених чобіт, до кантиків штанів і ставали криницями, які ніяк не хотіли пересихати [6, с.58];
 - обурення, гнів: — Я сказав, не дедьо! І скажи своїм голопуцькам, що як взлощуси, то так віддубащуй їх, що тим бенькартам ніц не схочеси! [6, с.17]; — Бййси Бога, Мартине. І чи тобі не встидно таке питаєти? — Стефка зашарілася, ухопила з Мартинових рук миску й з грюкотом кинула на під [6, с.20]; Він, залізна зозулька, збирається з усіх сил, уже ось-ось проступить його голос — аж раптом пружина повертає його назад, за нею клацають дверцята, і він знову опиняється в цій маленькій хатинці, де від нього нічого не залежить. Мартин перелякано лушпанить у дверцята: “Допоможіть! Допоможіть!” Та ніхто не приходить на допомогу [...] Він щомога духопелить у стіни, щодуху дубасить у дверці [6, с.49-50];
 - байдужість: Стефка вже про таке не думає. Лише віддає себе в руки Богові й Варварі. Кому ж іще? [6, с.9]; Варвара не зважає, що з-під по-

душки вислизає й мокріє її шлюбна сорочка, що солома сиплеться на землю, що верета стає мокрою [6, с.11]; Сніг сіявся з дерев йому на голу, за комір, студив тоненьку шию, залітав у пазушину, що аж мокріла одіж. Набивався у його шкабани, у ноги заходили зашпори, і ще по дорозі до лісу він не міг рухати пальцями. Та малий не зважав на це: ходив поміж дерев і збирав патицчя, кладучи його біля Стефки [6, с.22]; Мартин мовчав. Він не хотів ні паляниць, ні брази. І не знав, чи хотів він чогось узагалі [6, с.30]; – Скажи це свої Стефци, а не мені. Я не збираюси годувати її видупків. А тепер забирайси звідси. Марш! [6, с.31]; Мартин не ворухнувся. Не глянув ні на Трохима, ні на картуза. Якби на його місці був Тодось, той би давно вхопив картуза й висадив би собі на голову [6, с.36];

- страх: Лише не йдем у темні джємори, бо там страхи страшезні, там навіть ведмеді є, – казав Мартин до Влодка й садив його на галявині [6, с.21]; Її пересохлі губи щось намагалися сказати, але лихоманка була сильніша від Стефки. Мартин злякався. Він зачинив за собою двері й побіг до Варвари [6, с.26]; Хвилі бігли швидко, особливо посередині річки. Мартин сидів на дерев'яній дошці й тримався за бортик човна. Його погляд тримався то однієї хвилі, то другої, то третьої супроводжуючи їх, аж поки вони не зникали у великій воді. Тут вода була ще страшніша, ніж видавалася з берега. Мартинові крутилося в голові. Варвара весь час тримала його за руку [6, с.27]; Мартин бачив, як вона блювала, вириваючи із себе якісь дивні й страшні звуки, від яких йому ставало ще моторошніше [6, с.28]; Мартин уздрів чиюсь синю закостенілу руку в мокрому розлізлому рукаві, що стирчала з дна чана. Хлопець закричав. Але то був якийсь дивний крик, що не мав звуку. Він усе ще тримався горла й ніяк не міг від нього відірватися [6, с.29]; Мартин боявся. Він боявся, коли Стефка видавала ті дивні звуки, і боявся, коли вона мовчала [6, с.32]; Мартин закричав. – Стефко, де ти? Стефко? – зірвався Мартин на рівні ноги. – Я ту', – почувлось від печі. – Спи. Влодкови вже легше. Він вже не буде видіти, що таке порожні руки... [...] Мартин притиснувся до стіни. Він не чув ні вітру за вікном, ні голоду в шлунку. Чув лише тонесенькі жалібні звуки пташки, що долинали від печі. То була Стефка [6, с.32-33]; Відтак щось сказав до Трохима, але Мартин не розчув. Проте не переставав притискати кулачок до кулачка. Його ноги приросли до землі й уже більше не човгали [6, с.36]; Мартин дивився то на дірки в дошках, то на манівець позаду підводи, то на небо, притемнене хмарами. Хмари не знали, куди припудить їх вітер, а Мартин не знав, куди припровадить його ця підвода. “Де ти, Стефко?” – Чого боїтеси? Інші діти не мають шо їсти, а ви в притулку панувати будете! – коментував фірман [6, с.38];
- сум, жаль, відчай: віцілює блискавка десь аж під серце: “Божечку, то моя дитина!” Стефка опускається на лавицю, незграбно бере маленький згорточок і невміло пригортає його до себе. “Жива!” І прориваються в ній усі її болі, і спливають у бистринь Черемошу всі її жалі. Усе те, про що мовчала всі ці місяці. По цоках один за одним збігають струмочки сліз. Безпорадною пташкою вона хилиться до безпомічного крихітно-

го згорточка [6, с.12-13]; А сьогодні він, єдиний годувальник, кинув сім'ю напризволяще. З'явався мертвої людини. Але ж інші не з'якалися! І тепер через нього, лякливого Мартина, у хаті немає браги. Через нього, легкодушого Мартина, голодні Влодко й Стефка. І саме через нього, слабохарактерного Мартина, у них болять шлунки. Мартин міцно заплююив очі, але з-перед них ніяк не зникала та закам'яніла синя рука, що стирчала з чана [6, с.30]; – Трохиме! – Мартин став перед ним на коліна й обійняв його ногу. – Там, на столі, ще є пару дрібок. Дайте хоч дві. – Я сказав: гет! [6, с.31-32]; “То я винен, що Стефка так мучиси. То я винен”, – витирав він рукавом сльози [6, с.32]; Її серце топилось в дощі сліз, у повені безсилля. Ноги ставали м'якими стеблами, підкошеними холодними вітрами, і самі падали на коліна. У душі була велика моква, висушити яку міг лише Бог. – Паночку, пожалійте дитину. У него нікого нема, крім мене. – Стефка стояла на колінах, складаючи до посланця руки, як до Бога. Паночку, я знаю, від мене всі відреклися [6, с.34-35]; У Мартина почав забиватися дух. Він став біля вікна, що навпроти дверей [...] Раптом Мартинові захотілося відчинити це вікно, яке заступало дорогу до світу. Хотілося вирватися звідси, знайти леда-яку лазівку чи перехопитися через цей велепеньський паркан. “Де ти, Стефко? Забери мене відси!” Мартин прихилився головою до віконної рами й вдивлявся в небо. Хмари повільно пересувалися з одного боку неба на другий, потрохи змінюючи форму. Мартинові хотілося вчепитися за них і змандрувати звідси. Дати драпака з цього притулку, від “стільця”, від палиці [6, с.44-45];

- жестокість, зневага: – Ну, то де твій Борис? Ше не скис? Йди, най даст тобі сухарів, – глумилися діти, даючи Мартинові щигля за щиглем. Мартин насував шапку аж на очі й драцював додому. – А в Бориса срака лиса, – збиткувався Тодось. – Знаєш чого? Бо він щодне сухарі їст [6, с.16]; – На перший раз стане! Вбирай штани! – скомандував пан Стоцький і відійшов від лавиці. Мартин не зрушився. Його задниця пашила, як грань у печі. Здавалося, що з неї злупили не лише шкіру, але й усе, що було під тою шкірою [6, с.46]; Лаба зістрибнув зі свого ліжка, підійшов до Мартина, шарпнув його за рукав і відчеканив: – Або ж ви обидва затулюєте писки, або спите надворі [6, с.56].

Також в тексті наявна емоційно-оцінна лексика, яка виражає внутрішню експресію. До прикладу:

- несхвальні назви осіб: *Вереди й мегери*; *Якщо відверто, то фрау була доволі капарне бабисько як на німкеню* [6, с.96]; *не воліла подобатися цим тельбухатим бауерам, які дибуюля бічними вуличками; обкурений лікар та розчервонівся й запалахкотів; зараз пошкодуєш, курво, що пащеку втворила: старе луб'я відразу понеслося на гук* [6, с.76]; – *Утопив відро? Ото вилупок!* [6, с.30]; *Я не збираюси годувати її вилупків* [6, с.31]; – *Ото бенькарт* [6, с.24]; *і скажи своїм голопуцькам* [6, с.17]; *Ото злодюги!* [6, с.174]; *Шкура ти, Мартине! Наволоч остатна!*; – *Ото м гадину пригрів* [6, с.175]; *гаркнула, як пудель* [6, с.178];
- слова зневажливої оцінки: “*Предатель совєцкой власті*”, “*продажена шкура*”, “*враг народа*” [6, с.174]; *він топче нас всіх у багно* [6, с.175];

твій дедьо такий богачисько, а в тебе в черві жаби квакают; він, безхлібний канюка, уже ходив до Бориса [6, с.131]; ще вище задер кирту; ходив лиш перехильцем і гордо носив перед собою свою вже трохи віднаслу черевину [6, с.129]; те, що Ярکو був паскудний, мартин знав; але той й 'му би борше сраку нажлів, а не ябко дав [6, с.114]; та завжди любила переривати мишачі нори й такі рознюхала; ото вже фрау дулі в'язала! [6, с.106]; хоча далеко не в усьому сама шурупала [6, с.96].

Крім того, у тексті вжито лексеми, які набувають експресивності граматицим шляхом або в контексті. Наведемо приклади слів, які емоційно-го звучання досягають засобами словотвору:

- *пестливі форми (утворені за допомогою суфіксів): крайчик ліжка; мерехтить каганець; сірою вереткою [6, с.10]; маленький згорточок; тягнеться пальчиком до червоного личка [6, с.12]; колісочка нова-нова; туло дитинокку; тоненький голос [6, с.13]; новенький дзиллик із гладенькими шліфованими лапками; маленький білий банячок [6, с.17]; солоденькі яриці; старенькі бурки; тоненьку шию; маленьку в'язочку; тоненькими пальчиками; підкидала поліниця; зачиняла дверцята [6, с.22]; маленький, куценький шматочок [6, с.24]; взяла відерце [6, с.28]; самісінького місяця [6, с.30]; паночку [6, с.34]; галузку жовтих котиків [6, с.36]; велике чистеньке подвір'я; біленькій блузіці, коричневій спідниці та коричневих черевичках; причепурила на шії хусточку [6, с.38]; біленькі сорочечки; дивився на тарілочку; крихітні безпомічні пальчики, як ледь ворушиться маленький ротик, видаючи тонесенький звук, схожий на голос новонароджений Варвариних кошенят [6, с.41]; еднісіньку [6, с.43]; жовта синичка [6, с.45]; розплющує дзьобика; клацають дверцята; маленькій хатинці [6, с.49]; Андрусь [6, с.53]; солодкі медівнички; тихенький шум [6, с.54]; щось духмяне й добреньке; маленькі коричневі квадратики [6, с.58]; подарований Тодосем каштанчик [6, с.65]; паночку, панотчику [6, с.81]; Божечку; моя Парасочка; дорога Ганусько [6, с.90]; скупонька стала; рукави куценькі; бігла до яблуньки; божими ножентами [6, с.110]; щасливої доленьки [6, с.141]; теплі долоньки; знітилася, мов хрущик; худеньке тіло; крайчики шибки; дрібним кущикам; повнісінькі груди; цілісіньку ніч [6, с.148]; сніжинку; школярі; сніжки [6, с.177]; кожним кристаликом; бурульки; морозяними віконечками; сонечком [6, с.182]; гаряченького принесу [6, с.184];*
- *слова зі значенням згрублості: важка мокра шматина [6, с.11]; жижуки спіало; срака лиса; без баби скис [6, с.15]; желіпала; галайкала [6, с.21]; того вишкрібка; терликала; смердюче й kwasне [6, с.27]; роззублені горіхові очі; ставало ще моторініше [6, с.28]; задихаючись від смороду; відворкнула Микитиха; страшну й смердючу брагу; жмаки й усякий мотлох [6, с.29]; Гайдебуря втелюючись; вирішив поквитатися; люду постягав [6, с.33]; обгойдра, шо гониці, шо віітра [6, с.35]; пробурмотів; каменюка [6, с.40]; змандрувати; дати дряпака; шкрябонуту; шуснула; прошамотів; всевидючі очі глигнули [6, с.45]; по черепашому; задницю догори; вовтузився; заднє місце обпарило вознем; скомандував; задниця пашила; покривав до своєї кімнати; смик-*

нув; засипів [6, с.46]; таких старих; зіпнувся; убгав; сполошився; спудивси; почовгав [6, с.51]; пострахати; чортяки смажат; аж скварчет; зиркала; вандрувала [6, с.54]; дурне не дейкав; не човпся; не замочував і не лоточив; розтрубив погудку; під бік буханця [6, с.61]; вода вивалить; величезний язичице; страховидним чорнющим боком; годуючи його дрижаками; млоїло; страхітну й гидку брагу; страховидло; жебонів; гарцюючи [6, с.67]; обкурений; розчервонівся й запалахкотів; добряче лупнув; зарази не притарабанили; гримасував; курво; пацєку творила; прогарчав; пирхнув; старе луб'я [6, с.76]; добрячою фурією; шурупала; лоточить; капарне бабисько [6, с.96]; паскудний; сраку нажілив; найжачив шкіру [6, с.114]; зворохобився; пошкварив; віддухонелив; бебехами нагодував; почаркує [6, с.126]; вокзалище [6, с.134]; глипає своїми чорними очиськами; товче язиком; дере ляха; доливає оливи; гне далі коштури; устромляє гнота [6, с.144]; як терня; чигала; дітлашня; куна зівак; проварнякав [6, с.149]; наволоч остатна; топче нас усіх у багно; дикий пес; ухопив за обшивку; узявся витрясати з нього душу й обкладати боки [6, с.175]; дурний, як ступа, як довбня; скапарити; який бзик мене тоді вкусив; курячий розум [6, с.186].

Висновки. Автор використовує емотивну лексику для надання чіткої характеристики емоційного стану героя, оцінки подій, а також дій та вчинків у різних ситуаціях. За допомогою цих слів письменниця привертає увагу читача та забезпечує сприймання твору на кращому рівні.

Емоційні й експресивні лексеми у творі «Голос перепілки» трапляються як в мовленні жінок, так і в мовленні чоловіків.

Отже, наше життя дуже важко уявити без різноманітних емоцій та їх відтінків. Так, в аналізованому романі виділяємо дві групи лексичних експресивів: контекстуальні та внутрішньосистемні. Авторка послуговується як внутрішньосистемними, так і лексемами, які набувають експресивності грамагічним шляхом або в контексті (пестливі форми, слова із значенням згрубілості й ін.).

Список використаних джерел і літератури:

1. Бойко Н. Лексичні експресиви як стилетвірні компоненти художнього тексту. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2014. Вип. 11. С. 7-10.
2. Бойко Н.І., Хомич Т.Л. Конотативна лексична семантика: інтенсивний і параметричний складники: монографія. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 167 с.
3. Бойко Н.І. Вербалізація світу емоцій в українській мові: семантичний аспект. *Українське мовознавство: міжвідомчий науковий збірник*. Київ: Вид-во КНУ, 2009. Вип. 39. С. 26-34.
4. Огієнко І. Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
5. Помирча С.В. Експресивна лексика як особливе та специфічне явище української літературної мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 7 (75), жовтень. С. 129-131.

6. Ткачівська М. Голос перепілки: роман. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного Дозвілля», 2018. 192 с.

References:

1. Bojko, N. (2014) Leksychni ekspresyvy iak styletvirni komponenty khudozhn'oho tekstu. *Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 10: Problemy hramatyky i leksykolohii ukrains'koi movy*. Vyp. 11. S. 7-10. [in Ukrainian].
2. Bojko, N.I., Khomych, T.L. (2011) Konotatyvna leksychna semantyka: intensyvnnyj i parametrychnyj skladnyky: monohrafiia. Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia. 167 s. [in Ukrainian].
3. Bojko, N.I. (2009) Verbalizatsiia svitu emotsij v ukrains'kij movi: semantychnyj aspekt. *Ukrains'ke movoznavstvo: Mizhvidomchyy naukovyy zbirnyk*. Kyiv: Vyd-vo KNU. Vyp. 39. S. 26-34. [in Ukrainian].
4. Ohiienko, I. (2010) Ridna mova. Uporiad / avt. peredmovy ta komentarii M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka. 436 s. [in Ukrainian].
5. Pomyrcha, S.V. (2019) Ekspresyvna leksyka iak osoblyvye ta spetsyfichne iavy-sche ukrains'koi literaturnoi movy. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiia": seriiia "Filolohiia"*. Ostroh: Vyd-vo NaUOA. Vyp. 7 (75), zhovten'. S. 129-131. [in Ukrainian].
6. Tkachivs'ka, M. (2018) Holos perepilky: roman. Kharkiv: Knyzhkovyj klub "Klub simejnogo Dozvvillia". 192 s. [in Ukrainian].

Inna Berkeshchuk

VERBALIZATION OF CONTEXTUAL EPRESSIVENESS IN MARIA TKACHIVSKA'S LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

It is impossible to imagine our modern life without emotionally colored vocabulary. Indeed, thanks to these lexemes, we can express our emotions and feelings, negative or positive assessment, share our associations and ideas with close people, acquaintances. Expressive vocabulary plays a significant role in revealing the images of characters in postmodern literature.

The functioning of expressive lexemes plays an important role in the organization of the literary text. Modern linguistics convinces us that emotional vocabulary is an important component of the system of figurative means of literary texts. Language expressives are intended to be mediators between the surrounding world and the inner world of a person, between thinking and speech.

A literary text as an author's work is characterized by a multi-level structure with a complex organization and peculiar means of expressing the national picture of the world. Until now, the degree of complexity of this structure remains controversial. Special attention is primarily drawn to lexical-semantic expressives, which act as style-forming components of literary texts, help in the formation of content and are means of expression. The emotional vocabulary in the work «Voice of the Quail» can be clearly divided into two groups of lexemes: words that are already emotionally colored from the beginning. Basically, these are abstract concepts that already contain negative or positive information and expressives are the main, constant feature of these lexemes. Among this group, connotative vocabulary also has a place for expression, because it has a bright internal expression; words that acquire expressiveness in.

As for colloquial speech, here emotive vocabulary is actively (naturally) used, and it performs a number of the following functions: there is an easy com-

munication of people who are well acquainted with each other; is a means of expression for many emotions and feelings (anger, surprise, sadness, etc.).

The feminine verbal picture of the work is much richer, more emotional than the verbal picture of the world of masculinity.

Key words: connotative vocabulary, expressive lexemes, emotives, contextual expressiveness.

Отримано: 10.10.2022 р.

УДК 811.161.2'374Огієнко:821.161.2Шевченко.08

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.18-28

Тетяна Білоусова

ORCID 0000-0002-6247-0476

кандидат філологічних наук, доцент

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИЦТВА ІВАНА ОГІЄНКА У «ГРАМАТИЧНО-СТИЛІСТИЧНОМУ СЛОВНИКУ ШЕВЧЕНКОВОЇ МОВИ»

У статті проаналізовано теоретичні й практичні досягнення Івана Огієнка в сфері лексикографії, засадничі принципи словницької справи, втілені в «Грамаптично-стилістичному словнику Шевченкової мови», його призначення та роль у вивченні історії формування і розвитку сучасної української літературної мови. Описано структура словника, охарактеризовано компоненти словникових статей.

Ключові слова: Іван Огієнко, словництво, грамаптично-стилістичний словник, структура, словникова стаття, проблеми лексикографії.

Постановка проблеми. Іван Огієнко повсякчас дбав про розвиток українського словництва, наголошуючи, що воно бере початок із глибокої давнини й завжди практично спрямоване. Становленню й розвою української лексикографії вчений присвятив декілька праць, у т. ч. частину монографії «Історія української літературної мови», де наголосив: «Кожен, хто зве себе письменним українцем, мусить конче мати в своїй хаті якогось підручного українського словника й частіш заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися» [4, с.263]. Постійне звернення до видань такого типу, на думку Огієнка, дозволяє читачеві збагатити власний лексичний запас, – адже навіть «кращі наші письменники звичайно мали на столі словника, пишучи, й навчалися з нього» [4, с.263].

Дослідник об'єктивно оцінював результати чужої праці, щедро ділився своїми знаннями, давав поради читачам щодо користування тогочасними словниками, виділяючи серед них «добре складені», «найцінніші, що мають для нас епохове значення», «найліпші» й под. [див. про це, до прикладу, 4, с.259-264]. З огляду на призначення словників, він керувався різними кри-

теріями: з одного боку, підкреслював прикладний, освітній характер, зручність використання, простоту і ясність викладу, ілюстративність; з іншого – глибоку теоретичність, доказовість (обґрунтованість), широту джерельної бази, наявність історичних, етимологічних, мовно-порівняльних довідок, орієнтованість не лише на пересічного читача, але й на фахівця-філолога.

Іван Огієнко й сам був непересічним лексикографом, допитливим і різнобічним. Перші шість словників видав російською мовою в 1910-1914 роках, коли був аспірантом та приват-доцентом Київського університету Св. Володимира. Присвячені питанням акцентології, правопису, спеціальної термінології, синонімії, мовних труднощів, запозичень, вони донині залишаються «не лише унікальними історичними пам'ятками, а й цінними матеріалами в слов'язознавчій науці» [6, с.306].

Перу Огієнка належать «Український правописний словник» та «Український стилістичний словник» (Львів, 1923-1925); як додатки в монографічних видань побачили світ словничок старослов'янської мови (Варшава, 1929) і словник «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1952). У доробку автора «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних», «Українсько-російський словник початку XVII століття», «Етимолого-семантичний словник української мови» та ін. Всі вони сприяли унормуванню української літературної мови на різних рівнях.

Вчений-філолог не міг залишити поза увагою проблеми наукової мови: його «Історичний словник української граматичної термінології» (1908) акумулював терміни та їх видозміни починаючи з IX ст. і визначив канони термінотворення, чинні й для сучасних мовознавців [див. про це: 1]. Редагований Огієнком журнал «Рідна мова» став закордонним осередком української термінографії, в ньому друкувалися матеріали до словників «Шкільна термінологія», «Українська канцелярійна мова», «Спортивна мова наших учнів», «Автомобільна термінологія», «Військова термінологія» та ін.

Об'єктом дослідження у статті став «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961), в якому мовно-стилістичний аналіз тексту «Кобзаря» поєднаний із аналізом поетового правопису, етнопсихологічними зауваженнями.

Появі словника, джерельною базою якого стало 3-тє видання «Кобзаря», здійснене Василем Доманицьким на основі шевченкових оригіналів (1910 р.), передувала багаторічна наполеглива праця: укладання першої картотеки з понад 200 тис. карток, на яких були представлені не лише варіанти слів з «Кобзаря» і вживання їх у конкретному контексті, а й частота вживання (Кам'янець-Подільський, 1918-1919 рр.); втрата і відновлення картотеки (Варшава, 1932-1933 рр.); друк словника окремими частинами на сторінках часопису «Рідна мова» (1933-1939 рр.); нарешті – видання окремою книжкою (Вінніпег, 1961 р.).

Огієнко присвятив свою працю вшануванню столітньої пам'яті великого національного поета і борця за волю України і українського народу, надавав їй особливого значення [5, с.41].

Мета дослідження – на матеріалі словника простежити втілення принципів та підходів автора до лексикографічного опису мови письменника.

Виклад основного матеріалу. На думку Огієнка, шевченкова мова «стала наріжною підвалиною літературної мови», тому що сам поет був «синтезою цієї мови, і він же поставив її на добру путь дальшого розвитку» [4, с.147]. Цей висновок учений обґрунтував у декількох працях. Зокрема, він підкреслював, що Тарас Шевченко:

- глибоко пізнав рідну мову, бо зростав у селі;
- походив з осередкової землі, Звенигородщини, де тогочасна українська була чистою, не засміченою чужими впливами;
- був знайомий з ідеологією Запоріжжя, козацтва та Гайдамаччини;
- не вчився в російській школі, завдяки чому зберіг сам спосіб думати (складню, «душу мови») від чужого впливу;
- мав добрий голос, любив співати, тож «виплекав власний поетичний стиль, опертий на українську пісню ритмічною формою»;
- свідомо уникав у своїх творах говіркових місцевих виразів (локалізмів), опрощення, розмовного жаргону, стародавніх виразів, «чужих» слів;
- глибоко розумів вагу літературної мови в письменстві, пильнував, щоб вона була якнайкращою, простою, ясною, народною;
- дотримувався здебільшого народної української тематики й тому став «господарем дум народних»;
- був «найсильнішим поетом», тож «його твори захопили всю Україну – їх усі читали, завчали напам'ять, і вже тим самим навчалися й мови»;
- творив під впливом П. Куліша – першого письменника і вченого, який свідомо формував українську літературну мову [4, с.140-148; 5, с.5-34].

У словниці Івана Огієнка аналізована праця – єдина, присвячена мові письменника. Як втілення специфічного жанру лексикографії вона акумулює та досліджує елементи ідіостилю, відібрані з шевченкових творів. У *індивідуальному стилі* Шевченка (саме це поняття частково зумовило назву словника «граматично-стилістичний») знаходять своє вираження риси його мовотворчої індивідуальності. Тож словник орієнтується на окремі елементи художньої системи поета:

- 1) образну трансформацію слів та естетичну модифікацію виразних засобів;
- 2) динаміку мовних форм;
- 3) композиційні прийоми і структуру;
- 4) специфічну реалізацію універсальних змістів;
- 5) слововживання і словотворчість;
- 6) внутрішню зумовлену систему засобів словесного вираження.

Подаючи матеріал, Огієнко враховував поетові наголос, синтаксис («складню»), формотворення. Але разом із шевченковими формами подавав «і форми літературні, щоб ... читач і дослідник виразніше спостерігав їхній розвій, щоб було до чого рівняти і правопис, і форми слів» [5, с.38]. Звідси й друга частина назви словника – «граматично-стилістичний» [5, с.35-39].

Мотивуючи пильну увагу до «Кобзаря», Огієнко наголосив: мову його треба знати «глибше і більше. І треба знати її практично» [5, с.35]. Тож обирав із тексту тільки те, що має практичну ціль – допомагає вивченню мови. За задумом автора, словник мав стати довідником «для широкого громадянства, для його щоденного вжитку» і вчити, «як говорити і пи-

сати по-літературному» [5, с.38]. Крім того, йому призначено було слугувати цінним джерелом матеріалу для мовознавців [5, с.39].

Розпочинає книжку монографічний розділ «Шевченко як творець української літературної мови», в якому всебічно обгрунтовано звернення до творчості поета – носія національної свідомості, знавця і поціновувача рідної мови. Тут проаналізовані такі риси шевченкового стилю, як релігійність, простота, ясність, неповторність, наповненість стародавніми народними віруваннями, свобода від говіркових, селянсько-розмовних, іноземних і застарілих елементів, мальовничість, синонімічне багатство, новаторство тощо. Наприкінці висловлене побажання, щоб шевченкова мова, основа літературної, залишилась такою і в практичному її вживанні [5, с.5-34].

Характер видання зумовив його будову і наповнення словникових статей. Аналіз словника дозволяє сучасним лінгвістам вирішувати актуальні мовознавчі питання щодо принципів відбору, послідовності представлення одиниць, їх парадигматичних зв'язків, семасіологічної, етимологічної, стилістичної та морфологічної характеристики тощо. Тож звернемось до словникових статей.

1. Ліва частина словникової статті.

Реєстрові (заголовкові) елементи словника впорядковані за алфавітом. Серед них: а) повнозначні слова в початкових формах – іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники; б) форми слів, подані переважно в контексті (напр., **Зобгав** тобі поему; **Ізничіла**, ізмарніла; **Картілло** родить) або й без контексту (**Зогнётся**, **Зогліє**); в) службові слова (**Автім**, **Б**, **Во**, **З-під** хати, **Попід** гаєм, **Як** голубка день і ніч воркує); г) закінчення дієслів (**-ає**, **-му**, **-меш**, **-ме**, **-ся**, **-сь**, **-ти**, **-ть**); д) окремі звуки, що мали специфічну вимову в шевченкових словах (**є**, **и**, **і**). Подеколи заголовок статті є називним реченням, як от: **Буква «и» в іншомовних словах**.

Заголовки статей оформлені напівжирним шрифтом, у повнозначних слів, що мають два і більше складів, зазначений наголос (**Вічний**, **Діво**, **Причіна**), у тому числі варіативний (**Попереду**, **Постіль і постеля**, **Кайданий**).

Для деяких словникових статей характерна частково-гніздова структура, тобто вони включають похідні від заголовкового слова. Наприклад, при дієсловах подані постфіксальні деривати¹: **Гра́ти** на чому: Грає на кобзі. В що: У піжмурки граюсь. У хрещика грають. Гратись з ким, чим: З собакою унучок грався. З нами гралася колись. Діти грались собі крашанками. Гралась, веселилась. Так само – **Зійшло**... зійшлись, зійдемося, зйдуться; **Спіткало** ... спіткається та ін. У статтях іменних частин мови наведені зменшувально-пестливі модифікації, назви осіб жіночої статі, іменникові та прикметникові редуплікати, прислівники, як от: **Квітка**... Квіточка, **Місяць**... місяченьку², **Син**... сіночку², **Кня́н**... княнок, **Прида́ни**, **прида́нка**³, **Кінець**... кінєць-кінця́м, **Сині́й**... синеголубий, **Тихе́нький**... Тихенько... Тихесенько. **Тяжкі́й**... Тяжко.

¹ Елементи -ся, -сь Огієнко трактує як закінчення, їм присвячена спеціальна стаття словника.

² В інших випадках модифікації подаються в окремих словникових статтях, наприклад: **Пта́ха**... і **Пташе́чка** тихне. Виглянь же, пташко.

³ Іноді автор попереджає про зміну роду іменника: **Сусі́да**. ч. р. Зелений сад сусіди. Я спитав сусіду. Ж. р. : Багата сусідонька.

При реєстрових словах подеколи наводяться фонетичні / графічні варіанти: **Знов** і **знову**; **Зоря**. **Зоря**; **Есеї**, **есеї**; **Більше-більш**; **Йти** – **йти**; **Ляпча**, **ляпча**; **Мед-мід**; **Оливо-болово**. Широко представлені у словнику нормативні і варіантні форми онімів: **Україна** заснула. Див. **Україна**; **Гаврілович** і **Гаврілич**; **Іван** – **Йван**; **Івас** – **Йвась**. Рекомендовані для вживання виділені напівжирним шрифтом, рівноправні поєднані знаком «тире» або «дефіс».

Якщо шевченкове написання не відповідало літературній нормі, автор робив відповідне зауваження або просто ставив знак питання: **Ізігну́тись** (Шевченко писав: **изогнутись**); **Запоро́жжя** (Шевченко писав: **Запорожьжя**). Літ. **Запори́жжя**; **Засхне́ш (?)**. Літ. **засохнеш**.

Інформаційній цілісності словника сприяє використання перехресних посилань, що є формами зв'язку між реєстровими одиницями. Крім того, додає економності викладу, дозволяє читачеві відслідкувати діапазон варіативності, синонімії. Відсильний елемент, оформлений напівжирним шрифтом, вводиться наприкінці статті за допомогою *див.* або *те саме, що*. Наприклад: **Зада́вили**... Див. **давити**; **Лист**... Див. **áркуш**; **Уосени**... Див. **восени**; **Учі́ти**... Див. **вчити**; **Лучче**... Див. **получчали**; **Лише́нь** те саме, що **й лиш**, визначає частку *но*.

До прикладу, ось так виглядає низка статей з перехресними посиланнями одна на одну:

Дожида́ти кого-чого. Дожидає сина мати. Світу дожидаю... Див. **діждати, чекати**.

Жда́ти кого-чого. Ждати старостів. Волі, світу, сонця жду. Ради жду, поради... У Шевченка зовсім нема форм: ждати на кого – на що, бо це полонізм. Див. **чекати**.

Стрива́ти – ждати. Стривай лишень. Стривай же.

Че́кати – слово західне, з мови польської, тому в «Кобзарі» його нема. Див. **ждати, стривати, дождати**.

Ще приклади синонімічних рядів, що створюються за допомогою перехресних посилань: **Голосі́ти** – **заголосіти** – **рида́ти** – **заридав** – **пла́кати** – **запла́кати**; **Сей, ся, се** – **отсе́** – **оце́й** – **цей**; **зри́ще** – **позбри́ще**; **пу́то** – **кайда́ні**; **салда́т** – **москаль** та багато ін.

Гортаючи сторінки словника, переходячи від статті до статті, читач може збагатити свій словниковий запас, досягнути багату синонімію мови, нюанси значень і особливості використання лексем як у шевченковому творі, так і в літературній мові загалом.

II. Права частина словникової статті.

Структура пояснювальної та ілюстративної частини визначається завданням, поставленим автором: представити те, «що нам потрібне при щоденному писанні літературною мовою» [5, с.36] і водночас зробити словник довідником із сучасної літературної мови – «як говорити і писати політературному» [5, с.38]. Якщо заголовкове слово належить до літературної мови (а таких більшість), при ньому одразу ж наводяться текстові ілюстрації: окремі форми, словосполучення і речення. Якщо ж слово або форма, на думку автора, не літературні, – вони, окрім ілюстрацій, супроводжуються комента-

рями щодо походження, широти вживання, семантики, стилістичних і граматичних особливостей тощо. Усі зони правої частини словникової статті розроблені ретельно і професійно. Звернемось до них, щоб підтвердити це.

2.1. Ф о р м а слова описується за допомогою граматичних позначок *м.* (множина), *о.* (однина), *д.* (двоїна); *Н.* (називний відмінок), *Р., Д., Зн., З.* (зовний відмінок), *О., М.; ч. р.* (чоловічий рід), *жс. р., н. р.* (ніякий чи середній рід) та комбінацій позначок на кшталт *Н. м.* – називний множини. Наприклад: **Вітер**, з вітру. З. о. вітре, Н. м. вітри, вітрами; **Двері**, дверей, О. д. дверіма, дверми. Двері одмикає. Зачинених дверей.

При деяких реєстрових дієсловах зазначена сполучуваність за допомогою відповідних прийменниково-займенникових форм типу *кого, чого, за ким, по кому* й под., показана її відмінність від архаїчної, місцевої сполучуваності або ж тої, що притаманна російській мові, як от: **Дивуватися** з кого-чого і рідко на кого-що. Дивуються з його; **Учити** чого, арх. і рос. чому. Нас Письму учить. Святому розуму учить; **Плакати** за ким, рідко за кого, по кому; рос. над ким. Чайка скигить літаючи, мов за дитьми плаче.

Іноді, щоб показати нормативну сполучуваність, автор використовує описову конструкцію, як от: **Край** з родовим: Край села. Насипали край дороги дві могили; **Крізь** – через, зо знахідним відмінком: Крізь хмару сонце занялось. Крізь сльози дивилась. Рос. через; **Против** лише з родовим: Против ночі Маковія. Против Христа. **Стати** вимагає по собі іменника в оруднім відмінку, а прикметника в відмінку назовнім: Притчею стати. Не та я вже стала. З того часу стала невесела.

Граматичний аспект словника яскраво відбивається у розлозі морфологічному коментуванні деяких реєстрових слів. Так, опис прийменника **По** – це 4 сторінки тексту про його вживання з різними відмінками, значення прийменниково-відмінкових форм, текстові ілюстрації, як от:

По дуже часто в мові й має широке значення.

1. Зо знахідним визначає ціль дії: Чомусь дівчина до броду по воду не ходить. Пішла по воду. Потяг по дрова в зелену діброву.

2. З давальним (місцевим) на означення ціни: Грالی по шелягу за талець. По чому хліб і сіль по чім. – далі коментуються та ілюструються ще 7 значень прийменника [5, с. 169-173]. Подібним чином коментується прийменник **В**, «що має в українській мові широке різнорідне значення, яке й показує Шевченкова мова.

1. «В» з відмінком знахідним для зазначення часу на питання *к о л и ?* В таку добу під горою щось біле блукає. Близьке до «за», див. **за**.

2. З тим же відмінком для зазначення окресленого місця на питання *к у д и ?* Зимою в Київ одвезли...» (нижче – ще 5 значень) [5, с.54-55].

Аби застерегти читача від неправильного вживання, автор наводить застарілі (архаїчні) форми слів, пояснюючи їх ненормативність:

К архаїчна форма замість «на», з давальним, при назвах Свят. Намистечко тобі к Великодню куплю. Тому к Святкам з лиштвом пошили сорочечку. – Таке арх. **К** замість **до** часто у виразах лайки: *Иди к чорту*. Таке архаїчне **к** у місц. переходить на **д**, напр.: *д хаті, д ньому*.

Детального пояснення набувають числівники: **Два**, двома. Синів двох привела. Два-три года. Два дива. Два ліхтаря (рос., укр. ліхтарі) горять. Але форма два-три года, два ліхтаря це можуть бути і форми двоїни ч. р.

Пильну увагу приділив Огієнко словозміні дієслів, його коментарі з уживання різних часових, способових дієслівних форм надзвичайно цінні і цікаві. Наприклад, пояснення характеру та особливостей вживання словоформ **бути, є, єси, єсть, єсте, суть**; скорочених форм III особи однини теперішнього часу *завива, підійма, зна*; форм давноминулого часу на кшталт *була втопилась*; майбутнього часу недоконаного виду *матимеш*; способових форм *зарідав би, кохалися б, забудь, не завидууй*; дієприкметників і дієприслівників *стоя, ходя, мога* та ін. [див. про це докладно: 3, с.52-55]. Словник не тільки зафіксував ті чи ті дієслівні форми у поетичних творах письменника. Автор прокоментував, обґрунтував їх уживання, порівняв ці форми з діалектними, доводячи наддіалектний характер мови «Кобзаря».

Огієнко звернув увагу і на лексеми з синкретичним граматичним статусом, невизначеними (для читача) семантикою та функцією: **Дéщо**, – щось, а не трохи. Може дéщо і остáлось. В селі довго говорили дечого багато. Див. **трохи**. Де ш о – це займенник, а не прислівник «трохи», як по західних говірках.

Отже, граматична характеристика реєстрових слів представлена в статтях по-різному: в деяких докладна, з теоретичними зауваженнями і настановами, в інших – звужена або ж відсутня. Такий підхід зумовлений принципом побудови словника: подавати лише те, що, на думку автора, є важливим для вивчення літературної мови та розуміння шляхів її формування.

2.2. С т и л і с т и ч н і п р и м і т к и . При реєстрових словах і формах, які автор не вважає літературними, подані скорочення, що відображають:

- 1) характер уживання: поширеність, тривалість перебування у мовній системі – **місц.** (місцеве слово або форма), **арх.** (архаїчне), **не / ніколи** (не вживані в літературній мові форма чи слово); іноді робиться описове пояснення на кшталт **Рідке слово**. Рекомендоване до вжитку позначається як **літ.** або **нове**;
- 2) походження слова – **рос.** (російське слово або русизм), **ст. сл.** (старослов'янське), **ц. сл.** (церковнослов'янське, старе взагалі), **укр.** (сучасний український аналог).

Це дозволяє порівняти явища, простежити процес формування літературної мови. Наприклад: **Ля́яти** рос., укр. гавкати, брехати: На кого собаки на улиці лають; **Лжеш**, Іудо. Лжеш, собако. Арх. лгати, нове – брехати; **Знуща́тися** з кого, арх. і рос. Над ким. Знущаєшся над сестрами. Кати знущаються над нами. Знущатися над красою. Літ. «знущатися» з кого, з чого; **Достемéнный** – правдивий, такий самий. Достемéнный син Катрусі. Рідке слово; **Прітча** – арх., ц. сл. алегорія. Тут – поговор. Притчею стати; **Прозяба́ти** (ц. сл., рос.). Вони, кажу вам, прозябають, або по вашому ростуть. Рос., ц. сл. прозяба́ти, укр. животи́ти.

Іноді поряд із нормативним заголовковим елементом автор подає діалектизм, щоб читач міг чітко розрізнити літературну і діалектну лексеми: **Ста́рець** – прошак. Сліпий старець сумуючи співає; **Зрівняв** землю. Місц.

Зривняв; **Розмовля́ти**. Розмовля́, розмовля́ють. Буду знову розмовля́ти. Місц. Розмавля́ти.

При запозичених словах іноді для порівняння наведені лексеми мови-донора: **Манасти́р**, з монастиря́. Манастири́ще. Старогрецьке *manasterion*; **Прафо́с**. А вас оддам пафосам п'яним. Рос. профо́с, профо́ст, а з нього укр. народне лайливе прохвост. Нім. старе – *profos* – тюремний сторож, тюремник (цей приклад демонструє також модально-оцінну й етимологічну довідки, що зустрічаються у словникових статтях).

2.3. Тлума́чення. Деякі рідковживані заголовкові слова, не відомі або не зрозумілі (на думку автора) читачам, семантизуються; для тлумачення нерідко використовуються синоніми. Загальні та власні назви пояснюються через тире, з використанням сполучників *цебто, те саме, що* або в круглих дужках. Наприклад: **Гуля́ти** – забавлятися, весело проводити час, проходжуватися, нічого не робити. Понад шляхом, цирицею, ховрашкі гуляють. Гуляють хмари; **Достобі́са** – дуже багато. Що там таке? От їх достобіса. Тут їх достобіса; **Ду́мнеє** чоло похмаріло. Цебто – задумане; **Кобза́** – особливий музикальний прилад, на якому грають кобзарі. Він (перебендя) усюди вештається, та на кобзі грає. Кобза зопсувалась; **Колізе́й** (великий цирк у давнім Римі) остав без кесаря. По Колізею; **Корми́га** (стерно́, ярмо). Без кормиги прибило; **Лише́нь** те саме, що й **лиш**, визначає частку но (а не «тільки!»). Дивись лишень, як побіліли; **Схі́мник** – чернець, що прийняв другий, більший ступінь чернецтва – схиму, затворник. Сподіваєтесь у схимника; **Те́мний** – сліпий. А може, я темний, нічого не бачу.

Цікаві семантичні ремарки автора щодо специфіки значень окремих слів. Так, він зауважує, що **скупчати** – це 'сильно сумувати', і наводить приклад з «Кобзаря»: Так ворожка поробила, щоб менше суччала! Далі додає порівняння: рос. С к у ч а т ь – від нероблення, укр. с к у ч а т и – від печалі.

Слова в переносному значенні розміщені після тих, що вжиті в прямому, подані в розбивку і семантизовані. Наприклад, спочатку **Гра́ти** на чому: Грає на кобзі. В що: У піжмурки граюсь. А нижче, з абзацного відступу, Гр а є море – бушує, шумить. Мовчать гори, море грає. Там синєє море виграває. Гай, гай, море грай, реви, скелі ламай.

Ще приклади: спочатку **Заховати́** в значенні 'сховати', а після – Заховати – поховати. Сама хоче мене мати в землю заховати; **Зато́пити** 'пустити під воду' далі – Затопити – сильно вдарити. Сатрапа в морду затопив; **Ста́ти** 'з'явитися, почати існувати, почати бути' а нижче – «Стати» в значенні 'спинитися, осісти, забракнути, почати': Прийшла в Київ, не спочила, у міщанки стала. Та й духу не стало. Смеркати стало.

Так само подаються усталені вислови, омоніми. Наприклад, описавши реєстрову одиницю **Сві́т**, автор наводить усталену прийменниково-іменникову форму П о с в і т у. Шкандибаю про світу. Нехай по світу погуляє. Не дай по світу валятись¹. Під числівником **Дру́гий** – займенник Д р у́ г и й

¹ Втім, зустрічаються поодинокі випадки окремого опису сталих сполучень: **Сей же час**. Щоб ви сей же час на ревізю ішли. Літ. за́раз.

з авторською приміткою (арх. інший) і прикладами уживання: Забудь, що клялася, – другого шукай. Немає другого Дніпра. До другої не ходив.

Огієнко приділив увагу оказіоналізмам, вважаючи причиною їх появи те, що Шевченкові «живих слів виразно бракувало, і він уже пробував складати н о в о т в о р и, як сам творець літературної мови» [5, с.27]. Їх, як зауважив дослідник, «міг творити тільки великий майстер-маляр» [5, с.28]. Щире захоплення силою і змістом таких слів бачимо в теоретичному розділі словника, де, зокрема, розкритий «і поетичний, і глибокосоціальний» зміст прикметника *широкополий* – ‘просторий, зложений з широких піль (звичайно селянські кріпацькі поля були вузьенькі)’.

Зауважимо, що в словникових статтях відсутні суто словотвірні коментарі до лексем. Попередньо описані у підрозділі «Новотвори в Шевченковій мові», тут вони поєднуються з тлумаченнями та прикладами вживання: *одіна* – ‘самотність’ (В одині – самотині в садку буду спочивати); *недвіга* – ‘інертна людина’ (Сліпа була еси, незряча, недвіга серцем: спала день і спала ніч); *недóсвіт* – ‘ранній мороз’ (Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався, та недóсвіт перед світом в садочок укрався); *усю́да* (Дурні та горді ми люди на всіх шляхав, по всій усюді). Лише деякі коментуються безпосередньо в словникових статтях з посиланням на теоретичний розділ: **Спíва**. Тепер йому, мабуть, не до неї, не до співи. Це Шевченків новотвір, див. ст. 28.

Огієнко підкреслив, що внесок Кобзаря у збагачення української літературної мови не обмежується лише лексикою. Поет і глибокий мислитель суттєво збагатив пареміологію: його короткі, глибокі та змістовні вирази «стали крилатими і розійшлися по всій Україні, і вживаються й досі, а деякі стали приказками» [5, с.28-29].

2.4. П а с п о р т и з а ц і я . У словникових статтях наводяться номери сторінок вищезгаданого видання тексту «Кобзаря», на яких ужито слова або їх форми. Номер поданий безпосередньо після елемента: **Дру́жнє** 248, **дружно** 245. Якщо слово (форма) зустрічається декілька разів, номери сторінок розділяються крапками: **Вавилóн** 56. 263. 264. 569. Якщо при реєстровій одиниці наведені цитати з тексту, номер ставиться одразу ж після цитати: **Вечéряти** 3. Сама вечéрять сядеш 507. **Вже** не pomoже 6. Доведу вже до краю 124. Я вже думаю 132. Невже ж то покинув 136.

Паспортизація свідчить про копітку роботу автора і виконує важливу роль зв’язку словника з текстом «Кобзаря»: підтверджує уживання слів, форм, словосполучень, речень; демонструє частотність того чи того елемента в ідіостилі Шевченка; спонукає читача звернутись до першоджерела, щоб ознайомитись з більш широким контекстом тощо.

Висновки. Тож аналіз структури словника загалом і його статей свідчує, що Іван Огієнко зробив вагомий внесок у розвиток та методологію українського словництва, поставив і практично розв’язав низку лексикографічних проблем: формування реєстру, зумовленого поставленими завданнями; акцентологічної характеристики заголовкових та незаголовкових слів; графічної, фонетичної, морфологічної варіативності лексики; відбору та пояснення граматичних особливостей слів, окремих форм, словосполучень; фіксації стилістичних ознак одиниць; відображення парадигматич-

них зв'язків; тлумачення реєстрових елементів з культурологічними, етимологічними, модально-оцінними зауваженнями; паспортизації тощо.

Тож «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» по праву вважається цінним джерелом не лише мовознавчої, але й літературознавчої, культурно-історичної, та й суто лексикографічної інформації.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білоусова Т. Словництво Івана Огієнка та принципи укладання словника з біоетики. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: наук. зб. Сер. історична та філологічна / [редкол.: Сергій Копилов (гол. ред.), Людмила Марчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 163-170.
2. Захлюпана Н. Іван Огієнко та його «Граматично-стилістичний словник шевченкової мови». *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2016. Вип. 63. С. 95-101.
3. Марчило Л. Дієслівна словозміна у «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової Мови» Івана Огієнка. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2013. Вип. 10. С. 52-55.
4. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст. біогр. нариса та приміт. М.С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
5. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег, 1961. 256 с.
6. Рева Л. Внесок вченого-енциклопедиста Івана Івановича Огієнка в мовознавчу науку (за фондами Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 3. С. 304-314.

References:

1. Bilousova, T. (2015) Slovnyctvo Ivana Ohienka ta pryntsyipy ukladannia slovnyka z bioetyky [Dictionary work of Ivan Ohiienko and principles of compilation of a bioethics dictionary]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita*: nauk. zb.: Ser. istorychna ta filolohichna / [redkol.: Serhii Kopylov (hol. red.), Liudmyla Marchuk ta in]. Kamianets-Podilskyyi: K-PNU imeni Ivana Ohienka. Vyp. XI. S. 163-170. [in Ukrainian].
2. Zakhliupana, N. (2016) Ivan Ohiienko ta yoho «Hramatychno-stylistychnyi slovnyk shevchenkovoi movy» [Ivan Ohiienko and his «Grammatic and stylistic dictionary of the Shevchenko's language»]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna*. Vyp. 63. S. 95-101. [in Ukrainian].
3. Marchylo, L. (2013) Diieslivna slovozmina u «Hramatychno-stylistychnomu slovnyku Shevchenkovoi Movy» Ivana Ohienka [Verb inflection in the «Grammatical and Stylistic Dictionary of the Shevchenko's language» by Ivan Ohiienko]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 10: Problemy hramatyky i leksykologii ukrainskoi movy*. Vyp. 10. S. 52-55. [in Ukrainian].
4. Ohiienko, Ivan (Mytropolyt Ilarion) (1995) Istorii ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language] / uporiad., avt. ist. biohr. narysu ta prymit. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Lybid. 296 s. [in Ukrainian].
5. Ohiienko, Ivan (Mytropolyt Ilaryon) (1961) Hramatychno-stylistychnyi slovnyk Shevchenkovoi movy. [Grammatical and Stylistic Dictionary of the Shevchenko's language] Vinnipeh. 256 s. [in Ukrainian].

6. Reva, L. (2010) Vnesok vchenoho-entsyklopedysta Ivana Ivanovycha Ohiiienka v movoznavchu nauku (za fondamy Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho NAN Ukrainy) [The contribution of the scientist-encyclopedist Ivan Ivanovich Ohiienko to linguistic science (from the funds of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskiy of the National Academy of Sciences of Ukraine)]. *Aktualni problemy slovianskoï filologii*. Vyp. XXIII. Ch. 3. S. 304-314. [in Ukrainian].

Tetiana Bilousova

TRADITIONS OF THE UKRAINIAN DICTIONARY WORK OF IVAN OHIIENKO IN THE «GRAMMATIC AND STYLISTIC DICTIONARY OF THE SHEVCHENKO'S LANGUAGE»

In the article the theoretical and practical achievements of Ivan Ohiienko in the field of lexicography, the basic principles of dictionary work, embodied in the «Grammatic and stylistic dictionary of the Shevchenko's language» are analyzed.

Ohiienko made a significant contribution to the development and methodology of the Ukrainian dictionary works, raised and practically solved a number of lexicographic problems. He is the author of about two dozen dictionaries devoted to various aspects of the language, focused on practicality, ease of use, simplicity, clarity of presentation, illustrativeness, on the other hand, on deep theoretical, evidentiary, breadth of the source base.

«Grammatic and stylistic dictionary of the Shevchenko's language» is the only one in Ohiienko's works, dedicated to the individual style of the writer, bearer of national consciousness, connoisseur and creator of the Ukrainian literary language. In the monographic section, the author comprehensively substantiates the appeal to the poet's work, characterizes the features of the Shevchenko's style in detail.

The dictionary articles contain an analysis of linguistic and stylistic features, spelling, phonetic and morphological variability of the text units of «Kobzar». The practical and reference nature of the publication led to the use of cross-references, partially nested structure of articles. All this ensures the informational integrity of the dictionary, reveals paradigmatic and derivational links of units.

The grammatical description shows the dynamics of linguistic forms, focuses on those recommended for use, illustrates the compositional techniques and structure of Shevchenko's text. Stylistic – regulates the norm of word usage, informs about the origin of words, the specifics of the implementation of universal contents, in general determines the arsenal of Shevchenko's means of verbal expression, aesthetic modification of expressive means.

Rarely used headline words, unknown or incomprehensible to readers, occasionalisms, polysemantic words and homonyms are subject to interpretation. Some are accompanied by ethno-psychological, cultural, etymological, modal-evaluative comments.

The passportization of registered words serves as a means of their connection with the text of «Kobzar», encourages the reader to turn to the original work, demonstrates the frequency of elements in Shevchenko's individual style.

Therefore, the dictionary is rightfully considered to be a valuable source of information on the history of the formation and development of the modern Ukrainian literary language, a practical guide and reference for its study.

Key words: Ivan Ohiienko, dictionary work, grammatical and stylistic dictionary, structure, dictionary article, problems of lexicography.

Отримано: 07.11.2022 р.

Наталія Дворніцька

ORCID 0000-0002-4825-4574

*кандидат філологічних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПТІВ В СВІТЛІ МОВНО-ІСТОРИЧНИХ ІДЕЙ І. ОГІЄНКА

У статті розглядається у порівняльно-історичному аспекті проблема семантичної трансформації деяких філософських концептів, що є активними елементами сакральних текстів. Автор статті презентує означену проблему як одну з найголовніших в колі наукових досліджень видатного лінгвіста та перекладача Біблії І. Огієнка.

Ключові слова: семантична трансформація, концепти, когнітивна лінгвістика, сакральні тексти, критерії етимологічного аналізу, порівняльно-історичний аспект дослідження.

Постановка проблеми. Іван Іванович Огієнко (митрополит Іларіон), видатний учений, державний і церковний діяч, вважав своїм найвагомішим внеском у наукову скарбницю переклад Біблії, над яким працював 45 років. Вперше видання повного українського перекладу Біблії, надруковане Об'єднаним біблійним товариством, побачило світ у 1962 році. І. Огієнко підкреслював, розуміючи важливість своєї роботи, що українська громада надзвичайно потребує такого перекладу Біблії, що був би зроблений сучасною літературною всеукраїнською мовою.

Ось чому, приступаючи до цієї надзвичайно складної роботи, Огієнко поставив перед собою найважливіші завдання, серед яких головним було найточніше передати зміст оригіналу, дбаючи передусім про змістову точність цілого ряду багатозначних слів. Цілком зрозуміло, що такий підхід до перекладу вимагав урахування процесів семантичної трансформації, зміни смислової наповненості лексем в процесі історичного розвитку мови та суспільства.

Наукові розвідки І. Огієнка знаходять своїх вдячних послідовників як в Україні, так і в українській діаспорі. Значним науковим внеском стали роботи А. Ляхощької, А. Маврушевич, С. Мартиненка. В. Ляхощького, В. Качкана, С. Болтвіця. Саме історичним дослідженням мови присвятили свої роботи С. Караванський, П. Одарченко, Ю. Мовчан, А. Вовк, В. Чапленко та інші науковці.

У сфері історії мови наукова спадщина І. Огієнка активно досліджувалась в роботах представників української діаспори, зокрема І. Зілинського, Р. Смаль-Стоцького, О. Горбача, Я. Рудницького, О. Колеси, З. Кузелі, В. Розова, В. Коптілова, С. Рабій-Карпінської, Яра Славутича та ін. Справжньою подією в сфері історичного мовознавства стало опубліку-

вання в 1964 р. англійською мовою фундаментальної праці Ю. Шевельова з історії праслов'янської мови.

Колосальний матеріал для розвитку порівняльно-історичного мовознавства і, відповідно, розвитку етимології, практики етимологічного аналізу, про необхідність якого при дослідженні історії лексики неодноразово наголошував І. Огієнко, дали діалектологічні студії. Вагомий внесок у цю справу здійснив Я. Рудницький, опублікувавши перший етимологічний словник української мови.

На сучасному етапі розвитку мовознавства надзвичайно актуальними є дослідження семантичної трансформації лексем у порівняльно-історичному аспекті. Причому особливу зацікавленість викликає дослідження означеної проблеми саме на основі сакральних текстів. Останнім часом акцент в подібних дослідженнях робиться на етимологічному аналізі з урахуванням його основних принципів. Нагадаємо, що саме етимологічний аналіз перекладач і дослідник І. Огієнко вважав надзвичайно важливим у пошуках змістової точності багатозначних слів.

Означена тенденція цілком обґрунтована, адже саме історичний аспект лінгвістичних досліджень з елементами етимологічного аналізу, поєднання синхронного та діахронного методів дозволяє не тільки фіксувати та описувати мовні явища, але й пояснювати їх, що пов'язано з актуальними науковими і практичними завданнями, а саме: виявити і пояснити причини, закономірності та особливості еволюції мови, мовних систем, і, відповідно, еволюцію мислення, свідомості.

Окреслені проблеми є одними з найважливіших у сфері когнітивної лінгвістики, що розглядає функціонування мови як різновид пізнавальної діяльності, досліджує механізми та структури людської свідомості через мовні явища. При цьому мислення трактується як процес оброблення ментальних репрезентацій, зокрема через створення так званих «концептів», що закріплюються в свідомості носіїв мови. Концепт інтерпретується як загальноприйняте поняття на певному фоновому рівні, тобто у певному ментальному середовищі, сфері, контексті.

У зв'язку з цим видається цікавим висвітлення та аналіз проблеми семантичної трансформації деяких найбільш активних лексем в сакральних текстах як концептів, що функціонують на різних фонових рівнях, зокрема релігійних, філософських. Очевидно, що дослідження означеного питання може бути особливо глибоким і достовірним, якщо ґрунтуватиметься на лінгвістичних дослідженнях у порівняльно-історичному та етимологічному аспектах та підкріплюватиметься текстуальними даними.

На доцільності етимологічних екскурсів в процесі дослідження семантичних трансформацій, первинного значення слів, демотивації основ, функціонування первинних елементів давніх мов на всіх рівнях лінгво-системи наголошували такі видатні історики мови, як: Й. Добровський, Ф. Міклошич, А. Шлейхер, Г. Асколі, Г. Остгоф, В. Гавранек, Е. Бенвеніст, А. Жюре, П. Шантрен, О. Потєбня, Х. Педерсен, П. Пірсон, К. Бругман, Ф. Гелтергоф та інші талановиті дослідники. Американський дослідник слов'янських мов Х. Бірнбаум, відзначаючи колосальне значення етимологічних досліджень, акцентував увагу на необхідності принципово нового

підходу до методики їх проведення, що являв би собою кардинальний перегляд відомих загальнотеоретичних та методологічних гіпотез.

В етимологічних дослідженнях ХХ-ХХІ ст. все частіше застосовується метод порівняльного аналізу, теорія множинної етимології, ідея матриці етимологічної відносності. Сучасними мовознавцями велика увага приділяється визначенню чітких критеріїв правильності етимологічного дослідження, методиці їх застосування. Зокрема, посилюючись на слова автора «Граматики латинської мови» Варрона, що етимологія – це розділ граматики, яка вивчає «*cur et unde sint verba*», науковці пропонують з метою запобігання профанації етимологічних досліджень виробити чіткий алгоритм аналізу. Серед основних критеріїв визначаються фонетичний, словотворчий, семантичний.

Серед останніх досліджень, де піднімаються різноаспектні проблеми етимологічного аналізу, роботи А. Михаленка, М. Колесніченка, С. Єрмоленка, М. Мірошніченка, Н. Дворницької та інших науковців. Дослідники підкреслюють необхідність чітких критеріїв етимологічного дослідження, методику їх застосування. В роботах зазначається, що етимологічне дослідження передбачає аналіз текстуального матеріалу з урахуванням семантико-хронологічного критерію, що, зокрема містить елементи культурно-духовного аналізу мови та психолого-соціальних трансформацій, які відбувалися в суспільстві.

Серед сучасних наукових розвідок, де об'єктом дослідження обрано лінгвокультурні концепти, виступають роботи М. Алефіренка, О. Близнюка, І. Голубовської, О. Задорожньої, В. Карасика, В. Кононенка, П. Мацькова, О. Цапок, В. Яковлевої та інших дослідників. Систематизації концептів та науковому аналізу української фразеології присвятили праці Г. Бурдіна, І. Вудвуд, М. Демський, Л. Запорожець, А. Коваль, В. Кононенко, О. Куцик, Т. Мороз, Л. Ткач, Л. Шевченко, Н. Швидка, О. Решетняк та інші науковці.

Визначаючи концепт як умовну ментальну одиницю, спрямовану на комплексне дослідження мови, свідомості й культури, дослідники наголошують на потребі концептуально-семіотичного осмислення доміантних універсальних концептів як сегментів українськомовної картини світу, здійснюваного на підґрунті порівняльної інтерпретації в біблійному й лінгвістичному дискурсах для з'ясування прототипних, стереотипних й асоціативних значень тощо.

Дослідниця С. Голик [1] підкреслює, що лінгвістика сьогодення досліджує мову з точки зору її участі у когнітивній діяльності людини, тож звернення до історичного розвитку лексично втілених концептів надає актуальності подібним дослідженням. В цьому напрямку працюють німецькі культурологи Я. Ассман і А. Ассман, що наголошують саме на актуальності означеної проблеми. Сучасні дослідники напряму гуманітарних наук наголошують на необхідності збереження базових гуманістичних цінностей, що, власне, і є метою історичних мовних розвідок.

Серед найбільш актуальних, нерозв'язаних задач в аспекті зазначеної проблеми є аналіз процесів трансформації концептів саме в сакральних текстах на основі глибокого етимологічного аналізу з урахуванням основних критеріїв (що дозволить уникнути профанації) з подальшим пошуком первинного значення лексеми, що, відповідно, й запобігатиме «роз-

миттю меж базових гуманістичних цінностей, що загрожує втратою сучасною людиною здатності до збереження, шанування, ревіталізації досвідів своєї спадщини та трансляції своєї ідентичності» [5, с.101].

Мета дослідження – проаналізувати деякі концепти сакральних текстів в аспекті семантичної трансформації, застосувавши різноаспектний етимологічний аналіз з послідовним дотриманням фонетичного, словотворчого, семантичного, хронологічного критеріїв; проаналізувавши в історичному аспекті ознаки очевидної демотивації основ, віднайти (на основі аналізу текстуральних даних) первинне значення лексем, концептів, що виступають певними носіями ментальної спадщини людства.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно активними в сакральних текстах є концептуальні лексеми *пекло* (*ад*), *рай*. Незважаючи на очевидну перевагу лексеми *пекло*, в українському дискурсі зустрічається й лексема *ад*. Читаємо в «Енеїді» І. Котляревського: «Енея так вона любила, Що аж сама себе спалила, Послала душу к чорту в *ад*» [2, с.17].

Дані словників та етимологічних досліджень свідчать, що зазначена лексема *ад* походить від гр. **aides* – міфічний Аїд, царство Плутона, Тартар, Абаддон. Раннє християнство використовувало для позначення місця та стану перебування мертвих юдейське слово «шеол» (שְׁאוֹל) – «місце мертвих, де не чути Бога». Воно застосовувалося як тотожне грецькому **aides* – (Αΐδης). В індуїзмі, буддизмі і джайнізмі *ад* – перехідна стадія у процесі переселення душі з тіла в тіло. В ісламі ж перебування там вважається вічним.

Етимологічний аналіз на основі даних відповідних словників демонструє походження лексеми від двох кореневих першоелементів: **a-* «без» + *eides* (*εἶδος*) «вид, образ». Поєднання першоелементних значень породжує єдиний семантичний образ: «безвидне місце» – темрява, п'тьма». Для більшості сучасних релігій та віруючих *ад* – абсолютне і вічне страждання, темрява.

Але ще Платон звертав увагу на філософське поняття апокатастасис, яке означає, що страждання грішної душі, коли вона потрапляє в аду, все ж не вічні, а тимчасові та слугують для очищення. Такі мислителі, як Климент Александрійський і Оріген вважали, що всі грішники та навіть Сатана, пройшовши через пекло, коли-небудь отримають спасіння. Надзвичайно цікавим видається те, що український дискурс диференціює лексеми *пекло* і *ад*. Ю. Шевельов зауважував, що в українських народних уявленнях сформувалися різні семантичні відтінки слів «пекло» та «ад». Вони розуміються як різні рівні посмертного покарання: в *пеклі* відбувається покарання за невеликі гріхи, тоді як за великі – душа потрапляє в *ад*, безвихідь вічності.

Етимологічні словники та дослідження [7-9] демонструють спільність походження лексеми *пекло* для слов'янських мов: укр. *пекло*, церк.-слов. *пѣкъль* «смола», ст.-слав. *пѣцьль*, болг. *пѣкъл*, *пекол*, *пекло*, сербохорв. *пакао*, словен. *pekel*, род. в. *-kla*, чеш., слвц. *peklo* «ад», д.-польск. *pkiel*, род. в. *piekla*, польск. *piekło*. Дослідники наголошують, що наближення слова *пекло* до «пекти» є очевидною «народною» етимологією.

Погоджуючись з цим, зауважимо, враховуючи словотворчий та фонетичний критерії етимологічного аналізу, що, за умови віддіслівного походження (від праслов'янського дієслова **pek-ti*), дериваційним формантом

повинен був виступати суфікс *-dl(o), що в принципі неможливо, оскільки твірна основа закінчується на приголосний (*pek-).

Заперечуючи «народну» етимологію, видатний етимолог Р. Траутман припускає запозичення слова *ръкъль* та ст.-слав. *пѣцьль* з лат. *picula* «смола».

Цю версію підтверджують свідчення словників [9]: лат. *pix, picis* «смола, дьоготь», гр. *pissa* «смола», лит. *pikis*, лтськ. *pikis* «смола».

Єврейський та халдейський етимологічний словник до книг Старого Заповіту» [6] дає дуже цікаву етимологію слова, що у поданні кирилицею виглядає так: *не-кло – дериват від івр. *ne-* «отвір, гирло колодязя, розщелина (в землі)»; *кала, калуи* – «смажити, калити; калений, розпечений». Ці надзвичайно цікаві дані спонукають до подальшого аналізу.

Словотворчі етимологічні дослідження свідчать, що кореневий елемент івриту *кала* «пекти, калити, жар, спалити, спекти; калений, підпалений, розпечений» демонструє очевидний зв'язок з санскр. **kaliti* «горіти, палати, розпикати», що вочевидь пов'язаний з прасл. **kaliti* та відповідними лексичними одиницями інших слов'янських мов: церк.-слов. *kalumi*, укр. *kalumi*, болг. *каля*, сербохорв. *kalumi*, словенськ. *kaliti*, чеськ. *kali*. До цього ж ряду дослідники відносять лексеми безпосередньо індоєвропейського походження (індоєвропейський корінь **kel-*): лат. *caleo* «бути гарячим, палати», *calor (-oris)* «тепло, жар»; лит. *silti, silu* «нагріватися», *siltas* «теплій».

Словники демонструють очевидний генетичний зв'язок з праіндоєвропейським коренем **kal/el-(n)* «засохле, мертве тіло» семантично близьких лексичних одиниць інших європейських мов: латиськ. *kalstu, kaltu, kalst* «висихати, сохнути, ссихатися», *kals* «сухий, висохлий», д.-ірл., сер.-ірл. *calath, calad* «сухий, черствий, запечений», лат. *callum, callus* «загрубіла, мертва шкіра». Зауважимо, що англійська лексема *hell* (у Біблії короля Якова словом *hell* позначаються «шеол» і «гадес») утворена від староанглійського *hel, helle*, похідного від протогерманського **haljō*, що означало «преісподня, підземний світ», а також печеру, порожнину, провалля, де палав вогонь, що давав страждання і водночас очищував, тобто давав надію на Принагідно зауважимо, що давньогерманська богиня *Hel* – «та, що обіцяє страждання» в багатьох наукових теоріях порівнюється з богинями індійського пантеону – Бхавані та Калі [коренева морфема *кал-* (**hel-* < **kal-*), що знову підтверджує спільність походження і значення]. Зазначимо, що богиня індійського пантеону Калі має дві іпостасі: одна руйнівна, інша – творча, та, що відновлює через страждання, винищує зло під ликом Бхавані.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що пара концептуальних лексем *ад* – *пекло*, що сприймаються як синонімічні на сучасному рівні розвитку мов (зокрема, слов'янських), демонструє в аналізованих текстах інші, підтвержені багатоаспектним етимологічним аналізом, семантичні відношення. Нагадаємо, що в українському дискурсі лексеми *пекло* і *ад* здавна диференціювалися. Дослідники зауважували, що в українських народних уявленнях сформувалися різні семантичні відтінки слів «пекло» та «ад». Як вже зазначалося, вони розуміються як різні рівні посмертного покарання. Дозволимо собі при цьому нагадати оригінальну думку талмудистів, яка твердить, що жодний гріх (за промислом Божим) не може бути вічною, перманентною частиною людської природи і має право на прощення.

Сучасними носіями мови опозиційно до лексем *пекло*, *ад* сприймається лексема *рай*, що як синонім Едемського саду згадується в Книзі Буття та пов'язана з історією Адама та Єви. Там *рай* описано як місце, створене для проживання перших людей, де вони не мали нестачі в їжі, могли вільно спілкуватися з Творцем і повинні були започаткувати людство. Після гріхопадіння Адама з Євою було вигнано з *раю*, а на його вході поставлено херувима з полум'яним мечем.

У Новому Заповіті *рай* згадується лише тричі. В Євангелії від Луки [23:43] Христос говорить розбійнику, який вказує, що Христа розп'ято несправедливо: «Поправді кажу тобі: ти будеш зо Мною сьогодні в *раю*». Згадка про *рай* міститься і в Одкровенні Іоанна Богослова [2:7]: «Хто має вухо, хай чує, що Дух промовляє: переможцеві дам їсти від дерева життя, яке в раю Божім». В другому посланні Коринтянам від апостола Павла [12-4:6] наводяться слова про чоловіка «що до *раю* був узятий, і чув він слова невимовні, що не можна людині їх висловити». Принагідно нагадаємо, що якщо *ад* в сакральних текстах функціонує як місце, де «не чути Бога», «морок, п'ятьма», то *рай* – місце, де чути «слова невимовні, що не можна людині їх висловити».

Світові релігії описують *рай* як місце відпочинку або й насолод, що схоже на земний світ, але якісно вище. Там не існує смерті, зими, ночі; врожаї відбуваються багато разів на рік, існують численні блага та розваги, що триватимуть вечно. Такими уявлялися Елісій, Вирій, Вальгалла. Багато релігійно-філософських трактувань разом із тим зображають посмертне життя прямим продовженням земного. Зокрема, людина зберігає свій соціальний статус або вік на момент смерті. Тому в єгипетському Дуаті царі продовжували бути царями, а їхні раби – рабами, хоча і в кращих умовах. Значний вплив на європейські уявлення про рай здійснила філософія платоніків. Згідно з Платоном, душа приходить в людське тіло з вищого світу ідей, де володіє абсолютним знанням, а за життя тільки згадує його частку і відповідно до своїх дій, здатна туди повернутися. Класичне індуїстське та буддистське богослів'я описує, що благочесні люди перероджуються не лише в тілах людей, доля яких легша, а також в інших, кращих, світах або площинах буття. Дослідники свідчать, що (згідно з текстовими даними) саме з авраамічним раєм має зв'язок Сварга (за прадавніми віруваннями – низка небесних світів), де отримують життя обрані благочесні люди, живучи поряд з богами. Це проводить пряму паралель із віруваннями язичників та богом Сварогом, правителем Ірію (Вирію). Саме там, у Вирії (як стверджують міфи), розташована казкова земля щастя (пор. д.-рус. *ірії*, укр. *вирії* «казкова країна, доля яких легша, а також в інших, кращих, світах або площинах буття»). Дослідники свідчать, що (згідно з текстовими даними) саме з авраамічним раєм має зв'язок Сварга (за прадавніми віруваннями – низка небесних світів), де отримують життя обрані благочесні люди, живучи поряд з богами. Це проводить пряму паралель із віруваннями язичників та богом Сварогом, правителем Ірію (Вирію). Саме там, у Вирії (як стверджують міфи), розташована казкова земля щастя (пор. д.-рус. *ірії*, укр. *вирії* «казкова країна, доля яких легша, а також в інших, кращих, світах або площинах буття»).

Видатний український лінгвіст О. Потебня, ґрунтуючись на семантичному критерію етимологічного аналізу, зазначав, що слов'янська лексема *рай* безпосередньо пов'язана з назвою міфічної благодатної землі – Вирій. Учений вважав означену сакральну лексему віддієслівним праслов'янським дериватом, створеним за допомогою словотворчого форманта *-*ij* від твірної основи санскритського дієслова **ir-noti* «підніматися, відроджуватися після очищення» (в д.-гр. мові від нього, вірогідно, походить дериват *ἐπιήνθη* «*іріння*» «духовний світ, спокій, гармонія»). Інша етимологічна версія пов'язує походження слова з давньоіндійським **ray* – «небесний блиск, світло, во-

гонь» (пор. з англ. *ray*). Вогонь (за давніми релігійно-філософськими уявленнями) має два вищих призначення: «вогонь, що знищує, карає і вогонь, що відроджує, створює прекрасне, славить Творця» (пор. гр. *ῥαϊάνα* «фіміам» пов'язане з *ῥῆμα*, похідним від іменника *ῥῆμος* «життя, душа, свідомість; дим; очищення вогнем, димом»). Зауважимо, що етимологічний аналіз демонструє походження концептуальної лексеми *вогонь* від санскр.**agnis*. Як стверджують етимологічні дослідження та словники, саме від цієї праформи походить ім'я персоналії індійського пантеону – Агни, ідола вогню та жертвоприношень й очищення, яке особливо часто згадується в Рігведі. Нагадаємо, що одна з версій значення імені Бога в Вітхому Завіті – Ях(г)ве – «той, що очищує, породжуючи вогонь».

Отже, спостерігаємо можливість такого текстуального трактування, що і в *раю* душа завдяки очищенню (можливо, Божественним, благодатним вогнем, «вогнем, що не знищує, а відроджує»), не просто заспокоюється, а відроджується, вдосконалюється, піднімаючись, відповідно до законів реінкарнації, на вищий щабель Вічності.

Підсумовуючи, зазначимо, що лінгво-філософський та етимологічний аспекти дослідження, з урахуванням основних критеріїв аналізу, дозволяють припустити відсутність в первинній філософсько-релігійній доктрині не тільки синонімічних відношень між концептуальними лексемами *ад* – *некло* та опозиційних, антонімічних між концептами *ад(некло)* – *рай*, а й припустити, що зазначені лексеми демонстрували тільки можливі трансформації людської душі, яка, пройшовши різні рівні випробувань, відроджується. Вочевидь, саме завдяки первинним значенням аналізованих концептуальних лексем в сакральних текстах трактувалася єдина ідея – душа дійсно вічна і, пройшовши всі кола, може знову повернутися до Творця.

Висновки. Очевидно, що подібні дослідження з елементами етимологічного аналізу є актуальними і необхідними на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки, оскільки завдяки їм виникає можливість отримати інформацію не тільки стосовно походження та еволюції мови, парадигматики мовних систем, ономастики, топоніміки, але й в аспекті формування світобачення, ментальності, психології суспільства, деяких культурно-філософських трансформацій тощо. Досягнення подібних результатів можливо лише за умови чіткого алгоритму проведення аналізу з визначенням основних критеріїв. Саме урахування вимог фонетичного, словотворчого, морфологічного, семантико-хронологічного аспектів дослідження дозволить запобігти профанації етимологічних розвідок, розширить наукову інформативну базу. Подібна інформація не тільки сприятиме підвищенню рівня стилістичної коректності вживання певних концептуальних лексем, але й активізує процес збереження та ревіталізації базових гуманістичних цінностей людства, що, власне, і є метою історичних мовних досліджень. Перспективи подібних історичних розвідок в суспільстві, зацікавленому у збереженні понять гуманізму та норм моралі, очевидні.

Список використаних джерел і літератури:

1. Голик С. Етимологічний шар концепту OLD AGE. *Сучасні дослідження з іноземної філології*: збірник наукових праць. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2020. Вип. 18. С. 216-225.

2. Котляревський І. Енеїда. Київ: Видавничий дім «Школа», 2012. 247 с.
3. Огієнко І. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Об'єднане біблійне товариство, 1962. 1529 с.
4. Тимченко Є.К. Історичний словник українського язика. Київ: Держ. вид. України, 1932. 422 с.
5. Ткачук Б. Етимологічні особливості сучасних досліджень філософії пам'яті. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2019. Вип. 23. С. 101-107.
6. Штейнберг О.М. Єврейський і халдейський етимологічний словник до книг Старого заповіту. Київ: Держ. Вид. України, 1935. 573 с.
7. Berneker E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter. 1908. 760 S.
8. Miklosich F. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. [Neudruck]. Leipzig: Koehlers Antiquarium. 2003. 547 S.
9. Trautmann R. *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Gottingen: Vandenhoeck Ruprecht. 1970. 383 S.

References:

1. Holyk, S. (2020) Etymolohichniy shar kontseptu OLD AGE. Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii: zbirnyk naukovykh prats. Uzhhorod: Uzhhorodskyyi natsionalnyi universytet. S. 216-225. [in Ukrainian].
2. Kotliarevskiy, I. (2012) Eneida. Kyiv: Vydavnychiy dim «Shkola». [in Ukrainian].
3. Ohienko, I. (1962) Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu. Obiednane bibliine tovarystvo. [in Ukrainian].
4. Tymchenko, K. (1932) Istorychnyyi slovnyk ukrainskoho yazyka. Kyiv: Derzh. vyd. Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Tkachuk, B. (2019) Etymolohichni osoblyvosti suchasnyh doslidzhen filosofii pam'iaty. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filosofski nauky*. Vyp. 23. S. 101-107. [in Ukrainian].
6. Shteinberh, O. (1935) Yevreyskiy i khaldeyskiy etymolohichniy slovnyk do knyh Staroho zapovitu. Kyiv: Derzh. vyd. Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Berneker, E. (1908) *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, Gm: Winter. 760 S.
8. Miklosich, F. (1922) *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. [Neudruck]. Leipzig, Gm: Koehlers Antiquarium. 547 S.
9. Trautmann, R.(1970) *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Gottingen, Gm: Vandenhoeck Ruprecht. 383 S.

Natalia Dvornitska

THE PROBLEM OF THE SEMANTIC TRANSFORMATION OF PHILOSOPHICAL CONCEPTS IN THE LIGHT OF LANGUAGE-HISTORICAL IDEAS OF I. OGIENKA

The article deals with one of the most topical problems of historical linguistics, which concerns the peculiarities of the semantic content transformation of some philosophical concepts, which are active elements of sacred texts. The author of the article emphasizes that this problem was undoubtedly one of the most important in the frames of scientific ideas, research, and intelligence of the talented linguist and Bible translator Ivan Ohienko. The article emphasizes that concepts in the aspect

of cognitive linguistics are created and fixed in the minds of native speakers as the result of processing and transforming mental representations through linguistic phenomenon. One of the concept interpretations is its perception as a generally accepted one at a certain background level, i.e. in specific mental environment, sphere, context. In this regard, it seems interesting to cover and analyze the problem of semantic transformation of some conceptual notions in consciousness at different background levels, including religious, philosophical in comparison with the modern perception of the average person with his/her laws of morality, spirituality. The author emphasizes that clarification of the problem can be particularly deep and reliable if it is not limited to observation of textual material, certain philosophical concepts and religious-philosophical doctrines, but will be based on and supported by deep linguistic research in comparative historical aspect. Obviously, the solution of such a complex issue involves the study of a large number of dictionaries, textual material and should be supported by etymological analysis in different aspects. With the aim of scientific validate and profanity prevention, an algorithm and the methodology of etymological research must be developed with the main criteria of analysis. They are to take into account the peculiarities of derivation processes, phonetic transformations associated with changes in word structure, word base demotivation, morphological transformations. The main criteria in the article are phonetic, word-formation semantic, chronological. The analysis is based on etymological dictionaries and research. The examples from Latin, Greek, English and other European languages are given in morpheme-derivational comparisons of the analysis. Quotations from various sacred texts translated into Slavic languages are used as textual illustrations.

Key words: semantic transformation, cognitive linguistics, concepts, comparative historical linguistics, etymological aspect of research, criteria of etymological analysis.

Отримано: 28.10.2022 р.

Яна Журенко

ORCID: 0000-0002-4511-1199

аспірантка

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ГЕНДЕРНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ПРОЄКЦІЇ НА ПРАЦІ ІВАНА ОГІЄНКА

Предметом роботи є проблеми гендерної термінології, а саме фемінності та її співвідношення з поняттям жіночності, які відображаються в наукових розвідках Івана Огієнка та інших українських дослідників.

Ключові слова: культурна конструкція, фемінність, нормативний еталон, дериваційна підсистема іменників, гендерна термінологія.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство прагне формування для чоловіків і жінок гендернорівних прав, які мають виявлятися на рівні соціальних потреб: пропорційна участь чоловіків і жінок у виборних органах, право чоловіків і жінок обирати будь-які професії за особистими уподобаннями, чітка законодавча база щодо усунення гендерних стереотипів, виховання гендерних компетентностей в закладах загальної середньої та вищої освіти тощо; на рівні свідомості: руйнування сталих гендерних стереотипів; на мовному рівні: вправне використання фемінітивів, лінгвістичне підґрунтя для назв нових професій для чоловіків і жінок, створення низки словників (назв професій, термінологічної лексики, словотвірних, тлумачних та ін.).

Оскільки живе слово є дзеркалом, яке проєктує вербальне відображення інтелектуального рівня людини, емоційного та психічного її стану, яке проходить через усі фільтри свідомості, найдзвичайно важливим має бути вправне і доречне вживання термінів, лексем, розуміння лексичного складу мови, якою ми користуємося у повсякденному житті.

На тлі гендерних досліджень в останні десятиліття в Україні пошквалилися роботи, які мають на меті упорядкувати метамову лінгвістики. Поняття фемінного / маскулинного є предметом наукових студій в аспекті лінгвістичному, літературознавчому, соціокультурному, біологічному та ін. Науковці відмежовують репрезентовану опозицію від опозиції жіноче / чоловіче, або ж отожднюють ці опозиційні пари. Башкірова О.М. зазначає, що «якщо поглянути на сучасну літературу в ключі розвитку тенденцій жіночого письма, можна констатувати існування вповні емансипованої жінки-авторки, яка реалізується в різних тематичних площинах, випробовує найрізноманітніші нарративні моделі (в тому числі й вдалу імітацію голосу чоловіка-оповідача), звертається до найширшого проблемного поля. Так, низка творів сучасного письменства засвідчує активне «вживання» авторок у роль героя-чоловіка, що може бути продиктоване різними художніми завданнями» [1, с.177]. Очевидно, у зв'язку з цим можна твердити, що жінки на сучасному етапі здобули той статус «універсального суб'єкта», вибороти який закликали їх

феміністки. Авторка дослідження стверджує, що таким чином це «активне освоєння чоловічих тем, моделювання чоловічих образів жінками письменницями пояснюється емансипаційними тенденціями попереднього століття, настановою на художнє освоєння тих сфер життя, які досі вважаються переважно чоловічими, але не в останню чергу – й прагненням відновити рівновагу, припинити сумнозвісну «війну статей» і запропонувати нову модель побудови їх стосунків на паритетних умовах, що враховували б особливості кожного із учасників цього вічного діалогу» [1, с.177].

Розмежовуючи поняття фемінність/маскулінність, враховуємо також суб'єктивність цього поняття, оскільки в семантиці мови відображається сприйняття світу певним суспільством [7].

З позиції філософії **маскулінність і фемінність** розглядають як основні категорії гендерних досліджень, які узагальнюють суспільні уявлення про чоловіків і жінок у певному суспільстві й у певну епоху. «Існує велике різноманіття традиційних моделей маскулінності та фемінності, які залежать від етнічних і релігійно-філософських позицій, однак абсолютна більшість з них базуються на опозиції: суб'єкт – об'єкт, сила – слабкість, активність – пасивність, жорсткість – м'якість. Тлумачення цих категорій як дихотомічної опозиції було піддано критиці науковими дослідженнями у 1970-1980-ті роки. Стереотипні уявлення про риси маскулінності та фемінності у суспільствах починаючи з кінця ХІХ століття все більше відрізняються від реальних рис чоловіків та жінок, на що вплинули, зокрема, процес гендерної конвергенції (процес гендерного зближення маскулінності та фемінності) та сексуальна революція. Постмодерністська точка зору наголошує на тому, що маскулінність та фемінність є окремими параметрами кожної особистості, а не бінарними опозиціями, та діють у контексті расових, класових, етнічних та інших відмінностей» [3, с.62].

Павличко С. стверджувала, що «пара стать/гендер творить опозицію, в якій міститься радикальна відмінність між двома членами. Гендер не завжди продовжує стать, тіло чоловіка або жінки не обов'язково відповідає культурній конструкції “жінка”, “чоловік”» [6, с.222]. Таким чином, С. Павличко заперечує отождолення фемінного/чоловічого як жіночого/чоловічого. Отже, фемінність – це більша величина, частиною якої є певні гендерні стереотипи, оскільки фемінність – етично-естетична категорія, що позначає особистісні, естетичні та соціально-психологічні якості, які очікуються культурою від жінок, і описує нормативні еталони ідеальної жінки.

Жіноча та чоловіча культура представлена в українських словниках. До прикладу, у тлумачних і фразеологічних словниках української мови мовленнєвий етикет представлений лише загальними формами, окремими прикладами; вітання – *доброго здоров'я, добрий день, добридень, добри вечір, здоров був, здорова була; побажання – будьте здорові, у добрий час, добраніч, щасливої дороги; звертання – будьте ласкаві, ласкавий пане (добродію), вельмишановний, вельмиповажна; подяка – красно дякую, спасибі, спасибоньки, спасибі й на цьому; просьба – прошу пробачення, прошу слова, даруйте ласкаво, будь ласка, ради Бога; запрошення – ласкаво просимо; відмова – неverb. дати гарбуза тощо.*

Як бачимо, навіть у деяких наведених формулах, відірваних від контексту, помітний гендерний аспект, зокрема це стосується граматичного

роду виділених курсивом форм вітання, звертання, виразної емоційності у формі подяки, невербального засобу комунікації у відмові тому, хто сватається. Зазначимо, що фундамент системи сучасного мовного етикету становить мовний досвід попередніх поколінь, зафіксований у народних казках, піснях, художній літературі.

У конкретних мовленнєвих ситуаціях етикетні форми набувають ситуативної інформації, можуть виражати гендерну диференціацію мовлення жінок, чоловіків, стосунки між учасниками спілкування, повагу до співрозмовника, ввічливість, співчуття тощо. Гендерні особливості в ситуативному мовленні певною мірою можна пояснити тим, що у психіці українського етносоціального організму домінують ознаки двох багато в чому протилежних, та все ж психічно сумісних соціотипів. Перший тип характеризується більш розвиненою почуттєвою сферою, що переважно притаманна мовленню жінок, а другий – раціональною, досить помітною в мовленнєвій поведінці чоловіків.

До праць Івана Огієнка та його тлумачення питань фемінності та фемінітивів звертається Марчук Л.М. [2]. Узагальнюючи її твердження та досліджуючи праці І. Огієнка, нагромаджуємо на терміни словотвірного ряду щодо фемінності та створюємо таку таблицю.

Таблиця 1

*Ідеї фемінності в українській мові
в мовознавчих працях Івана Огієн*

Думки Івана Огієнка	Покликання
Зауваження Івана Огієнка щодо стану української мови та ідеї фемінності в ній: «Початкова мова не знала граматичного роду й часто надавала самцям і самицям різні назви, пор.: наші батько-мати, баран-овечка, бугай-корова і т. ін., і тільки пізніше, коли виникла потреба граматичного статевого розрізнення, цебто коли мова ускладнювалася, тоді виникла потреба й розрізняти живі іменники чоловічої статі від жіночої <...> Такий двородовий стан дуже довго існував у людській мові. За тих часів людина дивилася на всю довкільну природу, як на живу, – усе було для неї живим, скрізь були живі істоти. Глибока персоніфікація (уособлення) природи – це основа світогляду початкового людства. Ось через це первісна людина статевої поділ живих осіб протягом віків перенесла й на природу, що його оточувала, цебто й на всі неживі речі, персоніфікуючи їх, надавала чоловічого чи жіночого роду» [4, с.160-161].	[4]
Професор Іван Огієнко пише про еволюцію категорії роду: «ніякого роду спочатку мови не знали. Він – витвір пізнішого часу (але ще індоєвропейської доби). Рід цей знають тільки індоєвропейські мови, та й то не всі (напр., мови французька й англійська давно загубили його). До ніякого роду з бігом часу відійшли ті іменники, що мали рід невиразний, недозрілий, напр., діти або молоді звірята (пор. дитя, курча, щеня і т. ін.), або нелегкий до виявлення. Цікаво, що назви овочів у багатьох мовах – ніякого роду (пор. у нас; яблуко), що легко зрозуміти, приймаючи дерево за матір, а овочі за дітей» [5, с.163].	[5]

Іван Огієнко послуговується запозиченим терміном та пояснює його в дужках українським відповідником: «А то часто знає наша мова й такі випадки, що, свою неясну форму з бігом часу виразно зфемінізувала (ожіночила), прийнявши закінчення -а чи -я. У нашій стародавній мові було багато слів на м'яку приголосну, але з бігом часу це закінчення вийшло з літературної мови, бо замість нього витворилася нова форма, уже виразно жіночого роду. Напр., у давнину були в нас слова (в наших говірках вони відомі ще й тепер, як архаїзми): басьн, вись, власть, вошь, дебрь, дочь, дрожь, кузнь, ладонь, ложь, мышь, осокорь, пісьн, рябь, скатерть, стражь, тополь, фасоль, часть, ширь, яблонь і т. ін. Закінчення всіх цих слів у нашій літературній мові давно вже зацверзли (часом відомі в мові місцевій народній), бо їх перемиг закон виразної фемінізації роду слів, і тепер ми, замість них, уживаємо таких форм; басня, вишина, влада, воша, добра, дочка, дрижа, кузня, долоня, лжа, миша, осокура, пісня, рябизна, скатертина, сторожа, тополя, фасоля, частина, ширина, яблуна й т. ін.» [4, с.177-178].	[4]
Іван Огієнко про «закон фемінізації»: «Взагалі, в історії української мови, як і в історії деяких інших слов'янських мов, напр., польської, помічається виразний і сильний закон фемінізації (ожіночення) роду слів, і то прагнення до фемінізації зовсім ясної й міцної, а саме – до надання слову закінчення -а чи -я, чим слово вже без хитання стає жіночого роду. З законом цим ми будемо весь час стрічатися в цій моїй праці, особливо в словах іншомовного походження [4, с.179].»	[4]
Іван Огієнко, дослідивши гендерні пари в природній мові, вказує на те, що процес ожіночення мови відбувається значно частіше, ніж очоловічення: «Проте ожіночення роду іншомовних слів – це загальноукраїнський процес» [4, с.197].	[4]
Іван Огієнко, скандуючи ідеї фемінності в українській мові, робить зауваження до правопису 1945 року, який «насилно спинив процес фемінізації (ожіночення) роду в українській мові» [4, с.195]. Проте, за словами професора: «Підстав на це жодних, крім одного: так буцим вимовляють. Але хто так вимовляє? Так не можуть без урядового насилля вимовляти ті, хто мову справді знає природно! Як ми бачили вище, фемінізація роду іншомовних слів – це нормальний історичний процес в українській мові, який сильно й глибоко захопив українську народну мову. Правопис 1927 року не спиняв цього процесу, а правопис 1945 року силою спиняв його» [1, с.196].	[4]
У книзі «Рідна мова» відведено окремий розділ для опису ролі жінки в українському товаристві. Професор відзначає, що «Тяжкий стан жінки був на сході, але не легшим і він був і на католицькому заході. Напр., ще року 1690-го у Франкфурті вийшла книжка латинською мовою «Жінка – не людина». Року 1753-го в Ляйпцігу вийшла книжка німецькою мовою: «Цікаві докази, що жінка не належить до людського роду». І в усіх народів світу тяжкий неправний стан жінки відбивався й на їхніх мовах. Досить виразно бачимо це і в мові українській» [4, с.284].	[5]

Продовження таблиці 1

Жінка, на думку вченого Івана Огієнка, має свій рідномовний обов'язок: «Українська інтелігентна жінка, дбала мати своїх дітей, повновласна господиня хати – вона в першу чергу мусить учитися літературної мови. В своїй хаті – то вона найперша і найлюбіша професор своїм дітям. Не вільно жінкам забувати ані на хвилину, що то ж вони творці «матірньої мови», що то від них перших усі ми переймаємо свою початкову мову. Чого навчить нас мати, те й понесемо з собою у світ на ціле своє життя. Мати – то найглибший і найреальніший творець літературної мови. Нехай же українська жінка ніколи не забуває про цю свою таку важливу, а разом із тим і таку почесну, але й відповідальну роль в українській культурі. Інтелігентна українська мати мусить досконало знати свою літературну мову, мусить постійно її вчитися, а все своє знання разом із матірньою теплою ласкою переливати в серця своїх дітей. Пам'ятати, що, власне, цього всі ми не забуваємо до кінця віку свого» [5, с.97].	[5]
---	-----

Отже, жінка у працях Івана Огієнка постає суспільно значущою, що спричинює актуалізацію проблеми дослідження дериваційної підсистеми іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в українській мові (фемінітиви) та певним запереченням нормативного їх уживання в сучасній українській мові.

Список використаних джерел і літератури:

1. Башкірова О.М. Жіноча рецепція чоловічої картини світу в сучасній українській романістиці (на матеріалі твору Марини Гримич «Егоїст»). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Серія «Філологія»*. 2017. Вип. 76. С. 176-182.
2. Марчук Л.М. Поняття фемінності (за Іваном Огієнком) та становлення фемінітивів у сучасній українській мові. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна*. 2018. Вип. 15. С. 99-103.
3. Меніг Л.В., Додонов Р.О. Міфологічні витоки гендерної ідентичності. *Філософія*. 2019. Вип. 41 (54). С. 54-64.
4. Огієнко І. (митрополит Іларіон). *Наша літературна мова*. Київ: Наша культура і наука, 2011. 356 с.
5. Огієнко І. (митрополит Іларіон). *Рідна мова*. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
6. Павличко С. *Фемінізм*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 316 с.
7. Тараненко О.О. Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови. *Мова і культура*. Київ, 1986. С. 120-122.

References:

1. Bashkirova, O.M. (2017) Zhinocha retseptsiia cholovichoї kartyny svitu v suchasniї ukrainiskii romanistytsi (na materiali tvoru Maryny Hrymych «Egoїst»). *Vіsnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina Serii «Filolohiia»*. Vyp. 76. S.176-182. [in Ukrainian].
2. Marchuk, L.M. (2018) Poniattia feminnosti (za Ivanom Ohienkom) ta stanovlen-nia feminitiviv u suchasniї ukrayinskii movi. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Serija filologichna*. The concept of femininity (according to Ivan Ohienko)

- and the formation of feminine forms in the modern Ukrainian language. Ivan Ohienko and modern science and education. Philological series. [in Ukrainian].
3. Menig, L.V., Dodonov, R.O. (2019) Mifologichni vytyky gendernoi identychnosti. Filosofiia. [Mythological origins of gender identity. Philosophy. [in Ukrainian].
 4. Ohienko, I. (mitropolit Ilarion). (2011) Nasha literaturna mova. Kyiv: Nasha kultura i nauka, Our literary language. [in Ukrainian].
 5. Ohienko, I. (mitropolit Ilarion). (2010) Ridna mova. Kyiv: Nasha kultura i nauka, Mother Tongue. [in Ukrainian].
 6. Pavlychko, S. Feminizm. (2002) Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy». Feminism. [in Ukrainian].
 7. Taranenko, O.O. (1986) Vidobrazhennia suspilnogo sprijniattia svitu v semantitsi movy. Mova i kultura. [Reflection of public perception of the world in language semantics. *Language and culture*. [in Ukrainian].

Jana Zhurenko

GENDER TERMINOLOGY IN PROJECTION ON IVAN OHIIENKO WORKS

Modern Ukrainian society strives for the formation of gender equal rights for men and women, which should be manifested at the level of social needs, as well as at the level of consciousness. The living word is a mirror that projects a verbal reflection of a person's intellectual level, his emotional and mental state, which passes through all the filters of consciousness. It is also important to skillfully and appropriately use terms, tokens, and understand the lexical structure of the language. The concept of feminine/masculine is the subject of scientific studies in the aspect of linguistic, literary, sociocultural, biological, etc. Scientists distinguish the represented opposition from the opposition of female/male, or identify these oppositional pairs. Pavlychko S. confirms that the sex/gender pair creates an opposition that contains a radical difference between the two members. Gender does not always follow sex, the body of a man or woman does not necessarily correspond to the cultural construction of «woman», «man». Summarizing her statements and researching the works of I. Ohiienko, we come across the terms of the word-forming series related to femininity. Femininity is a larger dimension, of which certain gender stereotypes are a part, because femininity is an ethical-aesthetic category that denotes the personal, aesthetic, and socio-psychological qualities expected of women by culture and describes the normative standards of the ideal woman. We present the following comments in the article: comments by Ivan Ohiienko regarding the state of the Ukrainian language and the idea of femininity in it; Professor Ivan Ohiienko writes about the evolution of the genus category; Ivan Ohiienko uses the borrowed term “feminize” and explains it as the Ukrainian equivalent of «ozhinochyty» (to make feminine); Ivan Ohiienko uses and describes the term «law of feminization»; Ivan Ohiienko, having studied gender pairs in natural language, points out that the process of feminization of language occurs much more often than masculinization; Ivan Ohiienko comments on the spelling of 1945, which forcibly stopped the process of feminization (making feminine) of the genus in the Ukrainian language; in the book «Ridna Mova» («Mother Tongue») a separate section is devoted to the description of the role of women in Ukrainian society; a woman, according to the scientist Ivan Ohiienko, has a duty to speak her native language. A woman in

the works of Ivan Ohiienko appears socially significant, which causes the actualization of the problem of researching the derivational subsystem of nouns with the modifying meaning of the feminine gender (feminitives) in the Ukrainian language and a certain objection to their normative use in the modern Ukrainian.

Key words: cultural construction, femininity, normative standard, derivative subsystem of nouns, gender terminology.

Отримано: 25.10.2022 р.

УДК 811.161.2'23Світличний:82-6

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.44-56

Людмила Марчук

ORCID: 0000-0002-9022-2103

*доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Олег Рарицький

ORCID: 0000-0003-1941-584X

*доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕПІСТОЛЯРІЮ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ

Мета статті – засобами епістолярію, а саме через вибрані сторінки листування з друзями та колегами в Україні та діаспорі, описати постать І. Світличного – поета, перекладача, тонкого цінителя слова. Для цього використані описовий, функційно-стилістичний метод. До дослідження екстралінгвістичних інтенцій репрезентованого тексту Івана Світличного залучено метод дискурс-аналізу, який висвітлює зовнішні чинники, що впливають на когнітивну складову вербальної картини індивідуального стилю письменника.

Ключові слова: епістолярій, етикетні формули, авторські неологізми, мовна особистість, шістдесятники, мовні знаки, психолінгвістичний портрет.

Постановка проблеми. Постать Івана Світличного – непересічна в корті духовних побратимів: Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола. Євгена Сверстюка, Василя Стуса та ін. Листи Івана Світличного цінні як своєю інформативністю, так і особливим мовним наповненням, дослідження якого дозволило доповнити картину мовного особливого світу, стали, за словами Михайлини Коцюбинської «...духовним опертям й захисним панцирем» [10, с.4].

Проте питання формування світоглядних поглядів видатного діяча корті шістдесятників як мовної особистості не було узагальнене в роботах вітчизняних мовознавців, що зумовило актуальність обраної теми дослідження.

Мета дослідження – засобами епістолярію, а саме через вибрані сторінки листування з друзями та колегами в Україні та діаспорі, описати по-стать І. Світличного – поета, перекладача, тонкого цінителя слова.

У статті використані описовий, функційно-стилістичний метод, зіставний аналіз епістолярного тексту Івана Світличного та спогадів його однодумців. Особливість таких методів полягає в сприйнятті цілісності тексту (текстуальна семантика) та поясненні зв'язності матеріалу (значення тексту), завдання яких – виявити інтратекстові особливості епістолярію відомого дисидента. До дослідження екстралінгвістичних інтенцій репрезентованого тексту Івана Світличного залучено метод дискурс-аналізу, який висвітлює зовнішні чинники, що впливають на когнітивну складову вербальної картини індивідуального стилю письменника.

Виклад основного матеріалу. Поняття «мовної особистості» дослідники розглядали як з погляду лінгвістики, так і з погляду психології.

Образ мовної особистості залежить від того, у якій сфері буде застосовано індивідуальне мовлення цієї особистості (у нашому випадку І. Світличного). Олена Селіванова зазначає: «Мовна особистість – іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу... Лінгвістика спілкування виокремлює у цілісній структурі особистості комуніканта *я* тілесне, *я* соціальне, *я* інтелектуальне, *я* психологічне й *я* мовномисленнєве. Останнє корелює з М. о. Language personality» [14, с.370].

Отже, мовну особистість формує мовне середовище. Нагадаємо час формування особистості І. Світличного. У його листах знаходимо і колоритні подробиці епопеї виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників, майже стенографічний опис історичного вечора Василя Симоненка 1964 р. у Спілці письменників із процесом над Л. Новиченком, і будні самвидаву: виготовлення фотоплівок, передруки на машинці, канали передачі в Чехословаччину. В історії українського літературно-мистецького шістдесятництва Іванові Світличному, очільнику руху опору II пол. XX ст., правозахиснику, дисиденту, письменнику, мовознавцю, перекладачеві, відводиться ключова роль. Його лідерські якості в умовах короткотривалої «хрущовської відлиги» дозволили об'єднати навколо себе талановиту творчу молодь, спраглу знань і можливостей повноцінної реалізації. І. Світличний володів природним хистом гуртувати однодумців, максимально ділитися своїми знаннями і досвідом із близькими за духом і способом мислення людьми. Для шістдесятників він став незмінним авторитетом, моральним натхненником, талановитим організатором культурно-літературного життя. «Так, перші відомості про постсталінський період у нашій національній історії та культурі знаходимо в есеїстиці, наукових і науково-популярних виданнях українського самвидаву – фундаментальних працях Ю. Бадзя, І. Дзюби, В. Мороза, С. Сверстюка, В. Чорновола. Майже водночас виформовується й епістолярна творчість шістдесятників, виразно представлена табірними кореспонденціями М. Гориня, В. Марченка, І. Світличного, В. Стуса, В. Чорновола» [13, с.3].

Епістолярна спадщина І. Світличного розкриває різнобічність його як мовної особистості. М. Коцюбинська пише: «Епістолярій Світличного у будь-який період його життя – це свідчення духовного життя Лицаря Книги» [10, с.7]. Табірний епістолярій І. Світличного дослідники розглядали як феномен шістдесятництва разом із епістолярною есеїстикою В. Стуса, В. Чорновола, Є. Сверстюка та ін. з літературознавчого погляду [7].

Тривалий час творчість І. Світличного замовчувалася, а його ім'я перебувало під забороною. Лише з утвердженням української незалежності доробок митця важкими зусиллями його близьких родичів та друзів повертався в український загальнокультурний мистецький простір. Серед активних популяризаторів імені поета були насамперед його дружина Леоніда та сестра Надія Світличні, відомі своєю діяльною громадянською позицією, й Михайлина Коцюбинська, близька товаришка цієї родини. Їхніми зусиллями була упорядкована й видана поетична і літературно-критична творчість письменника, окремим двотомним виданням під назвою «Голос доби» вийшла друком епістолярна спадщина як взірць художнього, політичного, історичного, психолінгвістичного прикладу документів нескореного духом поета (Світл. 2001). М. Коцюбинська є авторкою передмови до видання «У мене – тільки слово», у якій вивчається феномен І. Світличного як лідера руху шістдесятників, розглядається проблематика та провідні мотиви творчості.

Попри знаковість постаті І. Світличного, вітчизняна філологічна наука все ще перебуває на підступах до вивчення різножанрової творчості письменника. Перші ґрунтовні дослідження доробку, що належать Г. Костюку [9], розкривають його діяльність як поета, літературного критика, перекладача, визначають роль і неперепутне значення в історії шістдесятницького руху. Їхні праці наразі сприймаються як методологічна основа до написання кандидатських дисертацій, авторами яких є І. Добрянська [4], Г. Гайович [2], Н. Загоруйко [6]. Дослідники продовжують вивчати особливості авторського мислення І. Світличного, заглиблюються у філософську проблематику його творчості, акцентують увагу на епістолярній і літературно-критичній діяльності, особливостях індивідуального стилю письменника. Активно над дослідженням творчості Світличного працюють Л. Тарнашинська [15] та Г. Токмань [15]. У визначенні психологічних передумов формування особистості задіюємо модель Дж. Дакіта [17]. Найбільш загальними психологічними основами (так званими «преполітичними психологічними перемінними», які відбивають схильність людей до прийняття певних явних ідеологічних уподобань) лівих і правих політичних поглядів є два взаємопов'язаних аспекта: (1) егалітаризм і антиегалітаризм; (2) відкритість і супротив змінам, які також добре можна повторити компонентами моделі Дж. Дакіта [18].

У вкрай несприятливих умовах табірної неволі Іван Світличний укладав словник синонімів української мови. До слова був надзвичайно вимогливий, що межувало з педантичністю. Саме в підборі слова виявлялася його мовна компетенція. І. Світличний вповні виявляв свої знання про мову, під якими розуміють знання, «які є метазнаннями, а саме: знаннями усвідомлених прескриптивних правил описової граматики; процедур використання їх у мовленні та способів перенесення й накладання вивчених процедурних знань на

наявні в них емпіричні мовні знання, якими вони вже реально користуються в комунікації; ці знання – здебільшого об'єктивовані й відрефлексовані» [8, с.107]. Філігранну роботу над словом мистця спостерігаємо в його табірному листуванні. У листі до дружини та рідних від 31.01.78 р. нагадуємо: «У минулому листі я посилав вам *«Шевченків триптих»*. Як завжди <...> і тут я надумав зробити деякі виправлення. Передусім, ви, мабуть, і самі помітили, що в 5-му рядку останнє, римоване слово – *куце*, його треба замінити співзвучним, але двоскладовим: в класичній формі сонету ритмічні перебої недопустимі. Не подобається мені в тому ж сонеті – *«Муза»* – і останній рядок: дуже вже він рваний і – ніби з іншої опери. Його можна замінити на такий: *«Невже... Аж моторно стає!..»* (Світл. 2001, с.480-481).

Як і будь-який інший писемний текст, лист структурно складається з трьох частин: зачину, основної та завершальної частин. Своєрідність листа полягає в тому, що зачин здебільшого має початкову формулу-звертання, констатацію про одержання листа, чи відсутність, подяку, вибачення, побажання, привітання, кінець листа – завершальні прощальні вирази, побажання, формули прихильності, підпис, можливі дописки – *postscriptum*, може бути і подвійний. Це типові структурні параметри листа, стрижень яких становлять термінальні формули, за допомогою яких підтримується епістолярний діалог. Структура листа та елементи, якими автор їх наповнює, допомагають нам створити психолінгвістичний портрет письменника, що сприятиме декодуванню імпліцитної інформації, яка виявляє себе в контексті різних висловлень У листі від 30.06.77 р. І. Світличний після критичних виступів у «Літературній Україні» щодо поетів-дисидентів надсилає рідним такі рядки: *«Помирають серця в летаргії без просипу / Душить зяччі душі розперезаний страх. / Ви ж, убивство вчинивши, затаєно носите / В саркофагові тіла непохований прах. / Що день Божий вчиняє душа самогубство / І не треба їй шибеніць, куль і отрут. / А воскреслих не густо між нами, не густо! / Може й зовсім немає. Тільки бвивця та труп»* (Світл. 2001, с.418).

Листи становлять основу епістолярних текстів. З-поміж інших типів текстів їх вирізняє чітка орієнтація на конкретний тип адресата й забезпечення заочного спілкування. Побудова таких текстів залежить від багатьох чинників: від наявності текстової традиції, ситуації гіпотетичного сприйняття тексту, адресата, форм реалізації і поширення тексту та інших суб'єктивних умов епістолярної комунікації, а найбільше цей текст характеризує особистість автора листа. І. Світличний читає трактати з математики, теорії інформації, математичної лінгвістики, досліджує фахові літературознавчі видання, читає українську літературу та світову класику, удосконалює знання французької мови, потрібні йому для підготовки перекладів. Майже в кожному листі до дружини трапляється перелік книжкових видань, потрібних для роботи, які свідчать про енциклопедичний багаж знань поета: *«Так само не можу дістати «Естетики» Хатчесона, Юма і Сміта та «Мистецтво і життя» У. Морріса... загалом я не можу придбати дуже багатьох речей – ні «Контекст – 72» (АН), ні «Геродота» (АН) ні «До джерел» Драча...»* (Світл. 2001, с.72).

Г. Мазоха стверджує, що «перемагаючи вузькість і замкнутість сфери приватного документа і перестаючи жити лише своїм «камерним» життям,

стаючи не лише формою самопізнання, самовираження особистості, але й ширше – формою освоєння дійсності, – лист виявився причетним до найважливіших літературних процесів свого часу. Описовий момент, як і момент інформативний, тут обов'язково наявний. Але описи пронизані рухом неспокою, постійним пошуком «я» автора, а звідси й особлива форма листів: багаторазове повернення до одного й того ж предмета, але щоразу з нових точок зору, з новими емоціями, часті розриви в манері викладу» [11, с.155].

Кожен адресант послуговується переважно тим набором етикетних виразів, що загальноприйняті для його народу на певному історичному зрізі. Водночас він має особливі, улюблені форми звертання, прохання, прощання тощо, які теж визначають специфіку індивідуально-авторської комунікації. Якщо виникає необхідність, автори самі можуть творити формули звертання, що мають оказіональний характер функціонування. Це й створює своєрідну архітектуру листів.

Формули звертання вимагають від автора особливої уваги. Вибір етикетної форми залежить від образу адресата: віку, статі, соціального положення, посади, характеру взаємин із ним, часу попереднього діалогу, рівень знайомства. Наприклад, Іван Світличний в листі до сестри Надії вживає формулу звертання «*Ляксевно!*», проте у випадках, коли важливий лист, чи лист-вибачення, пише: «*Дорога моя сестричко! Ти бачиш, як я тебе називаю? А все тому, що почувуюся страшенно винним перед тобою за свою довгу мовчанку*» (Світл. 2001, с.49).

Основу епістолярних звертань у листуванні Івана Світличного з близькими та знайомими становлять традиційні для українців:

- а) назви родинних стосунків: «*Добрий день або вечір, мамо*»; «*Дорога моя сестричко*»; «*Дорогий сестричці – полум'яний привіт*»; «*Дружинонько моя вірная*»; «*Дорога супружниця*»; «*Добрий день, ненаглядні сестрички*»; «*Добрий день, товариші Світличні!*» (до родини);
- б) емоційно-забарвлена лексика: «*Божиста й незрівнянна*»; «*О незрівнянна лягушенія*»; «*Прелепа й незрівнянна*» (листи до нареченої, а потім й дружини);
- в) прикметники з іменниками у формі звертання: «*Дорога Нелю*», «*Дорога Віронько*», «*Дорогі мої друзі – мила Світо і примкнулий до неї Юрку*», «*Дорога Льоль*» (найчастотніший прикметник дорогий (а)).

Вибравши найдоречніше в конкретній ситуації опорне ключове слово-звертання, адресант обрамлює його іншими словами, внаслідок чого утворюється щоразу нова формула звертання. Найчастіше ключове слово доповнюється традиційними для українського епістолярію прикметниками й займенниками *рідний, добрий, дорогий, любий, коханий, милий, ласкавий, шановний, вельмишановний* тощо: «*Шановний товаришу Зілинський*» 16.04.1957, с.43; «*Вельмишановний Оресте Івановичу*» (04.04.1970), (Світл. 2001, с.135); «*Превельмишановний добродію*» (до Євгена Пронюка, 26.02.1980), (Світл. 2001, с.351). Спорадично вживаються й інші прикметникові означення. Підкреслюють і увиразнюють теплоту взаємин, надають листуванню зворушливості різноманітні інверсійні звертальні конструкції: «*Хай буде добре вам. Милі (бо так і є) і вредні (бо не пишете) Танюки!*» (30.12.1967), (Світл. 2001, с.95).

Не менш насичена й чутлива щодо виразів мовного етикету й вершальна частина листів. До закінчення листовного діалогу автор завжди готує адресата заздалегідь, скориставшись загальнозживаним словом чи виразом, що вказує на кінець розмови. Наприклад: *«Ну, бувай здорова і щаслива, вітай усіх, хто біля молодого Іванка. Цьом»* (25.06.1978), (Світл. 2001, с.163). Далі здебільшого ідуть запитання до адресата і прощання. Епістолярне прощання складається із формули прощання, поєднаної нерідко з побажальною чи звертанням, і формули, що засвідчує прихильність і власний підпис. Формула прихильності й підпис є величиною, що вимірює глибину і визначає взаємини адресата й адресанта. У листах І. Світличного часто вжито присвійний займенник *твій*. *«Твій І.; Твій І.С.»*. Або ж. пор.: *«Щиро Ваи. І. Світличний»*. «Всі зазначені засоби мають психолінгвістичний характер, оскільки використовуються задля формування певного психологічного стану, передавання емоцій, спонукання до дій, сугестивного впливу на комунікативну спільноту. Фактори комунікативного минулого і комунікативного майбутнього виступають характеристикою почерговості жанрів у межах одного дискурсу» [3, с.21].

Щодо інших адресатів, то натрапляємо на такі форми: до дружини: *«Пиши, чекаю! Дуже!!! Чуєш? Із сердечним поползновенієм твій І. С.»*; *«Будь здорова, бадьора, життєлюбна, але не сердита. Всього найкращого, дороженька! Твій І. С.»*; до друзів: *«Тисну лапу»*; *«Із щирою пошаною»*; *«З повагою»* та ін.

Епістолярна творчість Івана Світличного зосереджує в собі важливі соціальні, моральні, етичні ідеали сучасності, виявляє глибину мислення, гостроту світосприймання, вміння майстерно розкрити внутрішній світ людини. Художня досконалість індивідуального мовлення, естетичний смак виявляються і в доборі лексичних засобів вираження думки. Словник мови І. Світличного містить значну кількість термінологічної лексики, що використовується як стилістичний атрибут індивідуального стилю.

Одним із вирішальних чинників, що впливає на функціонування термінів у епістолярному тексті, є індивідуально-авторський стиль, загальна концепція та ідейно-естетична спрямованість творчості письменника. Дослідження листів одного автора дає можливість розглянути всю сукупність використання лексичних запозичень як єдиний стилістичний комплекс, який формується не лише об'єктивно заданими властивостями терміних слів, але й суб'єктивною авторською їх інтерпретацією, що є суттєвим аспектом в аналізі контексту.

І. Світличний – один із найбільш яскравих представників української інтелігенції ХХ ст., чудовий стиліст. Таким чином, терміни як характерні й досить виразні елементи мови листів дають можливість дослідити певні особливості стилю автора, а також смислово доцільність і художньо-естетичну ефективність термінів як стилістичного засобу індивідуального мовлення. У І. Світличного в листах останніх років подибуємо часто медичні терміни та біологічні (назви медичних препаратів та хвороб, лікарських рослин). Саме в цей час автор переносить важку хворобу, переживає етап із табору на заслання, саме цим можемо пояснити функціонування таких термінів: *діта, золотий корінь* тощо. *«Я вже порушую свою сувору ді-*

сту, якої я досі дотримувався так строго. Як у таборі – режиму... Може, допоміг золотий корінь, може, сам собою вже час настав, але прогрес очевидний» (Світл. 2001, с.234); *«Справа в тому, що я від січня до травня лежав у лікарні з сироватковим гепатитом...»* (Світл. 2001, с.172).

Крім зазначених медичних у епістолярії І. Світличного натрапляємо на: літературознавчі терміни: **антологія** (*«Чи немає у ваших краях якоїсь солідної антології новітньої французької поезії?»*); філософські: **духовний, духовність** (*«Що духовно ти мало змінюється, це я зрозумів із Твого листа: віє від нього великим спокоєм і врівноваженістю, яким я тебе завжди й знав»* (с.95); **естетика** (*«Займаюся переважно перекладами, але трохи й естетикою – думаю скоро закінчити книгу з естетики»* (с.97); суспільно-політичні: **демократ**: *«...і мені, як демократові за переконанням, пощастило пристати до більшості, до 70%»* (с.172); космічні: *«Драч, як і раніше, кружляє в Павличковій орбіті»* (с.85).

У листах автор описує роботу над словником синонімів, для якої аналізує надзвичайно великий лексикографічний матеріал, про що згадує у листах: *«Отримав два томи Верхратського, почав опрацьовувати, а виявилось, що для цього потрібен німецько-український словник: тлумачення діалектних слів він часто дає німецькою мовою»* (Світл. 2001, с.180).

Базові константи-терміни у поезіях І. Світличного поліфункційні та полісемантичні. Вони виконують такі мовноестетичні функції:

- 1) оточують себе спорідненими лексемами;
- 2) сприяють інформаційній завершеності;
- 3) беруть участь у створенні широкої системи антитез, протиставлень, контрастів, зіткнень різного характеру;
- 4) сприяють утворенню психологічних характеристик, портретів, соціальних і світоглядних оцінок;
- 5) беруть участь у створенні різного типу метафор і метафоричних висловів, створюють метафори-різновиди;
- 6) постають художніми деталями – зображальними, характерологічними, метафоричними, або символічними, портретними.

Деталь має значну потенційну силу, вона здатна активізувати сприйняття твору читачем, спонукати його до творчості, надавати простір його асоціативній уяві. Художня деталь несе на собі відблиск світоглядних уподобань автора, дає можливість читачеві домалювати цілісну картину.

У епістолярній формі автор приділяє увагу художній деталі, конкретизації зображуваного, чому значною мірою сприяють епітети. Саме на деталях, зокрема й на виборі епітетів, вибудовується цілісність твору, виявляється авторська стратегія стилю. Епітетна деталізація виступає засобом й індивідуалізації, і типізації образів. *«Під пером майстра смислова структура слова ускладнюється. У ній поєднується художня спрямованість твору в цілому та авторська творча індивідуальність зокрема, що виявляється у вмілому поєднанні слів предметно-точних і асоціативно-точних (метафоричних), супроводжуваному активізацією метафоричних значень (та інших асоціативних нашарувань) у словах»* [5, с.34]. Залучення епітетів до художнього зображення здійснюється за принципом семантичного уточ-

нення, конкретизації або за принципом контрасту. Виникаючи у тексті, епітети стають його органічною частиною як з композиційно-змістового, так і структурно-функціонального боку. Вибір епітетів мотивується загальною семантикою тексту, авторськими естетично-мовними вподобаннями, усією художньо-образною системою твору. Текстотвірні функції епітета виявляються в тій інформації, що стане суттєвою для наступного розгортання сюжетних ліній і розкриття людських характерів. Напр., про дружину І. Світличного говорить: «Моя персональна Єва».

Саме епітети є одним із головних тропів у листах-спогадах і листах-сповідях. «Епітет – художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії» [1, с.265].

«Колись, коли я буду зовсім-зовсім старим (зараз я ще недоперестарівся) і мені нічого не лишиться, як писати мемуари, розділ про тебе я назву «Добродійна дружина Злобродія» (Світл. 2001, с.249).

Натрапляємо в листах І. Світличного на авторські неологізми, напр., антиепістолярний, дзюбисти: «Але що в листах, та ще й в наш **антиепістолярний** вік – розпишеш?» (Світл. 2001, с.171); «Треба б усе-таки йти комусь із **«дзюбистів»**» (Світл. 2001, с.58); табірні жаргонізми: «Є красиві темні окуляри (у таборі за них **«ларьок»** давали!)» (ларьок – можливість купити раз на місяць продукти (цукерки-подушечки, овочеві консерви, махорку); елементи езопової мови: «...знаси про справи мого **чорнявого тезки**», або «А що Ви невдоволені тим, що в мене не міняється адреса, так це у Вас говорить прихований Злобродій: зараз по-моєму, **міграція йде з раю в пекло**, а не навпаки» (Світл. 2001, с.347). Фраза «...не гірше за» у листі до Панаса Заливахи від 20.12.1966 означала, що в палітурці заклеєні гроші.

Формування Івана Світличного як українського літератора та науковця проходило у складний час. Народився він 20 вересня 1929 року в селі Половинкене Старобільського району на Луганщині. У 1947-1952 навчався на факультеті української філології ХДУ, займався науковою роботою. Університет закінчив з відзнакою, але через незалежну поведінку не був залишений на кафедрі. Працював учителем, навчався в аспірантурі Інституту літератури АН УРСР ім. Т.Г. Шевченка (науковий керівник академік О.І. Білецький), заввідділу критики журналу «Дніпро», відповідальний секретар журналу «Радянське літературознавство». З 1965 р., після ув'язнення – заборона на професійну діяльність та друкування, 1972 р. – другий арешт, 1973 – суд, вирок – 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання, 1981 – інсульт, інвалід І групи, 1983 – звільнений, 1992 – помер.

Праця на освітній ниві відповідала поглядам І. Світличного. Треба працювати для народу, освічувати його соціально і національно, будити в ньому самосвідомість, писати книги для народу, проте через загострення туберкульозу залишив школу.

Важливою заслугою І. Світличного стало видання українською мовою творів світової літератури. У колі його перекладацьких зацікавлень були різні поети.

Щодо своєї перекладацької діяльності І. Світличний писав Оресту Зілінському, чеському україністу (Київ, 05.06.1968): «Пересилаю Вам вірші – переклади з чеської».

Переклад вірша «Пам'ятник» Антоніна Бруссека.
Куди я тільки не піду
ви моє докірливе безсоння
всюди мене переслідують.
Ніби справді той пам'ятник
був прес-пап'є на моєму крихкому столі
незрушний надгробок мовчання
на моїм язичку
що базикав колись мов осика...» (Світл. 2001, с.107).

У цьому ж листі І. Світличний подає ще переклад з чеської поезії Мирослава Голуба «Студія з проблеми поезії».

Перекладає І. Світличний і з французької, про що пише в листі до Софії і Тита Гевриків (Тит Геврик – архітектор із США. Софія – його дружина. Близькі друзі родини Світличних) 04.12.1967 р.: «Я зараз захопився перекладами з французьких поетів (Сюперв'єля, Мішо та ін.)...» (Світл. 2001, с.93).

Дбайливе ставлення до мови, до її чистоти й точності висловлювання не раз було предметом обговорення в листах І. Світличного. Лист від 04.12.1967 до Леся та Нелі Танюків: «Перечитую, Лєсю, твого Аполлінера. Не все на одному рівні, видно, що перекладено раніше, а що – останнім часом. Деякі переклади бездоганні. А деякі треба правити з мовного погляду (це – легко) ... Тут є одна дівчинка (Сверстюкова симпатія), що також переклала два вірші Аполлінера, ті, що переклав і ти: «Кортєж» і «Загублена юність моя». Між іншим, «Загублена юність» у неї вийшла краще, а «Кортєж» – місцями краще у неї, а місцями краще у тебе, загалом же твій краще, а якби зробити з двох один, то було б ідеально. Не знаю, чи перекладав хто це, але якщо це – Терещенко, того не слід брати до уваги: хай йому земля буде пухом, але був він великим графоманом» (Світл. 2001, с.91).

Отже, аналізуючи процес формування особистості І. Світличного, можемо виділити наступні чинники, що визначили лінгвопсихологічні особливості мовотворчості письменника і науковця: усебічна ерудиція, висока освіченість, навчання в Харківському університеті, аспірантурі Інституту літератури НАН України; спілкування із селянами, робітниками, репресованими; багаторічна редакторська діяльність; природне мовне чуття й інтуїція, індивідуально-мовна практика у чотирьох стилях (художньому, науковому, публіцистичному, епістолярному); редагування та доукладення «Словника синонімів української мови»; участь у суспільно-політичній дисидентській течії шістдесятників.

Висновки. Отже, епістолярна спадщина І. Світличного підтверджує тезу, що тенденція до переосмислення словесно-естетичної інформації через трансформацію мовних знаків культури актуалізується в часи глибоких суспільних зрушень, коли збільшується обсяг словника, а естетика й прагматика визначають специфіку поширення певних типів текстів, зокрема й вибір тем для листування. Вони наскрізно ліричні, щирі, гранично відверті й тому сприймаються як достовірні документальні свідчення про свою епоху і людей, що творили в ній. Одночасно враховуємо і соціолінгвістичні чинники, що позначалися на індивідуальному стилі Івана

Світличного: використання езопової мови спричинене внутрішньою та зовнішньою цензурою (перлострацією).

Епістолярій І. Світличного привернув увагу через можливість глибше пізнати національну історію, історію національної мови й літератури, специфіку міжособистісних відносин шістдесятників, позначені на індивідуально-стильовій манері адресанта, бо, образно кажучи, листи мають надзвичайну вагу для розуміння психолінгвістичного портрету відомого представника руху Опору української інтелігенції тоталітарному режиму.

Список умовних скорочень:

Світл. 2001 – Світличний І. Голос доби. Кн. 1. Листи з «Парнасу». Київ: Сфера, 2001. 544 с.

Список використаних джерел і літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
2. Гайович Г.В. Літературно-критична діяльність Івана Світличного: автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Київ, 2000. 20 с.
3. Гончарова Т. Жанрові трансформації дискурсу футбольних фанатів: психолінгвістичний підхід. *Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistics*. 2017. Вип. 22 (2). С. 12-27.
4. Добрянська І.В. Творчість Івана Світличного в українській літературі кінця 50-х – 70-х років ХХ століття: автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Львів, 1997. 16 с.
5. Жайворонок В.В. Національна мова і діалект. *Мовознавство*. 1998. № 6. С. 27-34.
6. Загоруйко Н.А. Літературно-естетичний дискурс таборового епістолярію українських шістдесятників: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література. Кам'янець-Подільський, 2012. 195 с.
7. Загоруйко, Н. Таборовий епістолярій українських шістдесятників: монографія. Київ: Смолоскип, 2018. 256 с.
8. Калмикова Л., Новікова Г. Психолінгвістичні феномени «знання мови» і «знання про мову»: проблеми співвідношення й функціонування в мовленні дітей. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика*. 2018. Вип. 23 (1). С. 99-118. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1211606>.
9. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. Кн. 1. Київ: Смолоскип, 2008. 720 с.
10. Коцюбинська М. Парнас, який завжди з тобою. Кн. 2. Голос доби. Київ: Сфера, 2008. С. 4-15.
11. Мазоха Г.С. Теоретичні аспекти дослідження письменницького епістолярію. *Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка*. 2013. № 2 (261). Ч. 1. С. 152-161.
12. Рарицький О. Володимир Свідзінський і шістдесятники: контексти осягання проблеми. *Слово і час*. 2018. № 10. С. 34-47.
13. Рарицький О. Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика: автореф. дис. ... д. філол. наук: 10.01.01 – українська література, 10.01.06 – теорія літератури. Київ, 2017. URL: <http://clar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle>.
14. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 711 с.

15. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поети кальний аспекти). 2-е вид. Київ, 2019. 592 с.
16. Токмань Г. Іван Світличний, Леся Українка, Євген Плужник: діалог текстів. *Теоретична і дидактична філологія*. 2019. Вип. 29. С. 105-117.
17. Duckitt J., & Sibley C.G. The dual process motivational model of prejudice. In C.G. Sibley, F.K. Barlow (Eds.), *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2016. 686 p.
18. Federico C.M., Hunt C.V., Ergun D. Political Expertise, Social Worldviews, and Ideology: Translating «Competitive Jungles» and «Dangerous Worlds» into Ideological Reality. *Social Justice Research*. 2009. Vol. 22 (2-3). P. 259-279. DOI: 10.1007/s11211-009-0097-0.

Sources:

Svitl. 2001 – Svitlychnyi I. *Holos doby* : Kn.1. Lysty z «Parnasu». Kyiv : Sfera, 2001. 544 s.

References:

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (2004) / uklad. i holov. red. V.T. Busel [A great explanatory dictionary of modern Ukrainian literary language]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun». [in Ukrainian].
2. Haiovych, H.V. (2000). Literaturno-krytychna diialnist Ivana Svitlychnoho: avtoreferat dys. kand. filol. nauk: 10.01.01 – ukrainska literatura. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Goncharova, T. (2017). Zhanrovi transformaciyi dyskursu futbolnyx fanativ: psyxolingvistychnyj pidxid [Genre transformations of the football fans discourse: psycholinguistic mechanisms]. *Psyxolingvistyka – Psycholinguistics*, Vyp. 22 (2). S. 12-27. [in Ukrainian].
4. Dobrianska, I.V. (1997). Tvorchist Ivana Svitlychnoho v ukrainskii literaturi kintsia 50-kh – 70-kh rokiv KhKh stolittia: avtoreferat dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.01 – ukrainska literatura. Lviv. [in Ukrainian].
5. Zhaivoronok, V.V. (1998). Natsionalna mova ta idiolekt. *Movoznavstvo*. № 6. S. 27-34. [in Ukrainian].
6. Zahoruiko, N.A. (2012). Literaturno-estetychnyi dyskurs taborovoho epistoliarrii ukrainskykh shistdesiatnykiv: dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.01 – ukrainska literatura. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
7. Zahoruiko, N. (2018). Taborovy epistoliarrii ukrainskykh shistdesiatnykiv: monohrafiia [The camp epistolary of the Ukrainian Sixties]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
8. Kalmykova, L., Novikova, H. (2018). Psykholinhvistychni fenomeny «znanntia movy» i «znanntia pro movu»: problemy spivvidnoshennia y funktsionuvannia v movlenni ditei. *Psycholinguistics. Psykholinhvistyka. Psykholinhvistyka*. Vyp. 23 (1). S. 99-118. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1211606> [in Ukrainian].
9. Kostiuk, H. (2008). Zustrichi i proshchannia. Spohady u dvokh knykhakh. Kn. 1. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
10. Kotsiubynska M. (2008) Parnas, yakyy zavzhdy z toboiu... [Parnassus who is always with you]. *Holos doby*. Kn. 2. Kyiv: Sfera. S. 4-15 [in Ukrainian].
11. Mazokha, H.S. (2013). Teoretychni aspekty doslidzhennia pismennytskoho epistoliarrii. *Visnyk LNU im. Tarasa Shevchenka*. № 2 (261). Ch. 1. S. 152-161. [in Ukrainian].
12. Rarytskyi, O. Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv: zhanrova spetsyfika i poetyka [Documentary prose of Ukrainian Sixties: genre

- specificity and poetics]: avtoref. dys. d.f.n., spets.: 10.01.01 – ukrainska literatura, 10.01.06 – teoriia literatury. Kyiv. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle>. [in Ukrainian].
13. Rarytskyi, O. (2018). Volodymyr Svidzinskiy i shistdesiatnyky: konteksty osiahannia problemy [Volodymyr Svidzinskiy and the sixties: the context of understanding the problem]. *Slovo i chas – The Word and time*. Vyp. 10. S. 34-47. [in Ukrainian].
 14. Selivanova, O. (2006). Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia [Modern linguistics: a terminological encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K. [in Ukrainian].
 15. Tarnashynska, L. (2019). Ukrainske shistdesiatnytstvo : profili na tli pokolinnia: (istoryko-literaturnyi ta poety kalnyi aspekty). 2-e vyd. Kyiv [in Ukrainian].
 16. Tokman, H. (2019). Ivan Svitlychnyi, Lesia Ukrainka, Yevhen Pluzhnyk : dialoh tekstiv. *Teoretychna i dylaktychna filolohiia – Theoretical and didactic philology*. Vyp. 29. S. 105-117. [in Ukrainian].
 17. Duckitt, J., Sibley, C.G. (2016) The dual process motivational model of prejudice. In C.G. Sibley, F.K. Barlow (Eds.), *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. S. 686.
 18. Federico, C.M., Hunt, C.V., Ergun, D. (2009) Political Expertise, Social Worldviews, and Ideology: Translating «Competitive Jungles» and «Dangerous Worlds» into Ideological Reality. *Social Justice Research*, Vol. 22 (2-3). P. 259-279. DOI: 10.1007/s11211-009-0097-0.

Liudmila Marchuk, Oleh Rarytskyi

THE LANGUAGE PERSONALITY OF IVAN SVITLYCHNY THROUGH THE PRISM OF THE EPISTOLARY: PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS. AIM OF THE RESEARCH

The aim of the study. By means of the epistolary, namely through selected pages of correspondence with friends and colleagues in Ukraine and the Diaspora, to describe the figure of I. Svitlychny – poet, translator, subtle connoisseur of the word. Research methods. The article describes the descriptive, functional-stylistic method used, a comparative analysis of Ivan Svitlychny's epistolary text and the memoirs of his associates. The peculiarity of such methods is to perceive the integrity of the text (textual semantics) and to explain the coherence of the material (the meaning of the text), the task of which is to reveal the intrathecal features of the epistolary of a famous dissident. The study of extralinguistic intentions of the represented text of Ivan Svetlichny is involved in the method of discourse analysis, which sheds light on the external factors that influence the cognitive component of the verbal picture of the individual style of the writer. Ivan Svitlychny's epistolary creativity concentrates important social, moral, ethical ideals of modernity, reveals depth of thinking, sharpness of worldview, ability to skillfully reveal the inner world of man. The artistic perfection of individual speech, the aesthetic taste are manifested in the choice of lexical means of expression The Dictionary of I. Svitlychny's language contains a considerable amount of expressive vocabulary, which is used as a stylistic attribute of individual style. One of the decisive factors influencing the functioning of special forms in epistolary text is the individual author's style, the general concept and the ideological and aesthetic orientation of the writer's work. The study of I. Svetlichny's letters makes it possible to consider the whole use of lexical means as a single stylistic complex, formed not only by objectively defined properties of words, but also by their subjective authorial in-

terpretation, which is an essential aspect in the context analysis. So, analyzing the process of personality formation of I. Svitlychny, we can distinguish the following factors that determined the linguistic and psychological features of the writer and scientist's linguistic creation: comprehensive erudition, high education, studying at the Kharkiv University, postgraduate studies of the Institute of Literature of NAS of Ukraine; communication with peasants, workers, repressed; long-term editorial activity; natural linguistic sense and intuition, individual-language practice in four styles (artistic, scientific, journalistic, epistolary); editing and refining the Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language; participation in the socio-political dissident current of the Sixties.

Key words: epistolary, label formulas, copyright neologisms, linguistic personality. sixties, language signs, psycholinguistic portrait.

Отримано: 29.10.2022 р.

УДК 811.161.2:821.161.2Шкляр

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.56-65

Леся Прокopів

ORCID 0000-0002-7055-9956

аспірантка

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

КОГНІТИВНА МЕТАФОРА ЖИТТЯ/СМЕРТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА

У науковій розвідці проаналізована когнітивна метафора ЖИТТЯ / СМЕРТЬ крізь призму мовної картини світу Василя Шкляра. Визначено лексикологічну наповненість метафоричної пари. Виділяються такі різновиди структурно-семантичних видозмін аналізованої метафори: поширення складу метафори, контамінація. В українській картині світу досліджуванім метафорам притаманний міцний зв'язок з архетипами, що пояснюється язичництвом, традиції якого глибоко укорінені в українській мовній свідомості.

Ключові слова: когнітивна метафора, мовна метафора, контамінація, поширення складу метафори.

Постановка проблеми. Антропоцентричний підхід стосовно дослідження мови й мовлення зумовлює звернення лінгвістів до діалогу, метафоричного дискурсу, когнітивного дискурсу, оскільки на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки актуальним, на наш погляд, є дослідження когнітивного дискурсу, його мовних явищ, вербальних концептуальних моделей та їхнього впливу на функціонування мовних одиниць. Це знаходить вияв у тому, що дослідження метафоричного дискурсу у когнітивно-дискурсивній структурі викликає особливий інтерес.

Увага до проблеми метафори, окремих аспектів її дослідження, зумовлена насамперед комплексністю мовного явища, прагненням лінгвістів знайти приховані механізми, які керують метафоричним процесом, закономір-

ностями його існування. У системі мовних структур метафора розглядається як динамічне мовне явище, якому притаманні такі поняття як дискурс, діалогічний дискурс у когнітивно-дискурсивному, системно-діяльнісному та функціонально-комунікативному підходах, в основі якого лежить подвійна орієнтація на автора, творця, який розглядається як універсальна мовна особистість, і на соціум, представлений адресатом, читачем.

Такий підхід стосовно дослідження метафори на основі формування комунікативно-дискурсивної парадигми вказує на необхідність теоретичного і практичного дослідження метафоричного дискурсу у когнітивно-дискурсивному контексті, спрямованого на обґрунтування реалізації мовної системи з урахуванням лінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Проблеми дослідження окремих когнітивних метафор у сучасній лінгвістиці є настільки складними, різноманітними й багатими, що вимагають постійного більш глибокого проникнення в їх сутності. До таких можна віднести метафору *ЖИТТЯ / СМЕРТЬ*.

У лінгвістиці ХХІ століття активно розвивається галузь, у якій мова розглядається як культурний код нації, а не лише як засіб комунікації та пізнання. Фундаментальне підґрунтя такого підходу було закладено працями Й. Гердера, В. Гумбольдта, Е. Сепіра, О. Потєбні та інших вчених, що викликають значний науковий інтерес серед сучасних дослідників.

Послідовниками згаданої теоретичної концепції та ідей про взаємозв'язок мови і культури є багато сучасних мовознавців. Серед них: С. Єрмоленко [2], В. Жайворонок [3], В. Кононенко, Т. Левченко, О. Селіванова, Л. Марчук, Н. Кондратенко й ін.

Українські лінгвісти розглядають мову, з одного боку, як окремий компонент культури, що входить до неї разом з іншими знаковими системами (фольклор, література, наука тощо), а з іншого, однією з загальних форм вираження культури – форми втілення словесних за своєю природою складників культури.

Актуальність наукової розвідки зумовлена тим, що в сучасній українській когнітивній лінгвістиці усе виразніше відчувається тенденція до визначення мови як суспільного явища, що об'єднує мовні категорії у когнітивно-ментальну систему, забезпечує високий рівень інтелектуалізації, актуалізацію національно-культурних процесів на ґрунті розвинутої образно-поняттєвої парадигми; усе вагомішими стають дослідження різномовних лексичних мікросистем, в основі зіставлення яких лежить спільність понять, та способів відтворення семантики, денотативної і конотативної, окремих одиниць цих систем.

Мета дослідження полягає у дослідженні метафори *ЖИТТЯ / СМЕРТЬ* в когнітивному аспекті. Реалізація зазначеної мети зумовлює завдання:

- визначити лексикологічну наповненість когнітивної метафори *ЖИТТЯ / СМЕРТЬ*;
- визначити культурно обумовлені особливості феноменів метафори *ЖИТТЯ / СМЕРТЬ*;
- дослідити когнітивну метафору з компонентом *ЖИТТЯ / СМЕРТЬ* у романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон».

Виклад основного матеріалу. Безперечно, роман має яскраво виражений націоналістичний характер. Мабуть, це було головним завданням автора, який, розповідаючи історію повстанців Холодного Яру, наполегливо довбе в тім'я мільйонам етнічних українців, які й сьогодні, як за часів майже сторічної давності, в страху замкнули двері й вікна, намагаючись пережити непевні часи.

Тлумачний словник української мови в 11-ти томах подає такі значення лексеми «смерть»: **Смерть**, 1. Припинення життєдіяльності організму і загибель його; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині. Припинення існування людини, тварини; протилежне **життя**, кончина, скінч. Щось дуже погане, неприємне, небажане.

За словником лексема «життя» має такі значення: **Життя**, 1. Існування всього живого; протилежне **смерть**. 2. Стан живого організму в стадії розвитку, зросту. 3. Період існування кого-небудь, вік. 4. Спосіб існування кого-небудь. 5. Жива істота. 6. *перен.* Про щось дороге, необхідне, важливе. 7. Прояв фізичних і духовних сил живих істот. 8. Пожвавлення, рух, посилення діяльності живих істот. 9. Сукупність явищ, що характеризують існування, визначають розвиток чого-небудь. 10. Те, що реально існує; дійсність.

Загально визнано, що мова є ваговою часткою етнокультури. І хай вона сама проходить через канали культури, чи, навпаки, культура проходить через мовні канали, одне зрозуміло: звичаї впливають на комунікативну систему етносу, а культурні цінності й вірування частково створюють етнотому реальність. Усе це входить у коло когнітивних досліджень. Інакше кажучи, когнітивний аспект наукових студій передбачає вивчення наслідків впливу на мовну структуру міфології, психології, звичаїв, побуту, вірувань, обрядів, загальної культури і менталітету етносу. Когнітивна метафора відтворює національну культуру в специфічних формах мовних стереотипів, усталених висловів, звичних реакцій, що склалися впродовж довгого етногенезу. Ці застигли форми зазвичай не усвідомлюються як породження певної ситуації, вживаються швидше автоматично, ніж осмислено, та є невід'ємною складовою побутово-розмовної практики.

У творі «Залишенець» виділяються такі різновиди структурно-семантичних видозмін аналізованої метафори. Поширення складу метафори: *«Пустивши бульби, Дереза розпружився й поволі пішов під воду, помандрував туди, де копошилися раки, а жаби згоряли від нетерпіння, кому б його дати цицьки»* [7, с.118].

У цьому реченні вжито метафору: *жаби згоряли від нетерпіння, кому б дати цицьки*, що походить із фразеологізму *жаба пить (цицьки, циці) дасть*, який означає «хто-небудь утопиться або загине, потрапивши в незвичайні умови».

«Я знаю, казав він і показував пальцем у натовп, ніби справді мав когось на увазі конкретно, – ти хочеш повернутися до жінки, дітей, хочеш працювати коло землі – і ти будеш на ній працювати, бо тільки ти знаєш ціну мирного життя...» [7, с.77]. Метафора *знаєш ціну мирного життя*, – походить із фразеологізму *знати ціну*, який має два варіанти тлумачення: 1. Визнавати, цінувати кого-, що-небудь. 2. Дорожити ким-, чим-небудь, берегти щось. *«– Мертвого привезли, – сказала Танасиха і за-*

голосила, як над труною: – Рученьки холодні, ніженьки босі, **не топтати більше їм синього рясту...**» [7, с.108]. В уривку метафорична трансформація **не топтати більше синього рясту** походить від фразеологізму **недовго топтати ряст**, що означає «хто-небудь швидко помер». Автор поширює цей фразеологізм такими словами: «більше» та «синій», – надаючи виразнішого емоційно-експресивного забарвлення вислову. Відмовляється від компонента «недовго», чим трохи змінює значення метафори: **не топтати більше їм синього рясту** (ногам) – «хто-небудь вже помер».

Крім того, у творі вжито ще такі метафоричні трансформації **врізав би дуба** (із додаванням частки *би*) фразеологізму *дуба дати (врізати)* – умерти, перестати жити, існувати, та **смерть не взяла** (із додаванням заперечної частки *не*) фразеологізму *смерть узяла* (забрала, прибрала) – хто-небудь помер чи загинув.

Порівняно із вихідним фразеологізмом, розширене метафоричне вживання більшою мірою реалізовує абсолютні виразні якості фразеологізму – експресивність, емоційність, оцінність.

У реченні «Після стількох невдач і розчарувань Ворон відганяв од себе будь-які сподівання, бо вони, несправджені, тільки **каламутьять життя**» [7, с.146] вжито трансформовану сполуку **каламутьять життя**, яка утворилася внаслідок заміни компонента *вода* відомого фразеологізму *каламутити воду* із значенням «вносити розлад, неспокій» на компонент *життя*.

У реченні «По дорозі заодно підпалили ще коннезам, **спровадивши його голову до небесної канцелярії**, й оскільки диму вже було забагато, подалися чимдалі від гріха аж на Старосілля» [7, с.53]. Трансформована сполука **спровадивши голову до небесної канцелярії** утворилася внаслідок заміни компонента *пекло* фразеологізму *спровадити до пекла* із значенням «заподіяти кому-небудь смерть» (пор. *спровадити на той світ*).

У реченні «Але хто ж знає наперед, коли **жде** його **смерть** і де його закопають?» [7, с.23] трансформується метафора **жде смерть**. Слово «заглядає» у сполуці **смерть заглядає** (дивиться, зазирає і т. ін.) / заглянула в очі, зі значенням «хто-небудь може померти, близький до кончини, загибелі» замінено компонентом **жде**.

Потрібно зазначити, що між нормативними метафоричними компонентами й авторськими видозмінами простежуються певні системні зв'язки, а шляхи авторського варіювання в основному ті самі, що і загальнономовного. У нашому прикладі – прийом метонімічної заміни.

Наголосимо й на тому, що не випадково в індивідуально-авторському мовленні наявна саме метонімічна заміна, а не, наприклад, синонімічна, яку найчастіше застосовують у загальнономовних метафоричних трансформаціях. Це пояснюється авторською настановою на те, що заміна обов'язково буде поміченою, і таким чином реалізуються такі потенційні виразні якості когнітивної метафори, як експресивність та емоційність.

У творі також наявні видозміни, пов'язані з прийомом контамінації. Контамінація – це один із прийомів трансформації, суть якого полягає в поєднанні двох чи кількох стійких сполучень на основі значеннєвої, граматичної та функціональної спільності або без будь-якої спільності, що спричиняє утворення індивідуально-авторського сполучення слів. Таке злиття породжує зміну семантики утвореного метафоричного виразу.

Одним із проявів метафоричної контамінації у романі є поєднання, зумовлене семантичною тотожністю стійких сполучень: *«Тільки-но в'їхали до Мурзинського лісу, аж тут на загін Дерези налетіли «будьонівці», оточили з усіх боків, і, треба сказати правду, найдужче злякалися братчики Момоти – семеро круглич облич умить побіліли, а їхні качині носи загострилися, як у мерців, оце так – ще не отримали зброї, а вже мусили **полягти ні за цапову душу**»* [7, с.116].

У трансформованому сполученні *полягти ні за цапову душу* поєдналися синонімічні фразеологічні одиниці *ні за цапову душу* із значенням «загинути ні за що» і *полягти головами (кістками, кістками, трупом і т. ін.)* – те саме, що *Лягти трупом (кістками, головами і т. ін.)* із значенням «Померти, загинути» зі зміною граматичної форми дієслова. Вихідні метафоричні вирази близькі між собою і структурно, оскільки є сполученнями дієслівного типу.

З погляду когнітивістики трансформація метафори необхідна для того, щоб оновити семантику і структуру виразів, аби не стерся метафоричний образ. Автори часто вдаються до індивідуально-авторського перетворення метафор, яке відбувається під впливом актуалізації. Від автора вона вимагає такої перебудови семантики і структури, за якої зберігається співвіднесеність з номінативною, вихідною метафорою.

Семантичні перетворення містять у собі два різновиди – з нависним обігруванням прямого лексичного значення окремих компонентів метафори та зіткнення чи протиставлення вільного і фразеологічного значень у словосполученні або реченні.

Часткове перетворення семантики метафоричної одиниці полягає в тому, що залежно від контексту на перший план виступає то пряме, то переносне значення, причому переважає одне з них у конкретному контексті. Повне семантичне перетворення метафори можливе за умов, коли в мові існує вільне словосполучення, від якого вона утворилась. Несподіване їх зіткнення при відповідній ситуації дає комічний ефект. Таке зіткнення відбувається у вузькому чи широкому контексті авторської мови або мови персонажа. Іноді цей прийом використовується одночасно і в мові персонажа, і в авторській, що дає можливість реалізувати словосполучення у метафоричному плані: *«Гнилий Тікач протікав попід лісом. Гнилим його називали ще тоді, як затхнула у річці вода від татарської крові, тож я відразу змикитив, куди хилять братчики Момоти. Вони зросли на Тікичі і добре знали, де в цій річці яма чи коловерт, де тут зимують раки і де жаба цицьки дає»* [7, с.118].

«І тоді найстаріший брат Момот ухопив його за карк і поволік у річку, де вже при самому березі було їм по груди. Дереза і тут не опинався, лише коли залізний шатун занурив у воду його голову, він засмикався усім тілом, запручався руками і ногами, його шия у Момотовій п'ятірні стала твердою, як кістка, і минула добра хвилина, поки вона нарешті обм'якла. Пустивши бульби, Дереза розпружився й поволи пішов під воду, помандрував туди, де копошилися раки, а жаби згоряли від нетерпіння, кому б його дати цицьки» [7, с.118].

Отже, функціонування метафоричних сполучень зі зміною їхньої семантики та структури виявляється в найрізноманітніших формах. Руйнуючи та модифікуючи метафори, автор підвищує ефект свідомого впливу на емоції та почуття читача.

При подальшому аналізі метафоричної пари ЖИТТЯ / СМЕРТЬ по-дибуємо такі метафори.

Дарувати життя – «...Боже духів і всякої плоти. Ти **смерть** подолав і диявола знищив, і **життя світові Твоєму дарував** – Сам, Господи, упокою душу усопшого раба Твого Веремія на місці світлім, на місці квітучім, на місці спокійнім, звідки втекла болінь, печаль і зітхання; всяке прогрішення, вчинене ним словом або ділом, або помислом, як благий і чоловіколюбчець Бог, прости, бо немає чоловіка, що жив, а не згрішив би...» [7, с.8];

Віддавати (віддати) душу (життя) – «Москалюги миттю звітрилися з палати, можна було перевести подих, але поруч лежав **мертвий Петрусь**, за стіною стогнали поранені, і Чорновуса раптом охопив сором за ці перев'язані руки. Було мерзенне відчуття, що він когось перехитрив, **виміняв своє життя на Петрусеву смерть**. Він навіть не подякував Тіні за кмітливість, за порятуюнок, цілий день пролежав мовчки, а ввечері сказав їй, що вже зовсім видужав» [7, с.37];

«– Добре, – сказав Зінько. – Тільки **не вбивайте старого**. І дивіться, як **помирають за Україну!** – він підніс «шпаера» дулом до відкритого рота й натиснув на пускову скобу. Побратим не підвів – глухо ахнув останній набій, Зінько не відчув ніякого болю, лиш коліна йому підігнулися, і він поволі опустився на землю. Ліг і випростався на повен зріст, **як живий**, тільки його відкриті очі швидко затулявалися льодяною плівкою і враз оскліли» [7, с.148];

«Він одразу ж присоромив себе за таку підозру, виправдовуючись тим, що зрада підстерегла його навіть там, де не було й тіні недовіри. До того ж не один козак **позбувся голови через жінку**. Настав час, коли власне **життя** можна було **виміняти на щось смерть**. Як шмат мила на фунт тютюну» [7, с.149];

«Ворон розгорнув полотнину. На ній було вигантувано срібною заполоччю герб-тризуб у терновому вінку. І головний холоднорський девіз – «**Воля України або смерть**». Із другого боку полотнища над тризубом у вінку яскравіло Тарасове пророцтво. Як заклик: «І повіє новий огонь з Холодного Яру» [7, с.254];

Так, це був бойовий прапор полку гайдамаків Холодного Яру. Ворон бачив його не вперше, але тепер гасло «**Воля України або смерть**» війнуло на нього іншим змістом. Мабуть, і решта козаків відчули те саме, бо дивилися на прапор з мовчазною зажурою» [7, с.334];

«Казали, що купувати в нас коней – то надто великий ризик, за це можна **поплатитися життям**. Але вони чомусь не дуже потерпали за свою шкуру» [7, с.351].

Повертати (повернути) все життя – «Тепер Євдося пам'ятала білий світ очима маляти, може, ось такого карапуза, як цей Ярко, що міг би стати її очима, її очима, її дивом і щастям, якби карта випала так, як того хотіла Євдося. Тоді б вона зачала **новий відлік** свого **життя**, зачала б його з молодією душею, оновленим серцем і зіркими очима ось цього дитяти, до якого прикипіла всеньким єством» [7, с.220].

Перелякатися на смерть (до смерті) – «Розгарячілі від доброї роботи козаки підвели до отамана **переляканого в смерть** чоловіка, який не мав ніякої посвідки» [7, с.66];

«... вони ... почали гамселити отамана кольбами, і так гамселили, що прибуду із недалекого Жаботина Федька Песков, котрий показав їм дорогу на хутір Кресельці, **напужив у штани** і довго не міг допетрати, що це воно таке гаряче (чи не кров?) стікає по литках. **Перелякався в смерть** вилупок, хоча й не знав, що через тиждень загойдається в зашморгу на сухій гілляці» [7, с.18];

«Вона обережно ступала поміж куцями (азалія буває така дряпуча, що може вхопити за литку), а він, твердоголовий, не знав, як повестися, аби не **злякати її у смерть**, – хотів обізватися: «Досю, не бійся, це я», та йому так пересохло в горлі, що він не подав і звуку» [7, с.350].

Не на життя, а на смерть – «Заброди пішли, але Ганнуся знала, що це тільки початок. Вони б давно з'їли їх із матір'ю живцем, та не зробили цього тільки тому, що сюди ще міг навідатися Веремій. Вони не відчепляться від них, **поки не знайдуть його живого чи мертвого**. Серце підказувало їй, що **Веремій живий**, інакше чого б ото замість небіжчика клали в труну лише його одяг? – така омана була для неї незрозумілою і навіть зловісною. Ганнуся тільки розуміла, що хтось затіяв зухвалу гру, і цей хтось скоріше за все був її чоловіком, а раз так, то він – живий, мертві не годні на **жарти**, навіть якщо за життя вони були вдатні до найхимерніших витівок. А якщо **Веремій живий**, то все, що він робить, має свій глузд, і рано чи пізно чоловік неодмінно до неї обізветься чи подасть якийсь знак» [7, с.23-24].

Кров і смерть! – уживається як заклик до помсти і відплати.

«– **Смерть не обирають**, – сказала вона.

1. Але вона обирає...

2. Тобі й **життя ніпочім**, – дорікнула Тіна. – Ти ще молодий, а вже розпрощався з ним.

3. Неправда, – сказав Ворон. – **Я люблю волю**. А її можна **вигодувати лише кров'ю**.

4. А якщо **на волю надії немає**? Сам кажеш: боротьба програна. Кому потрібна ще одна **смерть**? Ще одна безіменна, зрівняна із землею могила?

5. Саме на таких могилах і проростає мета» [7, с.152].

Поховати живим (живцем) – позбавити нормального способу життя, всіх радощів життя:

«– Тоді попрощаймося.

6. Навіки? – спитав Ворон.

7. Що ти мене **ховаєш живцем**? – вибухнув Загородній.

8. Бо ти **сунеш голову в пащу диявола**. Схаменися, – сказав Ворон» [7, с.207].

Байдужий до кого, до чого, рідко на що. Який не звертає уваги на кого-небудь, що-небудь, не виявляє зацікавлення:

«Так собі міркувала Ганнуся, стоячи біля причілка хати, аж поки вгледіла на верхечку акації **чорного ворона**. Той сидів трішки надутий і сонний, але Ганнуся побачила в ньому недобру прикмету, відчула якесь лихе віщування, аж млість підкотила до горла. Її навіть знудило, але це вже було не перше відтоді, як вона зачула важкість у лоні, і даремно Ганнуся

нарікала на ворона – той був настільки старий, що вже не міг і не хотів нічого віщувати. Він просто спостерігав зверху за людською метушиною, бо це було єдине, що його ще цікавило в цьому нескінченному житті. Марнота над марнотами, все намарне, – думав ворон, дивлячись услід бричці, яка віддалялася від Кривого Узвозу. Котяться ці колеса в один бік, а потім знову повернуться назад» [7, с.24].

Висновки. Локальними орієнтирами в українській когнітивній метафорі ЖИТТЯ / СМЕРТЬ є:

- 1) потойбічне життя (Бог, той світ, небо);
- 2) абстрактні іменники на позначення небуття (вічність, небуття, безодня);
- 3) елементи поховального обряду (земля, могила).

Вивчення когнітивної метафори ЖИТТЯ / СМЕРТЬ дозволяє зробити узагальнення щодо тенденцій функціонування уявлень про життя і смерть, втілення етнічної своєрідності світосприйняття й концептуального представлення аналізованих метафор крізь призму архетипних виявів. Тлумачення ЖИТТЯ / СМЕРТІ як природного явища мотивоване емпіричним досвідом людини.

У вербалізації лексеми ЖИТТЯ суттєвим є чинник безпосереднього сприйняття часу. Абсолютна й відносна моделі часу опосередковано включені в перцептивний простір письменника Василя Шкляра. Адже розумовий досвід людини встановлює зв'язок між моделлю реальності, що представлена в членуванні простору, та виробленою моделлю ментального простору.

Метафора ЖИТТЯ у мовній картині світу Василя Шкляра ґрунтується на архетипах води, землі, світла, вогню, втілених в архетипних мотивах течії, руху, змінювання. Витоками лексеми СМЕРТЬ є архетипи води і землі, представлені в архетипних мотивах занурення у воду, темряви, розлуки, сну, спокою. Вербалізація архетипів у мовному фонді української когнітивістики, представленою твором В. Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон», здійснюється через фразеологізми, метафори, а також евфемізми, які мають спільне генетичне коріння з метафорами.

На шляху інформації, здатної травмувати, стають захисні механізми. Якщо йдеться про вербалізацію концепту СМЕРТЬ, когнітивними захисними операціями є заперечення, переоцінка, відчуження, витіснення, заміщення. Домінантними в процесі метафоризації є два типи психологічного захисту: витіснення і заміщення. У метафорах заміщення створює новий образ ситуації, яка має іншу емоційну забарвленість, змінює суб'єктивну оцінку ситуації.

Базовим джерелом для вербалізації розглянутої метафори є світ природи. Фрагмент знань про рослинний світ, наявний у мовній картині світу автора, відбиває міфологічні погляди.

Українська лінгвокультура розглядає метафору ЖИТТЯ в бінарній опозиції через метафору СМЕРТЬ; метафора СМЕРТЬ, у свою чергу, репрезентована через метафору ЖИТТЯ. Мовне втілення таких універсальних метафор демонструє національно-культурні особливості мовних картин світу етносів.

В українській картині світу досліджуваним метафорам притаманний міцний зв'язок з архетипами, що пояснюється язичництвом, традиції якого глибоко укорінені в українській мовній свідомості.

До перспективних напрямів подальших досліджень слід віднести розкриття та визначення обсягу й змісту когнітивної метафори ЖИТТЯ СМЕРТЬ в інших творах цього автора.

Список використаних джерел і літератури:

1. Близнюк О.О. Концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.17 Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. Київ, 2008. 20 с.
2. Єрмоленко С.Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь, 2001. С. 83.
3. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. 2001. № 5. С. 48-63.
4. Мусієнко В.П. Українська етнографічна лексика: ідентифікація та типологія. *Мовознавство*. 2006. № 2-3. С. 130-136.
5. Огієнко І. Наша літературна мова. Київ, 2011. 356 с.
6. Пастух Б. Замість хреста – калина: (про роман В. Шкляра «Залишенець»). *Дивослово*. 2011. № 6. С. 31-33.
7. Шкляр В.М. Залишенець. Чорний Ворон: [роман]. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. 384 с.

References:

1. Blyzniuk, O.O. (2008). Kontsepty ZHYTTYA i SMERT': linhvokul'turolohichnyj aspekt (na materialii paremiijnoho fondu ukrains'koi ta italijs'koi mov): avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : spets. 10.02.17 Porivnial'no-istorychne i typolohichne movoznavstvo. Kyiv. 20 s. [in Ukrainain].
2. Yermolenko, S.Ya. (2001). Ukrains'ka mova. Korotkyj tлумachnyj slovnyk linhvistychnykh terminiv. Kyiv: Lybid'. P. 83. [in Ukrainain].
3. Zhajvoronok, V.V. (2001) Ukrains'ka etnolinhvistyka: deiakii aspekty doslidzhen'. № 5. S. 48-63. [in Ukrainain].
4. Musienko, V.P. (2006). Ukrains'ka etnografichna leksyka: identyfikatsiia ta typolohiia. *Movoznavstvo*. № 2-3. S. 130-136. [in Ukrainain].
5. Ohiienko, I. (2011). *Nasha literaturna mova*. Kyiv. 356 s. [in Ukrainain].
6. Pastukh, B. (2011). *Zamist' khresta – kalyna: (pro roman V. Shkliara «Zalyshenets'»)*. *Dyvoslovo*. № 6. S. 31-33. [in Ukrainain].
7. Shkliar, V.M. (2011). *Zalyshenets'. Chornyj Voron: [roman]*. Kharkiv: Knyzhkovyj Klub «Klub Simejnoho Dozwillia», 384 p.

Lesia Prokopiv

COGNITIVE METAPHOR OF LIFE/DEATH THROUGH THE PRISM OF THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD BY VASYL SHKLYAR

The anthropocentric approach to studying of language and speech causes linguists' turn to literary discourse, since at the present stage of linguistic science development, it is relevant, in our opinion, there are researches of discursive phenomena, verbal conceptual models and their influence on the functioning of language units. This is manifested in the fact that the study of metaphorical models in the cognitive and discursive structure is of particular interest.

Attention to the problem of metaphor, certain aspects of its studying, is primarily due to the complexity of the speech phenomenon, the desire of linguists to find hidden mechanisms that control the metaphorical process, the laws of its existence. In the system of linguistic structures, metaphor is considered as a dynamic linguistic phenomenon, which is characterized by such concepts as discourse, dialogical discourse in cognitive-discursive, systemic-active and functional-communicative approaches, which is based on a dual orientation towards the author, the creator, who is considered as a universal language personality, and on the society represented by the addressee, the reader.

Such an approach to the study of metaphor based on the formation of a communicative-discursive paradigm indicates the need for theoretical and practical study of metaphor in a cognitive-discursive context aimed at substantiating the implementation of the language system taking into account lingual and extralingual factors. This is the relevance of scientific research, the purpose of which is to investigate the cognitive counter-metaphor LIFE / DEATH in the discursive dialogic structures of Vasyl Shkliar's text «Zalyshents. Chornyi Voron».

The study of cognitive metaphor makes it possible to make generalizations about the functioning tendencies of ideas about life and death, the embodiment of the ethnic uniqueness of world perception and the conceptual presentation of the analyzed metaphor through the prism of archetypal manifestations. The interpretation of LIFE / DEATH as a natural phenomenon is motivated by human empirical experience.

In the Ukrainian picture of the world, the researched metaphors have a strong connection with archetypes, which is explained by paganism, the traditions of which are deeply rooted in the Ukrainian linguistic consciousness.

Prospective directions for further research should include revealing and determining the scope and content of the cognitive metaphor LIFE / DEATH in other works of this author.

Key words: cognitive metaphor, linguistic metaphor, contamination, spread of metaphor composition.

Отримано: 01.11.2022 р.

Ольга Турко

ORCID 0000-0002-4178-0483

кандидат філологічних наук, доцент

*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

МОВОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ОГІЄНКА НА ПОНЯТТЯ «ПОРЯДОК СЛІВ» КРИЗЬ ПРИЗМУ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЇ ТА КОМУНІКАТИВНОЇ ПАРАДИГМ

У статті проаналізовано концептуальні положення мовознавчої спадщини Івана Огієнка про порядок слів у реченні у співвідношенні із такими синтаксичними поняттями: речення, члени речення, інтонація. Дослідження здійснено у світлі формально-граматичної та комунікативної парадигм.

Ключові слова: порядок слів, речення, інтонація, формально-граматична парадигма, комунікативна парадигма.

Постановка проблеми. Домінантною одиницею в структурі речення є предикат, що виконує організаційно-утворювальну функцію через синтаксичні зв'язки та відношення із іншими мовними одиницями. Предикат зумовлює кількість компонентів на позначення об'єктів і визначає їхні семантико-синтаксичні ролі. Речення продукується інтенцією мовця, відтак інтонацією та засобами мовотворення. У цій послідовній траєкторії руху від задуму до компанування реченнєвої структури визначальне значення має категорія «порядку слів» як модель побудови речення за законами мови. Зауважимо, що порядок слів в українській мові трактують як довільний (Л. Булаховський, В. Матезіус, Л. Щерба, Є. Кротевич, І. Білодід, А. Мельничук, І. Слинко, Н. Гуйванок, М. Кобилянська, А. Загнітко та ін.); підпорядкований темарематичним особливостям речення (В. Богдан, А. Лепетюха, Н. Лешкова, Н. Гуйванок, Л. Марчук, А. Загнітко та ін.); породжує шляхом інверсії стилістичне маркування (С. Єрмоленко, А. Коваль, І. Соїна, О. Тележкіна та ін.).

На нашу думку, трактування порядку слів у реченнях української мови як вільного видається некоректним. Вважаємо доцільним використовувати поняття «прямий порядок слів» та «непрямий порядок слів» («інверсійний порядок слів»). Витоки становлення та розвитку окреслених понять сягають часів зародження формально-граматичної парадигми дослідження мови (міркування Івана Огієнка), згодом отримали ширше трактування в комунікативній парадигмі (сучасний етап розвитку української мови).

Мовознавча спадщина Івана Огієнка проливає світло на низку лінгвістичних питань, зокрема окреслення хронологічної схеми розвитку української мови в Україні [9]; концептуалізація духовної триєдності «мова-народ-церква» [5; 10; 11]; особливості перекладу Біблії українською мовою [4]; психолінгвістичний аспект підручників, посібників, таблиць для

вивчення української мови [2]; значення рідної мови в духовному відродженні особистості [1] та ін.

Невивченим є питання про мовознавчі погляди Івана Огієнка на поняття «порядок слів» у проєкції на комунікативну парадигму дослідження української мови.

Мета статті – проаналізувати концептуальні положення мовознавчої спадщини Івана Огієнка про порядок слів у реченні у співвідношенні із такими синтаксичними поняттями: речення, члени речення, інтонація, – у світлі формально-граматичної та комунікативної парадигми.

Виклад основного матеріалу. До перших спроб граматичного опису порядку слів в українській мові належить праця німецького мовознавця-славіста Е. Бернекера «Die Wortfolge in den slawischen Sprachen» (1900) [13, с.155-160].

На початку ХХ ст. в слов'янському мовознавстві формується східнослов'янська (О. Потебня, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, В. Сімович та ін.) та західнослов'янська (В. Матезіус, Є. Курилович, Ф. Данеш, Я. Фірбас, Й. Містрік та ін.) лінгвістичні школи, котрі зробили значний внесок у теорію формально-граматичної парадигми. Іван Огієнко зауважив: «Сучасна західноукраїнська мовознавча наука складнею займається зовсім мало. Навпаки, східноукраїнська наука ХХ-го ст. дала вже не мало цінних синтаксичних праць, написаних під великим впливом Потебні» [7, с.32]. Грунтовними надбаннями і західнослов'янської, і східнослов'янської мовознавчих шкіл щодо аналізованого поняття є такі:

- виявлення порядку слів у реченні як синтаксичного явища;
- встановлення різновидів порядку слів – фіксованого та вільного, прямого та інверсійного (чітке трактування цих різновидів є актуальним і в сучасному мовознавстві);
- розгляд інтонації як засобу словопорядку, відтак стилістичного пояснення інверсії, а ще згодом розгляду порядку слів у комунікативному синтаксисі;
- часткове обґрунтування зв'язку членів речення із позицією в структурі речення, а не частиномовною функцією (дієслово – присудок, іменник – підмет тощо); розмежування проблеми порядку слів у слов'янських мовах від проблеми синтаксичних функцій членів речення (В. Матезіус);
- введення в науковий обіг поняття «інверсія» на позначення незвичного розташування слів у реченні зі стилістичною метою; встановлення зв'язку інверсії та звичного порядку слів із смисловою структурою висловлювання;
- встановлення зв'язку між порядком слів та синтагматичним членуванням речення (О. Мельничук);
- обґрунтування поняття «синтагма» у площині закономірностей порядку слів у реченні.

Хронологічно наступним внеском у розвиток синтаксичної науки стали праці Івана Огієнка – педагога, редактора, видавця, поета, перекладача, мовознавця, міністра, лідера громадсько-політичного жит-

тя та ієрарха церкви. «Практично не було такої галузі мовознавства, де б учений не залишив свого сліду: проблеми кирилівської палеографії і церковнослов'янської мови, граматики (історична й сучасна), етимологія і семасіологія, фразеологічний світ мови, багатогранність лексики, стилістика. Усе це становить лише неповний перелік його наукових мовознавчих зацікавлень» [12, с.103]. Науковцю вдалося, критично та об'єктивно проаналізувавши напрацювання своїх попередників та сучасників, виявити засадничі положення формально-граматичного аспекту розвитку українського синтаксису, помітити явища та процеси, котрі згодом були обґрунтовані в комунікативній парадигмі.

Ознаки головної одиниці синтаксису – речення – Іван Огієнко визначає так: «1. закінчена цілість однієї думки, цебто відповідне синтаксичне сполучення суб'єкта з предикатом, і 2. закінчена інтонація» [7, с.136]. Саме ці ознаки залишаються визначальними у трактуванні речення і в теперішньому мовознавстві. Відбувається лише зміщення акцентів відповідно до парадигми розгляду (так, у комунікативній – синтаксичні одиниці розглядають під кутом зору акту комунікації, інтенції мовця, де інтонація має визначальне значення; у формально-граматичній – у центрі уваги є синтаксичні закони сполучення суб'єкта з предикатом та ін.).

Водночас у сучасному мовознавстві увиразнено як засіб реченнєвотвірної функції – порядок слів. «Суттєвими синтаксичними правилами є також правила порядку слів, що визначають правильне розташування слів у словосполученнях і реченнях. Так, якщо постає прагнення висловити думки (повідомити) про те, що *Віктор і Микола вивчили нову пісню*, її можна висловити за допомогою таких речень: *Вивчили нову пісню Віктор і Микола; Нову пісню вивчили Віктор і Микола* та ін. Якщо ж з цих слів побудувати ланцюжок типу *І нову вивчили Микола пісню Віктор*, то порушення об'єктивного порядку не дозволить висловити думку і не буде донесена відповідна інформація» [3, с.12-13].

З огляду на актуальність порядку слів у реченнях в сучасному синтаксисі української мови, розгляду граматичних особливостей комунікативного акту у співвідношенні з інтонацією як засобом порядку слів у реченні не викликає жодного сумніву важливість та необхідність виявлення мовознавчих поглядів Івана Огієнка на поняття «порядок слів».

Оскільки, на думку Івана Огієнка, засадничими в розвитку української складні (термін на позначення синтаксису) були міркування О. Потебні, окреслимо визначальні положення цього мовознавця на порядок слів у реченні.

«Вплив Потебні на розроблення слов'янської складні був надзвичайно сильний і глибокий, – його праці стали за основні для кожного, хто далі працював над складнею» [7, с.19].

Щодо порядку слів релевантними у граматиці «Из записок по русской грамматике» О. Потебні є такі міркування:

- підмет із залежними від нього означеннями, об'єктами стоїть першим у реченні, крім випадків інверсії [8, с.122];
- інверсія не змінює функції членів речення [8, с.513];

- синтаксичне значення компонентів речення визначається не стільки їхньою позицією в реченні, скільки тоном мовлення [8, с.122].

Мовознавець оперує поняттями «порядок слів», «інверсія» як такими, що вже відомі та властиві мові. Таким чином, стверджуючи, що є фіксований, або прямиий, порядок слів, є й непряий, або інверсійний, порядок слів. Дослідження О. Потебні заклали доміанантну методологію аналізу мовних одиниць крізь призму психологічного прочитання граматичних явищ. Крім цього, вчення О. Потебні становить засади актуального членування речення, оскільки мовознавець розглядає мову та комунікативний акт як психологічні явища. В актуальному членуванні речення розглядається як багатаспектна одиниця, яка по-різному виявляє себе на кожному з мовних рівнів. На невичерпність застосованих до аналізу речення теорій вказував й Іван Огієнко: «Як бачимо, маємо довгу низку найрізніших окреслень, – логічних, психологічних і формально-граматичних, але ні одно з них не придбало собі загального визначення й поширення» [7, с.141].

Іван Огієнко визначає формально-граматичні показники компанування речення так: «Поміж частинами речення й частинами мови найміцніший природний зв'язок, бо кожна частина мови має своє окреме й самостійне місце в реченні, цебто роллю синтаксичну. І справді, з погляду формально-граматичного іменник може бути тільки підметом або об'єктом, дієслово – присудком, прикметник – атрибутом, прислівник – прислівниковим поясненням, зв'язкою речень – сполучник. Числівник і займенник, власне кажучи, не окремі частини мови, – вони мають значення йменникове, прикметникове або прислівникове; вигук стоїть поза реченням, а прийменник зростає зо своїм словом» [7, с.152]. Водночас мовознавець окреслює проблему, вирішення котрої можливе в комунікативній парадигмі: «Завдання складні простого речення – навчити й показати, яке значення має кожне слово в реченні та з чим воно парується. На жаль, у цім відношенні в науці зроблено ще дуже мало, а тому не легко робити докладну аналізу речення» [7, с.153]. Окреслення невичерпності формально-граматичного підходу, вказівка на такі граматичні категорії і поняття, як валентність («слова паруються»), семантичний підхід («значення слова в реченні»), виявлення граматичних особливостей української мови (зміна семантико-синтаксичного значення слова відповідно до його місця в реченні) свідчать про мовознавчий талант Івана Огієнка, про те, що мовознавець випереджував свій час.

На позначення поняття «порядок слів» Іван Огієнка використовує «лад слів», «словолад» та аналізує його за функційно-граматичним та стилістичним підходами. Мовознавець окреслив основні закономірності порядку слів у реченні і за синтаксичною функцією частин мови: «1. Підмет стоїть перед присудком: *Вітер завива*. 2. Прикметникове пояснення ставиться перед іменником: *Сердитий вітер*. 3. Прислівникове пояснення ставиться перед присудком: *Тихо прочитаєш*. 4. Іменникове пояснення ставиться по присудку: *Довбе ребра*» [6, с.254].

Одним із засобів порядку слів у реченні Іван Огієнко називає інтонацію. Загалом «без інтонації зовсім не може повстати ані одно речення, – буде тільки механічний збір мертвих слів» [7, с.159]. «Інтонація – це над-

звичайно сильний допоміжний фактор у кожній мові, фактор, що без нього слово не може стати реченням. Тільки інтонація надає словам живого значення, сполучуючи їх у живе речення. Не може бути речення без інтонації, – це душа його; тільки інтонація робить речення «фразою» – живою зрозумілою цілісною частиною нашої мови» [7, с.160].

«Емоції, цебто наше духове чуття, наше зворушення завжди збільшує силу інтонації. Підо впливом емоції звичайний нормальний темп мови сильно змінюється» [7, с.162]. «Інтонація впливає також і на словолад у реченні, часто творячи інверсії. Але правдиве значення членів речення при таких словоладі завжди виразно зазначить інтонація» [7, с.172].

Крім цього, інтонацію трактує мовознавець і як ознаку речення, поряд із завершеністю речення. «Кожне речення вимовляється з певним тоном, але вимовляємо так, що з самого тону нашої вимови слухач переконується про наше ставлення до думки. Крім цього, інтонація в реченні завжди складає закінчене ціле, рівнорядне до змісту, чому слухач сприймає закінченість нашої думки водночас із закінченістю нашої інтонації» [7, с.135-136].

Іван Огієнко звертає увагу й на стилістичний аспект застосування незвичного порядку слів – інверсії: «Інверсія часто в мові поетичній, головню підо впливом чуття або бажання підкреслити яке слово» [6, с.255].

Слушним є зауваження мовознавця про те, що «українська мова, щодо словоладу, надзвичайно гнучка, чим сильно полегшується писання мовою ритмічною» [6, с.255]. Зауважимо, Іван Огієнко не використовує сучасного поняття «вільний порядок слів», яке, як сказано вище у цій розвідці, науково некоректне. У словах мовознавця вказівка на милозвучність української мови. На думку науковця, інверсія є звичайна («від переставлення словоскладу зовсім не затемнюється речення, цебто воно позастається для нас зовсім ясне» [6, с.255]) й незвичайна («від такого переставлення зміст затемнюється й речення стає неясне» [6, с.255]). Іван Огієнко вважає, що звичайна інверсія застосовується лише в художньому мовленні, натомість незвичайну інверсію варто викорінювати із мовлення.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства порядок слів у реченні актуалізується в комунікативному аспекті (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, І. Слинько, А. Загнітко, Л. Марчук, О. Кульбаська та ін.):

- порядок слів та інтонація (місце розташування фразового наголосу) є основними засобами вираження актуального членування речення;
- виокремлення об'єктивного та суб'єктивного порядку слів;
- окреслення інтенції мовця шляхом граматичного моделювання речення;
- тема-ремне членування мовного потоку з урахуванням позицій синтаксичних компонентів.

Варто зауважити, що концептуальні поняття комунікативного аспекту вивчення мови: інтонація, словолад, частково інтенція мовця, вплив емоційного стану мовця на порядок слів у реченні, – проаналізовано у мовознавчих працях Івана Огієнка.

Висновки. Лінгвістичний аналіз мовних одиниць, понять, категорій прямо або опосередковано торкається питання порядку слів у реченні

української мови, відтак теорія порядку слів проливає світло на їхню синтаксичну сутність.

Іван Огієнко в аналізі поняття «порядок слів» має такі незаперечні заслуги:

- історичний огляд розвитку синтаксису української мови з урахуванням різних тогочасних тенденцій, шкіл;
- розгляд інтонації як засобу словолоаду, відтак стилістичного пояснення інверсії, що стало згодом основою розгляду порядку слів у комунікативному синтаксисі (комунікативна інтенція, тема-ремне членування);
- виявлення обмежених можливостей логічного підходу до аналізу синтаксичних одиниць, чітке обґрунтування формально-граматичної парадигми;
- виявлення порядку слів у реченні як синтаксичного явища;
- встановлення різновидів порядку слів – прямого та інверсійного (чітка дефініція щодо цих різновидів потребує свого вирішення і в сучасному мовознавстві);
- встановлення зв'язку інверсії та звичного порядку слів із смисловою структурою висловлювання.

Оскільки порядок слів у реченнях є наскрізним синтаксичним поняттям, що проливає світло на синтаксичну сутність мовних одиниць, доцільно проаналізувати такі питання з огляду на мовознавчу позицію Івана Огієнка, як-от: граматичне значення мовних одиниць у фокусі позиції в реченнєвій структурі, інверсійне розташування реченнєвих компонентів у функційно-комунікативному аспекті.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси: монографія. Київ: Академія, 2009. 192 с.
2. Болтвінець С.І. Психологічні чинники розвитку мовної свідомості у науковій спадщині Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: науковий збірник. Серія історична та філологічна. 2010. Вип. VII. С. 4-15.
3. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. 2-е вид., виправл. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 294 с.
4. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. Ч. 1. Київ, 1994. С. 281-295.
5. Ляхоцький В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Укр. держ. ун-ту в м. Кам'янець-Подільському). *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1996. Т. 1. С. 107-114.
6. Огієнко І. Рідне слово: початкова граматики української літературної мови. Ч. 2. Морфологія й складня. Жовкля: Друкарня оо. Василян, 1937. 288 с.
7. Огієнко І. Складня української мови. Ч. 1: Вступ до складні. Жовкля 1935. 196 с.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Ч. 1-2. Харьков, 1888. 536 с.
9. Сікора Г. Хронологічна схема розвитку української мови в Україні у працях І. Огієнка. *Українська мова: з минулого в майбутнє*: матеріали доп. наук. конф., 26-27 лют. 1998 р.: зб. 200-річчю виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського присвяч. Київ, 1998. С. 76-77.
10. Сохаська Є. На варті українства. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 316-321.
11. Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). 1882-1972: життєписно-бібліогр. нарис. Львів, 1997. 228 с.

12. Христенюк В.П. Мовознавчі студії Івана Огієнка. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6979/Hristenok.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Назва з екрану. Дата звернення: 28.12.2022.
13. Berneker E. Die Wortfolge in den slawischen Sprachen. Berlin, 1900. 162 s.

References:

1. Batsevych, F. (2009). Dukhovna synerhetyka ridnoi movy. Lihvofilosofski narysy: monohrafiia. Kyiv: Akademiia. 192 s. [in Ukrainian].
2. Boltivets, S.I. (2010). Psykholohichni chynnyky rozvytku movnoi svidomosti u naukovii spadshchyni Ivana Ohienka. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk. Seriiia istorychna ta filolohichna*. Vyp. VII. S. 4-15. [in Ukrainian].
3. Zahnitko, A.P. (2007). Teoriiia suchasnoho syntaksysu: monohrafiia. 2-e vyd., vypravl. i dop. Donetsk: DonNU. 294 s. [in Ukrainian].
4. Kachkan, V.A. (1994). Ukrainske narodoznavstvo v imenakh. Ch. 1. Kyiv. S. 281-295. [in Ukrainian].
5. Liakhotskyi, V. (1996). Nevidomi dokumenty pro zhyttia Ivana Ohienka (na materialakh fondu Ukr. derzh. un-tu v m. KamianetsPodilskomu). *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. Kyiv, T. 1. S. 107-114. [in Ukrainian].
6. Ohienko, I. (1937). Ridne slovo: pochatkova hramatyka ukrainskoi literaturnoi movy. Ch. 2. Morfolohiia y skladnia. Zhovkva: Drukarnia oo. Vasyliian. 288 s. [in Ukrainian].
7. Ohienko, I. (1935). Skladnia ukrainskoi movy. Ch. 1: Vstup do skladni. Zhovkva. 196 s. [in Ukrainian].
8. Potebnia, A.A. (1888). Yz zapysok po russkoi hramatyke. Ch. 1-2. Kharkov. 536 s.
9. Sikora, H. (1988). Khronolohichna skhema rozvytku ukrainskoi movy v Ukraini u pratsiakh I. Ohienka. *Ukrainska mova: z mynuloho v maibutnie: materialy dop. nauk. konf., 26-27 liut. 1998 r.: zb.: 200-richchiu vykhodu v svit «Eneidy» Ivana Kotliarevskoho prysviach*. Kyiv. S. 76-77. [in Ukrainian].
10. Sokhatska, Ye. (2004). Na varti ukrainstva. Kamianets-Podilskyi. S. 316-321. [in Ukrainian].
11. Timenyk, Z. (1997). Ivan Ohienko (mytropolyt Ilarion). 1882-1972: zhyttiepysno-bibliohr. narys. Lviv. 228 s. [in Ukrainian].
12. Khrystenok, V.P. MovoZnavchi studii Ivana Ohienka. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6979/Hristenok.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 28.12.2022. [in Ukrainian].
13. Berneker, E. (1900). Die Wortfolge in den slawischen Sprachen. Berlin. 162 s. [in Ukrainian].

Olha Turko

LINGUISTIC VIEWS OF IVAN OHIENKO ON THE CONCEPT OF "WORD ORDER" THROUGH THE PRISM OF THE FORMAL-GRAMMATICAL AND COMMUNICATIVE PARADIGM

The article grounds the relevance of the regularities of the construction of sentence structure in accordance with the peculiarities of word order with the help of intonation, the speaker's communicative intent, and the grammatical laws of the Ukrainian language.

The main attention is focused on the fact that the interpretation of the sentence order of the Ukrainian language as fluent seems to be incorrect. It is appropriate to use the concept of «direct word order» and «indirect word order» (inverse word order»). The origins of the formation and development of the outlined concepts date back to the birth of the formal-grammatical paradigm of language research (Ivan Ohiienko's reasoning), which later received a broader interpretation in the communicative paradigm (the modern stage of the development of the Ukrainian language).

The following conceptual provisions regarding the given issue are highlighted in Ivan Ohiienko's linguistic legacy: all syntactic components of a sentence are assigned a certain place in a sentence, the position of sentence components is caused by the intonation of the speaker and the grammatical laws of the Ukrainian language, inversion is a stylistic aspect of using an unusual word order. In addition, the linguist points out such grammatical categories and concepts as valence («words are paired»), semantic approach («the meaning of a word in a sentence»), the identification of grammatical features of the Ukrainian language (the change in the semantic and syntactic meaning of a word according to its place in a sentence). All these testify to the linguistic talent of Ivan Ohiienko and the fact that the linguist was ahead of his time.

The linguist pointed out the melodiousness of the Ukrainian language. In the linguist's opinion, inversion is ordinary and unusual. Ivan Ohiienko believes that ordinary inversion is used only in artistic speech, while unusual inversion should be eradicated from speech. The linguist proved the limited possibilities of a logical approach to the analysis of syntactic units, and thus substantiated the formal-grammatical paradigm.

Key words: word order, sentence, intonation, formal-grammatical paradigm, communicative paradigm.

Отримано: 05.11.2022 р.

УДК 811.161.2'373:001(477)Огієнко]:159.922.4(477)
DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.74-79

Зореслава Шевчук

ORCID 0000-0002-9309-5517

кандидат філологічних наук, старший викладач

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

МАРКЕРИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ (на прикладі історичної епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність»)

У статті описано ключові лексеми з етнокультурною маркованістю, ужиті в історичній епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність»; увагу акцентовано на словообrazах, що містять у семантичній структурі етнонаціональний компонент та безпосередньо пов'язані зі світосприйняттям та уявленнями українців.

Ключові слова: Іван Огієнко, лексема, етнокультурний маркер, асоціація, топонім, етнізм, гідронім, фітонім.

Постановка проблеми. Сьогодні чи не кожному пересічному українцю відоме ім'я Івана Огієнка – видатного церковного, громадського і політичного діяча, мовознавця, поета й перекладача, історика, публіциста та редактора, книгознавця й видавця, педагога. Складно виокремити сфери, у яких митрополит Іларіон не зробив свого внеску, проте беззаперечним є той факт, що відомий науковець наполегливо і натхненно служив на благо українському народові, до останніх днів свого непростого життя не зупиняв подвижницьку діяльність задля відродження нації, утвердження та розвитку рідної мови, культури, держави в цілому.

Усеохопність наукових і творчих зацікавлень Івана Огієнка засвідчують численні розвідки дослідників, зокрема щодо феномену постаті митрополита Іларіона (С. Болтівець, В. Ляхоцький, Є. Сохаська, М. Тимошик та ін.), його культурно-освітніх поглядів (В. Авраменко, В. Вітюк, А. Копилов, Л. Ляхоцька, В. Майборода, А. Марушкевич, Т. Роняк та ін.), видавничої діяльності (Т. Ківшар, Ф. Погребенник та ін.), мовно-літературних аспектів наукових і літературних праць мислителя (Ф. Бачевич, І. Братусь, Л. Марчук, В. Калашник, В. Мацько, М. Пентилюк та ін.) тощо.

Один із сучасних дослідників наукової спадщини Івана Огієнка М. Тимошик зазначає: «Навіть побіжний перелік головних ділянок з таких галузей знань як мовознавство, літературознавство, історія, культура, релігієзнавство, красне письменство, де він залишив своїми дослідженнями помітний слід, а також результативна багатогранна редакторська, видавнича, перекладацька, епістолярна діяльність не може не викликати справжнього подиву і захоплення від усвідомлення того, що це могла зробити одна людина. Адже коли б видати всю наукову, публіцистичну, перекладацьку та епістолярну спадщину Огієнка, – вона б склала щонайменше добру сотню томів. І всі вони, без винятку, слугували б сьогодні на таку довгоочікувану, і, здається, вже наповнену конкретним змістом національну

ідею, і на утвердження процесів українського державотворення» [5, с.38]. Проте незважаючи на широкий спектр досліджень щодо різних аспектів спадщини Івана Огієнка, праці видатного науковця, присвячені історії української держави, формуванню націєтворчого складника, найбільш актуальні сьогодні, зокрема в аспекті дослідження дискусійних питань української державності, історії, культури, світогляду українського народу.

Вагомий внесок Івана Огієнка на ниві українознавства. Учений активно поширював знання про Україну, її релігію, народ, історію, культуру, мову, державність, мистецтво. Відтак упродовж свої педагогічної діяльності видатний науковець наголошував на формуванні в учнів честі й гідності, гордості за належність до української нації, готовності стояти за її незалежність, та утверджувати власну державність. Слушно зауважує А. Огар: «Попри значний науковий інтерес до доробку Івана Огієнка, концептуальна система видатного українця залишилася поза увагою. Хоча не викликає сумнівів, який саме концепт художньої творчості Митрополита варто описувати передусім. Це концепт Україна. Праці І. Огієнка – яку б проблему не висвітлювали – наскрізь просякнуті темою рідної землі, баченням її величі, боєм за її долю, прагненням працювати на її благо» [3, с.120].

Фактично, Огієнко все своє життя продукував ідею: «Найголовніша і найсвятіша Ідея Українського Народу, від довгих віків унаслідувана, це: Незалежна Українська Держава. Вона була в нас, ця Незалежна Держава, була довгі віки, але року 1240-го татари окупували її на 122 роки (1240-1362) – і спинили її. Спинили нашу Самостійну Державу, але не знищили нашої самостійницької ідеології ... Ідея Бою за свою Державність стала найголовнішою в Українського народу, яка палаючим полум'ям горить від давнини аж до наших часів. Горить у нас от уже більше 700 літ (1240-1961), то сильно спалахуючи, то трохи затихаючи, але ніколи не погасаючи. І найголовнішим Провідником нашого Боя за Державність завжди був сам Український Народ, який ні на одну мить не забуває своєї найголовнішої мети й найголовнішої цілі життя, – Самостійної Української Держави! [1, с.5].

Митрополит Іларіон дуже влучно акцентував увагу на рисах українців як носіїв народної культури, які містили зв'язки з різними сферами – мисленням, світобаченням, світосприйняттям, світорозумінням, мовленням, культурною інтерпретацією тощо. Ці глибинні структури інтелектуальної діяльності людини у своїх взаємозв'язках і витворили унікальний код національної культури українців, що все своє життя відстоювали і продовжують відстоювати українську незалежність.

Мета дослідження – аналіз ключових домінантів з етнокультурним компонентом та їхня інтерпретація в історичній епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність».

Виклад основного матеріалу. Упродовж свого життя Іван Огієнко був свідком і безпосереднім учасником буремних подій: революції і розпаду імперій, виникнення двох незалежних українських держав та їх об'єднання у 1918 р., Першої та Другої світових воєн, еміграції тисяч українців та розселення їх по світу тощо. Своє бачення новітньої історії українського народу він презентував у низці книг, з-поміж яких – історична епопея «Наш бій за державність». Одним із центральних етнокультурних маркерів в аналізо-

ваному творі є *Україна*. «Іван Огієнко Україну сильно любив та ставив її та Українську церкву дуже високо, тому в творах образ України оточений емоційним ореолом» [3, с.121]. За словами Н. Шарманової, Україна є національним духовним макроконцептом, який становить складник етнокультурного простору, що визначає індивідуально-авторську когнітивну картину світу та фонові, енциклопедичні знання читачів на рівні етносвідомості [7, с.70].

Іван Огієнко персоніфікує Україну, закладаючи в це поняття ментально закодовані смисли. Етнонім *Україна* науковець репрезентує через уживання виразних оцінних значень із негативною конотацією (що більш уживані в аналізованих текстових фрагментах): *палає, плаче, конає, горить, тремтить, завмерла*: «*І Україна вся палає, / Дзюркоче ляська кров рікою*» [1, с.61]; «*І Україна бідна плаче, / Бо їй труйливі ці принади...*» [2, с.54]; «*Помалу й тихо Україна / В московських підступах конає*» [2, с.54]; «*Горить Україна без вшину...*» [2, с.130]; «*І Україна вже тремтіла, / Немов берізка восени*» [2, с.91]; «*Уся Україна завмерла: / Попала вона в віковічну неславу, / Й позбавилась княжого берла...*» [1, с.25].

Митрополит Лларіон описує рідну землю в контексті асоціатив «найдо-рожче, найрідніше для кожного», уособлюючи Україну з Матір'ю: «*Й голосити Мати-Україна / В обіймах смертної пустелі...*» [1, с.146]; «*І гине Мати Україна, / Синами рідними розп'ята...*» [1, с.157]; «*І гине Мати Україна, / І все створення твоє...*» [2, с.45]. Частотними є й порівняльні конструкції з домінантою *Україна*: «*Передень повстання Богдана Хмеля, 1647-ий рік, – уся Україна гуде, як подратований вулій...*» [1, с.14]; «*Й зів'яне скоро Україна, / Як без роси калина в лузі...*» [1, с.118]; «*І Україна покотилась, / Як листя котиться від бурі*» [1, с.141]; «*І Україна закипіла, / Немов у бурю Чорне море, / І града соколом летіла: / Вставай на бойще суворе!*» [1, с.12].

Найкраще відображають національне світорозуміння усталені словесні комплекси, які є засобом конденсації образної думки в народній свідомості [7, с.68]. Одночасно репрезентуючи всі метонімічні моделі, Іван Огієнко відбиває світовідчуття простих українців в осмисленні суспільних явищ і подій: «*Це не Богдан, – це Україна / В цілунку батька занімала!*...» [1, с.116]; «*Й заплакала з нею вся Україна, / Вдова й сирота безталанна...*» [1, с.118].

Зазначимо, що використання базових етнокультурних фітонімів (*верба, калина, тополя, дуб*) відіграють неабияку роль у свідомості українського народу. Відтак *верба* є одним із ключових символів України. Її іманентна ознака «сум» гармонійно поєднується з меланхолійною, інтровертною, мрійливою вдачею українця: «*Й на вербах тихих та плакучих / Чуїні повісили бандури, / І в мріях болісно пахучих / Шугали на Сіонські мури...*» [2, с.99].

Фітонім *калина* майже не має символічного забарвлення, проте Іван Огієнко його використав задля опису національного пейзажу: «*О чекає заммерзла калина / Радісну ю весну, – Дочекає й ясна Україна / Доленьку небесну...*» [2, с.121]. Схоже конотативне забарвлення має фітонім *тополя* в аналізованих текстових описах: «*Ой у полі край лісочку / Плакали тополі – / Ой не дано ні разочку / Україні долі...*» [2, с.121]. Тополя здавна є ключовим концептом української культури, але вона не символізує Україну, а уособлює українське, те, що належить Україні, рідне.

Символічність *дуба*, як утілення могутності й незламності українського народу, презентовано, наприклад, у такому описі: «*Земля прино-*

силь силу **дубу** / Через міцні його коріння, / Й що глибше п'ють землю любу, / То довшє йде йому спасіння» [2, с.70].

В епопеї «Наш бій за державність» простежуємо метафоричне осмислення долі України через зіставлення зі шляхом Ісуса Христа як основи циклічної парадигми буття (знищення і відродження): «**І Україна єся розп'ята, / В пожарах Волю породила!**» [1, с.62]; «**Це ти, моя радість єдина, / Розп'ята моя Україна!**...» [1, с.45]; «**І знов Україна живуца во-скресне, / Й до Матері вернеться діти / І Україна нам постане / Велика, вільна та соборна**» [1, с.53].

Низка уживаних в епопеї топонімів (Малоросія, Русь, Київ, Лубенщина, Волинь, Кліщинці, Новгород, Берестечко, Львів, Розатин, Чигирин, Зборів, Суботів, Збараж, Кам'янець, Жванець, Корсунь, Плява, Жовті Вооди, Берестечко, Ревель та ін.) виконують функцію географічної ідентифікації, якот: «**Богдан поводився по-царськи, / Стодиця пишна – Чигирин**» [1, с.88]; «**І ляж на Корсунь відступає, / Щоб мати крацу оборону**» [1, с.54]; «**І ось у Київ його мати / Відвезла вчитися це й далі**» [2, с.66]; «**Й Богдан звільнив Збараж і Зборів, / Й грядє додому в славі знову**» [1, с.88]. Водночас топонім Київ позитивно маркований. Ця лексема метасемантично репрезентує віру в успішне майбутнє, незламність українського народу: «**На Горах тих засяв Київ, / Усім ясний Єрусалим: / Із нього Божий Дух повіяв, / І Схід увесь окрився Ним!**» [1, с.201]; «**На Сході Київ – як перлина, / Усім містам старезним мати, – Над ним Андрей Апостол лине / І кличе Віру пам'ятати!**...» [1, с.201]; «**Синило сонечко промінням, / І Київ в сяйві, як перлина: / О слався, городє Спасіння, / Ти Мати руських міст єдина!**» [1, с.74].

У процесі формування етнокультури відбувається символізація певних об'єктів території (гори, ріки, ліси тощо). Будучи тісно пов'язаними з долею та історією, вони стають невід'ємним складником духовності народу і, отже, символізують нерозривний зв'язок із батьківщиною. Ізпоміж гідронімів в аналізованих текстових фрагментах переважають такі: **Дніпро** (Дніпро-Славута, Бористен), **Дністер**, **Чорне море**, **Балтицьке море**, **Понтське море**: «**Ой то не хвилі в Чорнім морі / Несуться бурними валами: / На всім безбережнім просторі / Гремить: «Хай буде цар із нами!»**» [1, с.125]; «**Ця фортечна вязниця на березі заливу Балтицького моря в м. Ревелі, положена на гірці, – башта Гроситанпорт**» [2, с.6]; «**Й зростала тихо їм охота – / Поза Дністер втікати юрбою**» [1, с.116]. Окремі гідроніми персоніфікуються, актуалізуючи виразну національно-культурну спрямованість: «**Кипить грізний Дніпро-Славута / (Тоді ще звався Бористен), / На порох трощить скельні пуга, / І в Понтське Море котить ген**» [1, с.198]; «**Пливли ми по Дніпру-Славути, / У Київ наша пуга була, / Дніпро котився у могуті, / Печерська Лавра аж цвіла!**...» [2, с.55].

Особливе місце в наукових розвідках Івана Огієнка посідають дослідження в релігійно-церковній сфері. Учений наголошував на високій національній свідомості українського духовенства, яке відстоювало і виховувало любов до свого народу, його віри, культури, мови. У цьому аспекті релігія є джерелом позачасових ціннісних орієнтирів народу. Духовні маркери етнокультурної свідомості, використані Огієнком в епопеї, представлені низкою лексем (*цєрквє, апостол, Бог (Господь), слово Боже,*

*Православ'я, митрополит, свята Служба, священик, Хрест, образ та ін.). Зокрема, жертвність митрополита Іларіона сповнена любов'ю до всього духовного: насамперед до Бога та Церкви: «І Церква в Києві засяла, / І сонцем зріла Україну, / Зацита в неї досконала – / Козацьке Військо – до зачину!..» [1, с.202]; «Бо наша Церква Первозванна, / Для всього Сходу вічна слава, – / Вона для всіх цілюща Манна, / Вона нам Матінка хувава!» [1, с.203]; «Я чую ясно, – я конаю, / Стаю на **Божею Дорогу**, – / І каторгу свою безкраю / Віддам на Суд Одному **Богу...**» [2, с.20].*

Етнокультурно маркованим в епопеї «Наш бій за державність» є й мікрообраз *Кобзар*, за допомогою якого Огієнко відтворює силу та готовність народу перемагати: «І **Кобзарі** кругом заграли, / Й **бандура** скрізь рясними плаче... / До **Кобзарів** народ збирався / І Чув **бандуру** стоголосу, – / І світ рабові розвиднявся, / І він хапав кілка чи косу... / Були й **Кобзарики** видюці, / Щоб прокидатись **Кобзарями**, / **Вертки в'юни** повсюдисуці, / Були **меткими бунтарями**. / **Ляхи** без міри постріляли / **Таких завязятих Кобзарів**» [1, с.12].

Висновки. Проаналізовані етнокультурні компоненти становлять цілісну словообразну систему історичної епопеї «Наш бій за державність», яка акумулює надбання духовної (а відтак і матеріальної) культури. Національно-культурна маркованість етнічності, топонімів, фітонімів, гідронімів тісно пов'язана з етнокультурними переконаннями українців про віру і силу духу, перемоги добра над злом та визначає чіткі переконання Івана Огієнка щодо репрезентації України як єдиної цілісної та незламної держави.

Список використаних джерел і літератури:

1. Митрополит Іларіон. Наш бій за державність. Історична епопея. Частина перша. Вінніпег, 1962. 224 с.
2. Митрополит Іларіон. Наш бій за державність. Історична епопея. Частина друга. Вінніпег, 1966. 144 с.
3. Огар А.О. Вербалізація концепту Україна в художніх творах Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник*. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 15. С. 120-124.
4. Огієнко І. До українського народу. (Звернення). *Вісник Міністерства ісповідань УНР*. 1920. 22 червня. № 2. С. 1.
5. Тимошик М. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) у боротьбі за українську Україну. *Українська культура*. Київ: Наша культура і наука, 2002. С. 9-52.
6. Тимошик М.С. Невтомний сівач на українознавчій ниві. *Історія українського друкарства*. Київ, 1994. 448 с.
7. Шарманова Н.М. Етнолінгвістика: навчальний посібник для студентів факультету української філології / за ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

References:

1. Mytropolyt, Ilarion. (1962). Nash bii za derzhavnist. Istorychna epepeia. Chastyna persha. Vinnipeh. 224 s. [in Ukrainain].
2. Mytropolyt, Ilarion. (1966). Nash bii za derzhavnist. Istorychna epepeia. Chastyna druha. Vinnipeh. 144 s. [in Ukrainain].

3. Ohar, A.O. (2018). Verbalizatsiia kontseptu Ukraina v khudozhnikh tvorakh Ivana Ohiiienka. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk. Seriia filolohichna*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Vyp. 15. S. 120-124. [in Ukrainian].
4. Ohiienko, I. (1920). Do ukrainskoho narodu. (Zvernennia). *Visnyk Ministerstva isповidan UNR*. 22 chervnia. № 2. S. 1. [in Ukrainian].
5. Tymoshyk, M. (2002). Ivan Ohiienko (Mytropolyt Ilarion) u borotbi za ukrainsku Ukrainu. *Ukrainska kultura*. Kyiv: Nasha kultura i nauka. S. 9-52. [in Ukrainian].
6. Tymoshyk, M.S. (1994). Nevtomnyi sivach na ukrainoznavchii nyvi. *Istoriia ukrainskoho drukarstva*. Kyiv. 448 s. [in Ukrainian].
7. Sharmanova, N.M. (2015). Etnolinhvistyka: navchalnyi posibnyk dlia studentiv fakultetu ukrainskoi filolohii / za red. Zh.V. Koloiz. Kryvyi Rih: NPP ASTERIKS. 192 s. [in Ukrainian].

Zoreslava Shevchuk

MARKERS OF ETHNOCULTURAL AWARENESS OF UKRAINIANS (on the Example of the Historical epic of Ivan Ohienko «Our Fight for the State»)

The article outlines the main lexemes with ethnocultural marking, used in the historical epic Ivan Ohiienko «Our fight for statehood». The idioms, presented in the analyzed text fragments, which contain an ethnonational component in their structure, directly reflect the worldview and thinking of Ukrainians. Ivan Ohiienko, researching the history of the formation of the Ukrainian state, very aptly emphasized the features of Ukrainians as bearers of national culture, which contained connections with various spheres – thinking, worldview, world view, world understanding, speech, cultural interpretation etc. These deep structures of human intellectual activity in their interrelationships created a unique code of national culture of Ukrainians who defended and continue to defend Ukrainian independence all their lives. In the historical epic of the epic, Ivan Ohiienko not by chance uses lexemes to denote objects of spiritual national culture, covering the national, religious, partly mythological and territorial-geographic sphere. One of the central markers in the work is the lexeme Ukraine, which, according to the author's beliefs, is a personified component of the ethno-cultural space of Ukrainians. The evaluative meanings used to characterize the indicated lexeme are mostly negative (burns, cries, dies, burns, trembles, freezes). The description of the basic ethnocultural phytonyms (willow, viburnum, poplar, oak) used in the work testify to the mythopoetic worldview of Ukrainians. A number of used toponyms (for example, Kyiv, Lubenschyna, Volyn, Novgorod, Berestechko, Lviv, Rohatyn etc.) are representatives of the geographical location in the work. The inseparable connection with the Motherland is presented through the description of symbols – objects of a certain territory – hydronyms (Dnipro, Dniester, Black Sea, etc.). Considerable attention in the work is devoted to the religious and spiritual sphere, which is represented through the use of lexemes church, God, metropolitan priest, Cross, image etc. In general, the meaning field of the epic is ethno-cultural dominants broad and multifaceted, since such lexemes are in the verbal plane implement various types of interaction of Ukrainians in society at the level of comprehension and assimilation of cultural heritage of previous generations.

Key words: Ivan Ohiienko, lexeme, ethnocultural marker, association, toponym, ethnonym, hydronym, phytonym.

Отримано: 06.11.2022 р.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ПИСЬМЕННИКА, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ, ПУБЛІЦИСТА

УДК 82.09(477)(092)+378.4(477.43-21)КПДУУ
DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.80-89

Ніна Бернадська

ORCID 0000-0001-9217-2229

*доктор філологічних наук, професор
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ЛЕОНІД БІЛЕЦЬКИЙ І КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ. ДО 140-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ НАУКОВЦЯ Й ОРГАНІЗАТОРА ОСВІТИ

У статті узагальнено роль Леоніда Тимофійовича Білецького (1882-1955) в становленні Кам'янець-Подільського державного українського університету, в якому він працював приват-доцентом, а також виконував обов'язки декана й проректора. Джерелом інформації стали переважно його спогади, які побачили світ лише у 2013 році. Проаналізовано формування україноцентричної позиції цього вченого, його становлення під впливом наукових ідей та діяльності В. Перетца. Кам'янецькі сторінки біографії Л. Білецького окреслено як стартовий майданчик для подальшої наукової та навчальної роботи літературознавця. Також у загальних рисах охарактеризовано вектори наукової діяльності вченого.

Ключові слова: Леонід Білецький, його наукова та навчально-організаційна робота, Кам'янець-Подільський державний український університет як національний проєкт.

Постановка проблеми. Незаперечною є проста істина: навчальний заклад – це, найперше, особистості, які його творять. Такою непересіч-

ною особистістю був і відомий літературознавець, організатор науки й освітнього процесу, громадський і політичний діяч Леонід Тимофійович Білецький (1882-1955).

Його головні життєві віхи визначаються такими географічними координатами: черкашанин (народився у 1882 році на Уманщині), киянин (навчався в університеті святого Володимира), кам'янчанин (працював у Кам'янець-Подільському державному українському університеті приват-доцентом, деканом, проректором), далі – людина світу, яка з вимушених обставин мандрувала з країни в країну, у такі міста, як Прага, Ульм, Вінніпег. У Канаді й завершився земний шлях науковця.

Треба віддати належне викладачам і студентам Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, які з великою ретельністю і науковою виваженістю популяризують як дослідницькі здобутки, так і подільські сторінки біографії Л. Білецького. Найперше варто згадати напрацювання професора історії О. Завальнюка, який на основі спогадів, матеріалів тогочасної періодики, а також документів із Кам'янець-Подільського міського державного архіву детально дослідив кам'янецькі сторінки біографії ученого [4]. Промовисто, що й студентка факультету української філології і журналістики Р. Гадюк долучилася до вивчення й уточнення деяких фактів біографії вченого [3]. О. Чеканська проаналізувала погляди Л. Білецького як педагога, психолога саме на етапі його праці в стінах Кам'янець-Подільського державного українського університету [7]. Не можна не згадати і про унікальні (без перебільшення) спогади самого Леоніда Білецького [2], які підготував до друку та видав, оздобивши вступною статтею та іменним покажчиком, В. Адамський.

Мета дослідження – оглянути кам'янецькі сторінки біографії відомого вченого, закцентувавши на них як на своєрідному майданчику для становлення Л. Білецького – дослідника української літератури, організатора навчального процесу й науки у цьому виші. Відтак об'єкт вивчення – спогади вченого, які вперше побачили світ у 2013 році, хоча, на думку В. Адамського, їх написання завершено у 1926 році [2, с.23].

Виклад основного матеріалу. Ці спомини незавершені, однак унікальні, бо з них яскраво постає – у значних досягненнях та драматичних зламах – доба національно-визвольних змагань 1917-1920 років. Вона осягається крізь своєрідний фокус – освітній, україноцентричний, коли національна еліта розуміла, що здобуття знань із різних наук – це основа основ майбутнього незалежної української держави. Власне, «героями» споминів виступає не стільки особа їхнього автора, який як ретельний літописець занотовує етапи становлення Кам'янець-Подільського державного українського університету, а сам університет.

Цікавими є і згадки Л. Білецького про місто, в якому він ніколи до того не був, але «від багатьох чув про Кам'янець як про гарне своєю розпологою місто» [2, с.126]. Із великою теплотою він пише про своє перше знайомство з ним (а це сталося 1 вересня 1918 року): «...передо мною відкрився старий Кам'янець, який своєю скупченістю старих давніх будинків, більшою кількістю куполів собору, костела і турецького мінарету ... зробив на мене дуже гарне вражіння» [2, с.126]. Захопила Леоніда Тимофійовича і навколишня

природа, особливо річка Смотрич, хоч і маленька, але живописна, бо творила «усю красу краєвиду» [2, с.129]. Він детально описує цю мальовничу картину ніби мазками живописця: «Уявіть собі глибочезне і широке провалля, що дугою чи кругом охоплює старе місто, а внизу його річка, по березі якої то з одного, то з другого боку розкидані маленькі будиночки, хатки, а вгору прямовісно підіймалися кам'яні стіни провалля на метрів 50; в середині над проваллям місто, а на другому боці на зовні півкругом зеленим клином тягнувся бульвар і з обох боків губився десь за будинками» [2, с.129]. Особливо ж здивували Леоніда Тимофійовича, як він пише, «петельки» річки Смотрич – повороти течії, які робили навколишній пейзаж неповторним і незабутнім. Вразила вченого і «жива архітектурна історія кількох століть і живих свідків бурхливої історії м[іста] Кам'янця» [2, с.129]. Звичайно, не міг обійти увагою Леонід Тимофійович знамениту фортецю – перлину міста. «Картина природного середньовічного феодального замку» [2, с.130] зацікавила його, як і ландшафти усього містечка. Ці враження були настільки сильними, що Л. Білецький від відкриття «живого середньовічного міста зі всіма його найхарактернішими ознаками» переконався у правильності вибору місця для заснування українського університету, як він пише, «на Українській провінції». Проте слово «провінція» у його спогадах не набуває негативних конотацій – навпаки, майбутній приват-доцент і керівник вишу вважає, що Кам'янець якраз через віддаленість від столиці зберіг свою самостійність – «що самостійність Кам'янець якраз заховав. Свідком є його власне обличчя і його власне життя» [2, с.131]. Автор споминів висловлює переконливу думку про мудрість рішення щодо організації українського вишу саме тут. Він апелює до європейського досвіду, зокрема німецького, італійського, коли невеличкі міста ставали осередками науки й культури. Щодо Кам'янця, то Леонід Тимофійович справедливо зауважує кілька причин для цього: самостійність як «плекання своїх культурних цінностей, самостійного перетворення західноєвропейської культури» [2, с.131], помежів'я культур – польської, румунської і з необхідністю не лише їх вивчати, а й їм протистояти, щоб зберегти національну специфіку. Також варто нагадати думку Л. Білецького про те, що і «громадянство м[іста] Кам'янця було справжнім творцем майбутнього університету, його найщирішим батьком» [2, с.135]. Отож висновок ученого і виважений, і прогностичний: «...колишня фізична фортеця на моїх очах мала у недалекому майбутньому перетворитися на фортецю духову і стати опорою на захист українських культурно-національних, а тим самим і політичних змагань» [2, с.131-132].

Загальновідомо, що ідея університету як освітньої території, як «Universitas magistrorum et schola» (спільноти викладачів і студентів) сягає XII-XIII століть і змінює інтелектуальне, культурне, політичне, соціальне обличчя Європи. Університет стає втіленням крилатого виразу Френсіса Бекона «Scientia Potentia Est» (знання є сила). Німецький філософ Вільгельм фон Гумбольдт зауважував, що ця установа виконує дві основоположні функції: соціальну (забезпечення громадянської свободи, збереження й відтворення публічної відкритості національного життя) та наукову (забезпечення раціонального знання). А органічне поєднання цих двох функцій дає вагомий результат – забезпечення людських прав і гро-

мадянського виховання для нової національної держави (нової, тобто буржуазної) [5, с.34]. Учений-філософ був переконаний, що завдання школи – поширення знань, завдання університету – пошук знань.

Про роль університету в українських реаліях, часто драматичних, влучно сказав Д.Чижевський: «Висока школа *утворює певну традицію наукової праці*, виховує певні кола до наукового думання, *утримує традиції духовного життя народу*» [8, с.126].

Саме Кам'янець-Подільський університет у час національно-визвольних змагань за гетьманату стає тим національним проектом, який був зорієнтований на націю та державу. Л. Білецький чудово усвідомлює необхідність підготовки нових кадрів, їхню важливість у процесах відродження національних інституцій. Тут збігається кілька чинників, які, безперечно, і визначили рішення науковця їхати до Кам'янця. По-перше, це навчання в університеті святого Володимира. Ця міцна база дозволила йому успішно завершити університетські студії у 1913 році, а відмінні знання проклали дорогу до магістратури, яку майбутній організатор української освіти закінчив у 1918 році. По-друге, він паралельно реалізовує свою мрію про розбудову національної школи, у 1917-1918 роках працюючи як організатор українського вчителства, здобуваючи неоціненний досвід у Генеральному секретаріаті освіти, Міністерстві освіти, займаючись реорганізацією шкільних округів, організацією вчителства у Всеукраїнську вчительську спілку. Це також час спілкування з такими знаковими постатями, як Софія Русова, Микола Зеров, Євген Чикаленко, Микола Василенко, Панас Сакаганський, Степан Гаєвський, Олександр Дорошкевич, Андрій Ніковський, Дмитро Дорошенко. Вони – цвіт української тогочасної еліти.

Серед них є непересічні й яскраві особистості, які в майбутньому об'єднає Кам'янець-Подільський державний український університет. У ньому в 1920 році Софія Русова викладала педагогіку, у цьому ж році С. Гаєвський – московську мову та літературу, а Д. Дорошенко у 1919 році обраний на посаду приват-доцента для викладання курсу історіографії XIX століття. Їх згуртувала українська ідея, інспірована національно-визвольними змаганнями 20-х років XX століття. Водночас у першій частині споминів Л. Білецький щиро зізнається, що «до українського руху стояв близько, хоч активної участі в ньому не брав» [2, с.26]. Так само його мало хвилювали питання політичні, адже він позиціонує себе як культурник, котрого насамперед цікавлять літературно-критичні та педагогічні теми, зокрема міркування про завдання поезії, літературно-наукової критики, роль літератури в школі. Знайомством із культурним українським питанням Л. Білецький завдячує Володимирові Ковалю, студентві політехніки, з яким доля звела його у 1909 році. Наступний етап – поховання Б. Грінченка та М. Лисенка, на яких прозвучали промови, котрі захопили Л. Білецького своєю україноцентричністю. Далі – конкретна культурна праця в українському клубі, літературно-науковому віснику, Раді – все це знайомило його з українським громадським і літературним життям. А найбільший вплив на майбутнього вченого («цілковито розкрились мої очі») справили праці М. Драгоманова, зокрема «Историческая Польша и великорусская демократия» (1881), «Чудацькі думки про українську національ-

ну справу» (1891), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879) та інші. Під впливом їх ідей він «...вперше викристалізував собі погляд на українське питання», хоча, як і М. Драгоманов, уважав, що воно повинно вирішуватися «лише в рамках загальноросійських». Учений образно порівнює свою участь в українській національній і державній справі із військовим обов'язком («Коли почалася робота на українському національному ґрунті, до цієї праці як жовнір, зголосився і я» [2, с.84]).

Таким обов'язком стала для Л. Білецького організаційна праця щодо створення Кам'янець-Подільського державного українського університету. Він розумів, що для успішного виконання цього завдання необхідно залучити талановитих викладачів і студентів, значний фінансовий ресурс та, як модно сьогодні говорити, ефективний менеджмент. Усім цим і займався учений, дбаючи про мобілізацію інтелектуальних, фінансових, управлінських ресурсів, незважаючи на складний час.

На особливу увагу заслуговує викладацька діяльність Леоніда Тимофійовича. Вчений працював на слов'яно-українському відділі, викладав історію стародавньої української літератури, українську народну поезію. Незважаючи на те, що адміністративна та організаційна робота займала левову частку часу, він активно пропагував українську літературу. Скажімо, на першому засіданні Наукового товариства університету оголосив доповідь «Про початок історії українського письменства», ініціював до шевченківських днів урочистості, виступивши на них із доповідями – про переклад Т. Шевченком Біблії, а також про текст поета у виданнях його творів. Розуміючи необхідність підручників і посібників для викладання, він разом із О. Дорошкевичем уклав й опублікував «Хрестоматію з української літератури», ч.2, одноосібно видав брошуру «Народність чи націоналізм в творах Шевченка», курс лекцій з народної поезії. У стінах цього вишу вчений напрацював своєрідний кодекс викладача літератури: чітке розкриття теми лекції, зосередження уваги на художніх явищах як самоцінних, цікавий виклад, наукова ерудиція лектора, знання наукової літератури з предмету, темперамент у спілкуванні з аудиторією. Ці характеристики впливають із аналізу – критичного – пробних лекцій В. Бірчака [2, с.185].

Також заслуговує на високу оцінку громадянська позиція Л. Білецького-організатора освітнього процесу: незважаючи на вкрай несприятливі обставини (у місті лише в 1919 році влада змінювалася 4 рази), він, як і його однодумці, були переконані, що виклади в університеті не могли перериватися ні на хвилину, «академічне життя мусить іти нормально» [2, с.148]. Підсумовуючи кам'янецький період біографії Л. Білецького, професор О. Завальнюк цілком слушно зауважує: цей час «...сповнений великою корисною працею в царині підготовки молодой української інтелігенції. У місті над Смотричем він відбувся як вузівський педагог, керівник історико-філологічного факультету, друга після ректора особа в адміністративному управлінні університету. Великі зусилля покладено у справу української середньої освіти і поширення науково-популярних знань серед жителів Кам'янця-Подільського. Як здібний редактор україномовної, патріотичної преси, Л.Т. Білецький достукався до серця і розуму багатьох подолян, які намагалися збагнути суть революційних подій, значення україн-

ського відродження» [4, с.176-177]. Не можна не погодитися і з висновком дослідника про те, що частина наукових напрацювань кам'янецького періоду стала стартовим майданчиком для Леоніда Тимофійовича у подальшій науковій праці за кордоном [4, с.177]. Проте варто звернути увагу на те, як формувався учений, хто був його університетським учителем. Крім наукових здібностей, велику роль відіграв філологічний семінар В. Перетца, професора університету святого Володимира. У некролозі по смерті свого наставника Л. Білецький зазначав, що одним із його науково-організаційних і педагогічних здобутків було заснування у 1907 році семінару «російської філології», який проіснував вісім років. Із нього вийшло більше, ніж 30 молодих дослідників, що стали ученими-українознавцями, серед яких І. Огієнко, Є. Тимченко, В. Адриянова-Перетц, О. Назаревський, Т. Сушицький, С. Щеглова, О. Грузинський, В. Багрій, Є. Рихлік, С. Гасвський, М. Драй-Хмара, М. Отроковський, П. Филипович, Л. Білецький, Б. Якубський, С. Савченко, О. Дорошкевич і багато інших. Для Л. Білецького значення цього семінару настільки важливе, що в закінченні пам'ятного слова про свого наставника він знову згадує про ці зібрання інтелектуалів, організовані видатним ученим, педагогом, «корманічем»: «Це була справжня лабораторія, де утворювано глибокі підвалини наукового дослідження літературних творів і мови» [1, с.235]. Молоді учені, зважає Л. Білецький, здійснивали під керівництвом В. Перетца щорічні екскурсії архівних центрів Росії, опрацьовували рукописний архівний матеріал із історії літератури та мови, який надалі перетворювався на поважні наукові студії. Отож для Л. Білецького В. Перетц – «видатний учений, передусім – україніст і не менше видатний учений – педагог, талановитий учитель і корманіч для молодих учених і незамінний виховник цілого ряду дослідників із історії української літератури й мови» [1, с.236]. Семінар В. Перетца набув широкої популярності, його часто відвідували вчені з інших міст України й Росії, що, безумовно, зацікавлювало його учасників, як і дружня атмосфера, яка панувала під час засідань. І все це завдяки високо обдарованій і натхненній постаті В. Перетца. Тож не дивно, що молоді вчені «ходили на засідання ці з побожністю».

Важливо зазначити, що у некролозі Л. Білецький уперше узагальнює наукові здобутки свого вчителя: за 44 роки невтомної праці – близько триста наукових студій, більша половина з яких присвячена українській культурі й літературі. Серед них найпомітніші – про «Слово о полку Ігоревім» (1926), «праця такої високої наукової кваліфікації, що на довгі часи займе одне з найвидатніших місць в історії дослідження цього твору»; про український театр (студії про «Наталку-Полтавку» та «Москаля-Чарівника» І. Котляревського, про вертеп і ляльковий театр, рецензії на праці означеної тематики); більше двадцяти статей і монографій про давню українську лірику. Особливо Л. Білецький відзначає такі синтетичні праці, як загальний огляд історії української літератури київської доби: «Изъ лекцій по історії древнерусской литературы», котра витримала два видання (1912, 1913), а також з методології історії літератури. Зокрема це праця українською мовою «Найближчі завдання вивчення історії української літератури». А літографований курс «Изъ лекцій по методології історії русск. литературы» мав аж три видання – 1912, 1914 – видання розширене майже втриє, 1922 – скорочене видання під назвою «Краткий очерк методоло-

гии истории русской литературы». Промовистим є той факт, про який згадує Л. Білецький: «Ця праця цікава тим, що її переклали були студенти Кам'янецького університету на українську мову, як підсобну до моїх лекцій із методології історії української літератури. ... Всі ці праці є незамінні підручні курси для початкового вченого» [1, с.237].

Наукові контакти Л. Білецького та В. Перетца, учня й наставника, виявляють кілька посутніх моментів, які актуалізовані у нашу сучасність.

По-перше, це формування потужної когорти науковців, які сповідують принципи і прийоми філологічної школи – методології, котра зосереджена на дослідженні мистецьких артефактів як самоцінних. Серед учасників семінару В. Перетца, крім Л. Білецького, І. Огієнко, С. Гаєвський, М. Драй-Хмара – організатори навчального процесу й лектори Кам'янець-Подільського державного українського університету. Вони втілювали у своїй науковій та викладацькій діяльності політично незаангажований підхід до вивчення української літератури і мови, який відродився в українській філологічній науці в 90-х роках ХХ століття.

По-друге, сам Л. Білецький, продовжуючи напрацювання свого вчителя, здійснює текстологічні дослідження, використовує принципи цілісного аналізу творів української літератури як ХІХ, так і ХХ століття, формується як шевченкознавець.

По-третє, Л. Білецький послідовно називає В. Перетца дослідником історії української літератури, бо з перших вуст знав позицію свого наукового наставника щодо українськості давніх книжних пам'яток. До речі, і в спогадах Леонід Тимофійович іменує свого наставника як «українця по духу і по тій праці, яку він дав українській науці» [2, с.156]. Цей погляд сьогодні особливо важливий, бо, скажімо, держава-агресор постійно перекручує факти історико-літературні, культурні – одне зі свідчень: російська версія Вікіпедії, на сторінках якої В. Перетц – «русский и советский филолог, историк литературы, педагог». Натомість вітчизняні вчені остаточно ствердили роль і місце В. Перетца у розвитку українського літературознавства, в організації українського наукового життя перших десятиліть ХХ століття [6]. До речі, хоча семінарий, започаткований В. Перетцем, «виріс» із курсів, які він читав, – «Історія російської літератури» і «Вступ в історію російської літератури (методологія, джерела, історія вивчення)», його україноцентричність об'єктивно доведена згаданим А. Шаповалом [6].

По-четверте, ці контакти поєднують і в нашій сучасності два університети – Кам'янець-Подільський імені Івана Огієнка та Київський імені Тараса Шевченка саме через співпрацю у філологічному семінарі. Цей семінар відроджений у 1990-х роках професором Михайлом Наєнком, і в ньому брали участь викладачі Кам'янець-Подільського університету зокрема. Отож традиції як В. Перетца, так і Л. Білецького продовжують успішно втілюватися в наукові напрацювання і викладацьку практику обох вишів.

Наукова спадщина Л. Білецького надзвичайно цікава та різноманітна, проте її можна класифікувати за кількома напрямками: історія української літератури, шевченкознавство, теорія та історія критики. Свій шлях у науку він розпочав із першої опублікованої у 1914 році літературознавчої розвідки – «До літературної історії Повісті про Меркурія Смоленського». Серед найвагоміших здобутків ученого такі праці, як «Перспективи літературно-

наукової критики» (1924), «Основи літературно-наукової критики» (1927), перший том «Історії української літератури» (1947), «Три силуетки: Марко Вовчок, Ольга Кобилянська, Леся Українка» (1951), «Руська правда й історія її тексту» (написана 1930, опублікована 1993, у ній учений оцінював «Руську правду» не тільки як пам'ятку правової літератури, а й як одне з найвидатніших явищ української культури та стародавнього письменства).

Низка праць Л. Білецького присвячена історико-літературним проблемам від найдавніших до найновіших часів. У поле зору дослідника потрапляє «Слово о полку Ігоревім», творчість Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського. З сучасників його цікавили В. Самійленко, М. Вороний, Олександр Олесь, П. Тичина, а також ті поети, які творили в діаспорі, зокрема, в празькому середовищі: Євген Маланюк, Олег Ольжич, Оксана Лятуринська та інші.

Як шевченкознавець Л. Білецький упорядкував і відредагував повне монументальне видання поетичної творчості Т. Шевченка – «Кобзар» у 4 томах (1952-1954) з детальним коментарем і окремими статтями-нарисами. Редагування виявилось у тому, що поетичні твори Кобзаря упорядковані не хронологічно, як раніше, а циклічно, за окремими групами текстів, відповідно до поетового душевного стану, в якому виявилася його велика творча сила; або відповідно до місця, де поет перебував і писав вірші. Постає Т. Шевченка найґрунтовніше осмислено крізь його творчі оригінальні пошуки й здобутки. Загалом Шевченкіана вченого налічує понад 30 науково-критичних статей про життя і творчість українського генія.

У царині теорії літератури Л. Білецький здійснив вдалу спробу систематизації принципів цілісного, методологічно обґрунтованого аналізу художніх творів і літературного процесу загалом. Альфа й омега його досліджень – принципи філологічної школи, доповнені методологічними парадигмами шкіл культурно-історичної, порівняльно-міфологічної, поетико-психологічної. Одним із головних чинників формування й становлення дослідницької філологічної позиції Л. Білецького була психоаналітична теорія О. Потебні.

Висновки. Досить ґрунтовно окремі аспекти наукового доробку Л. Білецького охарактеризували М. Ільницький, С. Хороб, М. Наєнко. Водночас і сьогодні є певні лакуни, пов'язані зі складанням якнайповнішої бібліографії праць ученого, з'ясування його теоретико-літературних поглядів і методологічних підходів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білецький Л. Володимир Перетц: некролог. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1937. Т. 155. С. 234-238.
2. Білецький Л.Т. Мої спомини (1917-1926). Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. 239 с.
3. Гадюк Р.В. До історії кафедри української літератури та компаративістики: науково-методична діяльність Л.Т. Білецького. *Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. X. С. 141-142.
4. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.

5. Ідея Університету. Антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська. Львів: Літопис, 2002. 304 с.
6. Шаповал А. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел. Київ: Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського, 2020. 596 с.
7. Чеканська О.А. Цінність психолого-педагогічних поглядів Л.Т. Білецького у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.). *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 10. С. 792.
8. Чижевський Д. Значення Харківського університету в українському духовному житті. *Філософські твори у чотирьох томах*. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 2. 264 с.

References:

1. Biletskyi, L. (1937). Volodymyr Peretts: nekrolog, *Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv. T. 155. S. 234-238. [in Ukrainian].
2. Biletskyi, L.T. (2013) *Moi spomyny (1917-1926)*. Kam'ianets-Podilskiy: Medobory-2006. 239 s. [in Ukrainian].
3. Hadiuk, R.V. (2016). Do istorii kafedry ukrainskoi literatury ta komparativistyky: naukovo-metodychna diialnist L.T. Biletskoho. *Zbirnyk naukovykh prats studentiv ta mahistrantiv Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka*. Kam'ianets-Podilskiy: Kam'ianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, Vyp. X. S. 141-142. [in Ukrainian].
4. Zavalniuk, O.M. (2006). *Istoriia Kam'ianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu v imenakh (1918-1921)*. Kam'ianets-Podilskiy: Abetka-NOVA. 632 s. [in Ukrainian].
5. *Idea Universytetu*. (2002). *Antolohiia / uporiad.:* M. Zubrytska, N. Babalyk, Z. Rybchynska. Lviv: Litopys. 304 s. [in Ukrainian].
6. Shapoval, A. (2020). *Volodymyr Mykolaiovych Peretts yak vchenyi-ukrainoznavets, doslidnyk rukopysnoi ta knyzhkovoї spadshchyny u svitli epistoliamykh dzhерel*. Kyiv: Natsionalna biblioteka im. V.I. Vernadskoho. 596 s. [in Ukrainian].
7. Chekanska, O.A. (2010). *Tsinnist psykhologo-pedahohichnykh pohliadiv L.T. Biletskoho u Kam'ianets-Podilskomu derzhavnomu universyteti (1918-1920 rr.)*. *Problemy suchasnoi psykhologii*: Zbirnyk naukovykh prats Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykhologii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. Vyp. 10. S. 192-198. [in Ukrainian].
8. Chyzhevskiy, D. (2005). *Znachennia Kharkivskoho universytetu v ukrainskomu dukhovnomu zhytti. Filosovskii tvory u chotyrokh tomakh*. Kyiv: Smoloskyp. T. 2. 264 s. [in Ukrainian].

Nina Bernadska

LEONID BILETSKYI AND KAMIANETS-PODILSKYI STATE UKRAINIAN UNIVERSITY. TO THE 140TH ANNIVERSARY OF THE SCIENTIST AND ORGANIZER OF EDUCATION

The article summarizes the role of the famous literary critic, organizer of science and educational process, public and political figure Leonid Timofiyovych Biletskyi (1882-1955) in the formation of the Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University, where he worked as a private associate professor and also served as dean of the Faculty of History and Philology, vice-rector of this university during

1918-1920s. The source of information was mainly his memoirs, which were published only in 2013 – L. Biletskyi «My Memories (1917-1926)». The formation of the Ukrainian-centric position of this scientist, his active participation in the revival of the national school as an invaluable experience for further organizational work on the creation of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University are analyzed. Attention is paid to the formation of L. Biletskyi as a scientist under the influence of scientific ideas and activities of V. Peretz, in particular, the philological seminar organized by him at the University of St. Volodymyr. The significance of this gathering of intellectuals was that it produced a whole constellation of famous Ukrainian cultural figures, among whom, in addition to L. Biletskyi, I. Ohienko, S. Gaevskyi, M. Dry-Khmara. The Kamianets pages of L. Biletskyi's biography are outlined as a starting point for his further scientific and educational work. In particular, it refers to such organizational measures as the involvement of talented teachers and students, the teaching work of a scientist, the promotion of Ukrainian literature, the publication of textbooks and teaching aids. Also, the vectors of scientific activity of the scientist – a historian of Ukrainian literature, a Shevchenko expert, a theorist of literature – are characterized in general terms.

Key words: Leonid Biletskyi, his scientific and educational and organizational work, Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University as a national project.

Отримано: 10.11.2022 р.

УДК 82.0

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.89-99

Олександр Волковинський

ORCID 0000-0002-0490-9743

*доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Сергій Гнатенко

ORCID 0000-0002-9904-1341

*аспірант
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ВИНИКНЕННЯ І ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «АРХІТЕКТОНІКА» В ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОМУ І НАУКОВОМУ АСПЕКТАХ

У статті розглядаються основні моменти в еволюції поняття «архітектоніка» від передумов і моменту формування до сучасності. Сьогодні архітектоніку доречно визначати як впорядковану загальну цілісність тексту і твору шляхом гармонійного співвіднесення усіх змістовно-формальних елементів.

Ключові слова: архітектоніка, композиція, мистецтво, стиль, структура, твір, текст, форма, цілісність.

Постановка проблеми. Підґрунтя для виникнення поняття архітектоніка було сформоване ще в епоху грецької античності. Особливої вартості для формування загальних уявлень про системність, впорядкованість і

цілісність набули доктрини Платона (428/427 до н. е. – 348/347 до н. е.) і Арістотеля (384 до н. е. – 322 до н. е.). За усіх принципових відмінностей між концепціями цих двох давньогрецьких титанів у їхніх роботах проглядає спільна риса. І Платон (а надалі – платонізм, неоплатонізм), і Арістотель (а надалі – арістотелізм) намагалися впорядковувати знання, спостереження, уявлення за чіткою структурою.

Поняття «Єдине» і похідне від нього – «єдність» визначали, за Платоном, сутність загального й окремого буття. Зазначені якості здатні до принципового впливу на організацію і структурування різних видів дійсності. «Єдине, за Платоном, – це принцип (сутність, субстанція) буття; принцип істинності й пізнаваності, адже лише те, що визначене – усвідомлюване, пізнане; принцип цінності, оскільки саме обмеження спричиняє порядок і вдосконалення» [9, с.8]. Єдине, за Платоном, також забезпечує чітку конфігурацію безлічі елементів, надає їм відповідні форми, взаємопов'язане з сутністю буття та його впорядкованістю. Платоном уперше створено цілісну і впорядковану систему світобудови на засадах гармонії. Теоретична спадщина Платона також вважається класичним вирішенням проблем «універсалій» [18]. «Ідеї (Форми)», «Єдине», «Гармонія», «Універсалії» – важливі категорії, що стануть у нагоді наступним поколінням мислителів, які говоритимуть про архітекtonіку.

Глибоке осмислення набутого людством літературно-естетичного досвіду міститься у трактаті Арістотеля «Поетика» (з 335 до н. е.). Англоамериканський дослідник античної спадщини Р. Янко (R. Janko) цілком справедливо вважає, що ця праця стала найпершою в галузі теорії літератури з-поміж тих, що збереглися [17, с.19]. У «Поетиці» автор успішно реалізував спроби щодо структурування і систематизації літературно-теоретичних категорій. Ідеї системності і цілісності просякають усю арістотелівську «Поетику»: «Для прекрасного – і живої істоти, і всякої речі, що складається з будь-яких частин, – треба, щоб ці частини не тільки були впорядковані, але й мали не випадково взятую величину. Адже прекрасне виявляється у величині і порядку» [2, с.51].

Теоретичні міркування Арістотеля про прекрасне доповнюються розробкою понять «єдність» і «ціле». «В інших наслідувальних мистецтвах єдність полягає у відтворенні чогось одного; так і фабула, коли вона є наслідування дії, повинна відтворювати одну – і до того ж суцільну – дію, а частини подій повинні бути так сполучені, щоб з перестановкою або упущенням будь-якою частини порушувалося і мінялося ціле, бо те, що своєю наявністю або відсутністю не вносить помітних змін, не становить органічної частини цілого» [2, с.52]. Арістотель, за суттю, підготував основу для формування поняття «архітекtonіка», не використовуючи сам термін. Давньогрецький мислитель підкреслював, що важливі не тільки структурні складові твору, але й зв'язки між ними. Так само, особлива вага надається не стільки віршовим розмірам, скільки способам висловлення – тобто сполученню віршових розмірів. У «Поетиці» також створено основу для формування теорії жанрів за їхніми функціональними ознаками. Ці окреслені та інші положення арістотелівської поетики стали предметом рецепції в давньоримській античності, у добу Відродження і Просвітництва, упродовж XIX-XX століть.

Прибічник і продовжувач міметичної теорії Арістотеля – давньоримський вчений-енциклопедист і архітектор Марк Вітрувій (Marcus Vitruvius, бл. 80-70 рр. до н. е. – бл. 15 р. до н.е.). Так само, як Арістотель, Вітрувій сповідував концепцію виникнення мистецтва, зокрема архітектури, з наслідування природі. Нагадаємо, що антична наука мала універсальний характер. Вузькі спеціалізації з'являлися набагато пізніше. Тому Вітрувій брав до уваги наукові надбання з різних галузей. Відповідно, і здобутки Вітрувія широко використовувались у розмаїтих наукових царинах.

Трактат Вітрувія «Десять книг про архітектуру» (*De architectura libri decem*, між 30-20 рр. до н.е.) ледь не єдиний з архітектури, що зберігся з часів античності. Від доби Відродження ця праця стала сприйматися як перша книга з архітектурної теорії та як основне джерело з канонів класичної архітектури [19].

Давньоримський автор виклав теорію пропорцій, символом якої став малюнок у численних варіаціях виконання під назвою «Вітрувіанська людина». Вітрувій виходив з універсально-об'єктивного значення числових закономірностей і пропорційного співвідношення як в будові людини, так і Всесвіту. За принципом відповідностей Вітрувій виводить три головні закони архітектури – міцність (витривалість), користь (зручність), краса [22, с.17]. Вони мали універсальну природу і могли застосовуватись до мистецьких творів різних видів. При цьому в аналіз особливостей архітектури Вітрувій активно залучав категорії античної риторики і музичного мистецтва.

З означених трьох головних законів – міцність, користь, краса – Вітрувій виводить і саме поняття «архітектоніки» як будівельного мистецтва. Особливо важливими в міркуваннях давньоримського автора стали думки про незастережні взаємозв'язки між внутрішнім змістом споруди та її зовнішнім оформленням. Це оформлення, за триадою Вітрувія, повинно мати не лише практичну, але й художню вартість. Така позиція створила органічні умови для подальшої універсалізації поняття «архітектоніка» і його широкого застосування в мистецтвознавстві взагалі та в літературознавстві зокрема.

У добу Відродження посилюються уявлення про відносну естетичну незалежність літературного твору від об'єктивної реальності. Певна автономність витвору мистецтва пов'язана, насамперед, з його цілісністю і єдністю структурних елементів. Англійський поет і теоретик літератури П. Сідні (Philip Sidney, 1554-1586) у видатному трактаті «Захист поезії» («*The Defence of Poesy*»; також відомому як «Захист поезії або апологія поезії» – «*Defence of Poetry or An Apology for Poetry*») уявляв поетичного автора як творця. Особливого значення мала концепція метафоричності мови. П. Сідні наполягав на тому, що поезія нагадує «картину, що промовляє». Тому особлива роль відводиться гармонії всіх складових частин твору [див.: 21]. Типово, як для доби Відродження, у доктрині П. Сідні категорії «творіння», «цілісності», «гармонії» мають античну генезу і співвідносяться з уявленнями про архітектоніку твору. П. Сідні виокремлював три види поезії: 1) головна – релігійна поезія, що наслідувала сакральну досконалість; 2) філософська; 3) творча, що написана правильно, повчає і приносить радість [21]. Такі уявлення перегукуються з законами Вітрувія про міцність, користь і красу мистецького витвору і одночасно створюють ґрунт для класицистичних уявлень про досконалість естетичних об'єктів.

Дж. Паттенхем (George Puttenham, 1529-1590) у трьохтомній праці «Мистецтво англійської поезії» (The Arte of English Poesie, 1589) розглядає: 1) поетів і поезію; 2) пропорцію; 3) прикраси (орнаменти) [див.: 20]. Після викладу загальної історії поетичного мистецтва Дж. Паттенхем характеризує різні засоби міри у віршах. Розглядаються метр, цезура, рима та інші. Приклади вдалих пропорцій автор ілюструє геометричними діаграмами. Третя частина присвячена фігурам мовлення і стильовим особливостям. Гармонійність і орнаментальність поетичного тексту, на думку Дж. Паттенхема, ґрунтується на точності і структурованості. Для більшої доказовості ця теза супроводжується порівняннями метричних форм з арифметичною, геометричною і музичною структурами. Особливого значення надається довжині віршів і строф. Їхні кількісні виміри безпосередньо пов'язані з особливостями поетичного стилю і жанру. Ця теза від Дж. Паттенхема залишається актуальною для вивчення архітекτονіки і жанрової дифузії.

У добу Просвітництва відбувається науково-філософське збагачення поняття «архітектоніка». Німецький мислитель І. Кант (Immanuel Kant, 1724-1804) звертається до цієї категорії як до ключової в процесі організації універсальної системи. Безпосереднє визначення архітектоніки міститься в роботі «Критика чистого розуму» (Kritik der reinen Vernunft, 1781). У третьому розділі «Архітектоніка чистого розуму» І. Кант подає таку дефініцію: «Під архітектонікою я розумію мистецтво [побудови] систем. Позаяк [саме] систематична єдність є тим, що вперше перетворює звичайне знання на науку, тобто з простого агрегату знань на систему, то архітектоніка є вчення про Наукове в нашому пізнанні взагалі, і, отже, вона необхідно належить до методології» [7, с.470]. Архітектоніка, за І. Кантом, наближається не лише до уявлень про системність і ціле. Архітектонічні властивості набувають ознак сталих закономірностей. Випадково сприйнята спорідненість, «немовби навмання», носить суто технічний характер [7, с.478]. Натомість архітектоніка посилює істотні і сутнісні взаємозв'язки між елементами системи.

Тлумачення архітектоніки І. Кантом і Гегелем стало рецептивною складовою в загальнокультурологічних працях О. Шпенглера (1880-1936), Н. Гартмана (1882-1950), Р. Інгардена (1893-1970), Д. Лукача (1885-1971), М. Мерло-Понті (1908-1961), Ж.-П. Сартра (1905-1980), Ж. Делеза (1925-1995), Х.-У. Гумбрехта (нар. 1948) та багатьох інших.

У посмертно виданому творі Н. Гартмана «Естетика» (1953) наголошується на тому, що архітектонічна форма виростає на ґрунті традицій: «Традиція форми і відчуття форми зберігаються в силу того, що саме відчуття форми підтримується традицією» [3, с.284]. Архітектонічна форма, на думку Н. Гартмана, корелює з загальною духовною формою. Знову підкреслюється, що всі архітектонічні елементи несуть важливе і неоднозначне семантичне навантаження.

Р. Інгарден, представник феноменологічної естетики [4], розробив концепцію про багатозаровість мистецького твору. Це стосується творів літератури, архітектури і живопису. «З матерії і форми окремих планів випливає суттєвий внутрішній зв'язок між усіма планами, через це – власне формальна цілісність самого твору» [1, с.141]. Завдяки їй гармонізуються усі елементи горизонтального (послідовність розгортання тексту) і

вертикального вимірів (мовленнєво-звуковий шар, зміст, предметне зображення, образи). Р. Ингарден посилює універсальне значення архітекtonіки, поширюючи його на різні види мистецтва. Цей процес пов'язаний ще й з тим, що польський дослідник активно оперує категоріями «схематичність» і «конкретизація». Взаємодія цих понять характеризує особливості не лише літературних творів, але й творів архітектури і живопису.

Поняття «архітекtonічне начало», «архітекtonічний принцип» та інші активно використовував Д. Лукач. Угорський дослідник розмірковував про панування архітекtonічного принципу і виводив його ужиток за межі архітектури.

Французькі дослідники М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартр, Ж. Делез займалися вивченням «структури» в різних аспектах. Саме у французькій національній традиції поняття «структура» заміщує «архітекtonіку». Це пояснюється відчутним впливом спочатку структуралізму, а потім – постструктуралізму. Практика наближення понять «архітекtonіка» і «структура» зафіксована в багатьох енциклопедично-довідникових виданнях Франції.

Теоретичне осмислення архітекtonіки посилювалося безпосередньо практикою застосування цього поняття. До прикладу, багато дослідників намагалися вирішити проблему «втраченої архітекtonіки» такого твору, як «Слово о полку Ігоревім» [8]. Власний варіант архітекtonічного поділу наявної редакції запропонував Іван Огієнко (1882-1972). Він взяв за основу особливості віршування і сюжетного розвитку у «Слові» для створення його художньої реконструкції. Тим самим практично втілювалася ідея, за якою архітекtonіка пов'язує усі змісто-формальні елементи. Такий підхід допоміг І. Огієнкові виконати і власний оригінальний поетичний переспів за назвою «Слово про Ігорів похід» [11]. Цей варіант віршованого переспіву доводить надзвичайну увагу І. Огієнка не лише до теоретичного осмислення архітекtonіки, але й до конкретного її втілення з метою створення естетичної єдності.

На сучасному етапі особливої актуальності набуває чітке визначення термінологічних меж ужитку поняття «архітекtonіка» поряд з термінами «композиція» і «структура». Деякі вітчизняні сучасні дослідники не відчувають необхідності розмежування понять «архітекtonіка» і «композиція». Для багатьох науковців за межами теоретико-літературознавчого поля диференціація термінів «архітекtonіка» і «композиція» не бачиться принциповою.

Так, А. Рудковська часто використовує формулу, за якою архітекtonіка і композиція сприймаються ледь не єдиним поняттям: «Предметом дослідження стали композиційно-архітекtonічна структура французької готичної новели; провідні текстові категорії та їх роль у формуванні готичної текстової структури» [12]. Формула «композиційно-архітекtonічна структура» викликає ряд зауважень. За таким підходом можна вбачати у структурі твору окремих композиційно-архітекtonічний рівень. І тоді композиція ледь не об'єднується з архітекtonікою.

Однак вжиток формули «композиційно-архітекtonічна структура» відчутно спростовується в подальших твердженнях дослідниці: «французька готична новела – це наративний текст особливого типу зі стійкою ускладненою композиційною структурою, що обумовлюється доміантною роллю категорії художньої події, структурні компоненти якої – передподія, власне готична подія та постподія – визначають особливос-

ті як кожного з композиційних рівнів – змістового (власне композиційного), формально-змістового (рівень композиційно-мовленнєвих форм), формального (архітектонічного) та образного, так і особливості лінгвостилістичної організації твору» [12]. За цим твердженням, архітектоніка і композиція ніби розмежовуються. Сприйняття композиції наближується до змістового рівня, а архітектоніка – до формального. Та попри таку поляризацію фактично стверджується, що архітектоніка виступає лише одним із рівнів композиції. Тоді поняття співвідносяться за принципом: композиція – загальне, всеохопне, а ось архітектоніка – окреме, тільки один із рівнів композиції. З подібними судженнями важко погоджуватись.

Розмивання понятійної сутності архітектоніки і композиції, нівелювання дефініційних меж між ними суперечать усталеним європейським і світовим традиціям. Дещо непродуманий чи виважено непринциповий ужиток термінів «архітектоніка» і «композиція» деформують уявлення про науковий зміст цих понять. Досить часто твердження, за яким стирається принципова відмінність між архітектонікою і композицією, стають демонстрацією невисокого рівня теоретичної культури дослідників, їхнього довільного використання таких складних і неоднозначних понять.

Доречно наголосити на тому, що архітектоніка впорядковує загальну цілісність тексту і твору шляхом гармонійного співвіднесення усіх змістовно-формальних елементів, а композиція налагоджує внутрішню організацію матеріалу шляхом його послідовного введення в текст твору. Архітектоніка визначає і корелює вибір окремих елементів в аспекті загальної організації тексту. Наявність чи відсутність тих чи інших елементів, специфіка їхнього функціонального призначення встановлюють особливості структури. Композиція реалізується через якості послідовності і підпорядкованості у внутрішньому розташуванні конкретно наявних структурних елементів тексту чи твору.

А ось у сучасній архітектурній науці зберігаються традиційні уявлення про мистецьку архітектонічну завершеність споруди. Особливо це стосується сакральних будівель: «В архітектурі храму світло – явище архітектонічне, взаємодіючи з поверхнями і формами святині, виконує роль формотворчого і комунікативного елементу просторової структури храму» [16]. Архітектоніка тлумачиться як така, що забезпечує гармонійне поєднання матеріально-формальних і змістовно-символічних елементів.

Архітектоніка в сучасних науках вивчається комплексно. Її особливості відстежують у порубіжних площинах: «Дослідження проводиться автором на межі кількох наукових напрямків, а зокрема: дослідження аспектів архітектоніки сакральних храмових споруд та їх символічно-образного вираження в історії та теорії архітектури» [5].

З-поміж домінант «формування архітектоніки баневої структури» автор виділяє принципи збереження, єдності, відповідності, виразності [5]. Такі тези можна вважати універсальними. Перелічені засадничі якості становлять головний методологічний ґрунт для сприйняття архітектоніки будь-якого витвору мистецтва. Подальші міркування важливі не лише для вивчення архітектури, але й для інших мистецьких явищ: «Архітектоніка баневого простору в структурі української церкви виражена співвідлегліс-

тю та співзалежністю внутрішніх і зовнішніх об'ємів як в площинному, так і у висотному вимірах» [5]. Категорії «співвідлеглість», «співзалежність», а також «взаємозв'язок», «взаємообумовленість» між внутрішніми і зовнішніми елементами у структурі твору варто вважати найбільш прийнятними для характеристики змістової сутності поняття «архітектоніка».

Особливої уваги заслуговує думка про близькість семантичного наповнення терміну «архітектоніка» в архітектурній і літературознавчій науках. «Архітектоніка літературного твору, яка розглядається в міфопоетичному контексті, виявляє властивості, спільні для явищ літератури й архітектури» [6]. Універсальність поняття розширює його функціональне застосування в дослідженнях різних галузевих і тематичних спрямувань. Також забезпечується збереження первинного змісту поняття.

У сучасному вітчизняному журналістикознавстві пропонується вважати архітектоніку основою критеріїв для оцінки видань [13; 15]. Саме поняття визначається як таке, що забезпечує цілісність журналістського продукту: «Архітектоніка охоплює структуру і композицію, поєднує смисловий, структурний та зображальний аспекти видання через змістові та конструктивні зв'язки» [15]. За такого підходу досить вдало побудована ієрархія понять. Архітектоніці цілком виправдано відводиться роль елемента, що забезпечує загальну цілісність інформаційного продукту, який може бути різним за обсягом і масштабом. В. Шевченко зауважує: «Спорідненість функцій архітектоніки в різних галузях дає змогу користуватися працями вчених з мистецтвознавства, архітектури, історії, формоутворення, дизайну і, зрозуміло, оформлення друкованих видань, зокрема, книг» [15]. До вказаного ряду доречно додати інші гуманітарні науки, зокрема теорію літератури.

В українській лінгвістиці архітектоніка теж розглядається як складне і багатопорівне поняття. «За тематичною ознакою «пам'ять» належить до антропоморфних ментальних концептів, що за своєї загальнолюдської універсальності позначений і національними рисами. Він має складну архітектоніку, в якій виділяємо поняттєвий, ціннісний і образний компоненти» [10]. Передбачається, що між названими компонентами існують стійкі функціональні взаємозв'язки.

В юридичній площині поняттям «архітектоніка» послуговуються, наприклад, для визначення особливостей авторського права на літературні і художні твори з урахуванням специфіки правового поля Європейського союзу і України. «Порівняльно-правове дослідження» [14] деталізує складові авторського права та їх взаємодію.

У науковому дискурсі з плином часу відбуваються цілком природні процеси переосмислення і модифікації понять чи термінів. Оновлюється і збагачується зміст дефініцій, уточнюються смислові моменти визначень. Такі явища зумовлені потребою пошуків заради більш адекватного й об'єктивного застосування окремих термінів. Та, на жаль, нові варіанти тлумачення часто «розмивають» семантичне ядро поняття. І тоді виникає необхідність уточнення змісту термінів, щоб вдало ними оперувати в ході дослідження. Такі міркування окреслюють загальні закономірності, що виявляються в концептуальній еволюції поняття «архітектоніка».

Аналіз особливостей формування уявлень про архітектуру та подальшу їхню еволюцію в діхронному аспекті доводить факт універсалізації поняття. Архітектура стала цілком прийнятним і органічним терміном для вивчення багатьох видів мистецтва і для різноманітних галузей науки.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. 633 с. (Слово. Знак. Дискурс).
2. Арістотель. Поетика. Київ: Мистецтво, 1967. 134 с. (Пам'ятки естетичної думки).
3. Гартман Н. Эстетика / пер. с нем. Т.С. Батищевой [и др.]; под ред. А.С. Васильева. Киев: Ника-Центр, 2004. 639 с. (Для научных библиотек).
4. Гірняк М. Феноменологічна концепція Романа Інгардена в контексті теорії літературної комунікації. *TeKa Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych*. OL PAN. 2011. С. 22-31.
5. Гнідець Р.Б. Вплив конструктивних факторів на архітектуру українських баневих церков: автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.01. Львів, 2002. 18 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124005687>
6. Захарова А.Л. Поетика храму у творах художньої літератури (на матеріалі романів У.Голдінга «Шпиль» і Ю. Місіми «Золотий храм»): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 10.01.06. Донецьк, 2004. 19 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124035011>
7. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
8. Кремінський Т.Д. «Слово о полку Ігоревім»: до питання втраченої архітектури. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Сер.: Філологія. Літературознавство. 2012. Вип. 181. Том 193. С. 44-48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2012_193_181_11.
9. Кузьменко В.В., Боняк В.О., Сердюк І.А. Теоретичні основи соціальних наукових проєктів античності. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 96 с.
10. Купіна Я.В. Вербалізація концепту «пам'ять» в українській літературній мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2011. 20 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20120411000852>.
11. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Слово про Ігорів похід. Київ: Наша культура і наука, 2005. 316 с. (Вид. проєкт Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле ворота»). Серія 2: «Зарубіжні першодруки». Том 4).
12. Рудковська А.Ю. Лінгвопоетичні особливості французької готичної прози (на матеріалі творів ХVIII-ХІХ століть): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05. Київ, 2006. 20 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124020135>.
13. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектура, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики): монографія. Київ: Видавць Паливода А.В., 2010. 351 с.
14. Стреля М.І. Авторське право на літературні й художні твори в Європейському Союзі та Україні: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2011. 20 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20120315000000>.
15. Шевченко В.Е. Архітектура сучасного українського газетного видання (системна організація та закономірності розподілу елементів): автореф. дис. ...

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

- канд. філол. наук: 10.01.08. Київ, 2002. 19 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124001785>.
16. Яців М.Б. Архітектурно-просторова організація світлового середовища української церкви: автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.01. Львів, 2002. 19 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124001819>.
 17. Aristotle: Poetics, with the Tractatus Coislinianus, reconstruction of Poetics II, and the fragments of the On Poets : translated by Richard Janko. Indianapolis, Indiana: HACKETT PUBLISHING COMPANY, 1987. 239 p. URL: <https://www.amazon.com/Poetics-Tractatus-Coislinianus-Reconstruction-Fragments/dp/0872200337>.
 18. Kraut, Richard. Plato. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2017 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/plato/>
 19. Krufft, Hanno-Walter. A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present. New York: Princeton Architectural Press, 1994. 832 p.
 20. Puttenham, George. The Arte of English Poesie. *Electronic Text Center, University of Virginia Library*. URL: <https://web.archive.org/web/20081012044941;http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/PutPoes.html>.
 21. Sidney, Philip. A Defence of Poesie and Poems. CASSELL & COMPANY, Limited: LONDON, PARIS & MELBOURNE. 1891. 192 p. URL: <https://www.gutenberg.org/files/1962/1962-h/1962-h.htm>
 22. Vitruvius. The Ten Books on Architecture / Translated by Morris Hicky Morgan. Cambridge Harvard University Press. London: Humphrey Milford Oxford University Press, 1914. 331 p. URL: <https://www.chenarch.com/images/arch-texts/0000-Vitruvius-50BC-Ten-Books-of-Architecture.pdf>.

References:

1. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st. (1996) / za red. M. Zubrytskoi. Lviv: Litopys. 633 s. (Slovo. Znak. Dyskurs). [in Ukrainian].
2. Aristotel. Poetyka. Kyiv: Mystetstvo, 1967. 134 s. (Pamiatky estetychnoi dumky). [in Ukrainian].
3. Hartman, N. (2004). Estetyka / per. s nem. T.S. Batyshchevoi [y dr.]; pod red. A.S. Vasyleva. Kyev: Nyka-Tsentr. 639 s.
4. Hirniak, M. (2011). Fenomenolohichna kontseptsiiia Romana Ingardena v konteksti teorii literaturnoi komunikatsii. *Teka Komisji polsko-ukraińskich zwiqzków kulturowych. OL PAN*. S. 22-31. [in Ukrainian].
5. Hnidets, R.B. (2002). Vplyv konstruktyvnykh faktoriv na arkhitekturu ukrain-skykh banevykh tserkov : avtoref. dys. ... kand. arkhit.: 18.00.01. Lviv. 18 s. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124005687>[in Ukrainian].
6. Zakharova, A.L. (2004). Poetyka khramu u tvorakh khudozhnoi literatury (na materialy romaniv U.Holdinha «Shpyl» i Yu.Misimy «Zoloty khram»): avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: 10.01.06. Donetsk. 19 s. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124035011>[in Ukrainian].
7. Kant, I. (2000). Krytyka chystoho rozumu / per. z nim. ta prymit. I. Burkovskoho. Kyiv: Yunivers. 504 s.
8. Kremin, T.D. (2012). «Slovo o polku Ihorevim»: do pytannia vtrachenoj arkhitektoniky. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»]*. Ser.: Filolohiia.

- Literaturoznavstvo*. Vyp. 181. T. 193. S. 44-48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2012_193_181_11 [in Ukrainian].
9. Kuzmenko, V.V., Boniak, V.O., Serdiuk, I.A. (2020). Teoretychni osnovy sotsialnykh naukovykh proektiv antychnosti. Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 96 s. [in Ukrainian].
 10. Kupina, Ya.V. (2011). Verbalizatsiia kontseptu «pamiat» v ukrainskii literaturnii movi : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Kharkiv. 20 s. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20120411000852> [in Ukrainian].
 11. Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2005). Slovo pro Ihoriv pokhid. Kyiv : Nasha kultura i nauka. 316 s. (Vyd. proekt Fundatsii im. mytropolity Ilariona (Ohienka) «Zapiznile vorottia». Serii 2: «Zarubizhni pershodruky». Tom 4. [in Ukrainian].
 12. Rudkovska, A.Yu. (2006). Lnhvopoetychni osoblyvosti frantsuzkoi hotychnoi prozy (na materialy tvoriv XVIII-XIX stolit) : avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.05. Kyiv. 20 s. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124020135> [in Ukrainian].
 13. Serazhym, K.S. (2010). Dyskurs yak sotsiolinhvalne yavyshe: metodolohiia, arkhitektonika, varyatyvnist (na materialakh suchasnoi hazetnoi publitsystyky): monohrafiia. Kyiv: Vydavets Palyvoda A. V. 351 s. [in Ukrainian].
 14. Strelia, M.I. (2011). Avtorske pravo na literaturni y khudozhni tvory v Yevropeiskomu Soiuzi ta Ukraini: porivnialno-pravove doslidzhennia: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa. 20 s. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20120315000000> [in Ukrainian].
 15. Shevchenko, V.E. (2002). Arkhitektonika suchasnoho ukrainskoho hazetnoho vydannia (systemna orhanizatsiia ta zakonomirnosti rozpodilu elementiv): avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.08. Kyiv. 19 s. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124001785> [in Ukrainian].
 16. Yatsiv, M.B. (2002). Arkhitekturno-prostorova orhanizatsiia svitlovoho seredyshcha ukrainskoi tserkvy: avtoref. dys. ... kand. arkhit.: 18.00.01. Lviv, 19 s. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124001819> [in Ukrainian].
 17. Aristotle. (1987). Poetics, with the Tractatus Coislinianus, reconstruction of Poetics II, and the fragments of the On Poets : translated by Richard Janko. Indianapolis, Indiana: HACKETT PUBLISHING COMPANY. 239 p. URL: <https://www.amazon.com/Poetics-Tractatus-Coislinianus-Reconstruction-Fragments/dp/0872200337>
 18. Kraut, Richard. Plato. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2017 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/plato/>
 19. Kruff, Hanno-Walter. (1994). A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present. New York: Princeton Architectural Press. 832 p.
 20. Puttenham, George. The Arte of English Poesie. *Electronic Text Center, University of Virginia Library*. URL: <https://web.archive.org/web/20081012044941/http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/PutPoes.html>
 21. Sidney, Philip. (1891). A Defence of Poesie and Poems. CASSELL & COMPANY, Limited: LONDON, PARIS & MELBOURNE. 192 p. URL: <https://www.gutenberg.org/files/1962/1962-h/1962-h.htm>
 22. Vitruvius. (1914). The Ten Books on Architecture / Translated by Morris Hicky Morgan. Cambridge Harvard University Press. London: Humphrey Milford Oxford University Press. 331 p. URL: <https://www.chenarch.com/images/arch-texts/0000-Vitruvius-50BC-Ten-Books-of-Architecture.pdf>

Oleksandr Volkovynskiy, Serhiy Hnatenko

EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE CONCEPT «ARCHITECTONICS» IN CULTURAL AND SCIENTIFIC DIMENSIONS

The main aspects of the overall evolution of the concept «architectonics» from the emergence of its prerequisites and the moment of coining to the present day are considered in the paper. It is highlighted that the foundations of the appearance of the concept «architectonics» date back to the era of antiquity in Greece. Plato's and Aristotle's doctrines have been especially instrumental in the formation of the general ideas about systematicity, orderliness, and integrity. Plato's categories «Ideas (Forms)», «Unity», «Harmony», «Universals» would be useful to the following generations of thinkers, who would discuss architectonics. Aristotle emphasized that not only the structural components of a work are important, but also the connections between them. The ancient Greek philosopher basically prepared the foundations of the concept of architectonics without using the term itself. The term «architectonics» appeared in Marcus Vitruvius' treatise «Ten Books on Architecture» (Marcus Vitruvius «De architectura libri decem»). According to the principle of parity Vitruvius derives three main laws of architecture – strength (endurance), utility (convenience), and beauty. They were universal in nature and could be applied to works of art of various kinds.

The next stages of the concept development occurred in the theoretical works by Philip Sidney, George Puttenham. The concept «architectonics» was especially productively developed in the works of Immanuel Kant, Wilhelm von Humboldt, Georg Wilhelm Friedrich Hegel. The concept was further developed in general works on culture studies, including those by Oswald Spengler, Nicolai Hartmann, Roman Ingarden, György Lukács, Maurice Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre, Gilles Deleuze, Hans Ulrich Gumbrecht.

In contemporary literary studies architectonics is generally considered as the ordered overall integrity of the text and work of literature based on the harmonious correlation of all substantive and formal elements. Architectonics determines and correlates the choice of individual elements from the standpoint of the overall organization of the text. The composition is implemented through the qualities of sequence and subordination in the internal arrangement of existing structural elements of the text. The presence or absence of certain elements, the specifics of their functional purpose determine the features of the structure.

Key words: architectonics, composition, art, style, structure, work, text, form, integrity.

Отримано: 18.11.2022 р.

Людмила Каплична

ORCID 0000-0003-4155-052X

аспірантка

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

КАТЕГОРІЯ ТРАГІЧНОГО ЯК ФОРМА АВТОРСЬКОГО ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ У МЕМУАРНІЙ ПОВІСТІ О. ГАЙ-ГОЛОВКА «ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ»

У статті крізь призму категорії трагічного охарактеризовано мемуарну повість Олекси Гай-Головка «Поєдинок з дияволом». Події, описані в повісті, подаються у ретроспективній площині, в їх основу покладено особисто пережите автором на тлі суспільних подій (колективізація, голод 33-го року, масові репресії тридцятих років). Письменник описує події, які відбуваються в СРСР (1-й том) і в повосенній Німеччині (2-й том), де у різні періоди життя він перебував. Категорія трагічного у повісті осмислюється як форма авторського індивідуального стилю.

Ключові слова: екзистенціалізм, категорія трагічного, буття, мораль, жанр, художньо-документальна проза, мемуари, мемуарна повість, автобіографізм, діаспора.

Постановка проблеми. Мемуарна повість «Поєдинок з дияволом» виїшла друком у Вінніпезі в 1950 році. Постійним місцем свого проживання О. Гай-Головка волею обставин обрав Канаду і на той час перебував вже далеко за межами України. Часова і просторова віддаленість дозволили письменнику відтворити з пам'яті «кадри», що виникали на його життєвому шляху від початків становлення його як творчої особистості. Спогади обрамлені авторськими суб'єктивними оцінками вже далекої йому дійсності. На сторінках повісті читач вперше знайомиться із письменником – десятилітнім підлітком, який еволюціонує у митця із усталеними поглядами на світ, в особистість із несхитною життєвою і громадянською позицією. Повість обрамлюється трагічним світовідчуттям у форматі *опосередкованого, безпосереднього і екзистенційного*, що складає предмет дослідження.

Художньо-документальна проза складає предмет досліджень вітчизняних і зарубіжних літературознавців як підоснова письменницької творчості. За останні десятиліття з'явилися ґрунтовні дослідження О. Галича [3], О. Рарицького [14], Т. Черкашиної [19], М. Федунь [17], які є методологічною основою для проведення наукових вислідів у цій площині. Нефікційна проза письменника української діаспори О. Гай-Головка є важливою і невід'ємною складовою його різножанрового доробку. Окремі аспекти його творчості знайшли оцінку у працях зарубіжних І. Безпечного [1], О. Пресіч [13], В. Сварога [15], Ф. Онуфрійчука [12] і вітчизняних літературознавців Л. Джигун [7], В. Мацька [9], П. Сороки [16], Н. Швець [21]. Належної оцінки, виваженого наукового коментаря потребує проза-nonfiction письменника.

Мета дослідження – охарактеризувати вияви трагічного у мемуарній повісті О. Гай-Головка «Поєдинок з дияволом», що представлено у форматі опосередкованого, безпосереднього та екзистенційного.

Виклад основного матеріалу. Повість «Поєдинок з дияволом» має чітку лінійну композицію. У хронологічній послідовності автор згадує дитинство, юність, переміщення закордон, роки у в'язниці (1945 р., Інсбрук), еміграцію до Канади. Паралельно на тлі цих подій він акцентує увагу на входженні у літературне життя, перших мистецьких пробах, визначає коло творчого спілкування. Перед нами передусім постає епоха із її трагічними і злочинними наслідками, літописцем якої є сам автор. Слушною тут є думка О. Рарицького, який стверджує: «Навернення ж до минулого приваблює автора й читача тим, що таким чином можна конкретизувати епоху в усіх її цікавих для нас вимірах, простежити діяльність провідних діячів руху, ознайомитися з маловідомими фактами» [14, с.63].

Авторська оповідь переважно акцентується на післявоєнних подіях Другої світової війни і трагедії закордонних українців, які волею обставин опинилися за межею СРСР й не воліли повертатися до Радянського Союзу, де панував авторитарний режим, утискувалися права і свободи громадян. Письменник документує реальні факти стеження й вилучення радянськими спецслужбами людей закордоном, насильницьке повернення їх додому, що загрожувало їм переслідуваннями, насильством і смертю. Відтак повість сприймається, як мемуарна хроніка ранньорадянської доби, що віддзеркалює трагедією українців, які опинилися у лещатах людиноневисницької більшовицької влади і були приречені на фізичну смерть й винищення. І. Огієнко, з яким у канадський період близько приятелював О. Гай-Головка, стверджує: «Шлях нашого народу завше був тернистим шляхом, важкою хрестною путтю, тим шляхом, що вів окриджений народ наш на Голгофу». Такою Голгофою для українців був організований сталінським режимом геноцид у 1932-1933 рр. [11, с.4].

Композиційно повість «Поєдинок з дияволом» складається з двох частин і має ознаки повістєвої діалогії. Обидві книги взаємопов'язані одна з одною на проблемно-тематичному рівні, обрамлені єдиним задумом й об'єднані спільним сюжетним компонентом, що визначає мемуарно-автобіографічну канву твору, яка і є саможиттєписом автора. Оскільки повість автобіографічна, то зрозуміло, що головний герой твору сам автор. Він і є об'єднаним центром, який взаємопов'язує факти, події і явища особистого життя у контексті суспільних подій. Обидва її складники прочитуються як окремі самостійні твори, водночас сприймаються єдиним цілісно-завершеним художньо-документальним текстом. Повість «Поєдинок з дияволом» структурується за допомогою прийомів мозаїчного зіставлення, кадрування, монтажу.

За жанровими ознаками дослідники (В. Мацько, Н. Швець, Л. Джигун) визначають повість як мемуарну, оскільки авторське Я у ній є першорядним, а розповідь ведеться від першої особи, що визначає оповідача як гомодієгетичного наратора. Т. Черкашина такі твори слушно називає автобіографічними мемуарами, оскільки визначальними для них «є відтворення характеру своєї доби, опис найважливіших подій, свідком або учасником подій автор був особисто, при цьому паралельно випишується життєпис мемуариста,

у якому головну увагу приділено його особистим здобуткам у суспільно-політичній, громадськозначущій або професійній сферах» [19, с.73].

Наукові сентенції літературознавиці цілком закономірно можуть бути підпорядковані для аналізу мемуарної повісті О. Гай-Головка «Поєдинок з дияволом». Письменник є свідком або безпосереднім учасником зображуваних подій, зафіксованих не лише за допомогою офіційних і особистих документів, а й на основі автобіографічної пам'яті. Водночас варто зауважити, що одними із визначальних у повісті є художньо-публіцистичні риси, які заґрунтовані на використанні різноманітних документальних джерел. Автор із власного досвіду трактує плин суспільно-політичних, літературних подій, реагує на виклики суспільства й пропонує щодо зображуваного власну суб'єктивну оцінку.

Повість «Поєдинок з дияволом» має підзаголовок «Фільми наших днів», який автор співвідносить із обома частинами мемуарної діалогії. Його символічне звучання очевидне. У підзаголовку вбачаємо тісний взаємозв'язок із основною назвою, що дозволяє говорити про їхню багатокодовість і взаємозалежність, водночас назвопозначення є ключем для інтерпретації усього твору.

Основний заголовок є уособленням, своєрідним дешифруванням злочинної діяльності країни-монстра, яка свідомо, цілеспрямовано винищує Україну, її народ, й водночас позбавлена будь-яких гуманістичних цінностей і моральних чеснот. Український народ, а відтак і автор, перебувають у неспівмірному за силою поєдинку з дияволом, реальним злом, що уособлює радянська репресивна система. Письменник зазнає нещадних (іноді несумісних із логікою життя) ударів долі, проте у нерівній екзистенційній боротьбі залишається твердим і непохитним у своїх переконаннях, у своєму виборі, і, врешті, опинившись закордоном, перемагає систему. За його спостереженнями, в таких умовах перебуває уся українська інтелігенція, у цьому колі близькі друзі Гай-Головка, люди творчих професій, приречені на фізичне винищення і смерть.

Підзаголовок «Фільми наших днів» радше стосується розкодування смислів, закладених у поезиці художньо-документальної прози. Автор із пам'яті добуває промовисті факти про своє страждання життя на батьківщині – виразні кадри-свідчення – «фільми наших днів», у яких у мозаїчній розпорошеності нескладно реконструювати біографію творчої особистості.

О. Гай-Головка мемуарну діалогію «Поєдинок з дияволом» вибудовує у площині трагічного. У повісті, за нашими спостереженнями, категорія трагічного, виражається у форматі *опосередкованого, безпосереднього і екзистенційного*:

- а) трагедія на *опосередкованому* рівні засвідчує трагізм покоління, яке зазнало утисків, покарань і переслідувань від більшовизму. Наратор змальовує реальні картини, учасником яких був або знав про злочини комуністів із розповідей очевидців (репресії проти родичів, розстріл більшовиками сусідів, засудження брата Юрія на 8 років в'язниці за соціальне походження);
- б) *безпосередня* трагедія автора стосується особистого трагедійного існування, спочатку в СРСР, а пізніше і за його межами. Митець зазнав ідеологічних утисків, його постійно переслідували і цькували спецоргани НКВД, зокрема у часи проживання в Ленінграді, Німеччині і Австрії;

- в) трагедія на екзистенційному рівні торкається повсякчасного життєвого вибору автора, визначає його стани у крайніх межових ситуаціях «тривання на межі» (В. Стус), що спонукає до кардинальних рішень, які балануються між життям і смертю.

Категорію трагічного на опосередкованому рівні автор виписує у формі дискретних монтажних епізодів-кадрів. Сюжет набуває ускладненості, розповідь нанизуються реальними подіями, конкретними фактами й інтерпретується у формі публіцистичної оповіді. Письменник виразно окреслює подієву канву, пропонує власні судження, акцентуючи увагу на значимості конкретних життєвих ситуацій. Головна думка – засудження антигуманної політики радянського уряду, зневажливе ставлення до прав і свободи, зокрема в СРСР і в повоєнний час вже за межами України. Наголошується на одвічній боротьбі України з московією за своє суверенне життя, за свободу і незалежність.

Автор змальовує «фільми» невлаштованості політичної еміграції на території Австрії та Німеччини, засуджує Ялтинську конференцію 1945 року, яка дозволила советським спецслужбам насильницьки вивозити емігрантів у СРСР, не враховуючи їхнього бажання щодо повернення на рідну землю. На батьківщині такі особи проходили фільтрацію, більшість із них звинувачувалася у зраді, як неблагонадійних їх відправляли до Сибіру чи на примусову відбудову народного господарства у різні регіони СРСР. Тому неповерненці будь-якою ціною намагалися прорватися в американську зону, де до прав людини ставлення було гуманним, як стверджує автор, до думки українців на американському континенті дослуховувалися.

Письменник акцентує на тому, що «енкаведисти кували залізо гаряче», активно полюючи за тими, хто опинився за океаном і не бажав повертатися на батьківщину, у горнило репресій, таборів. Оповідається, що підступністю і хитрощами каральних органів НКВС були схоплені, а згодом знищені патріоти України письменник і бібліограф Петро Зленко, історик Михайло Антонович, партійний і культурний діяч Августин Волошин, колишні члени Центральної Ради Максим Славінський і Валентин Садовський. Примусово були вивезені на «родіну», а згодом запроторені на багато літ до в'язниці дружина Гната Хоткевича – Платоніда Хоткевич, невістка Євгена Чикаленка – Ксенія. Такі документальні факти є свідченням тотального упокорення і винищення інтелігенції, незгодної із офіційною ідеологією.

Гай-Головко оповідає кричущі випадки, коли українці у відчаї, безвиході, аби не потрапити у руки ворога, уникнути тортур і знущань, свідомо обирали смерть. «Це робили жінки й чоловіки, старі й молоді, освічені й неграмотні, селяни, робітники й інтелігенти. Про ці репатріаційні події закричав увесь християнський світ», – стверджує автор [2, т.2, с.158].

Гай-Головко за принципом монтажу моделює конкретні життєві епізоди, які розвінчують злочини радянської влади. Один із прикладів – оповідь про діяча січеславської «Просвіти», видавця, викладача французької мови Євгена Вирового, який 17 травня 1945 року, перебуваючи на той час у Празі, вистрибнув із вікна 4 поверху й загинув, уникнувши потрапляння до рук більшовицьких енкаведистів. Промовистим є той факт,

який оповідає Гай-Головко, – Вировий вирятував від арешту поетесу Галю Мазуренко, котрій дав власні кошти й допровадив із малолітніми дітьми аж до австрійського кордону, звідки вона благополучно дісталася Лондона. Такі свідчення є особливо цінними для літературознавчої науки і допомагають доповнити, реконструювати біографії творчих особистостей, з якими безпосередньо контактував письменник.

Трагедія на опосередкованому рівні визначає трагедійний спосіб існування української інтелігенції, яка зі встановленням радянської влади була приречена на винищення. Гай-Головко моделює кризу свідомості творчих особистостей, які в перші роки становлення режиму прийняли радянську ідеологію, а потім глибоко розчарувалися в ній і врешті зазнали нелюдських тортур та були знищені. Зокрема йдеться про паралельний український світ, у якому митці, у свій спосіб протестуючи проти режиму, доведені до відчаю, свідомо обирали смерть. «Микола Хвильовий, як і Микола Скрипник, у цей дикий час в обороні поставленої «под стенку» України міг лише запротестувати пострілом з револьвера в своє чоло...», – констатує нелюдські злочини більшовизму Гай-Головко [2, т.1, с.40]. Такий згубний вибір ставав для письменників вирішенням складних життєвих ситуацій і набув розголосу тільки тоді, коли творчі особистості, які вирвалися із лабет більшовизму, змогли свідчити проти системи, перебуваючи лише у вільному світі. Фатальні події життя літературного Харкова 30-х років, описані Гай-Головком, набувають співзвучності у мемуарних текстах його сучасників, зокрема Г. Костюка, Ю. Шевельова, свідків тогочасних дій злочинної влади.

Опосередковане життя української нації, безжално знищеної більшовицьким тоталітарним режимом, невід’ємно переплітається з безпосереднім (особистим) життям автора. У цьому ключі в повісті нескладно відстежити безпосередню трагедійну складову, першовитоки якої віднаходимо у приватному житті О. Гай-Головка. Трагедія його покоління – це особиста трагедія автора. Попри те, що вже багато років він живе і працює на чужині, почуття болю, страждань, глибокої тривоги і любові до України не притупилися. Важкою травмою для нього залишаються несправедливо навішені тоталітарним режимом ярлики буржуазного націоналіста, ворога народу. Таку долю сповідують як пересічні громадяни, так і представники творчої інтелігенції, які вимушено, під загрозою смерті покинули більшовицьку Україну.

Мемуарна діалогія «Поєдинок з дияволом» на безпосередньому рівні допомагає реконструювати творчу біографію О. Гай-Головка. На сторінках книги відстежуємо віхи особистісного і творчого зростання письменника на тлі непростоти епохи. Знайомство із жорстоким світом, який відкриває безрадні перспективи майбутнього, він описує так: «Я був маленький, коли це страховище вдерлося у вільну Україну й почало душити й топтати в крові молоду українську демократичну державу. Я тоді нічого не розумів, але я бачив, що до нас в Україну прийшли якісь страшні люди, дикі люди! – жорстокі люди... Я бачив трупи й кров моїх сусідів... я боявся крові... тому підсвідомо став боятися тих людей...» [2, т.1, с.12].

Особисте життя письменника подається у мозаїчному плані. Автор вихоплює ключові моменти-кадри із повсякдення і з висоти минулих літ художньо переосмислює їх. Життєві події у повісті повсякчас змінюють

одна одну, що дозволяє вести мову про ознаки кіноповісті у ній. Автор пропонує читачеві блиц-кадри особистого життя. Приховуючи своє священницьке походження, юний Олекса переїздить до брата у місто Ладижин, потім до Києва, далі до багатомільйонного Ленінграда, де починає активно займатися творчою працею. У спогадах згадує співпрацю із земляками, українськими письменниками, серед яких знайшов однодумців: «У Ленінграді я познайомився з українськими письменниками, журналістами, які, хоч і мали «витримане» соціальне походження, але були в подібному зо мною становищі. Вони збіглися сюди з усієї України. Ці люди палали любов'ю до своїх поневолених братів і ненавистю до московського диявола. Я жадібно ковтав кожне їхнє слово» [2, т.1, с.34].

У Харкові в 1945 році органи НКВД заарештували письменника, він проходить через горнило тюрем в Інсбруку, Мюнхені, Аугсбурзі, Гепінгені. З останньої йому таки вдається втекти, і опиняється він у таборах для переміщених осіб в Західній Німеччині. Події у повісті змінюють одна одну і сприймаються як фільми-кадри конкретної епохи.

Наратору повсякчас доводиться протистояти найжахливішим проявам советської влади: у повісті це міфічний диявол, з яким він стає у поєдинок. Енкаведисти у творі – збірний образ слуг дияволових, здатних на нелюдські вчинки – катування, тортури, вбивства. Автор, зазнавши психологічних травм у дитинстві, в зрілому віці стає борцем за власні переконання: «Мене мордували мало. Я ридав і кликав порятунку, але ніхто не відкликався. Мене мордували дорослого – я почав себе захищати. Коли я став свідомий, почав боротися» [2, т.1, с.11]. Незламність, воля, стійкість визначають життєву позицію письменника, набувають екзистенційного змісту і спротиву.

Цікавим фактом, що доповнює біографію Гай-Головка й виразно ілюструє епоху, є дискретний текст, що набуває ознак есе і оповідає про затримання письменника у Ленінграді під вигаданим прізвищем Станіслава Квятковського, народженого 1914 року у Кракові. Енкаведисти запідозрили у ньому українця. Таємний агент НКВД Євген Складаревич доповів про затриманого спецслужбам. Головного персонажа готували до відправки в СРСР. Для цієї оповіді характерні ознаки кримінального детективу. Підсланий до камери чекіст усе допитувався: «То ви поляк?», – і він недовіриливо глянув мені в вічі. «Так!», – відповів я. «А чому цей чех каже, що ви не поляк?» «Тому, що він дурень. Хто ліпше знає про мене, він чи я?» [2, т.2, с.101].

Якби советські людолови довідалися про справжнє прізвище й національність страждальця, смертної кари йому не минути.

За сторінками повісті нескладно скоригувати віхи творчої біографії письменника. Вийшовши із тюрми, він дістається до австрійського міста Куфштайн. Там зустрівся із львівським художником Володимиром Ласовським, який не залишив О. Гай-Головка в біді, допоміг йому з одягом, харчами. Згодом письменник виїздить у Ляндек, де перебуває у таборі для переміщених осіб, і вже під прізвищем Станіслава Квятковського переїздить до Фельдріху. Пізніше з'ясувалося, що вночі поліція прийшла його заарештовувати. У Фельдріху зустрічається із лікарем Мирославом Роговським, який забезпечує йому психологічну підтримку на чужині. У спогадах автор залишив яскраву портретну характеристику свого рятів-

ника: «Цей шляхетний серцем юнак... жив для того, щоб відчиняти свою душу і двері своєї хати для кожного земляка, що опинився в біді й не-долі» [2, т.2, с.153]. Схожих портретних характеристик достатньо, щоб скласти картину добропорядності, доброзичливості та взаємопідтримки українців, які опинилися за межами своєї батьківщини.

Віднаходимо у повісті змальований Гай-Головком збірний образ українства як нації – людей ширих, самодостатніх, національно свідомих, згуртованих навколо ідеї самостійності і державності України. Щирими словами згадує автор українців «Ті мої земляки, між якими були люди з високою освітою, були великі українські патріоти міцно з'єднані визвольною ідеєю батьківщини, яку, за їхніми поглядами, можна було здійснити лише зусиллями українців з усієї України. Тому вони жили в братерській дружбі, взаємопошані, з девізом – один за всіх і всі за одного. Між ними я відразу відчув себе, як у рідній сім'ї. Вони, знаючи про мій тернистий шлях, оточили мене таким піклуванням, що я на radoщах інколи ледве стримував сльози. Ні, говорив я, варто жити на світі!» [2, т.2, с.145].

На протизагу добропорядності канадського українства в іншому кадрі-розповіді Гай-Головко ретроспектує злочинну діяльність країни-монстра, втілену в образі червоного диявола. Письменник на контрастах описує натуралістичні сцени, як голодні прошаки на вулицях Харкова помирають прямо на бруківках, опухлі. Люди гинуть з голоду, а в той час у спеціальних їдальнях, спецмагазинах «Торгсінах» продуктами переповнені склади. Добро і зло мовби зійшлися у двобій, проте, на жаль, перемогу здобуває зло, символічний червоний диявол. «Я ж позавчора в Ленінграді бачив повнісінькі крамниці українського хліба... вгодованих і веселих москалів, які на весь голос кричали про перемогу соціалізму в СРСР і про поширення його в усьому світі... Ось що значив соціалізм для Москви, а що для України...», – констатує автор [2, т.1, с.36].

У повісті «Поєдинок з дияволом» безпосередньо трагедійне пов'язане із літературним життям О. Гай-Головка. Він народився у селі, де свого часу викладав українську мову і літературу байкар Микита Годованець. Про свої стосунки із байкарем, про його вплив на формування літературних смаків письменник детально розповідь у мемуарній повісті «Смертельною дорогою».

У той час у Харкові вирувало активне мистецьке життя, де разом з побратимами А. Любченком та П. Панчем, письменник мав змогу зануритися у вир літературних подій, творчих дискусій і спілкування. Тут з'явилася його перша поетична збірка «Штурмові балади» (Харків, 1934) [6], згодом вийшли друком збірки прози «Світання» (Київ, 1936) [5], «Десять новел» (Київ, 1937) [4]. Письменник зауважує: «Я помалу звязвся скрадливо вповзати в українське літературне життя. Познайомившись з видатними українськими письменниками, з їхньою допомогою проліз до спілки письменників і всунувся на працю до редакції харківського радіокомітету» [2, т.1, с.37].

У Харкові письменник творчо співпрацює із письменниками Ю. Ружанським, М. Годованцем, О. Влизьком, І. Багряним, які сприяли його становленню, підтримували творчі починання, схвалювали та рецензували до друку твори. У повісті Гай-Головко вимальовує галерею портретів цих творчих особистостей, що дозволяє читачеві побачити їх у різних ракурсах – у творчості, в побуті, у повсякденні. Описує арешти Г. Косинки,

О. Влизька, Г. Шкурупія, фіксує, що перед арештом вони подарували йому свої книги із автографами. Їх він передав на збереження своєму вчителю на прізвище Яворенко, який на той час мешкав у селі. Щоб зрозуміти усю складність епохи, передамо їхній діалог, який передає вболівання автора. При зустрічі наголосив: «Закопайте, будь ласка, ці книжки у своїй стодолі». Пам'ятаючи про небезпеку, Яворенко відповів: «Я закопаю... Тікайте звідси... бо тут дуже вас видно...» [2, т.2, с.145]. Така порада виявилася добрим знаком, бо згодом письменник опинився в Києві, а потім 1940 р. – у Львові, звідки його дорога простелася на Захід, у вільний світ.

Перебуваючи у Києві, дізнався про страшні репресії над письменниками у Харкові. У різний спосіб із життя пішли з пів сотні представників української еліти, а саме, Микола Хвильовий, Олекса Влизько, Григорій Косинка, Дмитро Фальківський, Іван Шевченко та Антон Крушельницький.

Особисте життя автора взаємозамінне із опосередкованим й у межах повісті набуває *екзистенційного* змісту. Автор повсякчас стоїть перед вибором – залишатися собою, не втрагати індивідуальну сутність, що в умовах тоталітарної держави ставало неможливим. Особистий вибір письменника залишатися собою незалежно від обставин буття був своєрідною реакцією на тогочасні події в Україні, котрі сміливо можна назвати абсурдними, оскільки будь-яке вільнодумство за тих умов вважалося злочином. О. Гай-Головко свідомо обирає для себе шлях внутрішньої свободи, бере на себе цілковиту відповідальність за наявний стан справ, що зближує його із поглядами філософів-екзистенціалістів. Йому особливо близька позиція Ж-П. Сартра: «...Людина, засуджена бути вільною, несе на своїх плечах вагу всього світу; вона відповідальна за цей світ і за саму себе як певний спосіб існування» [23, с.529].

У «Поєдинку з дияволом» увиразнено екзистенційну позицію автора, спрямовану на боротьбу за самого себе. Митець увиразнює свій онтологічний вибір: «Коли я став свідомий, почав боротися. Після московсько-комуністичної навали в Україну я примусово став громадянином Советського Союзу. Моїм найбільшим нещастям у Советчині було моє соціальне походження. Я народився в родині сільського дяка. Священики, дякони, дяки та їхні діти, як і ліпші господарі, що їх комуністи назвали куркулями, були в Советчині найнещасливіші люди. Поганий господар ліпше поводився з худобою, як збісілі більшовики з цими людьми. Ці нещасні, обездолені, приніжені були без суду засуджені до кари смерті [2, т.1, с.11].

Автор стверджує загострене відчуття справедливості. Головний герой твердо долає життєві перешкоди, відкидає внутрішній неспокій, шукає усі можливі шляхи залишатися собою у світі абсурду. Описуючи гнітючу тоталітарну безвихідь, Гай-Головко вдається до прийому рефлексії. За твердженням авторів «Літературознавчого словника-довідника» рефлексія – емоційне «осмислення у художньому творі автором власних переживань, роздуми над динамікою душевного стану» [8, с.578]. О. Гай-Головко на рівні екзистенції майстерно змальовує динаміку людського існування в кризовій ситуації, враховує особливості духовного світу особистості.

Письменник повсякчас перебуває у душевному неспокої, тривозі за майбутнє, внутрішньо бореться, щоб не зламатися, бо таки потрапив до рук енкаведистів. Радянські спецоргани докладали максимум зусиль з метою злама-

ти його людську сутність. Віднаходив внутрішні резерви, щоб не поступитися своїм «Я», продумував логічні ходи, щоб вистояти. Особливо нестерпно було тоді, коли спецоргани полювали за українцями закордоном і повертали на вірну смерть у СРСР. Автор, описучи перебування у полоні, стверджує волно до життя, силу духу до боротьби і високу місію самостояння: «Це була найжахливіша ніч у моєму житті. Впродовж ночі я немовби зсох і вранці ледве підвівся з ліжка. Але коли сонце оповило мене промінням, я неначе став зцілятися. До мене поверталася сила, енергія і жигтгествердження» [2, т.2, с.14].

Автор, попри випробування долі, сміливо долає страх у собі. Понад усе він прагне здобути свободу – перемогти зло і вибороти щастя. Екзистенційна проблематика у повісті визначає стоїчну витривалість автора. Збереження людської сутності – прерогатива буття автора. У повісті така думка є ключовою. Попри обставини, Гай-Головка виборює своє право бути вільним, бути собою. Моральні чесноти превалюють над абсурдною дійсністю, якою він відверто поневажає і віднаходить шляхи протистояти їй. Стоїчна витривалість набуває екзистенційного сенсу буття. Автор стверджує: перемому над несправедливістю і злом здобувають сильні духом особистості, для яких моральні християнські цінності – основа буття. Шлях боротьби утверджує високу ідею незламності духу, право залишатися собою незалежно від обставин буття.

У художньому плані повість «Поєдинок з дияволом» досить різноманітна. Попри перевагу фактологічного матеріалу, що належно взаємодіє із авторськими художніми роздумами, твір містить виразно помітний публіцистичний елемент. На власний розсуд автор тлумачить і потрактовує події суспільно-політичного, релігійного, громадського життя, свідком і очевидцем яких був. Публіцистичний стиль мислення Гай-Головка характеризується психоемоційними переживаннями, глибокими внутрішніми роздумами, його оцінками й судженнями про довоколишню дійсність. Як зазначав автор літературного огляду газети «Самостійна Україна» (11.02.1951), що підписався криптонімом В.С. (очевидно, Вадим Сварог. – Л.К.), О. Гай-Головка мало звертав увагу на стилістичну вправність. На його думку, мовні огріхи можна пояснити бажанням О. Гай-Головка якнайшвидше побачити повість окремою книжкою, тож складається враження, наче прозаїк надиктовував текст стенографістці, тому «мова книжки сходить часом на рівень звичайної, розговорної» [18, арк. 19]. Пізніше письменник, коли працював над англійською редакцією повісті, врахував слушні зауваження рецензента, перед тим, як подати твір до друку, активно попрацював із мовним редактором Дженет Сандерс.

Белетристично-публіцистична складова повісті базована на саморефлексії як прояві усвідомлення національної ідентичності, що прочитується крізь призму його біографії. Дослідник Ж. Старобінські відносив автобіографію до самоінтерпретації, яка «побудована на ідентичності оповідача та героя оповіді» [24, с.125]. Повсякчас Гай-Головка як персонаж і свідок подій мислить єдиновимірними категоріями, однотипно оцінює ситуацію, пов'язану із життям країни, ураженої тоталітарною ідеологією. У повісті оповідач і герой оповіді нероздільні. Відтак прийом саморефлексії у творі сприймається як спосіб художнього самоозначення автора.

Зміст повісті насичений різноманітними подіями, характеризується їх динамічною змінністю, незвичними і несподіваними поворотами у розгор-

танні сюжету, що дозволяє вести мову про ознаки, за якими його можна кваліфікувати як твір пригодницької мемуарної літератури. У повісті нескладно помітити моменти несподіванки, інтриги, таємничості. Однією із характерних ознак пригодницької літератури є елемент переслідування. Оскільки повість автобіографічна, переслідуваним є автор, який бореться із системою за власне виживання, за збереження внутрішніх аксіологічних переконань.

Повість хоч і насичена пригодами, проте хибує надмірною публіцистичністю оповіді, схожа на репортаж з місця подій. Мова публіцистично лексем в одному реченні, як-от: «Ті мої земляки, між якими *були* люди з високою освітою, *були* великі українські патріоти міцно з'єднані визвольною ідеєю батьківщини, яку, за їхніми поглядами, можна *було* здійснити лише зусиллями українців з усієї України [2, т.1, с.18]. Автор почасти вдається до метафоризації нефікційного тексту. Скажімо, енкаведистів він характеризує як «кровоненаситних звірів», що служать червоному дияволу. До них зараховує і свого колишнього «товариша» репатріянта Євгена Скляревича. Такі метафори, як «листяна стіна стала розсуватися», «фібри гукнули», «в очах спалахнули блискавиці» естетизують напругу прочитання і сприйняття пригодницького тексту.

Експліцитний наратор підсилює свою розповідь описами природи, авторськими відступами, роздумами про сенс людського існування, що прочитуються у творі як позасюжетні елементи. У такий спосіб він передає свої внутрішні стани, переживання, намагається віднайти можливості й резерви відсторонитися й самозаспокоїтися, роздумати над сенсом життя. Пропонуємо один із таких уривків: «А сонце в золоті купало людей, комах, вельмож і жебраків, праведників і розбишак, Божих людей і дияволів. Творець землі і неба обдарував усіх однаково й немов би не думав про прийняття чи знехтування, втілення чи потоптання Його святої ласки» [2, т.1, с.124]. Водночас такі текстові маркери допомагають читачеві дещо відволіктися від похмурих сцен, пов'язаних із особистою трагедією автора і з трагедією його батьківщини.

Прикметно, що морально-етична проблематика повісті пронизує усю творчість О. Гай-Головка. Естетику трагічного Гай-Головка художньо моделює відповідно до сформованої культури, світогляду, естетичних смаків, набутого досвіду, інтенційного мислення.

Повість «Поєдинок з дияволом» наповнена морально-етичним змістом, пригодницькою атмосферою, і лише у її фіналі спостерігаємо, як спадає напруга «фільму наших днів». Перетнувши кордон й опинившись в американській зоні Німеччини, оповідач відчуває психоемоційне полегшення, спадає напруга авторської оповіді. Читач разом з автором переноситься в іншу площину пригодницьких моментів, які завершуються щасливо: митцеві вдається опинитися у вільному світі, зберегти життя й активно зайнятися творчою працею.

Висновки. В автобіографічній повісті «Поєдинок з дияволом» О. Гай-Головка крізь призму суб'єктивного сприйняття світу детально змальовує віхи становлення його як особистості, стверджує формування національного, патріотичного, громадянського чину на тлі трагедійної дійсності. Хронологічна послідовність авторської оповіді унаочнює панорамну картину його трагедій-

ного буття, що водночас віддзеркалює трагічну долю української нації. У повісті категорію трагічного автор моделює за трьома аспектами: 1) трагедійні картини прозаїк змальовує *опосередковано* – у згадках про зародження радянської влади в Україні, безчинства червоноармійців, розстріл сусідів, а також – свідчення третіх осіб про переслідування і знищення українців на чужині, котрі не волили повертатися в СРСР після Другої світової війни; 2) *безпосередньо* трагедійне визначає перипетії на шляху до особистісної свободи в Україні і закордоном. Сюжетні ходи постійно тримають читача в динамічній напрузі, як ознака трагедії оповідача (автора) – страх потрапити в руки переслідувачів навіть тоді, коли мешкав в американській зоні Німеччини; 2) трагедія особистості на рівні *екзистенції*, коли наратор освітлює внутрішні почуття крізь призму пригодницьких «фільмів» про «половання» енкаведистів за неповерненнями, арешт головного персонажа, його втеча з-під арешту. Мемуарний сюжет повісті «Поєдинок з дияволом» означений поступальною часовою динамікою, окреслює ключові етапи біографії письменника і відображає його думки й переживання автора на тлі непростого епохи.

Список використаних джерел літератури:

1. Безпечний І. Олекса Гай-Головка і його смертельна дорога. *Нові дні*. 1984. № 5. С. 13-15.
2. Гай-Головка О. Поєдинок з дияволом. Вінніпег: Вид-во Івана Тиктора, 1950. Т. 1. 143 с.; Т. 2. 1950. 160 с.
3. Галич О. Документальна література та глобалізаційні процеси у світі: монографія. Луганськ: Резников В.С., 2013. 264 с.
4. Головка О. Десять новел. Київ: Держлітвидав, 1937. 48 с.
5. Головка О. Світання. Київ: Держлітвидав, 1936. 36 с.
6. Головка О. Штурмові балади. Харків: Український робітник, 1934. 64 с.
7. Джигун Л. Суб'єктивно-психологічна оцінка літературного процесу в мемуарному жанрі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород: Говерла, 2018. Вип. 1 (39). С. 110-114.
8. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 752 с. (Nota bene).
9. Мацько В. Вияв авторської свідомості у приватному листуванні. *Media-простір*: збірник наукових статей із соціальних комунікацій / ред. кол.: Н. Поплавська та ін. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 6. С. 3-14.
10. Мацько В., Каплична Л. Художнє моделювання людини і світу у кризових ситуаціях (за мемуарною повістю О. Гай-Головка «Поєдинок з дияволом»). *Філологічний дискурс*: зб. наук. праць. Хмельницький: ХГПА. 2020. Вип. 10. С. 111-119.
11. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. № 4. 272 с.
12. Онуфрійчук Ф. Олексію Гай-Головкові сімдесят п'ять років. *Нові дні*. 1985. № 427. С. 6-9.
13. Пресіч О. Орачі прерій. Українська проза в Канаді. Проблемно-тематичні і жанрово-стильові пошуки. Київ: К.І.С., 2018. 286 с.
14. Рарицький О. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників). Київ: Смолоскип, 2016. 488 с.; іл.
15. Сварог В. На висхідній дорозі. *Нові дні*. 1971. № 254. С. 3-6.

16. Сорока П. Літературно-творчий шлях Олекси Гай-Головка: монографія / ред. М. Юрків. Тернопіль, 1997. 144 с.
17. Федунь М. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття: історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика: монографія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. 452 с.
18. Центральний держ. архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України): щоденник О. Гай-Головка. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 19.
19. Черкашина Т. Мемуарно-автобіографічна проза ХХ століття: українська візія: монографія / за наук. ред. О. Галича. Харків: Факт, 2014, 380 с.
20. Швець Н. Дихотомія темного і світлого в повісті Олекси Гай-Головка «Поєдинок з дияволом». *Наукові записки. Літературознавство*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. № 37. С. 187-194.
21. Швець Н. Художнє моделювання морально-етичної проблеми в автобіографічних творах Олекси Гай-Головка. *Філологічний дискурс: зб. наук. праць*. Хмельницький: ХГПА. 2020. Вип. 1. С. 62-66.
22. Шуйський І. Торгсин як один із символів голодомору у творах українських письменників. *Збірник наукових праць «Історія та географія»*. Харків: Колегіум, 2019. Вип. 56. С. 34-39.
23. Sartre J.-P. Being and Nothingness. N.Y., 1965. P. 529
24. Starobinski J. Le style de l'autobiographie. Paris: Gallimard, 1970. 125 s.

References:

1. Bezpechnyi, I. (1984). Oleksa Hai-Holovko i yoho smertelna doroha. *Novi dni*. № 5. S. 13-15. [in Ukrainian].
2. Hai-Holovko, O. (1950). Poiedynok z dyiavolom. Vinnipeh: Vyd-vo Ivana Tyktora, 1950. T. 1. 143 s.; T. 2. 160 s. [in Ukrainian].
3. Halych, O. (2013). Dokumentalna literatura ta hlobalizatsiini protsesy u sviti: monohrafiia. Luhansk: Reznikov V.S. 264 s. [in Ukrainian].
4. Holovko, O. (1937). Desiat novel. Kyiv: Derzhlitvydav. 48 s. [in Ukrainian].
5. Holovko, O. (1936). Svitannia. Kyiv: Derzhlitvydav. 36 s. [in Ukrainian].
6. Holovko, O. (1934). Shturmovi balady. Kharkiv: Ukrainyskyi robitynyk. 64 s. [in Ukrainian].
7. Dzhyhun, L. (2018). Subiektyvno-psykholohichna otsinka literaturnoho protsesu v memuarnomu zhanri. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Filolohiia. Uzhhorod: Hoverla. Vyp. 1 (39). S. 110-114. [in Ukrainian].
8. Literaturoznachnyi slovnyk-dovidnyk (2017) / za red. R.T. Hromiaka, Yu.I. Kovaliva, V.I. Teremka. Kyiv: VTs «Akademii». 752 s. (Nota bene). [in Ukrainian].
9. Matsko, V. (2014). Vyiv avtorskoi svidomosti u pryvatnomu lystuvanni. *Mediaprostrir*: zbirnyk naukovykh statei iz sotsialnykh umovnosti / red. kol.: N. Poplavska ta in. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka. Vyp. 6. S. 3-14. [in Ukrainian].
10. Matsko, V., Kaplychna L. (2020). Khudozhnie modeliuvannia liudyny i svitu u kryzovykh sytuatsiiakh (za memuarnoiu povistiu O. Hai-Holovka «Poiedynok z dyiavolom»). *Filolohichni dyskurs*: zb. nauk. prats. Khmelnytskyi: KhHPA. Vyp. 10. S. 111-119. [in Ukrainian].
11. Ohiienko, I. (1918). Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho naroda. Kyiv: Vyd-vo knyhnarni Ye. Cherepovskoho. № 4. 272 s. [in Ukrainian].
12. Onufriichuk, F. (1985). Oleksi Hai-Holovkovi simdesiat piat rokov. *Novi dni*. № 427. S. 6-9. [in Ukrainian].
13. Presich, O. (2018). Orachi prerii. Ukrainska proza v Kanadi. Problemno-tematychni i zhanrovo-stylovi poshuky. Kyiv: K.I.S. 286 s. [in Ukrainian].

14. Rarytskyi, O. (2016). Partytury tekstu i dukhu (Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv). Kyiv: Smoloskyp. 488 s. [in Ukrainian].
15. Svaroh, V. (1971). Na vyskhidnii dorozh. *Novi dni*. № 254. S. 3-6. [in Ukrainian].
16. Soroka, P. (1997). Literaturno-tvorchyi shliakh Oleksy Hai-Holovka: [monohrafiia] / red. M. Yurkiv. Ternopil. 144 s. [in Ukrainian].
17. Fedun, M. (2010). Vitchyzniana memuarystyka v Zakhidnii Ukraini pershoi polovyny KhKh stolittia: istorychni tendentsii, zhanrova spetsyfika, poetyka: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarp. nats. un-tu im. V. Stefanyka. 452 s. [in Ukrainian].
18. Tsentralnyi derzh. arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (TsDAMLM Ukrainy): shchodennyk O. Hai-Holovka. F. 1352. Op. 1. Spr. 35. Ark. 19. [in Ukrainian].
19. Cherkashyna, T. (2014). Memuarno-avtobiohrafichna proza XX stolittia: ukrainska viziia: monohrafiia / za nauk. red. O. Halycha. Kharkiv: Fakt. 380 s. [in Ukrainian].
20. Shvets, N. (2013). Dykhotomiia temnoho i svitloho v povisti Oleksy Hai-Holovka «Poiedynok z dyavolom». *Naukovi zapysky. Literaturoznavstvo*. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka. № 37. S. 187-194. [in Ukrainian].
21. Shvets, N. (2020). Khudozhnie modeliuвання moralno-etychnoi problemy v avtobiohrafichnykh tvorakh Oleksy Hai-Holovka. *Filolohichni dyskurs: zb. nauk. prats. Khmelnytskyi: KhHPA*. Vyp. 1. S. 62-66. [in Ukrainian].
22. Shuiskyi, I. (2019). Torhsyn yak odyń iz symvoliv holodomoru u tvorakh ukrainskykh pysmennykiv. *Zbirnyk naukovykh prats «Istoriia ta heohrafiia»*. Kharkiv: Kolehium, Vyp. 56. S. 34-39. [in Ukrainian].
23. Sartre, J.-P. (1965). Being and Nothingness. N.Y. S. 529
24. Starobinski, J. (1979). Le style de l'autobiographie. Paris: Gallimard. 125 s.

Liudmyla Kaplychna

THE TOPIC OF THE ARTICLE IS THE CATEGORY OF THE TRAGIC AS A FORM OF THE AUTHOR'S INDIVIDUAL STYLE IN THE MEMOIR «DUEL WITH THE DEVIL» BY O. HAI-HOLOVKO»

The article characterizes Oleksa Hai-Holovko's memoir novel *Duel with the Devil* through the prism of the tragic category. The tragic events described in the novel are presented in a retrospective perspective, based on the author's personal experience against the background of social events of the first one-third of the twentieth century (collectivization, the famine of 1933, mass repressions of the thirties). The writer describes the events taking place in the USSR (Volume 1) and in post-war Germany (Volume 2), where the narrator lives at different periods of his life. In the novel, the category of tragic is characterized in the indirect, direct and existential format.

The plot, composition, problematic and thematic features of the work are characterized. The milestones of Hai-Holovko's formation as a personality are described, and the researcher focuses on the formation of his national, patriotic, and civic character against the backdrop of tragic reality. The chronological sequence of the author's narrative illustrates a panoramic picture of his tragic existence, which at the same time reflects the tragic fate of the Ukrainian nation. According to the literary critic, the writer models the category of the tragic in the novel in three ways: 1) the tragic pictures are depicted indirectly in the novelist's references to the emergence of Soviet power in Ukraine, the outrages of the Red Army, the shooting of neighbours, and third-party testimonies about the persecution and extermination of Ukrainians in foreign lands who did not

want to return to the USSR after World War II; 2) the direct tragic determines the vicissitudes on the path to personal freedom in Ukraine and abroad. Plot moves constantly keep the reader in dynamic tension as a sign of the narrator's (author's) tragedy – the fear of falling into the hands of persecutors even when he lived in the American zone of Germany; 3) the tragedy of the individual at the level of existence, when the narrator illuminates inner feelings through the prism of adventure «films» about the NKVDists' «hunt» for non-returnees, the arrest of the main character, and his escape from arrest. The memoir plot of the novel *Duel with the Devil* is marked by a progressive temporal dynamic, outlines the key stages of the writer's biography, and reflects his thoughts and experiences against the background of a difficult era.

Key words: existentialism, category of the tragic, existence, genre, fictional and documentary prose, memoirs, recollections, memoir novel, autobiography, morality, diaspora.

Отримано: 30.10.2022 р.

УДК 821.161.2-32.09

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.113-123

Олександр Кеба

ORCID 0000-0003-2372-0425

*доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО ВТІЛЕННЯ АРХЕТИПОЛОГІЇ ПЕРШОСТИХІЙ У НОВЕЛІ ЮРІЯ КЛЕНА «АКАЦІЯ»

Особливості художнього світу новели «Акація» значною мірою зумовлюються індивідуально-авторським утіленням архетипів першостихій, насамперед вогню і води. Автор експлікує їх домінуючі функції у відповідності до «містичного» сюжету твору та вигадливої візійно-оніричної уяви головної героїні. Архетип вогню наділений у творі деструктивною смертною силою, натомість вода втілює життєдайну символіку.

Ключові слова: Юрій Клен, новела, архетип, природні першостихії, уява, символіка.

Постановка проблеми. Новелістика Юрія Клена займає відносно невеликий обсяг у творчій спадщині визначного неокласика української літератури, однак є її дуже важливою частиною. Як добре відомо, крім нарисів, філософських есеїв, аналітичної публіцистики, Юрій Клен є автором чотирьох творів, що, поза сумнівом, належать до власне художньої прози: «Акація», «Яблука», «Медальйон», «Пригоди Архангела Рафаїла». Всі вони ідентифікуються дослідниками переважно як новели (див.: [3; 9]). У цій розвідці не будемо зупинятися на жанровій своєрідності зазначених творів, хоча тут є широке поле для дискусій. Так, сумнівним видається означення Ю. Ковалівим усіх чотирьох вище названих творів як «психологічних но-

вел» [7, с.22-23]. Так само сумнівним є віднесення В. Просаловою до новелістичного жанру твору «Чудо Воскресіння» [14], який, очевидно, є нарисом, що й було чітко визначено укладачами 4-томного видання спадщини Юрія Клена. Кожна з Кленових новел в силу певних аспектів проблематики і поетики може розглядатися як окремий, специфічний різновид новелістичного жанру. Спроби такого прочитання наразі вже здійснені дослідниками (див.: С. Ленська [9], І. Бурлакова [3; 4] та ін.).

Водночас, попри проблемно-тематичну різноспрямованість і поетико-стильове розмаїття, новелістика Клена сприймається як певний цілісний філософсько-естетичний комплекс. Його засадничою ідеєю є єдність Людини, Природи і Бога. Ця ідея зросла на концепції «філософічного ідеалізму», про який говорив Михайло Орест у відомій статті «Заповіти Юрія Клена», наголошуючи на його («ідеалізмові») зв'язку з багатовіковою платонівською традицією [13, с.7].

Новелістичні розвідки Юрія Клена викликали неабиякий інтерес уже в колі його друзів-однодумців з МУРУ. Ігор Костецький згадував, як під час однієї з зустрічей «всі були захвачені» Кленовим читанням новели про «земну мандрівку Архангела» [8, с.323]. Зрозуміло, що після публікації всіх прозових творів Юрія Клена 1960 року в Торонто відгуки на них могли публікуватися лише в еміграційній пресі. Ігор Качуровський у розлогу нарисі «Творчість Юрія Клена», писаному, за його словами, переважно в 1970-х рр. [5, с.249], називає новели письменника «блискучими» [там само, с.281]; він розглядає їх у контексті розвитку європейської новели, зокрема готичної і неоромантичної, і коротко характеризує їх поетикальну своєрідність, висловлює впевненість у тому, що без неокласичної прози (до неї дослідник відносить новели Клена, а також романи Домонтовича) «не можна говорити про українську прозу як про певну цілість» [там само, с.283].

Системне академічне студювання прозової складової у спадщині письменника розпочалося лише з 2000-х років. Певний прорив у цьому відношенні був здійснений 2003-го року на конференції «Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та вісниківського неоромантизму», проведеній у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. У постконференційній збірці прози Юрія Клена були присвячені три статті – Р. Мниха [11], І. Набитовича [12], В. Просалової [15]. Кожна з цих статей піднімала істотні аспекти художніх пошуків «поета-прозаїка» і наголошувала на значущості цих пошуків для подальшого розвитку новітньої української літератури.

Загальна характеристика прози Юрія Клена з акцентом на проблемах її інтерпретації представлена у статті Олега Томчука [16]; натомість Світлана Ленська прочитує прозу митця у світлі «романтичної концепції особистого та історичного буття українців й України» [9, с.347]; цікавими і продуктивними є міфопоетичні проєкції, виявлені в новелах письменника Іриною Бурлаковою [3].

Як бачимо, спектр вивчення новелістики Юрія Клена все більше розширюється. Увага дослідників торкнулася й архетипної природи його прози, однак у цьому векторі студій авторської поетики досі переважає інтерес до «психологічних» першообразів – самість, двійництво, Аніма, Анімус тощо. Між тим на-

віть побіжний погляд на творчість письменника дає змогу побачити його постійне звертання до фундаментальних образів природи, так званих архетипів «матеріальних стихій», «природних першообразів». Вивчення їх функціональної ролі в художній системі митця може спричинитися до вирішення системних проблем сучасного кленознавства. Отож актуальність титульної теми розвідки зумовлена потребою подальшого студіювання творчої спадщини Юрія Клена і прояснення художньо-естетичної специфіки його прози в контексті філософсько-психологічних тенденцій розвитку новітньої літератури.

Мета дослідження – з'ясування особливостей художніх проєкцій архетипів вогню, води, повітря, землі, їх місця в сюжетно-композиційній, часопросторовій і наративній структурі творів.

Аналіз новелістики Юрія Клена в силу її різноплановості вимагає застосування різних літературознавчих методів, з-поміж яких у контексті нашого дослідження особливе значення має архетипний підхід. Загалом він реалізується у низці варіантів, й останнім часом особливо активно розробляється архетипологія першостихій. Її засновником вважається французький філософ Гастон Башляр. Його праці про зв'язок класичних «матеріальних стихій» із психікою людини та її глибинним підсвідомим склали своєрідну пенталогію: «Психоаналіз вогню» (1938), «Вода і мрії» (1942), «Повітря і мрії» (1943), «Земля і мрії про спокій» (1946), «Земля і мрії про волю» (1948). Щодо слова «мрії» у перекладах назв цих праць слід зробити застереження: французькі слова *rêves* і *rêveries*, які вжито автором, можна перекладати українською різними словами: «мрії», «взізії», «марення», «видіння». Як видно з авторського викладу, він має на увазі всі ці стани в комплексі, що спричиняють роботу людської уяви-фантазії (*l'imaginaire*). Власне, одна з основних заслуг французького філософа якраз і полягає в тому, що він розробив оригінальну типологію різновидів уяви-фантазії на основі психоаналітичного проявлення архетипів Вогню, Води, Повітря і Землі. І хоча концепція Башляра стосується насамперед митців і художньої творчості, можна впевнено говорити про те, що у світосприйнятті будь-якої людини (й, зокрема, літературного персонажа) з багатою фантазією, розвинутою інтуїцією, творчим потенціалом ці архетипи проявляються особливо виразно. Саме таку ситуацію маємо з персонажами новел Юрія Клена.

Виклад основного матеріалу. Вогонь як найбільш активний з-поміж першостихійних елементів найбільшою мірою наділений поліваріативністю, тому як у власне фізичному функціонуванні, так і в літературно-культурних експлікаціях вогонь набуває різноманітного забарвлення та форм вираження. Серед інших природних елементів він вирізняється тим, що субстанції води, повітря, землі, як зазначає Г. Башляр у «Фрагментах поезики вогню», не мають такої виразної двійстості; вогонь є «супердинамічною стихією», він «водночас добрий, і жорстокий. Він – справжній бог...» [2, с.135].

Заради об'єктивності варто відзначити, що значення першостихій у формуванні глибинних універсальних уявлень людини відоме з давніх давен. Так, загальним місцем давньогрецької філософії було виокремлення чотирьох природних елементів-«стихій» – води, вогню, землі й повітря. Давні греки надавали цим стихіям космогонічного значення й вели актив-

ні дискусії щодо домінуючої ролі того чи того елемента. У стародавньому Китаї до чотирьох стихій додавали ще й метали, а в Індії чотири «матеріальних» природних елементи зв'язувалися з чотирма «нематеріальними» (час, простір, розум, душа) за допомогою стихії звуку (акаша).

Певне місце займають природні стихії й у вченні К.Г. Юнга. Він відносить їх до неперсоніфікованих архетипових образів і як домінуючі серед них визначає воду (чи ширше – вологу, зокрема і кров); землю (сушу і болото); вогонь (жар, світло); повітря (ефір, пустота). Цікаво, що Юнг розглядає архетипи першостихій у контексті алхімічних ідей, згідно з якими вода є одночасно і вогнем (*aqua nostra ignis est*), завдяки чому стверджувалася ідея єдності природних протилежностей. Для Юнга надто суттєвим був також зв'язок вогню з образами руху, пристрасті й афекту; натомість вода в його побудовах отожднювалася з пасивністю, терплячістю, спокоєм, відстороненим спогляданням. Це дало змогу видатному психологу говорити, з одного боку, про «воду вечності» (*aqua doctrinae*), яка втамовує спрагу до знання, а з другого боку, про прохолодну, освіжаючу воду життя в раю (*refrigerium*), що гасить вогонь чистилища, як у випадку із «саламандрою» алхіміків [див.: 1, с.199].

Подібно до ідеї «філософського» каменю, алхіміки розробляли також ідею «філософської води», яка не є «звичайною» рідиною, але постає певною духовною субстанцією (*pneuma, spiritus*), таємничою стихією, що виділяється із звичайної мінеральної речовини внаслідок алхімічних операцій. Відтак вода трансформується у духовну форму, яка почати набуває і персоніфікованого вигляду. «Філософська вода» – це класична речовина, що трансформує хімічні елементи і сама піддається трансформації протягом цього процесу; одночасно вона є духом-спокутувальником релігійної надії. Наостанок Юнг аналізує ще один різновид води – «небесну рідину», що наближується до «*aqua regnans*» («вічної води») алхіміків, які називали її також небом, або «п'ятою сутністю» (*quinta essentia*). Цей термін алхіміки запозичили з античної філософії, де він знаменував істинну, глибинну сутність речей; натомість природними сутностями життя були вода, земля, вогонь і повітря [1, с.199].

Уважне прочитання прози Юрія Клена дає змогу побачити різноманітні поетикальні проєкції усіх чотирьох першостихій. Особливо багатомірно серед них представлений архетип вогню, а твором, що оприявнює його найвиразніше, є новела «Акація». Цей твір неодноразово ставав предметом аналізу літературознавців, зокрема в жанровому, структурному, поетико-стильовому вимірах [3; 12], однак із погляду архетипології першостихій досі не розглядався.

Перш ніж перейти до аналізу архетипних проєкцій вогню у творі, варто згадати його жанрове визначення Ігорем Набитовичем як «містичної новели» [12, с.124] і повторити слушне зауваження дослідника щодо втілення у цьому творі «містичної онтології» особистого життєвого досвіду Клена, розказаного ним самим у спогадах «У лабетах Чека» [там само, с.124-125], що також засвідчує актуальність онірично-візійного віщування в контексті ірраціональних проявів людського буття.

Сюжет новели переказати доволі важко, оскільки його розвиток спричиняється як власне подіями чотирьох днів життя киянки Ганни приблизно в середині 1920-х років, так і складним переплетінням фактів

об'єктивної реальності з їх онірично-візійним, містично-провісницьким сприйняттям головною героїнею. Ганна збирається відправитися пароплавом «Лев Толстой» у Канев на гостини до батьків свого чоловіка, який наразі перебуває у відрядженні, але в останній момент під дією неусвідомленого пориву покидає судно. На другий день їй стає відомо, що на пароплаві сталася пожежа і всі його пасажери загинули жахливою смертю.

У новелі «Акація», безперечно, домінує стихія вогню. Слова і вирази, пов'язані із семантикою горіння, створюють у тексті надзвичайно широке поле: це і власне «вогонь» та його еквіваленти, синоніми й похідні («полум'я», «жар», «пожежа», «спалах», «заграва», «горіти», «обпалену», «розпечене»), і ті предмети та субстанції, що або спричиняють горіння («свічка», «лампа», «сірник», «газ», «бензина»), або є продуктами горіння («дим», «попіл», «сажа», «чад», «вуглик»), або супроводжують чи характеризують процес горіння («іскри», «блискітки», «палахкотливий»).

Вже в експозиції твору Ганна сидить за столом біля запаленої газової лампи і, згадуючи, як раптово за останній рік змінилося її життя після зустрічі з юнаком, який згодом став її чоловіком, спостерігає, як навколо вогню в лампі кружляють нетлі. Врешті-решт одна з них миттєво згорає на попіл, потрапивши в ламповий циліндр. Цей образ стає відправним у всіх подальших подіях упродовж чотирьох днів перед планованою поїздкою: закривавлений півень з підрізаним горлом у дворі будинку, де мешкає Ганна; професор Ступин зі слідами засохлої крові на щоці від необачного гоління; невдалі спроби героїні розпалити грубку. Ці та інші події химерно дублюються в її сновидіннях і візіях, викликаних ірраціональним відчуттям занепокоєння, тривоги, небезпеки. Вони посилюються також і станом початкової вагітності Ганни, що дарує їй почуття великої радості і водночас тривоги за майбутнє своєї дитини. Тут потужно працює архетип материнськості; причому Дитина, Матір і Батько сприймаються героїнею як містична цілісність, в якій Дитина відіграє роль сакрального чинника, що впливає на все подальше життя задовго до свого народження і навіть зародження: «чи не він, співаючи у крові батьковій, примусив його обрати за матір ту дівчину, яка йому, ще не явленому в подобі людській, була до вподоби, йому, що був тільки думкою Господньою, яка зародилася одного чудового літнього дня, звівши до купи двох людей, що в цілому світі тільки їхнє сполучення могло спричинитися до появи на світ отакої, а не іншої індивідуальності у дивній її неповторності...» [6, с.14].

Важливо зазначити, що вся образна система твору ґрунтується на надзвичайній гнучкій і багатій уяві головної героїні. Вона – освічена жінка, добре знається на класичній літературі, зокрема німецькій. Ганна читає в оригіналі й намагається перекладати українською мовою відому баладу «Лорелей» із «Книги пісень» Генріха Гайне. При цьому в її свідомості несподівано виникає аналогія між долею нещасного рибалки, який, заслухавшись чарівним співом «незваної красуні», загинув у бурхливому потоці, й нетлі, що впала в циліндр газової лампи і згоріла на попіл. Сюжет казки про Бременських музикантів з усіма її чотирма персонажами-тваринами, накладається у сприйнятті Ганни на події реальності, і в чудернацькому вигляді повторюється в її сні-маренні. Ганна згадує також образ біблійного Молоха, в «розпечене мідяне нутро» якого кидали дітей, призначе-

них на жертву чудовиську. Ще один інтертекстуальний поворот у новелі пов'язаний із романом «Анна Кареніна» Льва Толстого, який постійно потрапляє в поле зору Ганни. Спершу вона, намагаючись почитити сукню за допомогою бензини, проливає небезпечну рідину на книжку і ледве встигає запобігти пожежі. Потім у крамниці бачить поряд із старим виданням казок братів Гримальді відкрити титульну сторінку роману Толстого і, нарешті, пароплав, яким вона маєпливити до Канева, має назву «Лев Толстой». Симптоматично, що коли вона вперше зауважує назву пароплава, «щось усередині їй засмоктало, занудило, їй раптом забракло повітря...» [6, с.20].

Надзвичайно загострене й асоціативно драматичне сприйняття навколишнього світу зробило все ество Ганни «дуже чутливим сейсмографом, що пильно нотував щонайменші стрясення ґрунту, які відбувалися десь у глибоких покладах її душевних копалень у царинах, що лежать поза межами досвіду повсякденного...» [6, с.23]. Як бачимо, у цьому фрагменті архетип вогню набуває імпліцитного вираження, стає образом невидимого вулканічного полум'я, що породжує внутрішні потрясіння героїні й водночас оприявнюється завдяки химерній уяві героїні в численних експліцитних образах із самої реальності.

Образи уяви виникають на основі однієї із чотирьох природних стихій, символами яких виступають вогонь, вода, повітря й земля. При цьому визначальною і з'єднувальною для Башляра є символіка вогню, тому він спеціально на її основі виділив і описав низку психоаналітичних комплексів – Прометей («вогонь пізнання»), Емпедокла («заклик вогню»), Новаліса («проникаюче внутрішнього тепла»), Гофмана («запалювання уяви»). Як добре видно з тексту новели, у характері і внутрішньому світі Ганни всі ці комплекси вигадливо переплітаються.

У наративно-стильовому плані текст новели «Акація» розпадається на два тісно взаємопов'язаних плани: те, що відбувається в об'єктивній дійсності, і те, що належить внутрішньому світу героїні. Своєю чергою, останній теж двоїться: усвідомлення своїх дій постійно чергується з образами позасвідомого, що виникають цілком органічно з того, як сприймає світ Ганна. Нарешті, цілком містично ці образи буквально реалізуються в подіях майбутнього, на які героїня ніяк не може впливати, але які вона містично прозирає. Пожежа на пароплаві, описана в новелі поза наративною перспективою Ганни, повертає у сприйнятті читача те, що вже було представлено в тексті як візія героїні, коли вона вперше побачила пароплав: «Дивилась на високий димар пароплавний, з якого валив дим та летіли іскри. Але нараз усвідомила, що то не димар, а стрункий ідол Молоха, в розпеченому нутрі якого спалювали дітей. Брудний клубок диму вихопився звідту; розгорнувся і став котом, у сажу заваланим, що скочив їй геть через голову. Ні, тепер вона виразно бачить, що то гігантський скляний циліндер лампи, в якому крилами б'ється велетенська нетля. З димаря-циліндра шугнуло полум'я, і то був розчухраний червоний півень, який раптом так пронизливо закукурівав, що їй начебто душу роздерло на два шматки...» [6, с.26].

Ключовим епізодом боротьби свідомого й позасвідомого в душі Ганни є момент, коли вона приймає інстинктивне рішення зійти з пароплава і тим самим рятує себе від страшної загибелі у вогні: «в цю мить напівбожевільний мозок її прошиває блискавиця ясної свідомості: та біла пля-

ма на березі – то не відірваний листок від книжки з іменем «Анна», а великий букет білої акації, що його в руках тримає продавщиця квітів. О, конче їй треба мати той букет! Зануритися в нього лицем, забути в тих пахошах, заглушити ними нестерпний дух бензини...» [6, с.27-28].

Колористичним відповідником «вогню» у творі є означення «червоний», що абсолютно домінує серед інших кольоративів тексту. З ним корелюють такі прикметники, як «багряний», «кров'яний», «вогненний», а також дієслова «почервоніла», «запашіла», «зашарілася». Противагою «червоному» є «білий», з яким в першу чергу суголосить назва твору і концептуально домінуючий у творі образ акації.

Протиставлення «червоного» і «білого» структурує сюжет і всю художню систему твору. На думку І. Бурлакової, це «єдиний знак, що не викликає у свідомості героїні трагічних або тривожних передчуттів... її емоційна пам'ять засвоїла і зберегла образ акації як *знак щасливого випадку*, молода жінка кидається назустріч цьому символу, який пульсує особливою енергією. Для Ганни пора цвітіння акації припадає на щасливі моменти її долі – зустріч та знайомство з нареченим, одруження та перші свідчення того, що вона дасть початок новому життю...» [3, с.197] (Курсив авторки цитати. – О.К.).

Прикметно, що образ акації несе в собі два компоненти, які однаково важливі в подоланні «вогненних» асоціацій: колір і пахоші. Якщо вогонь викликає дим, чад, запоморочення, то аромат квітів дарує свіжість і відчуття легкості. Загалом у новелі вогню як згубній і руйнівній силі протистоять повітря і вода. Ці архетипи актуалізуються в тексті в ті моменти, коли Ганна виривається з міської духоти на простори природи і загалом виходить за межі машинно-цивілізаційного світу (пароплав – один із його символів). Порівн.: «тягло її ген з хати, кудись у простір»; «вона шукала відкритих місць»; «вона радісно вбирала в себе вогкість, пила свіжість стрічного подуву, немов в екстазі якійсь, розчинялася в грозі, що з громом і блискавицями вибухла над світом...» [6, с.22-23].

Прикметним у цьому відношенні є епізод, коли Ганна, маючи досить вільного часу до відправлення пароплава та аби не нудитися на пристані, вирішує поплавати Дніпром на човні: «кожним помахом весла, що гнав човна проти течії, у Ганни яснішало на душі, сонце набирало потужнішого блиску, покороблена синява Дніпра ставала насиченішою, темнішими відтінками смарагду відсвічувала зелень берегів, а блискітки, що злітали з весла, коли воно ненароком вискакувало з води, здавалися маленьким діамантовим дощем. З кожною хвилиною вона скидала частину балюста з себе. Тіло легшало. Здавалося, що ось-ось воно зрине угору і потоне в блакитній незглибності...» [6, с.25].

Архетип води не випадково з'являється у тексті твору тоді, коли героїня відчуває потребу звільнення від тягаря асоціацій, викликаних вогнем. Можна припустити, що підсвідомо це пов'язано з давніми ритуалами, коли людина отримувала від води відчуття очищення й оновлення. Вода як один із найбільш значущих символів несвідомого з колосальним семантичним потенціалом виконує в даному випадку компенсаторну функцію, одночасно виступаючи чинником відновлення частково втраченого героїнею відчуття гармонії життя.

Слід також пам'ятати, що вода є жіночим символом. Крім того, вода є безпосереднім вираженням морального ідеалу чистоти, а «універсальна привабливість води як архетипного символу пов'язана з її очищувальною силою в поєднанні зі здатністю підтримувати життя» [17, р.125].

У зв'язку з утіленням архетипу води в новелі Юрія Клена варто також зазначити, що в тексті неодноразово зустрічаються метафоризовані вислови на кшталт «течія життя», «плин часу», «бути на хвилі», що включають в себе універсальну метафорику буття. Так, оцінюючи різкі зміни у своєму житті, Ганна дивується, «як швидко життя її з утровою дорогою раптом повернуло вбік і потекло іншим річищем...». Згадка про зустріч із майбутнім нареченим і чоловіком викликає в неї відчуття безтурботного плаву: «Пахощі трав і квітів, у сонці розмарених, хвилями ходили навколо...». Нарешті, коли вона, ще навіть не усвідомлюючи свого порятунку, повертається з пристані додому, то думає, що то була «остання крапля в повному келиху, що змусила терпке вино її чотириденних страждань *перелитися* через береги...» [6, с.11, 28] (курсив наш. — О.К.).

Висновки. Таким чином, особливості художнього світу новели «Акація» значною мірою зумовлюються індивідуально-авторським утіленням архетипів першостихій, насамперед вогню і води. Автор експлікує їх домінуючі функції у відповідності до «містичного» сюжету твору та вигадливої візійно-оніричної уяви головної героїні. Архетип вогню наділений у творі деструктивною смертоносною силою, сповнений символіки руйнації й загибелі. Натомість згубній стихії вогню протистоять різноманітні оприявлення води, що несе в собі життєдайну символіку. Опосередковане зіткнення води і вогню в новелі імплікує уявлення про одвічну протилежність цих двох сил і певний врівноважувальний сенс їх взаємозалежності. Ці ключові архетипи першостихій у художньому світі митця виконують функції вираження первнів буття, актуалізуючи домінуючі життя і смерті як метафізичного коловороту всього сушого.

Список використаних джерел і літератури:

1. Архетипна критика американської літератури: [навч. посібник] / С.М. Пригодій, В.В. Зінкевич, Ю.Р. Матасова, І.В. Яковенко. Сімферополь: Кримський Архів, 2008. 256 с.
2. Башляр Г. Фрагменти Поетики Вогню / пер. з фр. Р.В. Мардера; худож.-оформлювач О.С. Юхтман. Харків: Фоліо, 2004. 143 с.
3. Бурлакова І. «Ми у руці тримаєм тільки зерна...»: Маніфестаційні колізії МУРу та їх художні проєкції. Київ, 2010. 218 с.
4. Бурлакова І. Модернізація класичного канону як вияв естетичної самосвідомості Юрія Клена (на матеріалі новели «Яблука»). *Studia methodologica. Антропологія літератури: комунікація, мова, тілесність*. Вип. 25. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. С. 49-54.
5. Качуровський І. Життя і творчість Юрія Клена. *Променисті силуети: лекцій, доповіді, статті, есеї, розвідки*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 249-284.
6. Клен Юрій. Акація: Новела. *Твори*: у 3 томах: Т. 1. Торонто (Канада): Фондація імені Юрія Клена, 1960. С. 11-32.

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

7. Ковалів Ю. Прокляті роки Юрія Клена. Вибране. Київ: Дніпро, 1991. С. 9-20.
8. Костецький Ігор. Мій Юрій Клен. *МУР і відродження українського літературного життя в таборах для переміщених осіб у Німеччині. 1945-1948. Частина II. Антологія періоджерел*. Варшава, 2014. С. 317-324.
9. Ленська С.В. Українська мала проза 1920 – 1960-х рр.: на перетині жанру і стилю: [монографія]. Полтава: ПолтНТУ, 2014. 656 с.
10. Маланюк Є. Передмова. *Твори*: у 3 томах: Т. 1. Торонто (Канада): Фундація імені Юрія Клена, 1960. С. 5-8.
11. Мних Р. Новела Юрія Клена «Пригоди Архангела Рафаїла»: декілька штрихів до інтерпретації твору. *Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та вісниківського неоромантизму*: збірник наукових праць. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2004. С. 117-123.
12. Набитович І. Антиципаційна архітектоніка містичної новели Юрія Клена «Акація». *Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та вісниківського неоромантизму*: збірник наукових праць. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2004. С. 124-133.
13. Орест М. Заповіти Ю. Клена. *Орлик*. 1948. Ч. 2/48. С. 5-7.
14. Просалова Віра. Текст у світі текстів Празької літературної школи: монографія. Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. 344 с. URL: https://teliga.at.ua/load/doslidzhennja_tvorchosti_o_teligi/prosalova_vira_tekst_u_sviti_tekstiv_prazkoji_literaturnoji_shkoli_monografija/3-1-0-8. Назва з екрану. Дата звернення: 02.11.2022.
15. Просалова В. Біблійні ремінісценції у прозі Юрія Клена. *Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та вісниківського неоромантизму*: збірник наукових праць. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2004. С. 134-140.
16. Томчук О.Ф. Проза Юрія Клена: проблеми інтерпретації. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Вип.16. Житомир, 2004. С. 194-196.
17. Wheelwright, Philip. *Metaphor and Reality*. Bloomington: Indiana University Press, 1962. 192 p.

References:

1. Arkhetypna krytyka amerykanskoi literatury: [navch. posibnyk] (2008) / S.M. Pryhodii, V.V. Zinkevych, Yu.R. Matasova, I.V. Yakovenko. Simferopol: Krymskyi Arkhiv. 256 s. [in Ukrainian].
2. Bashliar, H. (2004). *Frahmenty Poetyky Vohniu* / per. z fr. R.V. Mardera; khudozh-oformliuvach O.S. Yukhtman. Kharkiv: Folio. 143 s. [in Ukrainian].
3. Burlakova, I. (2010). «My u rutsi trymaiem tilky zerna...»: Manifestatsiini kolizii MURu ta yikh khudozhni proektsii. Kyiv. 218 s. [in Ukrainian].
4. Burlakova, I. (2008). Modernizatsiia klasychnoho kanonu yak vyriav estetychnoi samsvidomosti Yurii Klena (na materialy novely «Iabluka»). *Studia metodologika. Antropolohiia literatury: komunikatsiia, mova, tilesnist*. Vyp. 25. Ternopil: Redaktsiino-vydavnychi viddil TNPU im. V. Hnatiuka. S. 49-54. [in Ukrainian].
5. Kachurovskyi, I. (2008). Zhyttia i tvorchist Yuriia Klena. Promenyi sylvety: lektsii, dopovidi, statti, esei, rozvidky. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». S. 249-284. [in Ukrainian].
6. Klen, Yurii. (1960). *Akatsiia: Novela*. Tvory: u 3 tomakh: T. 1. Toronto (Kanada): Fundatsiia imeni Yuriia Klena. S. 11-32. [in Ukrainian].

7. Kovaliv, Yu. (1991). Prokliati roky Yurii Klena. Vybrane. Kyiv: Dnipro. S. 9-20. [in Ukrainian].
8. Kostetskyi, Ihor. (2014). Mii Yurii Klen. MUR i vidrozhennia ukrainskoho literaturnoho zhyttia v taborakh dlia peremishchenykh osib u Nimechchyni. 1945-1948. Chastyna II. Antolohiia pershodzherel. Varshava. S. 317-324. [in Ukrainian].
9. Lenska, S.V. (2014). Ukrainska mala proza 1920-1960-kh rr.: na peretyni zhanru i styliu: [monohrafiia]. Poltava: PoltNTU. 656 s. [in Ukrainian].
10. Malaniuk, Ye. (1960). Peredmova. Tvory: u 3 tomakh: T. 1. Toronto (Kanada): Fundatsiia imeni Yurii Klena. S. 5-8. [in Ukrainian].
11. Mnykh, R. (2004). Novela Yurii Klena «Pryhody Arkhanhela Rafaila»: dekilka shtrykhiv do interpretatsii tvoriv. *Tvorchist Yurii Klena v konteksti ukrainskoho neoklasytsyzmu ta visnykivskoho neoromantyzmu*: zbirnyk naukovykh prats. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrozhennia». S. 117-123. [in Ukrainian].
12. Nabytovych, I. (2004). Antytsypatsiina arkhitektonika mistychnoi novely Yurii Klena «Akatsiia». *Tvorchist Yurii Klena v konteksti ukrainskoho neoklasytsyzmu ta visnykivskoho neoromantyzmu*: zbirnyk naukovykh prats. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrozhennia». S. 124-133. [in Ukrainian].
13. Orest, M. (1948). Zapovity Yu. Klena. *Orlyk*. Ch. 2/48. S. 5-7. [in Ukrainian].
14. Prosalova, V. (2005). Tekst u sviti tekstiv Prazkoi literaturnoi shkoly: monohrafiia. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim. 344 s. URL: https://teliga.at.ua/load/doslidzhennja_tvorchosti_o_teligi/prosalova_vira_tekst_u_sviti_tekstiv_prazkoi_literaturnoi_shkoli_monografija/3-1-0-8 Nazva z ekranu. Data zvernennia: 02.11.2022. [in Ukrainian].
15. Prosalova, V. (2004). Bibliini reministsentsii u prozi Yurii Klena. *Tvorchist Yurii Klena v konteksti ukrainskoho neoklasytsyzmu ta visnykivskoho neoromantyzmu*: zbirnyk naukovykh prats. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrozhennia». S. 134-140. [in Ukrainian].
16. Tomchuk, O.F. (2004). Proza Yurii Klena: problemy interpretatsii. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*. Vyp. 16. Zhytomyr. S. 194-196. [in Ukrainian].
17. Wheelwright, Philip. *Metaphor and Reality*. Bloomington: Indiana University Press, 1962. 192 p.

Oleksandr Keba

FEATURES OF THE FICTIONAL IMPLEMENTATION OF THE NATURAL FIRST ELEMENTS IN THE NOVELLA «AKACIA» BY YURII KLEN

The range of studies of Yurii Klen's short stories has expanded significantly recently. Among other aspects, researchers have focused on the archetypal nature of his prose. However, in this vector of studies of the author's poetics, the interest in «psychological» archetypes still prevails – the Self, the Shadow, the Anima, the Animus, etc. Meanwhile, the writer's active appeal to the fundamental images of nature, the so-called archetypes of «primordial elements» is obvious. The study of their functional role in the author's fictional system can lead to the solution in fundamental problems of Yurii Klen's poetics.

The peculiarities of the fictional world of the novel «Acacia» are largely determined by the individual authorial embodiment of the archetypes of the primordial

material elements, primarily Fire and Water. The author explains their dominant functions in accordance with the «mystical» plot of the novella and the intricate visionary and oneiric imagination of the main character. In the work, the archetype of fire is endowed with destructive and deadly power, while water embodies life-giving symbolism. Words and expressions related to the semantics of burning create an extremely wide field in the text. This is «Fire» itself, and its equivalents, synonyms and derivatives. The motifs of heat, flame, fuel and the metaphors of burning, shining, explosion mediated by them become the variant-content realization of the archetype of the Fire. They echo in various plot situations and discursive representations, which receive an appropriate linguistic and stylistic design. The destructive element of the Fire in the text of the novella is opposed by various manifestations of the Water, which carries life-giving symbolism. The mediated collision of the Fire and the Water in the novella implies the idea of the eternal opposition of these two forces and a certain balancing sense of their interdependence. These key archetypes of primordial elements in the Yurii Klen's fictional world perform the functions of expressing the fundamentals of Being, actualizing the dominants of life and death as a metaphysical vortex of all that exists.

Key words : Yurii Klen, novella, archetype, primordial elements, imagination, symbolism.

Отримано: 09.11.2022 р.

УДК 821.161

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.123-131

Ігор Набитович

ORCID 0000-0001-9453-158X

доктор філологічних наук, професор

Університет імені Марії Кюрі-Скłodовської

ПРОФЕСОР ІВАН ОГІЄНКО ТА МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ: ОЗНАЧЕННЯ ІДЕЙ АНТРОПОЛОГІЇ КУЛЬТУРИ ТА ЗАВДАНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

У статті «З філософії культури», написаній на прохання професора Івана Огієнка, митрополит Андрей Шептицький описав своє бачення антропології культури, оприлюднив доктрину культурософії, в якій належне місце було відведено не тільки науці, мистецтву, людській праці, а й людському буттю, особливій цінності людського життя і свободи людини. Її доповненням є стаття Шептицького «З історії та проблем штуки», де сформульована була доктрина української національної культури, її місії і завдань.

Ключові слова: Андрей Шептицький, Іван Огієнко, Церква, культура, антропологія культури, національна культура

Постановка проблеми. Однією зі знакових постатей в українській історії ХХ століття є митрополит Української греко-католицької Церкви Андрей Шептицький. Йдеться не тільки про його суспільно-політичну, душпастирську діяльність. Він був великим меценатом української культури, малярем, знавцем світового мистецтва. За його кошти у Львові було

створено Національний Музей, якому Митрополит подарував свою багату мистецьку колекцію.

Взаємини двох великих митрополитів українських Церков – Андрея Шептицького та Івана Огієнка – були важливим фактором не тільки суспільно-політичного, релігійного життя міжвоєнного двадцятиліття, а й української культури загалом. Дослідженням поглядів митрополита Андрея Шептицького на культуру уже займалася Ліліяна Гентош [2]. Однак ця широка проблема потребує більш детального опрацювання з перспективи антропології культури.

Мета дослідження. У цій публікації розглянемо, як у статті «З філософії культури», написаній на прохання професора Івана Огієнка, митрополит Андрей Шептицький описав своє бачення антропології культури, оприлюднив доктрину культурософії, в якій належне місце було відведено не тільки науці, мистецтву, людській праці, а й людському буттю, особливій цінності людського життя і свободі людини. Її доповненням є стаття Шептицького «З історії та проблем штуки», де сформульована була доктрина української національної культури, її місці і завдань.

Виклад основного матеріалу. Майбутній митрополит Української греко-православної Церкви в Канаді Іларіон не зміг би в 1933-1939 роках видавати у Варшаві журнал «Рідна Мова» без фінансової підтримки митрополита Андрея [3, с.34-35]. Огієнко називав Шептицького «головним промотором і меценатом української культури» [4, с.254].

Професор Іван Огієнко займався дослідженнями у Національному Музеї у Львові у першій половині 1920-х років – як науковець та теолог. Уже з Варшави у липні 1926 року він писав митрополитові Андреєві: «...Дуже скучаю за Львовом, бо все ж таки прожив у ньому та коло нього 4 роки. І не тільки не забуваю, але й не трачу надії, що мені ще доведеться пожити й попрацювати у цьому місті. Варшава гарна, та, на жаль, нема тут незабутнього Національного Музею, а без нього мені працювати неможливо...» [4, с.213].

Варто розглянути статтю, яку митрополит Шептицький підготував на прохання професора Огієнка для «Рідної Мови» [2; 4, с.265-266]. Очевидно, що ця стаття, присвячена антропології культури, була логічним продовженням зустрічей і розмов цих двох інтелектуалів і діячів української Церкви. Культурологічні роздуми митрополита Шептицького у статті «З філософії культури» [10], нависвітлюють бачення Шептицьким того, чим є культура й, особливо, культура національна. Поруч із цим, разом із виступом митрополита Шептицького на відкритті Національного Музею у Львові «З історії та проблем нашої штуки», стаття у «Рідній Мові» творять особливий диптих, що представляє особливості бачення митрополитом Шептицьким того, чим є культура, її національних підвалин і завдань.

Меценатська ж діяльність владика Шептицького демонструє, що ці роздуми про українську культуру не були просто доктриною, а ілюстрацією його реальної праці над втіленням сформульованих у цій статті та виступі на відкритті Національного Музею ідей.

У його культурній доктрині сформульовано було переконання, що основами будь-якої культури є «людська праця, наука, мистецтво й багато подіб-

ного». Але на першому місці, найважливішим патерном культури було: «шанувати людське життя, людську свободу...» [11, с.723]. Тому сотні врятованих ним, його братом, отцем Климентієм Шептицьким, кліром Української греко-католицької Церкви, людських життів – це реалізація не словом, а ділом його доктрини життя-як-мистецтва, життя-як-Істини. Під час німецької окупації митрополит Шептицький урятував рабина Львова Кагане та його сім'ю, синів львівського рабина Левіна, сотні інших єврейських дітей, чоловіків і жінок, приречених на смерть у концтаборах і в газових камерах.

Повернімося ж до статті Андрея Шептицького «З філософії культури». Основами кожної культури є, звертає увагу митрополит Андрей, кілька найважливіших принципів: «шанувати людське життя, людську свободу, людську працю; науку, мистецтво й багато подібного» [11, с.723]. Це украй важливі засновки, бо перші з них – пошанування життя людини і її свободи – були втілені і Митрополитом, й усією його Церквою в часи Апокаліпсису в рятуванні євреїв у часи нацистської окупації – важачи життями сотень українських черниць і ченців, білого духовенства.

У кожную добу – від Архаїки та Античності, через Середньовіччя та Ренесанс, Бароко та Класицизм, – аж до Романтизму та Позитивізму (Реалізму), Модернізму й до сучасності, приходять моменти, зауважує автор, коли людський розум, який є «відблиском Неба та Божества», починає домінувати над природою. «Людська культура у своїй істоті є [...] вселюдська праця, вселюдське добро й мусить мати за мету вселюдську єдність...», а «з погляду на різні предмети розумової праці, можна говорити про культуру історії, мистецтва, медицини й таке інше» [11, с.725].

Автор роздумує над тим, що кожна частина вселюдської культури мусить містити у собі національні елементи, особні здобутки людського духу, які наснажуються їхнім національним буттям і самовираженням, і тому слід розрізняти «у кожній культурі чи в кожній із наведених частин культури вселюдську й культуру поодиноких народів чи частин світу, себто поодинокі галузі культури, що з них складається велике дерево всесвітньої культури. Таке розрізнення є конечне, бо те, що є всесвітнє в культурі, те до певної міри є якась абстракція, якась теорія, що не має характеру конкретної життєвої практичної дійсності». Тільки в окремих національних виявах культура «набуває характеру чогось живучого, актуального, щоденного, що обіймає всі сторони, всі форми, всі явища людського життя» [11, с.725-726].

Загалом, «у мистецтві й у всій іншій культурній праці чи культурних принципах і культурних продукціях, світ тепер оцінює національні культури так високо, що тільки під фірмою національної культури можна здобути місце у всесвітній культурі», а «продукт [культури. – І.Н.] мішаний, цебто мішаного стилю, мішаного характеру», або «продукт, позбавлений характеру індивідуального, національного», завжди бачитиметься чимось вторинним, неповноцінним [11, с.729].

Найбільшим і найвагомішим творивом матеріальної культури митрополита Шептицького був Національний музей у Львові.

Митрополит Шептицький «від батьків успадкував захоплення мистецтвом та пам'ятками історії» і збирав усе, «що стосувалося минулого [Берестейської] унії у давній Речі Посполитій» [14, р.138, 139].

Зародком майбутнього музею була приватна збірка Шептицького, що зберігалася у соборі святого Юра. У 1905 Митрополит організував церковний музей, який розміщувався у п'яти кімнатах, перероблених із колишньої возівні.

З осені 1904 року ним опікувалася Ольга Бачинська, а на початку 1905, за порадою отця Антона Петрушевича, хранителя архіву і книгозбірні митрополічної капітули, колекціонера стародруків, кир Андрей запросив на директора музею Іларіона Свенціцького.

Розростання колекції змусило утворити у 1908 році фундацію. Початково музей називали Церковним. Оскільки Митрополит був проти називання музею його іменем, остаточна назва фундації була: «Національний Музей у Львові». Статутним завданням цієї інституції було відобразити «в наукових цілях на зібраних пам'ятках стан нашого культурно-народного жит[т]я в історичнім, а по змозі, також в біжучім розвою», а також прищеплення «серед молодших поколінь широких народних мас любов і пошановане культурних пам'яток нашої старини в цілі піднесення і поступу національної культури» [7, с.3].

13 грудня 1913-го, у день патрона Митрополита – святого Андрія, у віллі Дуніковських, купленій Митрополитом за 50 000 доларів, відбулося урочисте відкриття Національного Музею у Львові. Митрополит Шептицький передав зібрані там майже 15 000 експонатів «у дар українському народови». Наукове Товариство імені Шевченка намагалося випередити митрополита Шептицького із відкриттям свого музею. Не останню роль тут відіграв професор Михайло Грушевський [11, с.17-18].

Важливим доповненням статті «З філософії культури» є роздуми митрополита Шептицького у виступі на відкритті Національного Музею у Львові – за чверть століття до її написання. Національна культура мусить мати своїми джерелами буття народу, бо «поступ національної культури тільки тоді тривкий, коли він є висловом народної душі, розвітом дрімаючих у народі культурних сил. У праці над тим поступом рівна небезпека лежить і в недооцінюванні, і в перецінюванні народних прикмет. І ті, що працюють на ниві культури так, наче би перед ними ніхто нічого не був ділав [не працював чи творив. – *І.Н.*], і ті, що бояться всякого чужого впливу, на недобрі, здається, ведуть дороги. Не можна ніяк і ніколи зривати з традиціями своєї рідної культури; а коли ті традиції у многих напрямках уже перервані, не можна ніяк іти вперед без розв'язання питання, на яке дає відповідь лиш передання: якою має бути наша культура? Не слід живцем переціпляти у наш нарід ту інтернаціональну культуру європейську, якою жие наша інтелігенція; не слід так працювати для культурного підйому нашого народу, наче б нас не були попередили люди з великими артистичними традиціями, які вийшли з нашого народу, його душу у творах артистичних віддавали і які впливали на розвій тої душі. Се була би помилка, яка мусіла би некорисно відбитися на тривкості діла» [9, с.422].

І остаточно у тому виступі 1913 року митрополит Шептицький поставив кілька архиважливих питань, які насправді були великим планом розвитку української культури, її найважливіших напрямків, здійснення того, що дозволило б їй посісти власне місце у світовій культурі – між найрозвиненішими й найбагатшими культурами інших народів: «Чи будемо мати своє питоме будівництво? Чи дійдемо коли до наших національних шкіл артистич-

них, до нашої питомої штуки? Чи наш промисел може опертися на тім, що зісталося з домашнього промислу в нашого народу? Чи будемо мати питому музику, свою школу музики і співу, оперту на наших питомих відвічних принципах? Чи спроможемося колись на свою філософію? Чи в літературі та науці доложимо до скарбниці всесвітнього знання більшу кількість творів, які, зберігаючи наш національний характер, здобудуть собі місце серед тих творів літератури і науки, які, лишаючися власністю тих народів, які їх видали, стали вже і власністю цілого ученого і культурного світа?» [9, с.425].

Ці питання одночасно були й заповітом для сучасної й майбутньої української культури, для її наповнення національним змістом, для розвитку і процвітання та перетворення, водночас, на питоменну складову всезагальної людської культури. Митрополит Шептицький окреслив «естетичні, політичні, національні цілі для української культури, які мали б її збагатити» [13, с.291].

У виступі Митрополита на відкритті музею, який був опублікований у «Ділі» як стаття «З історії та проблем штуки», означена доктрина його створення та його завдань. Кир Андрей сформулював засновок про те, що витвори мистецтва і культури загалом «цінуються й бережуться, як на те заслуг[ов]ують, лише тоді, коли ціла суспільність бачить у них святощі, переказані предками, святощі, які мають бути збережені для грядучих поколінь. Тоді вони – не пам'ятники археології, а жива основа національної культури на будучі століття». Якщо пам'ятки є висловом живої культури, «не усунені з місць, для яких були творені, ще окружені теплою атмосферою життя, представляються тим, чим є у зв'язі з життям і культурою – живим висловом національної живої душі», тоді для збереження таких будівель, церков чи інших об'єктів музеїв не треба. Митрополит зауважував, що «наша епоха, епоха занепаду поняття краси і штуки, епоха упадку стилю, епоха еkleктизму у творчості, зимного критицизму механічного й технічного поступу» не є найкращим часом для пам'яток культури і мистецьких витворів [9, с.418].

У Національному Музеї зібрано, казав митрополит Шептицький, «цілі ряди ікон високої артистичної вартости, яких у нас уже давно, бо від початку 18го століття, ніхто в суспільності не цінив. Сі документи візантійсько-руської культури давно вже не подобаються новочасній людині, вже не подобаються, на жаль, і народови по селах, хоча він і зберіг здоровіший артистичний смак, ніж естетика. Річ природна, що мусять вони уступати місця новим образам, здебільше без артистичної вартости, які, одначе, підходять більше під поняття наших часів. Багато найцінніших ікон є врятуваних: іноді з рук торговців; часом – від огня, яким наші люди звикли нищити зужиті святі предмети, щоб не валялися; часом – від морозу і дощу у дзвіницях або під церквами. Що тут зібране, се спадщина тої епохи, чудової для нашої культури і штуки, епохи, яка скінчилася з XVII століттям». Без них «важко й повірити, що вбогий сільський нарід, наражений на безнастанні напади турків і татарів і на всі страшні наслідки частих воєн, міг зберегти свою питому штуку, своїх артистів, цілі свої школи іконописців, про які Европа нічого не знала й доси не знає» [9, с.418-419].

При музеї був архів і бібліотека. У архіві «зберігалися старі реєстри, документи, шляхетські грамоти тощо, зібрані по всьому краї, часом дуже цінні для місцевої історії; вони зберігалися в значно кращих умо-

вах, аніж там, звідки їх узяли, що забезпечувало їм довговічність і водночас науковий обіг». У бібліотеці зібрано було «давні слов'янські видання, видрукувані у Венеції, в українських провінціях колишнього Польського Королівства і на Росії, серед яких – видання старовірів, які нелегко було роздобути; тут зберігалися давні грецькі, польські, латинські видання з богослов'я, літургії, історії, полемічної літератури» [5, с.107].

Національний музей став одним із найвагоміших центрів української культури в Галичині. Його завданням був збір, опрацювання і реставрація пам'яток культури – насамперед сакральної спадщини, але й артефактів сучасного мистецтва. Постійні виставки іконопису, сучасного малярства, рукописів, інкунабул і стародруків, мистецтва старих оправ, грамот і актів української Церкви (насамперед – її Галицької митрополії) демонстрували «минулу славу», культурну спадщину минулих століть, а наукові видання музею демонстрували багатство українського іконопису та різьблення, мистецтво української книжки від початків книгодрукування.

Митрополит Шептицький толерантно ставився до усіх форм українського мистецтва. Він був переконаний, що бездержавне минуле України перешкодило його природній еволюції та вихованню мистецьких традицій. Однак тяглість цих узвичаєнь усе одно збереглася. І тому обов'язком кожного мистця є перенести традиційні елементи мистецької спадщини у майбутнє [13, р.299].

Під час Великої війни російські заїди вивезли Іларіона Свенціцького з родиною до Києва. Там він певний час був заступником директора Київського міського музею Миколи Біляшівського. Із Києва Свенціцький привіз до Львова велику колекцію нових експонатів для Національного музею. Історик Микола Чубатий із гумором згадував про його приїзд у лютому 1918-го: «У музей заїхав він як якийсь лубочний торговець книжок та антиків у Києві на Подолі. Чого він тоді не навіз? Всякого добра була повна долівка та столи. Були там старо- та молододруки, поламані хрестики, гафти, ікони. А все [це] було безмежно цінне та безмежно варте. [...] Було що описувати-вписувати на цілу весну аж до літа» [8, с.36].

Миколі Біляшівському припала подібна до мирополитової роля в збереженні української культурної спадщини на Великій Україні. Із 1902 року його було призначено директором щойно три роки перед тим відкритого Музею Старожитностей і Мистецтв. Кілька тисяч експонатів, зібраних ним і його сподвижниками, стали основою чотирьох київських національних музеїв: Історії України, Художнього музею, Українського народного декоративного мистецтва та Музею Тараса Шевченка.

Міжнародний мистецький журнал «The Studio» (Лондон–Париж–Нью-Йорк) приготував у 1912 році розкішне трьохтомне видання англійською мовою, присвячене «селянському мистецтву» європейських країн. У статті про українське мистецтво слова Миколи Біляшівського про народження музейних збірок українського мистецтва в Україні перегукуються зі словами митрополита Андрея Шептицького, виголошеними на відкритті Національного Музею: «Дотепер приділяли мало уваги вивченню народного мистецтва минулого, і це ще більш прикро з огляду на те, що багато цінних зразків цього мистецтва, які можна було знайти у великій кількості якийсь час тому, нині зникли [...]». Лише на початку нинішнього століття

[XX-го. – *І.Н.*] розпочалася справжня робота зі збирання й вивчення зразків українського мистецтва. [...] Наразі вже існують великі колекції, проте вони ще недостатньо повні, щоб дати чітке й комплексне уявлення про українське народне мистецтво у всіх його проявах...» [1, с.26-27].

Широкопланова акція митрополита Андрея Шептицького порятунку євреїв чорним і білим духовенством Української греко-католицької Церкви, яка тривала багато місяців у часи німецької окупації, є безпрецедентним ненасильницьким Рухом Опору проти Голокосту, важливим вкладом у боротьбу із нацизмом, втіленням в умовах смертельної небезпеки доктрини культури Митрополита, в якій, повторімось, на першому місці стояла вимога «шанувати людське життя, людську свободу», а поруч із тим і «людську працю; науку, мистецтво...» [11, с.723].

Одна мікродеталь доповнює цю картину системи поглядів Митрополита. Поруч із пошанівком людського життя він виконав особливе прохання рабинів Кагане та Хамейдеса: переховати кілька сотень врятованих сувоїв Тори. Коли син рабина Курт Левін і рабин Давид Кагане мали оселитися у монастирі святого Йосафата, настоятель отець Никанор Дейнега «скикав капітулу й відкрито повідомив про це усім. Він заявив, що у монастирі будуть переховувати двох євреїв. Через це усій обителі загрожує велика небезпека, а її ченцям – смерть. І попросив, щоб один із отців або братів узяв на себе відповідальність за це, щоб у випадку арештів він узяв на себе всю вину. Він мав би вмерти, як і ми. Йшлося про те, щоб німці не знищили монастир у випадку катастрофи. У відповідь на це прохання настоятеля встали усі без винятку. Кожен готовий був взяти на себе відповідальність – із повним усвідомлення свого чину» [12, с.158]. Тут слід додати, що отець Никанор щойно тоді повернувся із в'язниці, де перебував в лабетах гестапо десять місяців.

Висновки. У статті «З філософії культури», написаній на прохання професора Івана Огієнка, митрополит Андрей Шептицький сформулював своє бачення антропології культури, оприлюднив доктрину культурософії, в якій належне місце було відведено не тільки науці, мистецтву, людській праці, а й людському буттю, особливій цінності людського життя і свободи людини, які перегукуються із доктриною українського національного визвольного руху «Свободу народам, свободу людині». Відважна акція рятування євреїв у часи Голокосту ченцями і черницями, білим духовенством Української греко-католицької Церкви – на чолі якої стояли брати Шептицькі (митрополит Андрей і отець Климентій), була реальною і живою реалізацією ідей, сформульованих Андреем Шептицьким у статті в «Рідній Мові».

Доповненням ідей цієї статті був роздум-виступ на відкритті Національного Музею у Львові митрополита Шептицького «З історії та проблем штуки», що в ньому сформульована була доктрина української національної культури, її місці і завдань.

Список використаних джерел і літератури:

1. Біляшівський Микола. Українське народне мистецтво / переклад із англ. О. Старова, Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017.
2. Гентош Ліліана. Погляди Митрополита А. Шептицького на місце і завдання української культури у контексті універсальності культури. *Емінак*. 2015. № 4. С. 26-31.

3. Дорошенко Володимир. Великий Митрополит (пам'яті Митрополита А. Шептицького): спогади і нариси. Йорктон, 1958.
4. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907-1968) / упорядники В. Ляхоцький, Н. Московченко, І. Преловська. Київ, 2001. Т. 2. 477 с.
5. Королівський Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / переклад із франц. Яреми Кравця. Львів: Свічадо, 2015.
6. Преловська І. Листування Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) з митрополитом української греко-католицької церкви Андреем Шептицьким (до 145-ої річниці від дня народження Андрея Шептицького (1865-1944)). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. 2010. Вип. VII. С. 183-196.
7. Статут Національного Музея імені митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького у Львові. Жовква, 1910.
8. Чубатий Микола. Спомини про мою працю в Національному Музеї в рр. 1917-1918. *Двайцять п'ятьліття Національного Музею у Львові*. Львів, 1930. С. 35-36.
9. Шептицький Андрей. З історії та проблем нашої штуки. *Митрополит Андрей Шептицький. Спільні пастирські послання 1905-1944 рр.* Т. IV. Львів: Артос, 2013. С. 418-426.
10. Шептицький Андрей. З філософії культури. *Наша культура*. 1935. Кн. 4, С. 201-207.
11. Шептицький Андрей, З філософії культури. Митрополит Андрей Шептицький. *Спільні пастирські послання 1905-1944 рр.* Т. IV. Львів: Артос, 2013. С. 725-729.
12. Lewin Kurt I., Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa, Warszawa: Zeszyty Literackie, 2006.
13. Mudrak Myroslava M. Sheptyts'kyi as Patron of the Arts. *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / ed. by Paul Robert Magocsi. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta 1989. P. 289-306.
14. Sister Maria Krysta Szembek and her Memories / published by Andrzej A. Zięba. *Harvard Ukrainian Studies*. 1991. Vol. XV. №1-2. P. 88-171.

References:

1. Biliashivskiy, Mykola. (2017). Ukrains'ke narodne mystetstvo. Charkiv: Vydavets' Oleksandr Savchuk. [in Ukrainian].
2. Hentosh, Liliana. Pohliady Mytropolyta A. (2015). Sheptyts'kohu na mistse I zavdannia ukrains'koyi kultury u konteksti universalnosti kultury. *Eminak*. № 4. S. 26-31. [in Ukrainian].
3. Doroshenko, Volodymyr. (1958). Velyky Mytropolyt (pamyati Mytropolyta A. Sheptyts'kohu): spohady i narysy. Yorkton. [in Ukrainian].
4. Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohiyenka (1907-1968). Kyiv. T. 2. 477 s. [in Ukrainian].
5. Korolevskiy, Kyrylo. (2015). Mytropolyt Andrei Sheptyts'kyi (1865-1944). Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
6. Prelovska, I. (2010). Lystuvannia Ivana Ohiyenka (mytropolyta Ilariona) z mytropolytom hreko-katolyts'koi tserkvy Andreyem Sheptyts'kym. *Ivan Ohiyenko i suchasna nauka ta osvita*. Vyp. VII. S. 183-196. [in Ukrainian].
7. Statut natsional'noho muzeyu imeny mytropolyta Andreya Sheptyts'kohu na Sheptyts'iakh u Lvovi. Zhovkva, 1910. [in Ukrainian].

8. Chubatyi, Mykola. (1930). Spomyny pro moyu pratsiu v Natsionalnomu Muzei v rr. 1917-1918. Dvaytsiat'pyatylittia Natsionalnomu Muzei u Lvovi. Lviv. S. 35-36. [in Ukrainian].
9. Sheptyts'kyi, Andrei. (2013). Z istoriyi ta problem nashoyi shtuky. Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyi. Pastyrs'ki poslannia 1905-1944 rr. T. IV. Lviv: Artos. S. 418-420. [in Ukrainian].
10. Sheptyts'kyi, Andrei. (1935). Z filosofiyi kultury. *Nasha Kutura*. Kn. 4, S. 201-207. [in Ukrainian].
11. Sheptyts'kyi, Andrei. (2013). Z filosofiyi kultury. Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyi. Pastyrs'ki poslannia 1905-1944 rr. T. IV. Lviv: Artos. S. 725-729. [in Ukrainian].
12. Lewin, Kurt I. (2006). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura* spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa. Warszawa: Zeszyty Literackie.
13. Mudrak, Myroslava M. (1989). Sheptyts'kyi as Patron of the Arts. Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / ed. by Paul Robert Magocsi. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; University of Alberta. P. 289-306. [in English].
14. Sister Maria Krysta Szembek and her Memories / published by Andrzej A. Zięba. *Harvard Ukrainian Studies*. 1991. Vol. XV. №1-2. P. 88-171. [in English].

Ihor Nabytovych

PROFESSOR IVAN OHIYENKO AND METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKYI: DEFINING THE IDEAS OF ANTHROPOLOGY OF CULTURE AND THE TASKS OF NATIONAL ART

The relations between the two great metropolitans of the Ukrainian Churches – Andrei Sheptyts'kyi and Ivan Ohiienko – were an important factor not only in the socio-political and religious life of the interwar twenty years, but also in Ukrainian culture in general. Hilarion, the future Metropolitan of the Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada, would not have been able to publish the magazine («Ridna Mova») «Native Language» in Warsaw in 1933-1939 without the financial support of Metropolitan Andrei.

In the article «On the Philosophy of Culture», written at the request of Professor Ivan Ohiienko, Metropolitan Andrey Sheptytskyi described his vision of the anthropology of culture, publicized the doctrine of cultural philosophy, in which the proper place was given not only to science, art, human work, but also to human being, which is of special value human life and human freedom, which resonate with the doctrine of the Ukrainian national liberation movement «Freedom to people, freedom to man». Its addition is article «From the history and problems of the piece» of Andrei Sheptyts'kyi, which formulated the doctrine of Ukrainian national culture, its mission and tasks.

Metropolitan Andrey Sheptytskyi's large-scale action to save Jews by the black and white clergy of the Ukrainian Greek Catholic Church, which lasted for many months during the German occupation, is an unprecedented non-violent Resistance Movement against the Holocaust, an important contribution to the fight against Nazism, the embodiment of the Metropolitan's cultural doctrine in conditions of mortal danger, in which the first place was the demand to «respect human life, human freedom», and next to that «human work; science, art...».

Key words: Andrei Sheptyts'kyi, Ivan Ohiienko, Church, culture, anthropology of culture, national culture.

Отримано: 20.11.2022 р.

Галина Райбедюк

ORCID 0000-0001-8984-5496

кандидат філологічних наук, професор, докторант

Національний педагогічний

університет імені М. П. Драгоманова

ДИСКУРС НАЦІЄТВОРЕННЯ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ІРИНИ КАЛИНЕЦЬ: ПЕРМАНЕНТНІСТЬ ТРАДИЦІЇ

У статті здійснено підступ до осмислення публіцистики Ірини Калинець як органічної сфери виявлення її громадсько-політичної, інтелектуальної і творчої енергії. Залучений до аналізу корпус різножанрових текстів (статті, виступи, інтерв'ю) проаналізовано крізь призму націєцентричної проблематики у контексті націєвірних стратегій Івана Франка та Івана Огієнка. Квінтесенцією публіцистичного доробку дисидентки визнано національну ідентичність, оприявнену в таких ідейно-тематичних домінантах: суверенність України, повнота національного буття, націєвірна та державотвірна функції мови й культури, застереження від національної асиміляції з боку російського шовінізму, роль інтелігенції у духовному поступі народу.

Ключові слова: публіцистичний текст, стаття, національна ідентичність, націєвірна стратегія, імператив, інтенціональність, мова, культура, державність.

Постановка проблеми. В умовах численних викликів та ризиків, у яких опинилась наша держава у зв'язку із загарбницькою експансією московії з її дикою ординською сваволею та фарисейським цинізмом щодо України й усього українського, вочевидь, загострюється проблема національної єдності народу, чіткої кристалізації націєцентричної позиції кожного громадянина країни. На кону сьогодення – «усвідомлення фундаментальної для екзистенції будь-якої людини ролі національно-духовної ідентифікації як естетико-націологічного феномену – підсвідомо-свідомого процесу отождолення із текстуальними суб'єктами та об'єктами, внаслідок якого конститується національна ідентичність особистості» [3, с.120]. Відтак закономірною є актуалізація в усіх сферах – суспільно-політичних, культурно-мистецьких, медійно-інформаційних тощо – питань «національної та громадянської ідентичності, національної самоідентифікації та збереження національної цілісності з метою забезпечення державної безпеки» [14, с.56].

З-посеред архіважливих завдань ідеологічного протистояння на інформаційному фронті постають важелі націєцентричного штибу в духовному просторі українського буття загалом і красного письменства, що на всіх етапах нашої драматичної історії завжди виконувало функцію літератури «місії» (С. Єфремов), зосібна. Тож цілком закономірним видається залучення до сучасної теорії і практики літературознавчих досліджень націєцентричного досвіду в його ретроспекції та стратегіях. Практичними потребами диктується й зміщення акцентів із «доктринерського» рівня аналізу на-

ціональної проблематики на практичні імперативи націєзбереження та націєтворення, що найповніше виявляються у публіцистиці, до якої зверталися в усі періоди історії української літератури подвижники національної ідеї. Кожен із них життям і творчістю утверджував ідеал національної екзистенції як «ідеал самостійності», що за І. Франком, здатен практично оприявнювати «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного <...> життя і розвою нації» [28, с.284]. Має цілковиту рацію М. Іванишин у тому, що саме публіцистика І. Франка є тим переконливим прикладом, який «пояснює характер аналітичного пошуку, верифікування власних думок із екзистенцією народу» [2, с.49]. Власне, й сам автор хрестоматійної праці «Поza межами можливого», свого роду «маніфесту націєтворення» (І. Денисюк), окреслює базовану на практичних проблемах методологію реалізації національної ідеї: «<...> всяке теоретизування, а особливо публіцистичне, має значення тільки тоді, коли являється висловом, виясненням тих інтересів, тих почувань, течій, які наклонились або наклонюються в суспільності, і без найтіснішого контакту з життям те теоретизування робиться сірою, безплідною доктриною» [28, с.279]. Саме І. Франко на основі попередніх успіхів націєтворення великою мірою забезпечив поступальний рух національної свідомості від романтичної тенденції народу до реалізації практичної програми розвитку нації. Ідеї та конкретні справи цього одержимого націєтворця дістали реальне продовження в життєдіяльності тих новітніх «каменярів», котрі прокладали (й простують) шлях до національної державності – нерідко цінною особистих інтересів та офірування власного життя. У цьому пантеоні достойників вивершуються імена таких речників української ідентичності, як Борис Грінченко, Трохим Зіньківський, Іван Огієнко, Євген Маланюк, Юрій Липа, Василь Стус та ін.

Міркуючи про кризьчасовий діалог (не тільки у заявленому публіцистичному дискурсі) І. Франка та його послідовників, гадаємо що націєвірна енергетика широкомасштабної діяльності Каменяря, пасіонарність його слова і чину, суворий методологічний критицизм, органічно поєднаний із наскрізними націєцентричними імперативами, в нових суспільно-історичних умовах продовжила й розвинула Ірина Калинець. Цей віртуальний діалог забезпечила спільність їхніх світоглядних пріоритетів, насамперед, фундаментально незмінний націєохоронний етос. Національне питання, зокрема, вивчення, освоєння і захист буття української нації (історія, мова, культура, освіта) та шляхи її модернізації, стали пріоритетними у суспільно-політичних орієнтаціях та громадській і державотворчій діяльності Ірини Калинець, для якої, як свідчить відомий дисидент, її одностудець і побратим Михайло Осадчий, «кожний крок, кожна мить, кожна життєва ситуація <...> “аж через вінця” сповнені беззастережної громадянської й особистої відповідальності за долю окремої людини й України загалом як найзначущішої цінності життя» [13, с.11]. Національні сенси буття народу посідали ключові позиції з-посеред її розмаїтих клопотів: «письменницької праці, праці освітянської, редакторської, видавничої, громадсько-політичної, бунтарсько-митингової проти всього і вся, що шкідливо падало “на рамена” України» [18, с.251].

Виразну національну інтенціональність життєтексту Ірини Калинець засвідчує її продуктивна публіцистика, що на сьогодні не в повному обсязі

зібрана й оприлюднена, відтак і не осмислена й не потрактована науковцями. Принагідні зауваги щодо заявленої у статті проблеми зустрічаємо у деяких публікаціях оглядового характеру. Як приклад, наводимо міркування М. Ільницького з його біографічного есе «Цілюща сила полинової гіркотки»: «Статті, виступи та заяви Ірини Калинець уклалися у два об'ємні томи, які, за словами скрупульозного упорядника восьмитомника Ігоря Калининця, містять не всі матеріали, багато ще не розшукано в періодиці, багато з ефіру залетіло хіба що в небесний архів. Про них можна сказати те, що вона сказала про статті свого вчителя й порадника, професора Ярослава Дашкевича, а саме, що діапазон їх «поширюється на всі ділянки державотворчого, культурного, освітнього та релігійного життя України» [4, с.240]. Т. Салига у присвяченій Ірині Калинець ювілейній публікації також оглядового характеру зауважував, що її «публіцистичні статті, тематичні огляди, есе, полемічні матеріали, інтерв'ю і таке інше “розсіпані” у багатьох періодичних виданнях. Тематика їх найрізноманітніша: культурологічна, політична, релігійно-церковна, державно-будівна, літературно-мистецька, мемуарна тощо» [19].

Окремі аспекти націософської проблематики художньої творчості та наукових праць Ірини Калинець розглядаємо в контексті традицій Івана Огієнка у спеціальній праці, в якій обґрунтовуємо інтегральний сенс декларованих обома авторами концептів націософії, характеризуємо типологію транспонування проблем національного з рівня соціально-історичного на рівень філософських рефлексій, художніх узагальнень та їх утілення в практичній діяльності [16]. Принагідні зауваги щодо типології концепції національного буття Ірини Калинець із основними постулатами Франкової програми національного самоствердження вміщено у нашій статті «Націоцентричні домінанти документалістики українських поетів-дисидентів» [15].

У методологічному плані порушена у статті проблема базується на засадах національно-екзистенціальної методології, задекларованої в сучасному українському літературознавстві П. Іванишином, а також основних положень філософії національної ідеї, що її, вслід за І. Франком, О. Забужко трактує як «всі форми філософської рефлексії над національною ідеєю – від академічного пуризму логіко-понятійного дискурсу через маргінальні, популяризаторські жанри есеїстики та публіцистики до художньої літератури включно, тобто всі види словесної культури, в яких національна самосвідомість ставить собі питання смисложиттєві <...> такі, що зачіпають не лише інтелект, а цілу людську істоту, отже є насущними для буття національної спільноти в усій його ціннісно сприйнятій людиною конкретності» [1, с.9].

Мета дослідження. Публіцистика Ірини Калинець, присвячена проблемам державотворення, ідеї соборності України, широкому спектру питань щодо національних традицій, мови, історії, мистецької спадщини тощо, неминуче ставить перед дослідниками завдання, котрі обертаються у площині національно-екзистенціальної інтерпретаційної методології. Метою статті передбачено аналіз публіцистичного доробку Ірини Калинець крізь призму національної ідентичності в контексті націєтвірних стратегій Івана Франка та Івана Огієнка. З-посеред основних завдань виділяємо такі: конкретизація ідейно-тематичних домінант публіцистичного доробку письменниці-дисидентки, характеристика запропонованої Іриною Калинець національно уконкретненої

програми оздоровлення нації та духовного оновлення суспільно-політичного життя України в реаліях здобутої незалежності.

Виклад основного матеріалу. За сучасних обставин боротьби з російськими окупантами за суверенність України та пошуку шляхів подальшого цивілізаційного поступу української нації в глобалізованому світі з очевидною актуальністю постає проблема національної консолідації народу як архіважливої запоруки збереження та употужнення основ державності. За таких обставин вагомим чинником націєзбереження видається звернення до особистостей, здатних не лише осягнути надбання нації в її історичному минулому та сучасних їм реаліях, але й стати духовними пророками і провідниками народу. До таких визначних постатей в історії України по праву належить письменниця-правозахисниця, багатолітня бранка комуністично-московитських політичних таборів, полум'яна патріотка, Героїня світу Ірина Калинець. Духовні виміри її життєтворчості детерміновані світоглядними пріоритетами, філософсько-естетичними уподобаннями, морально-етичними принципами, що обертаються довкола широкого спектру націоналцентричної проблематики. Своєю мисленневою енергією, сенс діяльності в усі періоди життя (дов'язничний, невільничий і післязасланський) вона спрямовувала на утвердження висоти й незнищенності національного духу, явивши біографію вольової українки з ідеалами національних чеснот. Її багатий різножанровий доробок, представлений упорядкованим Ігорем Калинцем восьмикинжжям (Львів: СПОЛОМ, 2012-2015) в історико-культурному поступі українства має ту енергетичну вагу, яку до певної міри можна тлумачити як стратегічну, з огляду на візіонерство, та цілісну, реалізовану на практиці програму національного буття, що постає чіткою національною візією, в багатьох аспектах типологічно близькою до програми національного поступу І. Франка та І. Огієнка. Подібно до своїх попередників, вона плідно розвивала національну ідею в руслі перманентної традиції української літератури, що за словами О. Забужко, «стремить до перетікання в практично-політичну сферу: споконвічно-людське “хто я?”, чи, стосовно до спільноти, “хто ми?”, необхідно породжує з себе і “що я повинен робити?”» [1, с.9].

У публіцистиці Ірини Калинець розкриваються різні аспекти накресленої І. Франком у статті «З кінцем року» (1896 р.) і розвинутої згодом у низці інших праць програми послідовного й цілеспрямованого національного будівництва, що має підкреслено комплексний характер і передбачає інтегральну й усесторонню працю на благо народу. Навіть у назвах її різножанрової публіцистики (статті, виступи, інтерв'ю) закладено чітку й дієву націєцентричну позицію авторки: «Програма оздоровлення нації», «Нація – це душа кожного народу і вона цвіте неповторним квітом», «Де боротьба між українською Україною та україножерами», «Вимагаємо припинити геноцид нації», «Проблема морального відродження нації», «Боротися з найбільшим для України злом – з тими, хто нав'язав їй руйнівну й деморалізуючу кризу» та ін.

Відомо, що І. Франко вважав однією з причин національної слабості українців інертність і пасивність, а життєздатність національної ідеї вбачав завперш у націєтворчій праці, чітко декларуючи архіважливі для державницької ідеології постулати: «Щире, гаряче почуття свого людського і

національного обов'язку, щирю, гарячу готовність до праці і жертви, щоб бути тим, що цивілізована людськість називає живим національним почуттям і без чого нема нації, нема цивілізації, нема справжніх ідеалів» [25, с.696]. Ірина Калинець, солідаризуючись із Франком, ставить перед українцями чіткі завдання націєтворення. У статті «Бо славу ми вже маємо й не славу» вона вирізняє ті ключові пріоритети, на яких мала б вибудовуватись концепція державності та її практична реалізація:

- 1) духовне, моральне і фізичне здоров'я нації;
- 2) освіта;
- 3) оборона [8, с.96].

У пропонуваній нею «Програмі оздоровлення нації» (лютий, 1990 р.) підкреслено, що «майбутнє України може бути забезпечене лише за умови створення НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Досягнення цього можливе, насамперед, за наявності політичного та державного рівня свідомості населення України» [8, с.31].

В усіх сферах своєї діяльності послідовниця І. Франка репрезентувала національний тип мислення, засвідчуючи його практичне впровадження у реальні справи, у кінцевому підсумку явивши «громадяноцентричне» і «державоцентричне» (І. Мойсеїв) відчуття й знання України, що є підґрунтям буття і провідною ідеєю історико-культурного поступу народу-творця. «Непоборне прагнення до волі, почуття високої патріотичної відповідальності, громадсько-політичної і християнської гідності, активної життєвої позиції, безперечно, дають підстави говорити про Ірину Калинець саме в контексті плеяди видатних українок, власне, у сенсі отієї священної присяги «Я вийду сама проти бурі / І стану, – помір'яєм силу!» [відомі рядки Лесі Українки з її вірша «У чорную хмару зібралася туга моя». – Г. Р.]» [19]. Національні ідеали, психологія «невгнутої» українки, апологія духовного начала буття – ті ціннісні пріоритети, котрі в пристрасно гуманістичній естетиці Ірини Калинець набули концептуального сенсу. Вони сформували етику буття, багатоаспектно розгорнуту в її публіцистиці, в реальних вчинках, у ставленні до світу та усвідомленні себе його органічною, відповідальною частинкою. Ідейний пафос публіцистики Ірини Калинець, як, власне, і її життєтворчості назагал, пролягає у площині широкого спектру наріжної проблеми незалежності *духовної України-держави*. В інтерв'ю газеті «Поступ» (28.05.2006 р.) читаємо її пристрасне одкровення: «Коли життя добігає схилу, радше питаєш: чи хоча б якісь із твоїх ідеальних мрій здійснилися? Україна. Незалежність... Відколи себе пам'ятаю, проголошення незалежності уявлялося мені сповнене дзвонами всіх церков. І Україна – як град небесний... Бо ідеал – це віра, вона єдиний критерій і принцип» [8, с.190].

Ірина Калинець, як і Франко, у своїх публіцистичних виступах, підходила до проблем націєтворення з багатьох позицій – соціально-політичних, державницьких, культурологічних тощо. Найперше, що детермінувало національну справу обох авторів, була концепція національної ідентичності народу, що тлумачилась, насамперед, як його «самобутність та історична індивідуальність» [20, с.152]. У статті «Роздуми про Україну», намагаю-

чись «зазирнути окрайцем ока в минуле» й «намацати шорстку кору нашого дерева буття», Ірина Калинець застерігає українців від «тужливого плачу» над своєю драматичною історією – однаково безсенового, на її переконання, як і всезахоплення чи надмірна глоризація боротьби за свободу. У пошуках національної ідентичності народу вона орієнтується на категоричні імперативи Франка, заперечуючи «примиряння на себе сусідського одягу», такою ж мірою шкідливого, як і «переодягання в старі шаровари» [5, с.202]. Її концепція формування модерної української нації позбавлена мавпування й міцно оперта на доглибні духовні й ментальні пріоритети народу в його ретроспективній проєкції та стратегічних візіях.

Подібно до І. Франка його послідовниця пов'язує українську ідентичність із проблемами державотворення, зокрема з потребою політичної самостійності України. На цьому аспекті націєтворення наполягав І. Франко, розглядаючи українські питання у статтях початку 1900-х років («Поза межами можливого», «Одвертий лист до галицької української молодіж», «Що таке поступ?», «Свобода і автономія») – «періоду творчого синтезу», пори кульмінаційних науково-творчих досягнень (Б. Тихолоз). У названих статтях автор подає чітке формулювання «ідеалу національної самостійності», стверджує віру в те, що «українські національні змагання з коначністю мають утлітися в самостійній соборній національній державі, що об'єднає в політичну цілість багатомільйонний український народ» [22]. Якщо йдеться про націю та національну ідентичність, – констатує услід за Франком Ірина Калинець в інтерв'ю «Християнство зобов'язує», – то тут це ««вливання» у морально-духовний, культурний тощо стан етносу, свідоме «самохрещення» в його ім'я, праця для розвитку його історії, культури, науки, політичного статусу й ін., що в наших конкретних умовах є (було) одночасно й боротьбою за національну незалежність та державу» [8, с.110]. За її переконаннями й практичною діяльністю, як свідчив С. Хмара, потужною державою Україна відбудеться лише тоді, коли «нарешті український народ стане повноправним господарем на своїй землі і буде визначати характер української держави». А збудувати її здатні «лише свідомі українці, які будуть позбавлятися від рабської психології меншовартості, які усвідомлюватимуть свою ідентичність, знатимуть свою історію, шануватимуть свою мову, культуру, традиції, коли до малоросів повертатиметься національна гідність і гордість» [9, с.319].

Смислова інтерпретація різних рівнів національного сенсу буття є наскрізною в усьому доробку Ірини Калинець, в якому рельєфно прочитується націєвірний імператив І. Франка, що став уже хрестоматійним: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями <...> Ми повинні – всі без виймка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його» [27, с.405]. Ірина Калинець у дусі І. Франка формулює ідеал державно-політичної самостійності України, узалежнений від високого рівня національної свідомості народу: «Особиста незалежність без не-

залежності нації неможлива. Визнаймо, ми надто мало доклали зусиль, щоб Україна була високодуховною, моральною і гордою за свої здобутки, за свою героїчну історію, за свій потенціал перед світом і Богом [8, с.220]. В інтерв'ю «Йде боротьба: між українською Україною та україножерами» (23-30.08.2007 р.), спираючись на націєцентричний досвід Т. Шевченка та В. Липинського, вона окреслює помилки українців і наголошує на потребі їх об'єктивного осмислення в теперішньому часі державобудування: «<...> невміння реально зважити свої можливості та небажання пошанувати минулі здобутки, і винести уроки з помилок <...> Як наслідок – нерозуміння, що незалежність це запорука самовираження всіх і кожного зокрема. Самовираження в культурі, науці, традиціях» [8, с.216]. Із багатьох публіцистичних виступів постає особистість, котра оцінює близьке й далеке минуле України як уроки для сучасності та прийдешнього. Особлива роль тут належить її численним інтерв'ю, бо саме з таких матеріалів, як справедливо зауважує О. Рарицький, «вигранюються найрізноманітніші аспекти буття і творчої діяльності представників руху опору» [17, с.111], для яких проблеми буття нації ототожнювались із сенсом життя. Сказане засвідчує завершальний акцент другої розмови Ірини Калинець із Юрієм Зайцевим (23.06.1998 р.): «Я думаю, що все йде, як має йти. Навіть незважаючи на всі трагедії сьогодення. Просто треба відверто говорити і про свої помилки, і про помилки своїх близьких <...> щоби ті, хто прийде після нас, їх не повторювали» [7, с.186]. Розробляючи філософію і практику державно-політичної самостійності, І. Франко акцентував увагу на проблемі національної асиміляції української нації. З великого обсягу накреслених ним справ і реальних дій він виокремлював нагальну потребу усунення зі шляху до державності «страшної амальгами русифікації», метафорично означеної ним як «сухий пень» (назва статті). В унісон із І. Франком Ірина Калинець справою історичної ваги в процесі набуття Україною своєї суверенності вважала відмежування від російської суспільності як загрози політичній і духовній суверенності нації.

Питання національної ідентичності, а в цьому контексті – проблема національної асиміляції – в історії української філософсько-політичної думки та літературно-мистецької традиції пов'язана безпосередньо з інтегральною для нації силою українського слова, з пріоритетною і визначальною націєвірною в суспільному поступі функцією мови. До цього спонукали конкретні історичні реалії, зокрема, багатостолітній бездержавний шлях функціонування української мови в ролі самої держави і нації. Тож закономірно, що впродовж драматичної історії України мовне питання було водночас і питанням суверенності держави, проблемою національної самоідентифікації народу. Й у цьому процесі місійна роль відводилась видатним мислителям, пасіонаріям національної ідеї. Одним із перших в аналітичному історичному розрізі розкрив важливість націєвірної та репрезентативної функції мови як сили, здатної «двигати з упадку» націю, став І. Франко. Саме він у підавстрійській Україні категорично й однозначно поставив у пряму залежність питання мови та національної ідентичності. Ідею мовно-суспільного детермінізму він розгорнув у багатьох працях. Так, у статті «Літературна мова і діалекти» І. Франко писав, що «літературна мова, мова школи, церкви, уряду і письменства робиться справді репрезентаткою національної єдності» [26, с.207].

Незалежно один від одного засадничу спільність у трактуванні мови як націєтворчої сили, а не просто засобу комунікації, заявив І. Огієнко. Йому вдалось, за словами М. Тимошика, піднести надважливу для українства проблему рідної мови до рівня філософського узагальнення, як «душі» народу, «живої основи його буття, головного підмурівку нації» [21]. У відомій праці «Наука про рідномовні обов'язки» І. Огієнко писав: «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу» [12, с.37]. При цьому він застерігав від нівеляції мовних питань у національному поступі, категорично стверджуючи, що «смерть мови – то смерть і нації» [12, с.132]. В націософській концепції митрополита особливий статус відводився саме мові як «сутності національної свідомості», міцного й надійного опертя «захисності нації від культурної та етнічної асиміляції» [11].

Особливої гостроти набуло питання національної самоідентифікації народу в підрадянській Україні, коли офіційно запроваджена тоталітарною владою русифікація фактично витіснила українську мову з функціонального поля, а мовне питання на довгі роки стало спекулятивною політичною проблемою. У подоланні панівної в проросійській ідеології ідеї меншовартості української мови як структурно недосконалої і незатребуваної важливу роль відіграла національна еліта, зокрема, покоління інакодумців (Л. Лук'яненко, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл та ін.). В пору «українського безчасся» (І. Дзюба) застійних 1970-80-х рр. вони офірували особисту свободу й життя в боротьбі за правомірність буття української нації (самостійної держави, власної мови, культури, освіти). В інтерв'ю «До зими нема повороту», видрукованому на сторінках львівської самвидавської газети «Поступ» (1989, № 16), Ірина Калинець свідчила, що до дисидентського руху зараховували «порушені проблеми охорони рідної мови та боротьби з засиллям русифікації» [8, с.15].

Вихована у традиціях національно-демократичних поглядів на суспільне призначення рідної мови, релігії й культури, Ірина Калинець, яка належала до цього вільнолюбного українськоцентричного покоління, вважала свою участь у національно-визвольному русі святим обов'язком і внутрішньою потребою власного духовного розвитку, сенсом життєдіяльності. У націєвірних питаннях, зокрема, у питаннях державотвірної функції мови, вона засвідчила будівничу силу традиції – і як авторка багатьох публіцистичних виступів, і як активна діячка на теренах практичної реалізації українськоцентричних ідей своїх попередників-однодумців. Своєю кипучою діяльністю в царині націєтворення Ірина Калинець утвердила істину, що в бутті українців віддавна «на певному історичному зрізі ототожнюється поняття *мови-нації-держави*. Звідси й російські заборони як страх перед українським національно-державним сепаратизмом» [21, с.91]. Для неї, істинної патріотки, особливо важило питання удержавлення й повноприсутності в усіх сферах життя української мови як ключового коду національно-духовної ідентичності народу. Відтак результативною була її боротьба як голови підкомісії з питань освіти й науки Верховної Ради України проти повсюдної русифікації, а систематичні й аргументовані публічні виступи спрямовувались супроти тотального зросійщення українського простору. Віддаючи немало сил справі реформування системи освіти в Україні, вона

зосереджувала акценти на потребі закриття російських шкіл, наголошуючи, що їх спонсорє ворожа нам держава – росія.

Питання удержавлення української мови, її націєвірної функції стрижнево проходить крізь увесь публіцистичний доробок Ірини Калинець, в якому відлунює Франкова теза про те, що національна ідея важлива, але без націєтворчої праці вона безплідна. Бо ж українськість, як підкреслюється в одній із статей дисидентки, це «духовність і висока моральна відповідальність <...> Советська ж окупація вичистила зі своєї жандармерії, все, що бодай би натякало на українськість» [6, с.177]. Питання українськомовності після утвердження незалежності, за переконанням Ірини Калинець, мало б було постати в числі першорядних. Так, у згадуваній вище «Програмі оздоровлення нації» вона, як кандидатка в депутати Верховної Ради України, надзавданням у справі державотворення ставила питання мови, відзначала нагальну потребу «над знанням української мови поставити національну свідомість», окреслила низку практичних заходів щодо входження російськомовного населення України «у творчий процес національного оздоровлення» [8, с.33].

Продовжуючи й розвиваючи в нових суспільно-історичних умовах націєвірні традиції І. Франка та І. Огієнка, Ірина Калинець у своїх публіцистичних виступах утверджувала ідею функціонування мови в житті суспільства як духовної основи державної самостійності на національній незалежності народу. В означеному аспекті звертають на себе увагу її відкриті листи, спрямовані проти офіційних державних функціонерів, котрі не просто применшували роль української мови як основи духовності нації, але й свідомо й брутально її заперечували. В цьому контексті варто навести ініційований нею «Відкритий лист до громадськості України» (14.02.2008 р.). Тут йшлося про вимогу до ВАКУ України позбавити Дмитра Табачника титулу доктора історичних наук через фальсифікацію ним національної історії і зневаги до української мови, яку він називав «ущербною», а її носіїв – «суржикоговорящим сельским населением». Подібна позиція кваліфікувалась авторами відкритого листа (Ірина Калинець, Ярослав Дашкевич, Маркіян Івацшин) як «плювок в обличчя не лише усім вченим, не лише Україні, а й усій світовій культурі та науці» [7, с.345]. У цьому листі, як і в багатьох інших публічних виступах, фундаментально незмінним був націєохоронний етос, опертий на глибинні духовні та ментальні основи національного буття. Як відомо, в концепції І. Франка націєософія постає «передусім школою свободи» [22]. У статті «Етнод про свободу» цю важливу для дисидентської світоглядної концепції та етики категорію потрактовано як «свободу табуїованої мови», як «зливу рідних слів, пісень» [6, с.195-199].

В аналітиці мовних питань, порушених Іриною Калинець, виокремлюється ще один, доволі важливий аспект, що його «оголила» нинішня війна з російською агресією. Йдеться про засилля в українському просторі «русского міра», а в цьому контексті порушена ще І. Франком проблема мовно-національного відступництва як підвалини відсутності сильної нації та держави. У статті «Двоязичність і дволичність» (1905) він порушив актуальне для сьогодення питання про перехід на мову колонізатора як моральне виродження нації, а примітивне виправдання послуговуватися мовою окупанта назвав «шиночком дуже нечистих інтересів» і «вербун-

ком на службу темним силам» [24]. Ірина Калинець в есеї «Не поспаймо голови попелом через ницість світського вибору» називає пропагандистів меншовартості українства «відвічними зайдами», «паразитами на тілі України» [8, с.273]. Місію подолання означеного релікту імперського мислення, услід за І. Франком, вона відводить національній інтелігенції. Відомо, що на неї покладав неабиякі сподівання щодо формування української нації автор «Одвертого листа до галицької української молодезі»: «Перед українською інтелігенцією величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя» [27, с.404]. Слідуючи настановам І. Франка, Ірина Калинець ставить подібні завдання перед українською інтелігенцією, насамперед, творчою. Яскравою ілюстрацією щодо сказаного може бути її відкритий лист до Олесея Гончара (липень, 1987 р.): «Якщо ми сьогодні говоримо, що Маркіян Шашкевич і вся Руська Трійця були будителями національного самоусвідомлення, то маємо на увазі насамперед те, що в умовах дискримінації й асиміляції ці діячі сміливо і безкомпромісно взяли за питання мови та культури рідного народу, не чекаючи ні дозволу владних світу цього, ні нових демократичних часів, не питаючи також, що їх чекатиме за цю безкомпромісність» [5, с.39]. Варто зауважити, що у своїй публіцистичній діяльності послідовниця І. Франка часто зверталась до жанру відкритого листа, зберігаючи гострий полемічний пафос пристрасного слова свого попередника-учителя. В такий спосіб вона оприявнювала потребу свідомого ставлення мовців до своєї мови, висловлювала негативне ставлення до поширеного і ганебного явища мовно-національного відступництва.

Ірина Калинець, будучи високодуховною націєнстручною особистістю, «явила рідкісне подвижництво і стоїцизм у відстоюванні права свого народу мати власну державу, мову й культуру, дихати своїм повітрям, будувати свою оселю, робити свій вибір – без озирання на “старшого брата”» [10]. Про це свідчить вагомий корпус статей, присвячених знаковим постатям історії української культури: композитору світового засягу Василю Барвінському, талановитій художниці-дисидентці Стефанії Шабатурі, незламному поетові-побратиму Василеві Стусу та ін. (Це тема окремого спеціального дослідження). «Народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державности», – писав свого часу І. Огієнко [12, с.37]. Плідна діяльність Ірини Калинець у царині збереження й употужнення мови і культури українського народу потвердила справедливність Огієнкових аргументів. І невтомна праця на цих теренах полягає в тому, щоби «з’єднати в одно животворчий, цілющий струмінь нашого буття», – висновкувала у передньому слові до збірника пісень Романа Новосада Ірина Калинець [5, с.201], засвідчуючи буттєво-історичне розуміння завдань націєтворення, насущних і в драматичному сьогодні.

Висновки. Зазначаємо, що в усі періоди свого життя, творчості та громадської діяльності Ірина Калинець, подібно до І. Франка та І. Огієнка, заявляла про прямиий чи опосередковий вихід на пріоритети національної проблематики, широкий спектр якої обертається довкола стрижневої квінтесенції «національна ідентичність» українського народу. Задекларована публі-

цистикою дисидентки концепція націєтворення не зводилась до декларативного патріотизму. Ця прагматична програма, спрямована на систему реальних заходів у царині державотворення, знайшла текстову кристалізацію в багатожанровій публіцистиці, що в кожному випадку утворює інтегральну силу національної ідеї в широкому тематичному спектрі. У пропонованій статті лише пунктирно окреслено абрис заявленої проблематики, котра вимагає не однієї спеціальної розвідки. Тут представлено переважно її інформативний потенціал, який потребує його детального аналітичного осмислення. Подальшого фахового дослідження вимагають і формальні аспекти публіцистичного доробку Ірини Калинець, з'ясування його політичної прозорливості й актуальності для державотворчого сьогодення.

Список використаних джерел і літератури:

1. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Основи, 1993. 126 с.
2. Іванишин М. Українська ідентичність у тлумаченні Івана Франка. *Слово і Час*. 2009. № 2. С. 46-52.
3. Іванишин П. Іван Франко і національне буття: герменевтичні акценти: монографія. Дрогобич: Посвіт, 2016. 172 с.
4. Ільницький М. Цілюща сила полинної гіркоти. *Українське літературознавство*. 2016. Вип. 81. С. 236-240.
5. Калинець І. Збір. творів: у 8-ми т. / упор. І.М. Калинець. Львів: СПОЛОМ, 2013. Т. 7. Кн. 1: Без заборона: статті, заяви, виступи. 528 с.
6. Калинець І. Збір. творів: у 8-ми т. / упор. І.М. Калинець. Львів: СПОЛОМ, 2013. Т. 7. Кн. 2: Без заборона: статті, заяви, виступи. 530 с.
7. Калинець І. Збір. творів: у 8-ми т. / упор. І.М. Калинець. Львів: СПОЛОМ, 2013. Т. 8. Кн. 1: Попід Золоті ворота: док-ти та біограф. мат-ли. 384 с.
8. Калинець І. Збір. творів: у 8-ми т. / упор. І.М. Калинець. Львів: СПОЛОМ, 2014. Т. 8. Кн. 2: Попід Золоті ворота: інтерв'ю 1987-2012 рр. 296 с.
9. Калинець І. Збір. творів: у 8-ми т. Львів: СПОЛОМ, 2015. Том додатковий: Метелики над могилою: листи, спогади, неопубліковані твори у попередніх томах. 514 с.
10. Конончук Т. Вручено премію імені Ірини Калинець. *Літературна Україна*. 2015. 02 квітня.
11. Недзельський К. Історіософія релігії Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). URL: <http://www.disslib.org/istoriosofia-relihiyi-ivana-ohiyenka.html>. Дата звернення: 12.11.2022.
12. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
13. Осадчий М. Передмова. *Калинець І. Шлюб із полином: поезія*. Львів: СПОЛОМ, 2012. Т. 1. С. 7-11.
14. Проблеми ідентичностей у сучасній українській літературі: виміри «Коронації слова»: монографія. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2018. 224 с.
15. Райбедюк Г. Націєцентричні домінуючі документалістики українських поетів-дисидентів. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Серія: Філологічні науки. 2020. Вип. 47. С. 71-80.
16. Райбедюк Г. Націєсофські ідеї Івана Огієнка в науково-художньому дискурсі Ірини Калинець. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник*. Серія філологічна / [редкол.: Людмила Марчук (голов. ред.), Олег Рарицький

2. Інтерпретація ідей Івана Огієнка як письменника, літературознавця, публіциста

- (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XV. С. 230-237.
17. Рарицький О. Паригтури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятиників). Київ: Смолоскип, 2016. 488 с.
 18. Салига Т. Шлюб із полиномом (Слово у 75-ту річницю від дня народження Ірини Калинець). *Українське літературознавство*. 2016. Вип. 81. С. 250-253.
 19. Салига Т. «Щоб не назвав нас ніхто пришельцями на рідній землі...». *День*. 2010. 08 грудня.
 20. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
 21. Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. URL: <http://national.org.ua/library/ohijenko.html>. Дата звернення: 01.12.2022.
 22. Тихолоз Б. Націософія Івана Франка як «школа політичного думання». URL: <https://frankolive.wordpress.com/2017/08/26/націософія-івана-франка-як-школа-пол>. Дата звернення: 30.11.2022.
 23. Фаріон І. Націєтвірна функція мови в рецепції І. Франка та І. Пулюя. *Іван Франко у творенні української національної ідентичності: збірник наукових праць*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.; Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. С. 87-95.
 24. Франко І. Двоязычність і дволичність. URL: <https://xp4stm90bvzr.frontroute.org/s11/6/9/1/1/0/69110.pdf>. Дата звернення: 30.10.2022.
 25. Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 693-711.
 26. Франко І. Літературна мова і діалекти. *Зібр. творів: у 50 т*. Київ, 1986. Т. 37. С. 205-210.
 27. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіж. *Зібр. творів: у 50-ти т*. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 401-409.
 28. Франко І. Поза межами можливого. *Зібр. творів: у 50-ти т*. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 276-285.

References:

1. Zabuzhko, O. (1993). *Filosofia ukrainskoi idei ta yevropeyskyi kontekst: frankivskyi period* [Philosophy of Ukrainian idea and European context: the Frankish period]. Kyiv: Osnovy. 126 s. [in Ukrainian].
2. Ivanyshyn, M. (2009). *Ukrainska identychnist u tlumachenni Ivana Franka* [Ukrainian identity in the interpretation of Ivan Franko]. *Slovo i Chas*. № 2. S. 46-52 [in Ukrainian].
3. Ivanyshyn, P. (2016). *Ivan Franko i natsionalne buttia: hermenevtychni aktsenty* [Ivan Franko and national existence: hermeneutic accents]: monohrafiia. Drohobych: Posvit. 172 s. [in Ukrainian].
4. Ilnytskyi, M.M. (2016). *Tsilishucha syla polynovoi hirkoty* [Healing power of wormwood bitterness]. *Ukrainske literaturoznavstvo*. Vyp. 81. S. 236-240. [in Ukrainian].
5. Kalynets, I. (2013). *Zibrannia tvoriv* [Complete works]: u 8-my t. Lviv: SPOLOM. T. 7. Kn. 1: Bez zaborola: statti, zaiavy, vystupy. 528 s. [in Ukrainian].
6. Kalynets, I. (2013). *Zibr. tvoriv* [Complete works]: u 8-my t. / upor. I.M. Kalynets. Lviv: SPOLOM. T. 7. Kn. 2: Bez zaborola: statti, zaiavy, vystupy. 530 s. [in Ukrainian].
7. Kalynets, I. (2013). *Zibr. tvoriv* [Complete works]: u 8-my t. / upor. I.M. Kalynets. Lviv: SPOLOM. T. 8. Kn. 1: Popid Zoloti vorota: dok-ty ta biohraf. mat-ly. 384 s. [in Ukrainian].

8. Kalynets, I. (2014). Zibrannia tvoriv [Complete works]: u 8-my t. Lviv: SPOLOM. T. 8. Kn. 2: Popid Zoloti Vorota: interv'yu 1987-2012 rr. 296 s. [in Ukrainian].
9. Kalynets, I. (2015). Zibr. tvoriv [Complete works]: u 8-my t. Lviv: SPOLOM. Tom dodatkovyi: Metelyky nad mohyloi: lysty, spohady, neopublikovani tvory u poperednikh tomakh. 514 s. [in Ukrainian].
10. Kononchuk, T. (2015). Vrucheno premiui imeni Iryny Kalynets [Awarded the Irina Kalinets Prize]. *Literaturna Ukraina*. 02 kvitnia [in Ukrainian].
11. Nedzelskyi, K. Istoriosofia religii Ivana Ohiiienka (Mytropolyta Ilariona) [Historiosophy of religion by Ivan Ohienko (Metropolitan Hilarion)]. URL: <http://www.disslib.org/istoriosofia-relihiyi-ivana-ohiyenka.html>. Data zvernennia: 12. 11. 2022 [in Ukrainian].
12. Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2010). Ridna mova [Native language] / uporiad., avt. peredmovy ta komentariv M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka. 436 s. [in Ukrainian].
13. Osadchyi, M.H. (2012). Peredmova [Foreword]. *Kalynets I.O. Shliub iz polynom: poeziiia*. Lviv: SPOLOM. T. 1. S. 7-11. [in Ukrainian].
14. Problemy identychnosti u suchasni ukrainskii literature [Problems of identities in modern Ukrainian literature]: vymiry «Koronatsii slova»: monohrafiia. Chernivtsi: Vydavnychiy dim «Bukrek», 2018. 224 s. [in Ukrainian].
15. Raibediuk, H. (2020). Natsiisentrychni dominanty dokumentalistyky ukrainskykh poetiv-dysydentiv [National-centric dominants of the documentary of Ukrainian dissident poets]. *Naukovyi visnyk Izmalskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. Seriiia: Filolohichni nauky. Vyp. 47. S. 71-80. [in Ukrainian].
16. Raibediuk, H. (2018). Natsiosofski idei Ivana Ohiiienka v naukovu-khudozhnomu dyskursi Iryny Kalynets [National Philosophical Ideas of Ivan Ohienko in Iryna Kalynets' Scientific and Artistic Discourse]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita : naukovyi zbirnyk. Seriiia filolohichna* / [redkol.: Liudmyla Marchuk (holov. red.), Oleh Rarytskyi (vidp. red.) ta in.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Vyp. XV. S. 230-237 [in Ukrainian].
17. Rarytskyi, O. (2016). Partytury tekstu i dukhu (Khudozho-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv) [Scores of text and spirit (Art and documentary prose Ukrainian sixties)] : monohrafiia. Kyiv : Smoloskyp. 488 s. [in Ukrainian].
18. Salyha, T. (2016). Shliub iz polynom (Slovo u 75-tu richnytsiu vid dnia narodzhennia Iryny Kalynets) [Marriage with wormwood (Speech on the 75th anniversary of Iryna Kalynets's birth)]. *Ukrainske literaturoznavstvo*. Vyp. 81. S. 250-253. [in Ukrainian].
19. Salyha, T. (2010). «Shchob ne nazvav nas nikhto prysheltsiamy na ridnii zemli...» [«So that no one calls us aliens in our native land»] *Den*. 08 hrudnia [in Ukrainian].
20. Smit, E. (1994). Natsionalna identychnist [National identity] / per. z anhl P. Tarashchuka. Kyiv: Osnovy. 224 s. [in Ukrainian].
21. Tymoshyk, M. Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohiienko) i ukrainske vidrodzhenia [Metropolitan Hilarion (Ivan Ohienko) and Ukrainian revival]. URL: <http://national.org.ua/library/ohijenko.html>. Data zvernennia: 01. 12. 2022 [in Ukrainian].
22. Tykholoz, B. Natsiosofia Ivana Franka yak «shkola politychnoho dumannia» [Ivan Franko's national philosophy as a «school of political thought»]. URL: <https://frankolive.wordpress.com/2017/08/26/націософія-івана-франка-як-школа-пол/>. Data zvernennia: 30. 11. 2022 [in Ukrainian].

23. Farion, I. (2016). Natsiietvirna funktsiia movy v retseptsii I. Franka ta I. Puliuiia [The nation-building function of language in the reception of I. Franko and I. Puliuii]. *Ivan Franko u tvorenni ukrainskoi natsionalnoi identychnosti: zbirnyk naukovykh prats*. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M.; Kyiv: NPU im. M.P. Drahomanova, IPIEND im. I.F. Kurasa. S. 87-95 [in Ukrainian].
24. Franko, I. Dvoiazychnist i dvolychnist [Bilingualism and duplicity]. URL: <https://xp4stm90bvzr.frontroute.org/s11/6/9/1/1/0/69110.pdf>. Data zvernennia: 30.10.2022 [in Ukrainian].
25. Franko, I. (2010). Dodatkovy tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh [Additional volumes to the collection of works in 50 volumes]. Kyiv: Naukova dumka. T. 54. S. 693-711 [in Ukrainian].
26. Franko, I. (1986). Literaturna mova i dialekty [Literary language and dialects]. *Zibr. tvoriv: u 50 t.* Kyiv. T. 37. S. 205-210. [in Ukrainian].
27. Franko, I. (1986). Odvertiy lyst do halytskoi ukrainskoi molodezhi [A frank letter to Galician Ukrainian youth]. *Zibr. tvoriv: u 50-ty t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 45. S. 401-409 [in Ukrainian].
28. Franko, I. (1986). Poza mezhamy mozhyvoho [Beyond the limits of possible]. *Zibr. tvoriv: u 50-ty t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 45. S. 276-285 [in Ukrainian].

Halyna Raibedyuk

NATION-BUILDING DISCOURSE IN JOURNALISM OF IRYNA KALYNETS: THE PERMANENCE OF TRADITION

The article makes an approach to understanding Iryna Kalynets' journalism as an organic sphere of revealing her socio-political, intellectual and creative energy. The body of significant texts (articles, speeches, interviews) of the dissident writer involved in the interpretation is analysed through the prism of nation-building issues and its projection in the present. The crystallization of the presented national identity theory and author's ideological position is considered in the nation-building strategies context of the prominent thinkers-predecessors of Ivan Franko and Ivan Ohienko. The quintessence of his work is manifested in the following ideological and thematic dominants: Ukraine's sovereignty priority, national existence completeness, nation-building and state-building functions of language and culture, intelligentsia role in people's spiritual progress. The imperative warning against national assimilation by Russian chauvinism in its most diverse manifestations claims a special status in journalism of Iryna Kalynets. The author's proposed program principles of the struggle for national-state self-determination of Ukrainian people, nationally specific program of improving the nation and spiritual renewal of socio-political life of Ukraine in gained independence realities draw attention. Ideological constructions and reasoned expositions of nation-building issues in her journalism function in the permanent tradition direction of political satire (expressive tendency, polemical sharpness, rich informative resource, variety of stylistic language means, emphasized pathos, bright expressive imagery). The article notes the emotional and revelatory pathos, patriotic fervour, political foresight and relevance for today of Iryna Kalynets's journalistic work, substantiates the need for its further professional analytical understanding.

Key words: journalistic text, article, national identity, nation-building strategy, imperative, intentionality, language, culture, statehood.

Отримано: 25.10.2022 р.

ПЕДАГОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ

УДК 811.161.2' 373.45

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.146-154

Наталія Гудима

ORCID 0000-0002-6192-3779

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Наталія Мелексєцева

ORCID 0000-0003-0330-2920

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Ольга Ковальчук

ORCID 0000-0003-3100-2538

кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОМОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ У СВІТЛІ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті автори окреслили і проаналізували низку чинників розвитку національномовного виховання молодших школярів на сучасному етапі, а також простежили, як їх трактує видатний український мислитель, визначний культурний, церковний і науковий діяч, учений-славіст, історик, педагог Іван Огієнко.

Ключові слова: національномовна особистість, Іван Огієнко, Нова українська школа, рідна мова, природа рідного краю, історія, звичаї, обряди, народний календар, мистецтво, українська народна пісня, фольклор, побут.

Постановка проблеми. В умовах сучасного українського суспільства перед учителем загалом та вчителем початкової школи зокрема постає проблема успадкування духовних надбань народу і використання їх у процесі становлення національномовної особистості молодшого школяра. У зв'язку з цим актуальною вбачаємо спадщину учених минулих років і сьогодення. У світлі вимог розвитку сучасної початкової школи на часі є питання про вивчення наукової спадщини українських учених. Серед вагомих і яскравих непересічних постатей в українській культурі та педагогіці особливе місце належить Івану Огієнку, визначному діячеві науки й освіти.

Досить часто, з'ясовуючи актуальність тієї чи тієї освітньої проблеми, ми звертаємося до досліджень зарубіжних учених, безпідставно забуваючи про величезну вітчизняну наукову скарбницю. Доречно окреслити і проаналізувати низку чинників розвитку національномовного виховання молодших школярів на сучасному етапі і простежити, як їх трактує видатний український мислитель Іван Огієнко на початку ХХ століття.

Педагогічну спадщину Івана Огієнка розглядали і вивчали такі сучасні вчені, як Л. Березівська, Н. Дічек, В. Ляхоцький, А. Марушкевич, М. Тимошук, З. Тіменик, В. Пащенко й ін. Науковці наголошували на актуальності, доцільності та своєчасності багатьох думок І. Огієнка щодо становлення національномовної особистості молодшого школяра. Дослідженню лінгводидактичних ідей Івана Огієнка в контексті мовної початкової освіти присвячено праці Л. Варзацької, М. Вашуленка, П. Кононенка, Л. Паламар, О. Хоршківської та інших учених і методистів. Зважаючи на сьогоденнішу освітню ситуацію в Україні, досвід навчання та виховання учнів початкових класів Івана Огієнка вважаємо цінним для підготовки учителя початкових класів уміння сформулювати національномовну особистість молодшого школяра Нової української школи, що й зумовило актуальність наукової розвідки.

Мета дослідження – розглянути питання використання науково-педагогічної спадщини визначного культурного, церковного й наукового діяча, ученого-славіста, історика, педагога Івана Огієнка в процесі становлення та формування національномовної особистості молодшого школяра Нової української школи.

Виклад основного матеріалу. Важливим напрямом національномовного виховання молодших школярів у Новій українській школі є залучення учнів початкових класів до витоків народної педагогіки. Адже народ завжди турбувався про те, щоб дитина зростала здоровою фізично, засвоювала морально-етичні закони, ставала духовно багатою, оволодівала народною культурою, зростаючи щирими патріотами своєї держави. Правильно організований процес виховання засобами народної педагогіки формує повноцінну цілісну особистість, індивідуальність, яка високо цінує свою громадянську, національну та особистісну гідність, совість і честь [1, с.330].

Іван Іванович Огієнко окреслив чинники національномовного виховання підростаючого покоління: прищеплювати любов до свого народу, народної творчості, рідної мови. «В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу» [7, с.34]. Заслуга Івана Огієнка полягає і в тому, що він розкрив основні засоби здійс-

снення національного виховання підростаючого покоління. За твердженням педагога, «мова нерозривно пов'язана з народом та його історією, і коли ми мусимо любити свій народ, то тим самим мусимо любити і берегти й свою рідну мову, бо без мови народ не може існувати» [7, с.44]. Спираючись на власний досвід, Іван Огієнко доводить, що «безмовний народ – не народ». Спілкування з дітьми своєю мовою призводить до підвищення свідомості, формує гідність, високі моральні якості. «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу, бо рідна мова – то основа нашої історії, як душа цього народу» [8, с.56]. На думку Івана Огієнка, мова – це найкращий вихователь, бо завдяки їй формуються основи духовного світу дитини, тільки вона (мова) може забезпечити повноцінне життя особистості.

Важливим аспектом національно-патріотичного виховання у Новій українській школі є повага та любов до державної мови. На уроках мовно-літературної освітньої галузі вчитель звертає увагу учнів на багатство і милозвучність української мови, захоплює дітей її красою, пробуджує любов до рідного слова, прагнення вивчати українську мову, пояснює значення української мови для становлення незалежної самостійної держави України, роль української мови як державної [2, с.550].

Пріоритетну роль у формуванні особистості Іван Огієнко відводить родині, яка є, на його думку, джерелом національного духу, високої свідомості й моралі, адже «Чого батько і мати навчать у родині, з тим і в світ піде дитина» [11]. Дослідниця просвітницької та педагогічної діяльності Івана Огієнка А. Марушкевич зазначає, що основними засобами родинного виховання мислитель вважав мову, материнський і батьківський вплив, рідномовне оточення, етнічне середовище [5, с.39]. Окрім того, учений підтримував думку про виховання в дітей поваги до моральних законів свого народу, яка виробляється в родині, насамперед, прикладом батьків, старших братів і сестер, інших осіб. Батько і мати повинні докласти зусиль для забезпечення дитині рідномовного оточення, щоб не сталося пізніше відокремлення її від української нації. Відчуження від своєї нації Іван Огієнко розглядав як скривдження людини на все життя, забуття нею духовних заповітів предків. Батьки, як перші педагоги, покликані створити умови для повноцінного фізичного та психічного становлення особистості, сформувати активне, зацікавлене ставлення до навколишнього світу. Сім'я несе повну відповідальність за розвиток, виховання і навчання своїх дітей. Ніяким соціальним інститутом не можна замінити рідне родинне оточення, яке забезпечує входження дитини у великий життєвий світ. Саме в сім'ї малюк здобуває початкові знання, вміння та навички, засвоює норми і правила поведінки, здобуває певний соціальний досвід.

Особливу увагу як засобу виховання, вважав Іван Іванович Огієнко, потрібно приділяти рідній природі. Вчений уважав, що «пишна природа чарівного краю нашого сама нахилиє своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві» [4, с.3]. Природа рідного краю є основою матеріальної і духовної культури народу. Природні чинники, що зумовили національні особливості українців, формують у дітей чуття єдності, гармонії людини й природи. Дитяче чутливе сприймання природи як живого організму,

зустріч її з таємницями, прагнення досягнути їх, породжує любов до природи, екологічне світобачення.

На думку Івана Огієнка, важливе місце в системі національно-мовного виховання займає історія, тобто реальні події, факти про виникнення, становлення і розвиток свого рідного народу і нації. Він вважав, що знання з історії свого краю містять високий виховний потенціал і сприяють формуванню національного світогляду, свідомості, самосвідомості й духовності [7, с.35]. Погляди Івана Огієнка на роль історичних фактів у виховній роботі простежують у низці його працях. Педагог-мислитель застерігав від «перекручування» історичних фактів і подій. Він наголошував на тому, що кожен вихованець повинен знати з дитинства, шляхом навчання, що український народ «має свою довгу історію» [8, с.56]. Рідна історія дає знання про виникнення, становлення й розвиток свого народу. У дітей пробуджують розуміння історії та інтерес до неї, духовність, історичну пам'ять, усвідомлення себе як частини народу. У доступній формі дітей знайомлять із сучасними соціальними процесами національно-мовного відродження.

У сучасному світі відродження національно-мовної початкової освіти неможливе без формування національної самосвідомості, любові до рідної землі, свого народу, виховання духовної культури особистості, патріотизму, моральності, толерантності, за допомогою колективних справ, участі у заходах, зорієнтованих на патріотичне виховання, відродження культури, традицій. Сучасну освіту важливо підпорядковувати системі національних інтересів, цінностям духовного скарбу українського народу – національним звичаям і традиціям [6].

Упродовж багатьох віків український народ створив традиції, які тільки притаманні українському народу. Джерелом українських традицій є народна педагогіка, яку не випадково називають усною традиційною фольклорною материнською школою, яка покликана формувати духовні цінності у людини.

Педагогічна сутність національно-культурних традицій полягає у відтворенні в наступних поколіннях того кращого, що вироблено українським народом упродовж усієї історії свого існування. Отже, виховання учнів початкових класів на національно-культурних традиціях українського народу забезпечує їх залучення до високих духовних і матеріальних надбань свого народу, засвоєння і примноження кращих звичаїв, моральних норм, естетичних цінностей та інших елементів культурної спадщини, кращих психічних якостей українського народу, специфіки його емоційної та інтелектуальної сфери, що зберігаються нацією, розвиваються і передаються впродовж століть [2, с.547].

Найбільш ефективним чинником виховання поваги і любові до Батьківщини є національно-культурні традиції українського народу. Прийдешній день України повністю залежить від того, як ми сьогодні сформуємо у молоді громадянську позицію, почуття патріотизму, єдності її з рідним народом [12, с.45].

Тому, виховуючи на традиціях, прагнемо сформувати у молодого покоління вірність ідеалам побудови в Україні демократичної, правової держави, горде почуття належності до українського народу, стимулювати національне пробудження, відродити громадянське сумління і національний зв'язок.

У Новій українській школі простежуємо глибинний зв'язок національного з духовністю особистості, інтелектуальною зрілістю і кра-

сою. У цьому полягає мета виховання молодших школярів на мовних і національно-культурних традиціях українського народу [3].

Традиції – це самобутнє культурно-історичне явище. Вони складають ту основу, на якій базується єдність усіх поколінь українського народу, і навіть більше – єдність усіх етносів, що населяють Україну. Традиції забезпечують формування вірності Батьківщині і національним цінностям, а через них – і вічним загальнолюдським цінностям. Отже, національно-культурні традиції нашого народу – це вклад української нації в загальнолюдську скарбницю духовності, в світову культуру.

Виховувати національно свідомих громадян України слід розпочинати з молодшого шкільного віку (від 6 до 10 років), оскільки це віковий етап, на якому закладаються і культивуються основи багатьох психічних якостей особистості, її ціннісні орієнтації. Адже саме в молодшому шкільному віці починає складатися самооцінка дитини, яка опосередковує її ставлення до себе, інтегрує досвід її діяльності та спілкування з іншими людьми. Оскільки у цьому віці дитина починає усвідомлювати себе як представника певної нації, цей період є сензитивним для формування національної та мовної свідомості молодших школярів.

Іван Огієнко великого значення надавав ознайомленню дітей із національними звичаями та обрядами. Учений доводив необхідність формування в підростаючого покоління поваги до звичаїв свого народу. Звичаї він поділяв на родинні (домашні), релігійні, загальнонародні. Іван Огієнко орієнтував на прилучення молоді до дотримання обрядів свого народу, оскільки вони поєднують у собі багато естетичного, морального, етичного, історичного і філософського. Звичаї та обряди об'єднують минуле і сучасне, свідчать про наявність етнічної спільності людей, тому що «у який бік не поглянемо, скрізь бачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український» [13, с.14]. Підтвердження цих думок знаходимо відображення і в освітнього процесі Нової української школи. Жодна родина, жодний заклад освіти не має обходитися без використання народних традицій, звичаїв та обрядів. Це той фундамент виховання, що переходить і передається з покоління в покоління. На основі народних традицій у дітей формуються норми й правила моральної поведінки, світосприймання. Традиції – це живий пізнавальний, емоційний, зрозумілий зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім народу. Залучаючись до традицій, наслідуючи їх, діти вбирають їх пізнавальний, психологічний, моральний, естетичний зміст.

Іван Огієнко наголошував на великому виховному змісті народного календаря – системи історично обумовлених дат, свят, подій, традицій, звичаїв та обрядів, які в певній послідовності відзначає весь народ упродовж року. Педагоги повинні зосередити свої зусилля на вивченні дитими народного календаря, розумінні його виховного значення, духовного потенціалу і змісту. Свята, фольклорно-календарні традиції, звичаї українців вказують на їхній високий культурний рівень, ступінь талановитості, глибокий гуманістичний потенціал. «Народний календар прилучає дітей до живої енциклопедії побуту й дозвілля народу. У могутньому гармонійному комплексі емоційно-естетичних засобів виховання дитина формується як представник певного етносу. У дитячому садку та початковій школі на-

родний календар є природовідповідною програмою національного виховання. Традиції і обряди притаманні кожному святу, пов'язані з природою рідного краю, природою самої людини, трудовою діяльністю народу в різні пори року. Вони поглиблюють емоційні зв'язки дитини з життям, працею, красою рідного народу» [13, с.15]. У процесі підготовки до свят, календарних дійств та під час проведення їх у дітей пробуджуються, поглиблюються і закріплюються найкращі якості особистості: творче ставлення до дійсності, кмітливість, працьовитість, ініціативність, діловитість, підприємливість, а головне – любов до рідного народу, до Батьківщини.

Не менш важливу цінність має і народне мистецтво. Українці, вважав учений, мають багатющу спадщину національного мистецтва. На його думку, «виховання засобами народного мистецтва – «глибоко змістовне», «пристойне» [7, с.78]. Мистецтво, сконцентроване в естетичній формі, матеріалізує національний дух народу в проявах його творчості. Твори українських скульпторів, художників, народних митців яскраво відбивають риси національного характеру і відображають життєвий уклад, історію й культуру народу України. Народне мистецтво в його різноманітних видах і жанрах формує в дітей естетичні смаки, відчуття багатства, краси національного духу. Народна творчість виявляє у дітей потяг до прекрасного, породжує бажання розвивати традиційні форми мистецтва. Мистецькими традиціями мають бути просякнуті всі сфери життя дітей [10, с.56].

Виховання різнобічно та гармонійно розвинутої особистості молодшого школяра в умовах Нової української школи є одним із найважливіших завдань на сучасному етапі розвитку суспільства, у якому збагачення духовного світу дитини передбачає формування творчого потенціалу та внутрішньої культури, забезпечення духовної єдності поколінь. Виховання маленьких громадян повинно бути спрямовано насамперед на розвиток їхніх гуманістичних почуттів, формування національних і загальнолюдських цінностей. Тому відродження народної пісенної культури набуває великого значення у справі виховання учнів Нової української школи [6].

Особливого значення Іван Огієнко надавав вихованню пісненою молодших школярів. На думку мислителя, «пісню утворив наш народ такою, як ніхто з інших народів... Наші пісні – це тихий рай. Це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними» [5, с.39]. Вони впливають на формування гордості за свій народ, його минуле, спонукають дітей прилучатися до цього виду народної творчості. Засвоєння національної музичної культури дітьми зумовлене національним музичним генотипом. Це вироблена поколіннями сукупність музичних структур і засобів, які передаються, закріплюються спадково і забезпечують природне органічне сприймання та переживання. Органічність сприймання і переживання фольклорного музичного мистецтва зумовлюються вродженою готовністю дитини до сприймання інтонаційного багатства рідної національної музики й мови, особливостей їх ритмічного інтонування тощо.

Сьогодні українська народна пісня є одним із найефективніших засобів педагогічного впливу на національномовну особистість молодшого школяра. Це унікальне джерело збагачення сучасної педагогіки як у теорії, так і в практиці освітнього процесу. Народно-пісенне мистецтво має потужний ви-

ховний потенціал, що робить його дієвим засобом становлення, формування та розвитку високоморальної, естетично спрямованої особистості молодшого школяра, засобом гуманістичного виховання у Новій українській школі [3].

Незважаючи на загальне визнання народної пісні як одного з ефективних засобів виховання молодших школярів, її використання в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти України є не досить ефективним, зокрема на уроках інтегрованого курсу «Мистецтво».

У час російської агресії подолання національного нігілізму щодо народної пісні передбачає виховання дітей молодшого шкільного віку у дусі патріотизму, поваги до культурної спадщини української нації. Для цього, на нашу думку, потрібно збагачувати форми виховної роботи у сучасній початковій школі шляхом упровадження ігор на музично-фольклорній основі, інсценівок дитячих народних пісень, обрядів, фольклорних свят, конкурсів, вікторин, концертів, народно-пісенних проєктів [10, с.67].

До цінних джерел національного виховання вчений відносив фольклор – «найкращий здобуток старовини, що має вплив на стару й нову українську літературу» [9, с.130]. Виховання засобами фольклору впливає на розвиток емоційної сфери дитини, сприяє формуванню глибоких духовних почуттів підростаючої особистості, «допомагає відтворити картину світу в традиційних для народного світогляду формах: казках, прислів'ях, приказках, забавлянках, колісанках, мирилках, потішках тощо» [8, с.56].

Іван Огієнко наголошував також і на виховному значенні рідного побуту. На його думку, діти повинні знати глибокий смисл і значення оформлення житла в національному дусі, елементи національного одягу тощо. «Ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки криють своєю й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулись по скринях, мисниках, річах свіцьких...» [4, с.5]. З дитинства в малюках формується «доречне й естетичне» використання елементів українського національного побуту, «розуміння їх краси й моралі», тобто відчуття своєї етнічної належності, ставлення до свого народу.

Висновки. Отже, засоби, запропоновані видатним українським мислителем Іваном Івановичем Огієнком, – рідна мова, природа рідного краю, історія, звичаї, обряди, народний календар, мистецтво, українська народна пісня, фольклор та побут, – мають місце і в сучасній концепції «Нова українська школа», що формують національномовну особистість молодшого школяра. Перспективною для подальшого дослідження праць Івана Огієнка та напрацювань у сучасній галузі початкової освіти є питання реалізації національно-патріотичного виховання молодших школярів в умовах сьогодення.

Список використаних джерел і літератури:

1. Коваль Т. Психолого-педагогічні особливості використання музичного фольклору в навчально-виховній роботі з молодшими школярами. *Молодий вчений: науковий журнал*. Херсон, 2017. №11 (51). С. 329-334.
2. Коваль Т.В. Українські народні традиції та звичаї як засіб національного виховання молодших школярів в умовах НУШ. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2022. № 2 (2). С. 546-554.
3. Концепція Нової української школи. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf>. Назва з екрану. Дата звернення: 16.11.2022

4. Лютко О. Формування аксіосфери школяра в контексті пріоритетів національного виховання. *Виховна робота в школі*. 2015. № 1. С. 2-11.
5. Мішедченко В. Народна пісня – шлях до виховання духовності молодшого школяра. *Початкова школа*. 2012. № 2. С. 39.
6. Нова українська школа: poradnyk dlia vchytelia / za zag. red. N.M. Bibik. Kyiv: Litera LTD, 2018. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/Novyny/2018/12/12/11/20-11-2018rekviz.pdf>. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 06.12.2022
7. Огієнко І. Рятуння України / упоряд., авт. передм. та комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
8. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис дlia вчителів, робітників пера, духовенства, учнів і широкого громадянства. Київ: АТ «Обереги», 1994. 72 с.
9. Отич О. Виховання як духовне преображення особистості. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 8. С. 125-135.
10. Отич О. Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: теоретичний і методичний аспекти: монографія / за ред. І. Зязюна. Чернівці: Зелена Буковина, 2007. 752 с.
11. Семєній Н.О. Актуальні проблеми сімейної педагогіки в контексті Нової української школи. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40334/1/Semenii_N_AKPSP.pdf. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 26.12.2022
12. Сухомлинський В.О. У діалозі з сучасністю: збірник наукових праць / за ред. О. Антонової, В. Павленко. Житомир: ФОП Левковець Н.М., 2017. 252 с.
13. Шинкаренко Л. Традиційні обряди як важливий фактор естетичного виховання. *Рідна школа*. 2000. № 3. С. 13-15.

References:

1. Koval, T. (2017). Psykholoho-pedahohichni osoblyvosti vykorystannia muzychnoho folkloru v navchalno-vykhovnii roboti z molodshymy shkoliaramy. *Molodyi vchenyi: naukovyi zhurnal*. № 11 (51). Kherson. S. 329-334. [in Ukrainian].
2. Koval, T.V. (2022). Ukrainski narodni tradytsii ta zvychai yak zasib natsionalnoho vykhovannia molodshykh shkoliariv v umovakh NUSH. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi*. № 2 (2). S. 546-554. [in Ukrainian].
3. Kontseptsiiia Novoi ukrainsoi shkoly. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf>. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 16.11.2022[in Ukrainian].
4. Liutko, O. (2015). Formuvannia aksiosfery shkoliara v konteksti priorytetiv natsionalnoho vykhovannia. *Vykhovna robota v shkoli*. № 1. S. 2-11. [in Ukrainian].
5. Mishedchenko, V. (2012). Narodna pisnia – shliakh do vykhovannia dukhovnosti molodshoho shkoliara. *Pochatkova shkola*. № 2. S. 39. [in Ukrainian].
6. Nova ukrainska shkola: poradnyk dlia vchytelia / za zah. red. N.M. Bibik. Kyiv: Litera LTD, 2018. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/Novyny/2018/12/12/11/20-11-2018rekviz.pdf>. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 06.12.2022
7. Ohienko, I. (2005). Riaturannia Ukrainy / uporiad., avt. peredm. ta koment. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka. 464 s. [in Ukrainian].
8. Ohienko, I. (1994). Nauka pro ridnomovni oboviazky: ridnomovnyi katekhyzys dlia vchyteliv, robotnykiv pera, dukhovenstva, uchniv i shyrokooho hromadianstva. Kyiv: AT «Oberehy». 72 s. [in Ukrainian].

9. Otych, O. (2019). Vykhovannia yak dukhovne preobrazhennia osobystosti. *Visnyk pisladyplomnoi osvity. Seriia «Pedahohichni nauky»*. Vyp. 8. S. 125-135. [in Ukrainian].
10. Otych, O. (2007). Mystetstvo u systemi rozvytku tvorchoi indyvidualnosti maibutnoho pedahoha profesiinoho navchannia: teoretychnyi i metodychnyi aspekty: monohrafiia / za red. I. Ziaziuna. Chernivtsi: Zelena Bukovyna. 752 s. [in Ukrainian].
11. Semenii, N.O. Aktualni problemy simeinoi pedahohiky v konteksti Novoi ukrainskoi shkoly. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40334/1/Semenii_N_AKPSF.pdf. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 26.12.2022 [in Ukrainian].
12. Sukhomlynskyi, V. (2017). O. u dialozi z suchasnistiu : zbirnyk naukovykh prats / za red. O. Antonovoi, V. Pavlenko. Zhytomyr: FOP Levkovets N.M. 252 s. [in Ukrainian].
13. Shynkarenko, L. (2000). Tradytsiini obriady yak vazhlyvyi faktor estetychnoho vykhovannia. *Ridna shkola*. № 3. S. 13-15. [in Ukrainian].

Nataliia Hudyma, Nataliia Mieliekiestseva, Olha Kovalchuk

FORMATION OF THE NATIONAL AND LANGUAGE PERSONALITY OF THE JUNIOR PUPIL OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL ACCORDING TO IVAN OHIIENKO'S IDEAS

In the conditions of modern Ukrainian society, the primary school teacher faces the problem of acquiring the spiritual heritage of his nation and using it in the process of formation of junior pupils' national-language personality. In this regard, the question of learning the scientific heritage of Ukrainian scientists of the past and present is of great importance, especially in the process of New Ukrainian school development.

Among the important and bright outstanding figures in Ukrainian culture and pedagogy, Ivan Ohienko, known as a prominent figure in science and education, takes a special place. His scientific works contain a number of recommendations and advice on the content, forms, methods and means of education, the use of which will contribute to the improvement of the primary education system. According to Ivan Ohienko's ideas, the tasks of primary education are realized first of all through learning and understanding of the native language, history and national traditions.

I. Ohienko believed that only a competent teacher, aimed at self-improvement, can properly ensure the intellectual and spiritual development of the young generation. The teacher occupies a central place in the pedagogical process in the case of the pupil's positive attitude to him, and affects the child's consciousness, subconscious and feelings.

Modern teacher has to rethink his own position in the educational process, update his professional thinking, focus on self-education and systematic analysis of his own teaching activities, tracking the effectiveness of their work through a monitoring system. The new teacher should teach children activity, teamwork skills, when they can complement each other, stimulate their self-development and self-improvement.

Key words: language, culture, competencies, family, history, habits, formation, junior pupils, teacher, New Ukrainian school.

Отримано: 25.10.2022 р.

УДК 82:316.7(045)

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.155-163

Любов Расевич

ORCID 0000-0001-9540-9041

кандидат філологічних наук, старший викладач

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ КЛЮЧІ: ВІТАЇЗМ НАЦІЇ, ВІДОБРАЖЕНІЙ У МИСТЕЦТВІ (на основі неможовознавчих праць Івана Огієнка)

Вивчення української літератури як різновиду мистецтва, а отже, у багатій палітрі національної та світової культурної спадщини, відповідає тенденціям літературної та культурної освіти. Ключовою є заувага авторів Концепції НУШ, що обізнаність та самовираження у сфері культури базується на глибокому розумінні власної національної ідентичності. Усе це вмотивовує коректність комплексного наукового вектору поточного дослідження, джерельною основою якого є неможовознавчі праці Івана Огієнка (з акцентом на книзі «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу», 1918 рік).

Ключові слова: методика навчання української літератури, Іван Огієнко, культурологічна компетентність, вітаїзм, міжпредметні зв'язки, українська культура, національна ідентичність, національна свідомість.

Постановка проблеми. Підхід до вивчення літератури як різновиду мистецтва, тобто в контексті цілісного культурного процесу, відображеного на рівні діахронії та синхронії, є вимогою 21-го століття, для якого інтеграційні процеси в освіті на часі. Цим забезпечується цілісне, діалектичне розуміння світу як взаємно пов'язаної онтологічної сутності. Іван Огієнко, якого за правом вважають видатним політичним, громадським і церковним діячем, мовознавцем, лексикографом, істориком церкви й педагогом, не так часто у своїх працях торкався питань суто методики вивчення української літератури. Утім, його неможовознавчі праці дають деяке цілісне уявлення про те, які функції виконує художнє слово у вихованні нових поколінь. Власне, і літературознавство як наука окремішньо майже не було предметом дослідницької уваги Івана Огієнка, однак його культурологічні праці неминуче звертаються до творів літератури як важливих артефактів культури українського народу.

За кордоном практика вивчення літератури цілісно з іншими культурними нішами та в руслі культурологічної методології є звичною (у межах дисципліни *Literary and Cultural Studies*). На думку науковців, це дає змогу простежити, як мова за посередництвом художніх текстів організовує та уможливує різні способи пізнання та існування [11; 15]. До того ж Е. Істгоуп обстоює думку, що з появою постструктуралізму та «смертю літератури» опозиція між високою та популярною культурою стала неспроможною, перетворивши класичну літературознавчу сферу дослідження на культурологічну [11]. Культурологія в новітню епоху, отже, може запропо-

нувати сучасну, децентралізовану парадигму для спільного вивчення канонічних і популярних текстів [5; 8; 11]. Такий потенціал вивчення літератури в культурологічній парадигмі є додатковою перевагою, особливо актуальною в період постмодерної епохи. Емпіричні дослідження підтверджують ефективність інтегрованого підходу до вивчення предметів, які сукупно мають потенціал взаємного підсилення: мови, літератури та культурології [14, с.789]. Це дієве методологічне рішення, що відповідає ситуації в сучасному глобалізованому міжкультурному світі. В інтегрованому навчальному плані з літератури культурологічні дані найчастіше описуються поверхово, зосереджуючись, наприклад, на цінностях і переконаннях, правилах поведінки, концептуальних категоріях або основних соціополітичних маркерах [14]. Утім, у разі з українським соціоісторичним контекстом вивчення літератури в загальнокультурному контексті – це ще й маніфест життєствердності української нації, інструмент позбавлення від аберацій комплексу меншвартості, накладеного століттями бездержавності. Тому для історії української літератури важливий діахронний виклад матеріалу в загальній культурологічній парадигмі епох.

Саме ця думка є ключовою у культурологічних працях І. Огієнка, зокрема в монографії «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» [6], що видана 1918 року (у версії передруку – 1991 року) на основі курсу лекцій автора «Українська культура», які він читав у новоствореному 1918 року Кам'янець-Подільському державного українському університеті.

Цілісне вивчення культури в сучасному контексті та літератури в контексті культури – це процес естетичного збагачення, набуття літературних і культурологічних компетенцій, розвиток комунікативних навичок, отримання культурно-специфічних і загальнокультурних знань, навичок і установок, найбільш необхідних для ефективного спілкування та взаємодії з людьми в межах національної та інших культур. Для українського педагогічного горизонту це інструмент національного пробудження й самоствердження особистості як представника нації з багатою й цілісною культурою, сформованою в кризових умовах поневолення, однак дорослою до рівня світових. Вивчення літератури й культури у синергії збагачує здобувачів освіти когнітивно, поведінково та емоційно [14, с.789].

Універсальні цільові вектори сумісного навчання в триаді «мова-література-культура» такі:

- 1) пізнання особистістю себе як культурної істоти;
- 2) вивчення культури та її впливу на людське спілкування, поведінку та ідентичність;
- 3) вивчення універсальних міжкультурних феноменів;
- 4) культурна адаптація;
- 5) вивчення певної національної культури, включно з її мовою та літературою;
- 6) навчання з проєкцією на безперервну освіту: набуття умінь самостійно керувати своїм культурно таргетованим збагаченням поза офіційними освітніми інституціями [13, с.259-277].

Отож, апелюючи до культурологічного контексту вивчення літератури, ми виступаємо за те, аби вивчати літературу не відособлено, а сукуп-

но з усіма культурними виявами епохи й у таких спосіб виховувати не тільки літературно компетентну особистість, але й культурологічно компетентну [2, с.517-521; 7; 12, с.733-750; 16, с.286-302]. Окрім того, як уже було побіжно сказано вище, пізнання культури свого народу є вагомим інструментом національного виховання особистості, пробудження національної свідомості та потенціалу національної самоідентифікації через культурний код своєї нації. А оскільки початок 20-го століття, на який припав час активної наукової та громадсько-просвітницької діяльності Івана Огієнка, є ще й часом самоствердження української нації в короткий, проте плідний період існування незалежної Української Держави (Українська Народна Республіка, 1917-1921 рр.), то це період утвердження буттєвої спроможності всієї української нації – у руслі світоглядних домінант філософії вітаїзму. Як слушно зауважує Л. Назар, у межах української культури перших десятиліть 20-го століття естетика вітаїзму стверджувала життєвість нації, незнищенність українського народу. Дослідниця радить інтерпретувати вітаїзм не у вузькому значенні конкретного естетично-мистецького напрямку, а в значно ширшому історично-культурному дискурсі [4, с.152-170].

Такий ракурс дає змогу кваліфікувати культурологічні праці Івана Огієнка в таких детермінантах:

- 1) як площину втілення вітаїстичності світогляду науковця;
- 2) як інструмент демонстрації життєствердності української нації;
- 3) як методологічну апеляцію до цілісного культурологічного вивчення української літератури й трансляцію за допомогою цього ідей національно-культурної самобутності й самодостатності українського народу.

Мета дослідження – вивчення української літератури в культурологічному ключі, зокрема дослідження концепту вітаїстичності української нації, що відображена в мистецтві загалом та окремо в мистецтві словесному. Завданням дослідження є розкрити зазначені концепти через аналіз немовознавчих праць Івана Огієнка (з акцентом на праці «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу»), який розглядав літературу в парадигмі культурної спадщини нації, а культуру розглядав як доказ повноти буття українців як нації навіть в умовах бездержавності.

Виклад основного матеріалу. Окреслюючи ідею вивчення літератури в широкому культурному контексті, особливо відповідно до того, як літературу розглядає Іван Огієнко в немовознавчих працях, ми апелюємо до феномену вітаїзму, який був виразним естетично-художнім явищем української літератури 20-х років ХХ століття [1, с.5-14]. Власне, корінням вітаїзму сягає в загальноєвропейську культурно-філософську традицію. Так, французький філософ Герні Бергсон (1874-1948) позиціонував концепт *ap ́lan vital* як життєву силу чи імпульс життя [9]. Дозрівання концепції «романтики вітаїзму» корелює з біологічною течією віталізму, представники якої вбачали в організмах особливу нематеріальну надприродну потугу, силу, що є визначальною специфікою живого світу і стверджує його якісну відмінність від неживого. У руслі перцепції романтики вітаїзму як форми національного самопізнання й життєвого оптимізму (отже, нація – це теж живий організм, який вирізняється специфікою буття) цей концепт виражає могутнє прагнення нації до самоствердження [1, с.5-14].

3. Савченко у дисертації 1999 року розглядає романтику вітаїзму як активний романтизм в українській прозі першої половини ХХ століття (з акцентом на творчість М. Хвильового, Ю. Яновського та І. Багряного) [1, с.5]. Дослідниця Л. Кавун трактує «романтику вітаїзму» як нову художню систему – світоглядно-стильову модель, відповідну станом визрівання нової гармонії в надрах «хаосу» зруйнованих шляхів культурної самоорганізації [1, с.10]. Л. Назар вважає вітаїзм одним із вимірів національного модернізму першої половини ХХ століття, котра «відповідала тогочасним естетичним запитам розбудови нової української культури» [4, с.152]. Ю. Лавріненко говорить про вітаїзм як «питомо національний змаг одушевленості та віри в життя – вияв енергії національного самоутвердження» [3, с.931-967]. Віталізму як плюралістичній-філософській системі якраз була притаманна інтеграція як організувально-смысловая сила: через поєднання різних мисленневих сфер – релігії, науки, мистецтва, повсякденного життя тощо у своєрідну синергетичну систему, що значною мірою відповідає синкретизму художнього мислення «ваплітян» [1, с.10]. Однак ми наполягаємо на тому, що цей вітаїстичний синкретизм вийшов за межі суто художньої літературної парадигми (до речі, про очевидну проскіцію вітаїзму на інші види мистецтва говорить Л. Назар, зокрема, простежує, як націєтворча ідея «збирає і поглинає всі життєві процеси» композитора Василя Барвінського, виявляючи глибокі ментальні корені, які дослідниця розцінює водночас як основу вітаїзму, – сердечну одухотвореність життям) [4, с.152]. Ми вбачаємо вихід вітаїзму на ще ширші, ніж знано мистецькі, магістралі духовних і розумових потуг. Зокрема, вважаємо вітаїзм ідейною рушійною силою в науковій творчості Івана Огієнка, де вітаїстичність простежується як спосіб національно зосередженого світовідчуття, у якому ідея цілісності й життєспроможності української нації доводиться через синкретизм культури, науки, релігії, педагогіки тощо.

У вступній статті до посібника автор ставить собі за завдання не просто з культурологічного погляду окреслити основні віхи та напрями культурного буття українців, але самоствердити через історико-культурологічний наратив повноцінність українців як нації, дати відповідь на питання *«Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя?»* [6, с.3]. Іван Огієнко вважає це питанням принципової ваги *«тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, коли питання про нашу автономію поставлено руба, коли це питання набуло собі такої гострої форми, як раз дочасно буде спинитись, озирнутися назад, кинути оком на тон довгий шлях, що його ми пережили»* [6, с.3]. Примітно, що перший розділ стосується української пісні. Як відомо, народні українські пісні вивчаються на уроках української літератури як один із жанрів фольклору – літератури колективного творення. Далі зупиняється на *«українських старих думах і козачих»* піснях, наголошуючи, що *«вони мають велику літературну вартість»* [6, с.9]. *«Найкращий здобуток старовини, думи мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще немалий вплив з ростом української національної свідомості»* [6, с.9], – цим самим автор не тільки доводить висловлену нами вище думку про вітаїстичне підґрунтя його науково-патріотичного світогляду, але й апе-

лює до тісного й зворотного зв'язку між пізнанням культури (зокрема літератури) і почуттями національної гідності.

Після того й надалі автор аналітико-оглядово говорить про різні царини української культури: музику, музичні інструменти та український орнамент, право («Український народ витворив і своє оригінальне право» [6, с.16]), церкви («Народ український утворив свою церкву, і вона в старі віки дуже одріжнялась од церкви московської» [6, с.17]), «юмор», «форми письмен», літературі тощо. Очевидно, що в сприйнятті автора це все творить неподільну життєствердну єдність. Впадає у вічі наскрізна риторика окремішності українського народу від московського, акцентування на першості й первинності українців щодо москвитів: «Любовні пісні рано появились в Україні, і їх скоро занесено й на північ. В рукописях XVIII віку знаходимо багато українських народніх пісень, перероблених на московський лад» [6, с.6]; «...по всій Росії за XVIII вік учителями по школах були майже самі українці» [6, с.89]. Такий контраст, створений на основі доказового наукового матеріалу, літописних свідчень, документальних розвідок тощо, був необхідним для потвердження ключової думки: «...народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою» [6, с.21].

У багатому й складно організованому калейдоскопі культурних царин література розглядається Іваном Огієнком як органічна й невід'ємна складова єдиного цілого – духового життя української нації. До того ж такий спосіб вивчення літератури – у широкому культурологічному ключі – дає найкращий потенціал для розвитку культурологічної компетенції здобувачів освіти. Як відомо, набуття культурологічних компетенцій вимагає системної, цілеспрямованої, спеціально організованої діяльності в освітньому процесі. Вивчення літератури на широкому культурному тлі дає змогу не тільки зміцнити знання з літератури, систематизувати їх, але й розвинути знання з культури свого народу, для чого в традиційних освітніх програмах є лише обмежені можливості, оскільки українська культура як обов'язкова окрема дисципліна не вивчається в школах. Як наслідок, сучасним учням бракує знань та свідомості щодо обшвиру та цінності культури українського народу. За цих умов свідомість особистості-громадянина на етапі становлення, досягнення зрілості легко маніпулювати, що й розвинулося в «ментальну хворобу національного масштабу» – комплекс «молодшого брата», меншовартості, другосортності, довголітньої запобіжливості перед культурою московського сусіда, а з набиранням обертів глобалізацією – і комплекс заперечення свого на користь звеличення всього західного. Підхід до вивчення літератури без належного культурологічного контексту створює сприятливі умови для інтеграції в модус національного виховання «технологій приниження», «колоніального дискурсу», «страждального модусу», «позичених дискурсів» та «комплексу нещасності», як це називає Оксана Забужко. Натомість спосіб вітаїстично наповненого викладання літератури за традиціями Івана Огієнка, тобто в масштабній культурологічній площині, взаємно збагачує як літературні компетенції, так і культурологічні, разом сприяючи позбавленню від національних комплексів (на ґрунті доказової наукової бази) та формуванню стійких національних ідентифікацій через культурні надбання нації та усвідомлення молодію особистістю себе як їх продовжувача.

Висновки. Отже, вивчення літератури в багатому контексті культурних явищ відповідає самій природі літератури як одного з жанрів мистецтва. Розгляд літературної спадщини в площині культурології дає змогу розгледіти те, як література корелює із віяннями епох, як відображає чи сама впливає на формування світоглядних домінант. Саме така позиція простежується в неможовнавчих працях Івана Огієнка, де, як правило, автор розглядає літературу вплетеною в загальний культурний спадок доби. Окрім того, окреслене бачення літератури є силовим полем націєцентричності в українській культурі: сукупно різні види мистецтва формують, потверджують потужне вітаїстичне річище, яке самоствердно вело українців від століть поневолення до державної й культурної окремішності й самодостатності. Це найбільш ефективний доказовий інструмент унікальності українців у духовному бутті нації, особливо на ґрунті доказової наукової бази, яку рясно залуцає та доречно інтерпретує Іван Огієнко в праці «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу».

Апелюючи до способу вивчення літератури українського народу в культурологічному ключі, ми жодним чином не прагнемо інтегрувати українську літературу в окрему дисципліну – з вивчення української культури (за умови перспективної появи предмета «Українська культура» в обов'язкових шкільних програмах). Тобто ми наполягаємо на вивченні української літератури як окремого предмета, однак із залученням широким міжпредметним зв'язкам. Навіть за умови подальшого гіпотетичного включення до шкільних програм дисципліни на кшталт «Українська культура» ми наполягаємо на тому, щоб під час вивчення літератури викладачі окреслювали словесне мистецтво як складову цілісного та єдиного процесу творення національної культури.

Список використаних джерел літератури:

1. Кавун Л. «Романтика вітаїзму» як світобачення. *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки*. 2009. Вип. 159. С. 5-14.
2. Ковальчук В.І. Культурологічний підхід до викладання української мови як іноземної. *Мова і культура*. 2018. Вип. 21. Т. II (191). С. 517-521.
3. Лавріненко Ю. Література вітаїзму. Розстріляне Відродження: Антологія 1917-1933 рр. Поезія – Проза – Драма – Есей. Paris: Kultura, 1959. С. 931-967.
4. Назар Л. Національна природа вітаїзму і Василь Барвінський. *Музикознавчий універсум*. 2019. Вип. 45. С. 152-170.
5. Назаренко Н. Вивчення літератури в контексті культури. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 2.
6. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс читань в Укр. нар. ун-ті: з мал. і портр. укр. культ. діячів. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
7. Паламар С.П., Бійчук Г.Л., Братко В.О.та ін. Компетентнісний підхід до вивчення української літератури в основній школі. Київ: Видавничий дім «Сам», 2017. 112 с.
8. Сур'як М. Діалектика нових підходів до вивчення літератури та культури у новому історизмі. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2015. Вип. 5.

9. Bechtel W., Richardson R. Vitalism. *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis. 1998. Retrieved 12 Dec. 2022. URL: <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/vitalism/v-1>
10. Coulter I., Snider P., Neil A. Vitalism-A Worldview Revisited: A Critique Of Vitalism And Its Implications For Integrative Medicine. *Integrative medicine (Encinitas, Calif.)*. 2019. Vol. 18(3). P. 60-73.
11. Easthope A. *Literary into cultural studies*. Abingdon: Routledge, 2003.
12. Kruse S.D., Rakha S., Calderone S. Developing cultural competency in higher education: An agenda for practice. *Teaching in Higher Education*. 2018. Vol. 23(6), P. 733-750.
13. Liddicoat A.J. Pragmatics and intercultural mediation in intercultural language learning. *Intercultural Pragmatics*. 2014. Vol. 11. Issue 2. P. 259-277.
14. Muthusamy C., Marimuthu R., Sabapathy E. Effects of teaching literature on culture learning in the language classroom. *American Journal of Applied Sciences*. 2011. Vol. 8 (8). P. 789.
15. Parker R.D. *Critical theory: A reader for literary and cultural studies*. Oxford University Press, 2012.
16. Summers S., Buchanan S. Public libraries as cultural hubs in disadvantaged communities: Developing and fostering cultural competencies and connections. *The library quarterly*. 2018. Vol. 88(3). P. 286-302.

References:

1. Kavun, L. (2009). «Romantyka vitayizmu» yak svitobachennya [«Romance of Vitaism» as a worldview]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya Filolohichni nauky*. Vyp. 159. S. 5-14.
2. Koval'chuk, V.I. (2018). Kul'turolohichnyy pidkhid do vykladannya ukrayins'koyi movy yak inozemnoyi [Cultural approach to teaching Ukrainian as a foreign language]. *Mova i Kul'tura*. Vyp. 21. T. II, 191. S. 517-521.
3. Lavrinenko, Y.U. (1959). *Literatura vitayizmu. Rozstrilyane Vidrodzhennya: Antolohiya 1917-1933 rr. Poeziya – Proza – Drama – Esey* [Literature of Vitaism. Shot Renaissance: Anthology 1917-1933 Poetry – Prose – Drama – Essay]. Paris: Kultura. P. 931-967.
4. Nazar, L. (2019). Natsional'na pryroda vitayizmu i Vasyl' Barvins'kyy [The national nature of Vitaism and Vasyl Barvinskyi]. *Muzykoznavchyy universum*. Vyp. 45. S. 152-170.
5. Nazarenko, N. (2015). Vyvchennya literatury v konteksti kul'tury [Study of literature in the context of culture]. *Zbirnyk naukovykh prats' Umans'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*. Vyp. 2.
6. Ohiyenko, I. (1991). *Ukrayins'ka kul'tura. Korotka istoriya kul'turnoho zhyttya ukrayins'koho naroda: kurs chytany v Ukr. nar. un-ti: z mal. i portr. ukr. kul't. diyachiv* [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people: a course taught at the Ukrainian National University: with drawings and portraits of Ukrainian cultural figures]. Kyiiv: Abrys. 272 p.
7. Palamar, S.P., Biychuk, H.L., Bratko, V.O., ta in. (2017). *Kompetentnisnyy pidkhid do vyvchennya ukrayins'koyi literatury v osnovniy shkoli* [A competent approach to the study of Ukrainian literature in primary school]. Kyiiv: Vydavnychyy dim «Sam», 2017. 112 s.
8. Surjak, M. (2015). *Dialektyka novykh pidkhodiv do vyvchennya literatury ta kul'tury u novomu istoryzmi* [Dialectic of new approaches to the study of litera-

- ture and culture in the new historic]. *Literaturnyy protses: metodolohiya, imena, tendentsiyi*. Vyp. 5.
9. Bechtel W., Richardson R. Vitalism. *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis. 1998. Retrieved 12 Dec. 2022. URL: <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/vitalism/v-1>
 10. Coulter I., Snider P., Neil A. Vitalism-A Worldview Revisited: A Critique Of Vitalism And Its Implications For Integrative Medicine. *Integrative medicine (Encinitas, Calif.)*. 2019. Vol. 18(3). P. 60-73.
 11. Easthope A. Literary into cultural studies. Abingdon: Routledge, 2003.
 12. Kruse S.D., Rakha S., Calderone S. Developing cultural competency in higher education: An agenda for practice. *Teaching in Higher Education*. 2018. Vol. 23(6), P. 733-750.
 13. Liddicoat A.J. Pragmatics and intercultural mediation in intercultural language learning. *Intercultural Pragmatics*. 2014. Vol. 11. Issue 2. P. 259-277.
 14. Muthusamy C., Marimuthu R., Sabapathy E. Effects of teaching literature on culture learning in the language classroom. *American Journal of Applied Sciences*. 2011. Vol. 8 (8). P. 789.
 15. Parker R.D. Critical theory: A reader for literary and cultural studies. Oxford University Press, 2012.
 16. Summers S., Buchanan S. Public libraries as cultural hubs in disadvantaged communities: Developing and fostering cultural competencies and connections. *The library quarterly*. 2018. Vol. 88(3). P. 286-302.

Liubov Rasevych

THE STUDY OF UKRAINIAN LITERATURE IN A CULTURAL KEY: THE VITALISM OF THE NATION, REFLECTED IN ART (Based on the Non-linguistic Works of Ivan Ohienko)

The study of Ukrainian literature as a kind of art, and therefore in the rich palette of national and world cultural heritage, corresponds to the trends of literary and cultural education. The purpose of the article is a generalized ideological and theoretical analysis of the methodology of studying Ukrainian literature in a cultural key. According to the NUS Concept, one of the ten key competencies is awareness and self-expression in the field of culture. This competence is related to the understanding of works of art, the formation of one's own artistic tastes, the independent expression of ideas, experiences and feelings through works of art. The formation of cultural competence within school programs does not have a special targeted subject, but takes place in the synergy of influences on the student's personality during the study of a number of related disciplines. Perhaps the greatest potential to form cultural competence have the disciplines of the linguistic and literary cycle, in particular Ukrainian literature. Lessons of Ukrainian literature, in which the cultural context is systematically involved, are able to form a full-fledged understanding of the pupils about the cultural paradigm in the conditions of which national literature arose and developed, as well as to give pupils a holistic understanding of the place of the artistic word among other types of art. The key note of the authors of the NUS Concept is that awareness and self-expression in the field of culture is based on a deep understanding of one's own national identity. All this motivates the correctness of the complex scientific vector of the current research, the source of which is the non-linguistic works of Ivan

Ohienko (with an emphasis on the book “Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people”). First, the appropriateness of studying literature in the national and cultural plane is substantiated. Secondly, it was investigated how Ivan Ohienko appeals to the worldview dominants of vitalism as a thought code of the indestructibility of the Ukrainian nation in the constructed algorithm of presenting the material. Evidence of the vitality of the Ukrainian nation is precisely the unique culture, in particular literature. The formation of cultural competence by the Ohienko’s traditions is highlighted in the article. It contributes to building a solid foundation for the national self-identification of schoolchildren. Further research on the topic should be organized empirically by tracing how the teaching of Ukrainian literature in the cultural paradigm affects the national self-awareness of pupils and motivational mechanisms regarding the study of literature as a kind of art and an essential form of existence of the national spirit.

Key words: teaching methods of Ukrainian literature, Ivan Ohienko, cultural competence, vitalism, interdisciplinary connections, Ukrainian culture, national identity, national consciousness.

Отримано: 15.11.2022 р.

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

УДК 811.161.2'28(477.8)

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.164-174

Наталія Коваленко

ORCID 0000-0002-7810-1982

*доктор філологічних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Борис Коваленко

ORCID 0000-0002-3764-856X

*доктор філологічних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ОБРАЗНА ОСНОВА ФРАЗЕМ ІЗ КОМПОНЕНТОМ СНІГ У ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ

У статті досліджено особливості вживання і просторове поширення фразеологізмів із компонентом *сніг* за матеріалами сучасних словників літературної мови та діалектного мовлення. Визначено, що характеристика рис і вчинків людини, абстрактних понять 'ніколи', 'зайвий', 'багато' є об'єктом фразеологізації через образне переосмислення назв явищ природи, вияв більшої чи меншої міри ознаки.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, діалектне мовлення, говір, образна основа, символіка, сніг.

Постановка проблеми. Фразеологічна система є найбільш закованою, образною та емоційною складовою національної мови. Основною метою лінгвокультурологічної парадигми у фразеології є виявлення спосо-

бів і засобів втілення світогляду етносу в змісті фразеологічних одиниць. Іван Огієнко, підкреслюючи велике значення народного мовлення у становленні та розвитку літературної мови, вивченні її історії, наголошував: «Добірна національна фразеологія – душа мови – сильно її красить і збагачує... І письменник, добрий знавець мови, вживає їх у своїй літературній мові повними пригорщами... Хто хоче її (фразеології) навчитися, мусить звертатися до живої народної мови ...» [6, с.181].

Сьогодні наукові праці, словники Івана Огієнка мають надзвичайну інформативність для діахронних досліджень як літературної, так і діалектної лексики та фразеології, їхньої стійкості чи тимчасовості побутування, аналізу шляхів розвитку української мови на багатьох рівнях. Вивчаючи та продовжуючи наукові принципи, дослідницькі традиції вченого в записках і визначенні особливостей української народної фразеології, її ролі у фіксації та збереженні етнічної культурної пам'яті, мовознавці в теоретичному обґрунтуванні та практиці опису фразеологічних одиниць вивчають фразеологізми в широкому лінгвокультурологічному контексті – взаємозв'язку мови та культури.

Загальновідомо, що фразеологізми є виразниками світобачення етносу, своєрідними кодами, які народ зберігає і передає із покоління в покоління. Складнощі образно-значеннєвої організації цих мовних одиниць, багатомірність їхнього функціонування у текстах і до сьогодні активізують різноаспектні наукові дослідження, зокрема і в лінгвокультурологічному напрямі.

Соціолінгвальні, ментальні, етнокультурні риси окремих семантичних груп народних фразем досліджували упродовж ХХ-ХХІ ст. В.І. Лавер, М.Ф. Алефіренко, Л.Г. Скрипник, О.О. Селіванова, І.Я. Гнатюк, М.Д. Демський, В.В. Жайворонок, А.О. Івченко, В.С. Калашник, Ю.Ф. Прадід, Н.Ф. Венжинович, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, З.С. Мацюк та ін.

Варіанти номінацій явищ природи на рівні фразеологічних систем окремих говірок як у діахронії, так і в синхронії описали в дисертаційних працях Н.В. Романюк, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, Г.М. Доброльожа, А.О. Івченко, М.С. Олійник.

Зазначимо, що фразеологічний матеріал із різних говірок української мови проаналізовано в дисертаціях, опубліковано окремими фразеологічними словниками. Цінний емпіричний матеріал подано в роботах В.І. Лавера «Фраземіка українських діалектів карпатського регіону», Т.Г. Грици «Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області», Н.Д. Коваленко «Фразеологія говірок Західного Поділля», Р.В. Міняйла «Активні процеси в ареальній фразеології сходу України», Н.В. Романюк «Фразеологія верхньонадністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці», М.Я. Олійник «Фразеологія гуцульських говірок», О.Л. Плетневої «Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект)», З.С. Мацюк «Людина і її буття у західнопопільській фразеології» та ін.

Джерелом для дослідження лінгвокультурологічної складової народної фразеології слугують регіональні сучасні фразеологічні словники, що презентують говори трьох наріч української мови: поліський (Г.Л. Аркушин, З.С. Мацюк, Г.М. Доброльожа), східнослобожанський і степовий (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, А.А. Сагаровський), середньонадні-

пряньський (В.Д. Чабаненко), волинський (Г.Л. Аркушин, Н.В. Кірілкова, Н.Д. Коваленко), подільський (Н.Д. Коваленко), буковинський (Г.Т. Кузь, Н.О. Руснак, М.С. Скаб, Л.М. Томусяк), лемківський (Н.Д. Вархол, А.О. Івченко, Г.Ф. Ступінська, Я. Битківська). На матеріалі фразеології українських літературної мови особливості вживання назв явищ природи були предметом розгляду Н.Ф. Венжинович і А.П. Чаварги [1], К.А. Качайло [5].

За результатами досліджень учених, в основі внутрішньої форми фразеологізмів здебільшого є предметні, матеріальні реалії, а також символи духовного світу, явища природи, які є невичерпним джерелом фразеотворення, продукування нових образів, вербалізації відтінків емоцій та ін. Як слушно зауважує Н.Ф. Венжинович, «... семантика фраземи може бути репрезентована як інформаційний мікротекст, різні смисли якого проходять через фільтр ментальності мовця і слухача, інтерпретуються у просторі соціального і культурного знання...» [2, с.135].

Мета дослідження. Звертаючись до дослідження фразем в аспекті лінгвокультурологічного напрямку, основну мету вбачаємо в описі образної та символічної специфіки в семантиці цих одиниць українського говіркового мовлення із компонентом *сніг*. Це передбачає виконання таких завдань: з'ясувати особливості поняття *сніг* в українській етносвідомості; дослідити образну і символічну специфіку в семантиці фразеологічних одиниць української мови; визначити основні джерела культурної інформації духовно-предметного коду культури в українській діалектній та літературній мові.

Виклад основного матеріалу. Фразеологічні одиниці як особливі вербальні знаки культури в образному значенні кодують культурну інформацію і передають світоглядні смисли. Основною метою досліджень лінгвокультурологічної та національно-образної парадигми у фразеології є не тільки виявлення способів і засобів втілення культури та світобачення у зміст фразеологічних одиниць, а й уточнення поняття культурної конотації, виявлення культурно маркованих сигналів у фразеологізмах та встановлення їх співвідношення з різними кодами культури.

Фразеологія – це універсальний вияв світобачення нації, що ввібрав у себе і загальнолюдські, і власне етнічні, і територіальні ціннісні змісти, що реалізуються у вторинних знакових системах. Саме через знаки різної матеріальної природи, явища та стани оточення мовці передають свої культурні уявлення.

Зазначимо, що фразеологізмам різних тематичних груп притаманні як загальні, так і специфічні ознаки номінації, що зумовлено особливостями об'єктів номінації, їх пізнання та оформлення цих результатів засобами мови. Явища природи є одними з базових концептів, які репрезентують загальнолюдський когнітивний процес.

Навколишній світ людини є визначальним у мовній картині нації, адже природні явища, особливості ландшафту, умови життя людини характеризуються і матеріальністю, і духовно-філософським сприйняттям.

Символізацію явищ природи, відбитих у фразеологізмах у діахронному аспекті описала Школярєнко В.І., зауваживши, що в давнину *сніг* символізував холод, а також був символом божественної чистоти й цнотливості, уособлював боротьбу життя та смерті; *сніг* уважали тотемом, наді-

сланим з неба, а танення снігу нагадувало зникнення жертвопринесення в полум'ї сакрального вогню [7, с. 324].

За давніми українськими повір'ями, сніг зберігають на небі ангели, і коли його багато, то скидають на землю, прочищаючи собі шлях, і навпаки – було вірування, що то чорт святкує своє весілля, зібравши багато снігу (хурделиця). Вода з йорданського чи весняного снігу вважалася цілющою [3, с.489].

Серед словникових статей лексикографічних праць із діалектного мовлення трапляються термінологічні словосполучення з метафоризованим значенням компонентів, що позначають різні явища природи: *сонце обіздрило* – ‘сонце зійшло’, *висить дощ* – ‘збиратися на дощ’, *бабини гіготи* – ‘хуртовина’ [Грицак, с.2017], *мартові фігли* – ‘різка зміна погоди в безрезні з випаданням снігу’ (фігли – що-небудь сказане або зроблене для розваги, сміху; витівка) [СГЦБ, с.485]; *бйіли мух'і* ‘сніг; зима’ [Аркушин, с.107]; *сніг як із рукава* ‘дуже густий, сильний’ [Вархол, с.125] та ін.

Закріплення досвіду, результатів спостереження людей за природою, різними станами та явищами відбувається і у формі прислів'їв, приказок, табу, прогностиків та ін., наприклад, у буковинських говірках: *багато снігу – багато хліба; добрий той сніг, що вчасно ліг; сніг стопивса – циган кожух продав; не (ни) було снігу, та й не було сліду; така дівка угідна, ек зима тогідна; такий угідний, як сніг тогідний* [СБГ, с.560].

У мовленні номінації явищ природи реалізують великі можливості в образній характеристиці діяльності людини, рис характеру, поведінки, її фізичного чи психоемоційного станів, наприклад, у буковинських говірках: *такий угідний, як сніг тогідний* ‘ні до чого не здатний’ [СБГ, с.560], *така дівка угідна, ек зима тогідна, такий угідний, як сніг тогідний* ‘ні до чого не здатний’ [СБГ, с.560].

Одним із типових фразеологічних значень слова *сніг* є семантика білого кольору, що реалізується у відтінках образності ‘світлий’, ‘чистий’, ‘блідий’, наприклад: у літературній мові – *побіліти, як сніг* ‘стати дуже блідим; дуже збліднути’ [СУМ, т.6, с.616]; у гуцульських говірках – *білий, ік (ік) сніх* (*гуска, папір, полотно, сир, смерть, стіна*) ‘дуже білий, світлий; блідий’, здеб. про хворобу [Голянич, с.68]; центральнополіських – *блідий як сніг* [Доброльожа, с.93]; подільських – *білий, як сніг* ‘дуже білий, білосніжний’; *побіліти як сніг* [Коваленко, с.338]; *чистий як сніг недоторканий* [Доброльожа 2003, с.75].

Спостерігаємо і фразеологічне значення ‘сивий’ у записках подільських та центральнополіських говірок: *ста'рші йак сн'іг* ‘про старшого чоловіка’ [Коваленко, с.338]; *сивий як сніг, як снігом посипаний* ‘про сивину у волоссі’ [Доброльожа, с.106]. Про охайно вдягнену людину на Поділлі кажуть *чистий йак сн'іг* [Коваленко, с.338].

За матеріалами фразеологічних словників говірок фіксуємо приклади іронічних стійких порівнянь із компонентом *сніг*, які є різновидом експресивної енантісемії, суть якої полягає у тому, що про якийсь явище говорять у протилежному значенні відносно семантики компонентів виразу, вжитих у мовленні.

Отже, в основі таких фразеологічних одиниць є зіставлення протилежних за семантикою явищ, антонімія буквального змісту й загальної се-

мантики виразу, наприклад, у центральнопольських говірках – *білий як на кузні сніг* ‘брудний’ [Доброльожа, с.75]. Імовірно, причину великої кількості одиниць такого типу слід шукати в давніх світоглядах. Дослідники визначили, що в давні часи поняття холоду через номінацію *сніг* співвідносилося за енантіосемією зі спекою [7, с.324].

Активно побутують на території середньопольських, волинських, нижньонадніпрянських і центральнособожанських говірок вирази із протиставним сполучником *а*, хоч із різними значеннями, наприклад: у центральнособожанських – *два б’іл’і, а третій – йак сн’іг*, ірон. ‘дурниця, нісенітниця’ (*тебе йак послухат’, так набалакайиши, шо два б’іл’і, а третій йак сн’іг*) [МФСЦХ, с.174], середньопольських – *два білих, а третій як сніг* ‘дурниця’ [ФСГЖ, с.165]; акцентовано на нелогічності, беззмістовності протиставлення, що характеризує певну ситуацію чи оцінює суть сказаного та ін. Поняття «нічого», «зайвий» передано у фраземах нижньонадніпрянських говірок – *два білих, а третій, як сніг* ‘нічого не вийшло, нічого не дісталось’ [Чабаненко, с.34], волинських – *два білих, а третє як сніг* ‘нічого’ [СВФ, с.51]; *два білі, а третій як сніг* ‘зайвий’ [Доброльожа, с.93]. Спільним для цих фразеологічних значень є семантична риса «неочікуване явище». Про напругу у взаємостосунках йдеться у виразі, записаному на території Західного Полісся: *вже сн’іг червоний* ‘зараз будеш битий’ [Аркушин, с.123].

Властивість снігу – раптовість, присутність чи відсутність у певні пори року є основою образності багатьох фразеологізмів на позначення рис характеру людини, її поведінки, вчинків. Фізичні характеристики снігу як опадів є в основі образності фразеологічних одиниць прислівникового типу.

Викремлюємо порівняльні фразеологізми зі значенням ‘зненацька, несподівано, раптово’ як у літературній мові, так і в територіальному мовленні: *як сніг на голову* [СУМ, 2, с.109], у буковинських говірках – *як (ск)* (*ніби, мов*) *сніг на голову* ‘несподівано’ [ФПЧ, с.261], у закарпатських – *зйавівс’а, йак сн’ыг на гóлòву* [Дзєндзелівський, III, к.298]; *влав як сніг на голову, нагрянув як перший сніг, появилс’я як сніг серед літа* [Доброльожа, с.151].

Використання енантіофразем у живому мовленні підтверджує, що експресивне мовлення виявляє тенденцію до комплексного висловлення, використовуючи ефект подвоєння експресії. Про риси людини кажуть у позитивному значенні, а розуміють у протилежному – негативному, здебільшого супровідному слову протиставляється значення фразеологізму, наприклад: *дотепний як сніг серед літа* [Доброльожа, с. 18].

Велика кількість снігу в зимовий період і відсутність (неможливість) в інші пори року переосмислені у фразеологізмах зі значенням ‘дуже багато’: *грошеї йак зимойу сн’ігу* ‘уявлення про надмірну кількість грошей’ [Коваленко, с.96].

Українці здавна і завжди несхвально ставилися до людей жадних, скупих, тому засвідчуємо часту вживаність і варіантність сталих виразів із прозорою мотивацією у літературній мові та говірковому мовленні, наприклад: *літ. – зимою снігу не допросишся, серед зими снігу не випросиш, снігу з-під порога не дасть, снігу торішнього не випросиш, зимою снігу не дасть* ‘скупа людина’, *взимку снігу не випросиш, взимку снігу не дістанеш* ‘скупа людина’ [ФСГЖ, с.165]; у гуцульських говірках – *у него снігу се^ере^д зими не^е ві-*

просиш ‘про скупу людину’ [Лесюк, с.182]; *не допросишиш* й *торішнього снігу* ‘про дуже скупу людину’ [ЛЛПДЖ, с.685]; західнополіських – *сн’ігу не випросиши серед зими в кого* ‘дуже скупий’ [Аркушин, с.123]; східнополіських – *сн’ігу ‘серед зими ни випросити* ‘про скупу, жадну людину’ [Березовська, с.221]; *зіммоу сн’ігу ни ‘випросиши, снігу взіми не випросиши* ‘про жадібного’ [Коваленко, с.338]; *зимою (зимов) льоду (леду) (снігу) не випросиши* (в кого) ‘про скупого’ (То такий скупар, шо в него леду зимов не випросиш [ФПЧ, с.99]; у волинських – *снігу зимою не випросиши* ‘дуже скупий’ [СВФ, с.29].

Спільним для фразеологічних значень низки фразеологічних одиниць є семантична риса «відсутність у певну пору року; неможливість».

Отже, для фразеологічних утворень, у складі яких є назва *сніг*, властива образна внутрішня форма, що є позначенням певної нереальної ситуації, такої, наприклад, як ‘вередувати; хотіти неможливого; виявляти сильне, але безглузде бажання’, наприклад, у буковинських говірках – *шукати тогдного снігу* (така само як *забагнути замерзлого в Петрівку*) [ФПЧ, с.230].

Одне з центральних місць за кількісними характеристиками у фразеосемантичному полі «Час» посідають фразеологізми семантичного ряду ‘ніколи’, різні за мотивацією, внутрішньою формою та структурою. А.О. Івченко, досліджуючи темпоральну фразеологію українських народних говорів, виокремлює серед семантичних рядів фразеологізмів на позначення поняття ‘ніколи’ продуктивну мотиваційну модель «коли станеться подія в неживій природі» [4, с.116]. Основою мотивації окремих фразеологізмів є неможливість снігу влітку, наприклад, у лемківських говірках – *п’ра́вда, як на Пётра сніг па́дять* ‘брехня’ [Вархол, с. 108]; *п’ра́вда як на Петра сніг па́дат* ‘уживається як заперечення означуваного слова, зовсім неправда’ [ФСЛГ, с.187]. Мотиваційною основою інших фразем є неможливість (нереальність) якоїсь дії, серед фразеомоделей можемо виокремити «коли станеться неможлива подія з тваринами = ніколи», наприклад, у буковинських говірках – *як (єк) (коли) сова сніг уздрит* (віддам за тебе свою Марічку, коли сова сніг уздрит) [ФПЧ, с.261].

Компонент *сніг* разом з іншими складниками фразеологічної одиниці формує єдину цілісність, яка, переосмислюючись, створює наочно-чуттєве уявлення про розумові здібності людини, наприклад, у середньополіських говірках – *розуму як літом снігу* [Доброльожа, с.15]; *ума-розуму як у Петрівку снігу* [Доброльожа, с.17]; у східнословобожанських – *сніг на голову впає* кому ‘хто-н. дурнуватий, пришелепуватий’, *снігом припорошений* ‘дурнуватий’ [УУ, с.460].

Характеристика різної мовленнєвої поведінки людини найяскравіше реалізується у фраземах; прикметно, що до семантичного поля «Мовлення людини» належать і сталі вислови з досліджуваним компонентом *сніг*, наприклад, у центральнополіських говірках – *говорить як сніг сипле* [Доброльожа, с.135]; у волинських – *наситати (натрусити) снігу за комір* ‘сказати щось дошкульне’ [СВФ, с.105].

Визначено, що найбільшою кількістю та особливим багатством емоційно-образних найменувань вирізняються фраземи-порівняння, в основі яких – оцінка негативних дій і вчинків людини. На основі спостережень над змінами природи, образного переосмислення невідворотності

змін у природі, плинності часу та циклічності витворилися фразеологічні одиниці компаративного типу на позначення поняття ‘зникнути’, ‘безслідно пропасти’, тому супровідниками (постійними чи змінними) виступають дієслова *зійти, зникнути, станути, пропасти, щезнути* та ін., наприклад, у центральнополіських говірках – *зійшло мов останній сніг* [Доброльожа, с.151], *розтанув як торішний сніг, станув як сніг під сонцем* ‘зникнути’ [Доброльожа, с.153]; у лемківських – як ліньський перший сьніг (зі словами пропасти, щезнути) ‘безслідно зникнути’ [ФСЛГ, с.218]; у гуцульських – *минути, як торічний сніг* ‘пропасти безслідно’ [ЛЛПЖ, с.685].

Словники підтверджують великий фонд фразеологічних одиниць із компонентами – назвами явищ природи, активне їх варіювання в ареальній проекції, уможлиблюють дослідження фразеоконструкцій у складі стійкого сполучення слів і поза його межами.

Висновки. Отже, лінгвокультурологічна складова дослідження народної фразеології передбачає виявлення різних способів виявлення національної культури в образному змісті фразеологічних одиниць.

Номінація природнього явища *сніг* з іншими компонентами формує у фразеологічних одиницях єдину цілісність, яка, переосмислюючись, створює наочно-чуттєве уявлення про людину:

- 1) зовнішність (сивий);
- 2) розумові здібності (дуже дурний);
- 3) риси характеру (жадібність);
- 4) вчинки (дошкуляти, обманювати).

Зафіксовано також мовне вираження розуміння людьми моделі циклічності часу, природного порядку та через фразеологізми, в основі яких – компонент *сніг*, на позначення понять ‘ніколи’, ‘дуже довго’, ‘тривалий час’ та ін.

Перспективою наступних наукових досліджень є простеження особливостей використання фразеологізмів із компонентами на позначення явищ природи у зв’язних діалектних текстах, словниках інших слов’янських мов з метою виявлення змін у значенні цих фразеологізмів, переосмислення символіки назви птахів у світогляді народів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Венжинович Н., Чаварга А. Концепти *вогонь* і *вода* у фраземіці української мови. *Типологія та функції мовних одиниць*: наук. журнал. Луцьк: Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, 2015. № 1 (3). С. 13-23.
2. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород, 2018. 463 с.
3. Войтович В.М. Українська міфологія. Київ, 2002. 662 с.
4. Івченко А. Темпоральна фразеологія українських народних говорів: ономастологічний аналіз семантичних рядів ‘ніколи’ і ‘дуже давно’. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. пр. Ужгород, 2000. Вип. 2. С. 114-122.
5. Качайло К.А. Особливості семантики фразеологізмів із компонентом-назвою явища природи. *Філологічні студії*. 2012. Вип. 7. Ч. 2. С. 44-55.

6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
7. Школярєнко В.І. Символізація явищ природи, відбитих у фразеологізмах давньовісхіднонімецького періоду. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. 2010. Вип. XXIII. Ч. 4. С. 324-333.

Умовні позначення джерел:

1. Аркушин – Аркушин Г.І. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін-Луцьк, 2003. 176 с.
2. Березовська – Березовська Г.Г. Словник говірки села Осички Подільського району Одеської області. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 275 с.
3. Вархол – Вархол Н.Д., Івченко А.І. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава, 1990. 160 с.
4. Голянич – Голянич М.І. Мовний портрет села Тюдів. Словник: у 2-х т. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Т. 1. А-М. 1000 с.
5. Грицак – Грицак М.А. Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області. Вип. І: А-Б. Київ: КММ, 2017. 380 с.
6. Дзендзелівський – Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР (Лексика). Ужгород, 1993. Ч. III. 464 с.
7. Добролюжа – Добролюжа Г.М. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Вид-во «Волинь», 2003. 160 с.
8. Коваленко – Коваленко Н.Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський, 2019. 412 с.
9. Лесюк – Лесюк М.П. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ, 2008. 328 с.
10. ЛЛПЖ – Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дідик-Меуш. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 896 с.
11. МФСЦХ – Сагаровський А.А. Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків, 2015. 228 с.
12. СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуїванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
13. СВГ – Кірілкова Н. Словник волинських фразеологізмів. Острогож; Рівне, 2013. 192 с.
14. СГЦБ – Матіїв М.Д. Словник говірок центральної бойківщини. Київ; Сімферополь, 2013. 602 с.
15. СУМ – Словник української мови в 11 т. Київ, 1970-1980. Т. І-ХІ.
16. УУ – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу: 6-е вид. Луганськ, 2013. 552 с.
17. ФПЧ – Фразеологізми та паремії Чернівецьщини: матеріали до словника / Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці, 2017. 352 с.
18. ФСГЖ – Добролюжа Г.М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир: ПП Туловський, 2010. 404 с.
19. ФСГНН – Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с.
20. ФСЛГ – Ступінська Г.Ф., Битківська Я.В. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2013. 464 с.

References:

1. Venzhynovych, N., Chavarha, A. (2015). Kontsepty vohon i voda u frazemitsi ukrainskoi movy. *Typolohiia ta funksii movnykh odynyts: nauk. zhurnal*. Lutsk: Skhidnoievropeyskyi natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky. № 1 (3). S. 13-23. [in Ukrainian].
2. Venzhynovych, N.F. (2018). Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kohnitolohii ta linhvokulturolohii: monohrafiia. Uzhhorod. [in Ukrainian].
3. Voitovych, V.M. (2002). Ukrainska mifolohiia. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Ivchenko, A. (2000). Temporalna frazeolohiia ukrainskykh narodnykh hovoriv: onomasiolohichnyi analiz semantychnykh riadiv 'nikoly i 'duzhe davno. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva: zb. nauk. pr.* Uzhhorod, Vyp. 2. S. 114-122. [in Ukrainian].
5. Kachailo, K.A. (2012). Osoblyvosti semantyky frazeolohizmiv iz komponen-tom-nazvoiu yavyschha pryrody. *Filolohichni studii*. Vyp.7. Ch. 2. S. 44-55. [in Ukrainian].
6. Ohienko, I. (Mytropolyt Ilarion) (2010). Ridna mova / uporiad., avt. peredmovy ta komentariv M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka. [in Ukrainian].
7. Shkoliarenko, V.I. (2010). Symvolizatsiia yavyschh pryrody, vidbytykh u frazeolohizmakh davnoverkhnonimetskoho periodu. *Aktualni problemy slovianskoi filolohii. Seriia: Lnhvistyka i literaturoznavstvo: mizhvuz. zb. nauk. st.* Vyp. XXIII. Ch. 4. S. 324-333. [in Ukrainian].

Conventional designations of sources:

1. Arkushyn – Arkushyn, H.L. (2003). Skazav, yak dva zviiazav. Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni. Liublin; Lutsk. [in Ukrainian].
2. Berezovska – Berezovska, H.H. (2022). Slovnyk hovirky sela Osychky Podilskoho raionu Odeskoi oblasti. Uman: VPTs «Vizavi». [in Ukrainian].
3. Varkhol – Varkhol, N.D., Ivchenko, A.I. (1990). Frazeolohichnyi slovnyk lemkiivskykh hovirok Skhidnoi Slovachchyny. Bratislava. [in Ukrainian].
4. Holianych – Holianych, M.I. (2018). Movnyi portret sela Tiudiv. Slovnyk: u 2-kh t. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. T. 1. A-M. [in Ukrainian].
5. Hrytsak – Hrytsak, M.A. (2017). Materialy do slovnyka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti. Vyp. I: A-B. Kyiv: KMM. [in Ukrainian].
6. Dzendzelivskiy – Dzendzelivskiy, Y.O. (1993). Lnhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSS (Leksyka). Uzhhorod. Ch. III. [in Ukrainian].
7. Dobrolozha – Dobrolozha, H.M. (2003). Krasne slovo – yak zoloty kliuch: Postiini narodni porivniannia v hovirkakh Serednoho Polissia ta sumizhnykh terytorii. Zhytomyr: Vyd-vo «Volyn». [in Ukrainian].
8. Kovalenko – Kovalenko, N.D. (2019). Frazeolohichnyi slovnyk podilskykh i sumizhnykh hovirok. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
9. Lesiuk – Lesiuk, M.P. (2008). Movnyi svit suchasnoho halytskoho sela (Kovalivka Kolomyiskoho raionu). Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
10. LLPZh – Khobzei, N., Simovych, O., Yastremska, T. (2009). Leksykon lvivskiy: povazhno i na zhart. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
11. MFSTsKh – Saharovskiy, A.A. (2015). Materialy do frazeolohichnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny). Kharkiv. [in Ukrainian].

12. SBH – Huivaniuk, N.V. (Ed). (2005). Slovnyk bukovynskykh hovirok.. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
13. SVH – Kirilkova, N. (2013). Slovnyk volynskykh frazeolohizmiv. Ostroh-Rivne. [in Ukrainian].
14. SHTsB – Matiiv, M.D. (2013). Slovnyk hovirok tsentralnoi boikivshchyny. Kyiv; Simferopol. [in Ukrainian].
15. SUM – Slovnyk ukrainskoi movy v 11 t. Kyiv, 1970-1980. T. I – Kh. I. [in Ukrainian].
16. UU – Uzhchenko, V.D., Uzhchenko, D.V. (2013). Frazeolohichni slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu: 6-e vyd. Luhansk.
17. FPCh – Kuz, H., Rusnak, N. & Skab, M. (2017). Frazeolohizmy ta paremii Chernivechchyny : materialy do slovnyka. Chernivtsi. [in Ukrainian].
18. FSHZh – Dobrolozha, H.M. (2010). Frazeolohichni slovnyk hovirok Zhytomyrshchyny. Zhytomyr: PP Tulovskyi, 404 s. [in Ukrainian].
19. FSHNN – Chabanenko, V.A. (2001). Frazeolohichni slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddniproianshchyny. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
20. FSLH – Stupinska, H.F., Bytkivska, Ya.V. (2013). Frazeolohichni slovnyk lemkiivskykh hovirok. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. [in Ukrainian].

Natalia Kovalenko, Borys Kovalenko

FIGURATIVE BASIS OF PHRASEMES WITH THE COMPONENT SNOW IN DIALECT LANGUAGE

Studying and continuing the research traditions of Ivan Ohienko in the records and determination of the peculiarities of Ukrainian folk phraseology, its role in the fixation and preservation of ethnic cultural memory, linguists in the theoretical justification and practice of describing phraseological units study phraseological units in a wide linguistic and cultural context – the interconnection between language and culture. In the article the peculiarities of use and spatial distribution of phraseological units with the component *snow* based on the materials of modern dictionaries of dialect speech are studied. It is determined that the characteristics of human features and actions, abstract concepts are the object of phraseologisation through figurative reinterpretation of the names of natural phenomena. Phraseological units with dialectal components encode the general ideas of a person, the ability to characterize or evaluate something. In certain territories, the specificity of metaphorical transfers, accents on different scales of manifestation of the sign have been recorded. Lexicographic works on dialect language make it possible to study the local-dialectal features of phraseological units and their components. Fixed expressions with the component *snow* are distinguished by figurativeness and emotionality, testify to cognitive processes that connect the meaning of a free word combination with a phraseological one, make it possible to determine associative, ethnolinguistic, and cultural foundations. The nomination of the natural phenomenon *snow* with other components forms a single integrity in phraseological units, which, when reinterpreted, creates a visual and sensory representation of a person (appearance, mental abilities, character features, peculiarities of behavior and actions. The linguistic expression of dialect speakers' perception of the dialect model of the cyclical time model, of the natural order, designation of the concepts 'never', 'very long', 'a long time', etc. is also recorded. The presented analysis of phraseological units usage examples is only preliminary, but it proves that in the

live dialect language speech of dialects speakers there are the widest functional possibilities of phrasemes both as expressions of states and human feelings and as implementers of communicative potential.

Key words: phraseological unit, dialectal speech, dialect, figurative basis, symbolism, snow.

Отримано: 29.10.2022 р.

УДК 821.161.2-92(092)

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.174-180

Світлана Никитюк

ORCID 0000-0002-2304-9291

старший викладач

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ТВОРЧИСТЬ ГРИГОРІЯ КОСТЮКА ЯК УНІКАЛЬНИЙ ЗРІЗ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті йдеться про всесвітньовідому постать Григорія Костюка, видатного вченого-літературознавця, письменника, мемуариста, історика, журналіста, про його дослідницьку діяльність на ниві культурологічних, теологічних, історико-публіцистичних, літературознавчих студій.

Як історик літератури, літературний критик, людина енциклопедичних знань, він став визначною постаттю в культурному житті України та української діаспори ХХ сторіччя.

Ключові слова: творчість, історик літератури, історичні дослідження, українська література, ХХ століття.

Постановка проблеми. Творчість Григорія Костюка є здоровою і щедрою зерниною, котра дасть надійний поштовх у вивченні багатой літературної спадщини та діяльності всесвітньовідомого літературознавця, знаного письменника, чие ім'я знову повернулося до нас, в Україну, у Подільський край.

Повернуте із забуття ім'я Григорія Костюка нині вже стало відомим широкому загалу національно свідомих українців. Він став визначною постаттю в культурному житті України та української діаспори ХХ сторіччя як історик літератури, літературний критик, людина енциклопедичних знань. За період, відведений йому долею, він є особистістю світового рівня, велетнем духу, людиною Всесвіту.

Особистість Г. Костюка приваблює ще й своїми суто людськими рисами: толерантність, доброта й водночас несхитна принциповість у всьому, що стосується культурного й суспільного життя. Запальний, схильний до полеміки, він, одначе, має романтичну, м'яку й зворушливу, чутливу аж до сентиментального вдачу [4, с.17].

Постать літературознавця досліджували такі українські вчені, як: Н. Баштова, С. Лінецький, О. Міхно, Є. Сохацька. У своїх розвідках вони

наголошували на постійній та наполегливій праці Г. Костюка на благо української нації, та його внесок у скарбницю забутих імен співвітчизників.

Мета дослідження – окреслити творчий доробок та деякі особливості стилю Г. Костюка.

Виклад основного матеріалу. Г. Костюк стає літописцем історичних подій 20-30 рр. ХХ століття в Україні, будучи їхнім свідком і активним учасником. Учений оповідає трагедію українського народу в ті роки у своїх літературознавчих дослідженнях і публіцистичних нарисах. Книги: «Stalinist Rule in the Ukraine» (1960), «Теорія і дійсність» (1971), «3 літопису літературного життя в діаспорі» (1971), «Володимир Винниченко та його доба» (1980), «У світі ідей і образів» (1983), «На магістралях історії» (1983), «Сталінізм в Україні» (1995), спогади «Зустрічі і прощання» (1987, 1998) стали наслідком багаторічної невтомної праці.

Г. Костюк самовіддано працює на благо української науки за покликом душі й обов'язку. Дослідник літературознавчих і суспільних студій (історія літератури, критика, публіцистика), критик-гуманіст, людина честі, відповідальний і надзвичайно вимогливий до себе, безмежно закоханий у рідну літературу.

Історико-літературні, критичні й історико-публіцистичні праці Костюка ґрунтуються насамперед на культурологічній концепції, яка передбачає вільний розвиток української нації. Мета його досліджень – дати об'єктивну оцінку радянського суспільства, а водночас і тогочасної української науки. Його творча практика розгорталася у двох напрямках – літературознавчому та політологічному чи власне історико-публіцистичному. За кордоном з'являється низка публіцистичних статей і нарисів, найважливіші з яких увійшли до збірки «На магістралях доби. Статті та публіцистичні теми» (1983), а також до ширшого дослідження «Сталінізм в Україні» (1995). Основна його частина була опублікована 1960 року англійською мовою під назвою «Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of Mass Terror (1929-1939)».

Г. Костюк удається до авторських версій та укладає власну систему обґрунтування суспільних подій. Має рацію С. Лінецький, наголошуючи на тому, що в контексті часу його праці носять новаторський характер, а їхня «публіцистична наснаженість, драматизм тексту поєднуються з глибоким науковим аналізом історичного процесу, творчою інтуїцією дослідника» [3, с.7].

Оскільки українське питання у контексті комуністичного режиму СРСР вивчалось Костюком ретельно й глибоко, то з'явилися праці «Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки)» і «На магістралях доби». Вони мають історико-публіцистичне, навіть політологічне спрямування. Водночас вони дають яскраве уявлення про особливості публіцистичної манери Г. Костюка. Перша стала своєрідним навчальним посібником у вивченні історії України для студентів американських шкіл [1].

До книги «Сталінізм в Україні» увійшли дослідження і публіцистичні роздуми (як їх називає Г. Костюк), написані протягом 50-х років. Перший розділ книжки – «Теорія і дійсність» – склали розвідки про принципи формування теорії більшовиків щодо національного питання, які публікувалися в журналі «Сучасність», а також виходили як окремі видання. Другий, третій і четвертий розділи – це дослідження про сталінську по-

літику централізму стосовно України. Третю частину збірки становлять статті, які вчений мав намір опублікувати окремо під назвою «Від доби масового терору до смерті Сталіна», але, на жаль, здійснити задум не встиг.

Опублікована 1983 року збірка «На магiстралях доби» містить 17 статей, написаних у різний час і з нагоди різних суспільних подій. Ідейно-тематичний спектр збірки доволі широкий, але основу її становлять статті, присвячені сталінському терору в Україні у 30-х роках. Virізняються публіцистичні есе про загадкову смерть М. Грушевського, про роль П. Постишева як другого секретаря ЦК КП(б)У в тогочасній політиці України, про організований більшовицькою Москвою голод в Україні, що зближує це видання з працею «Сталiнізм в Україні» [2].

Науково-критична манера вченого еміграційного періоду характеризується принциповістю, життєвою активністю думки, толерантністю, відкритістю й апіорним бажанням об'єднати все прогресивне, талановите й естетично цінне [1].

Публіцистичне есе «Трагiдiя смертi академіка М. Грушевського» написане в 1954 році, але його можна вважати першою й досить правдоподiбною гiпотезою про причину смертi вiдомого політика і вченого. Г. Костюк усвідомлював, що М. Грушевський як активний прихильник державної незалежності України і учений, який доклав чимало зусиль до розбудови Всеукраїнської Академії Наук, не міг добровільно віддати себе в руки противників того, за що так самовіддано боровся [3].

Г. Костюк і як публіцист, і як історик літератури та критик, обстоює приamt української національної ідеї в контексті трагедійного становища української людини. Важливо, що для нього українська нація стала «фактом міжнародної політики». Причини, що зумовили посилену увагу до проблеми визволення українського народу серед світової громадськості, полягають, на його думку, у безкомпромісній і послідовній боротьбі українського народу за свою свободу й державну незалежність. Саме тому Г. Костюк закликає до єдності й українську еміграцію як активного учасника народно-визвольного руху.

Можна підсумувати, що історико-публіцистичні праці Г. Костюка «На магiстралях доби» та «Сталiнізм в Україні», хоч і складаються із окремих публіцистичних статей та нарисів, у цілому становлять ідейно-тематичну єдність, оскільки в них послідовно висвітлюється історія України першої половини ХХ століття, а в її контексті і стан української науки і культури. Стиль Костюка-публіциста virізняється логічністю та синтетичністю думки, послідовністю та простотою викладу матеріалу, лаконічністю висновків і узагальнень [4].

Як публіцист Костюк дотримувався чітких принципів. По-перше, він виступав за збереження української духовності, її культури, пам'ятаючи про «духовні традиції», а надто в умовах тотального поневолення російським шовінізмом. По-друге, обстоював виховання патріотичного національного почуття, «національного духу», покликаною об'єднати всіх українців у єдину національну цілісність [1, с.9].

Не менш важливою умовою забезпечення перемоги в боротьбі за національне самовизначення Г. Костюк вважав організовану боротьбу, а не стихійні виступи. Спрямовувати народну думку та енергію в єдине річище на самоусвідомлення себе як нації – завдання саме представників інтелігенції, її духовних лiдерiв. Основні постулати Костюка-публіциста залишаються

актуальними й сьогодні, коли українське суспільство вже незалежною державою так потребує єдності й одностайності в ухваленні рішень та дій.

Поряд із тим Г. Костюк відомий як талановитий учений, історик літератури, критик, публіцист, суспільно-громадський діяч. Він – автор ідеї єдиної Української держави та унікальності її культури, що присутня в його як історико-літературних, так і в публіцистичних дослідженнях. Саме під цим кутом зору він розглядав життя та діяльність кожного окремого письменника чи суспільного діяча як цілісної індивідуальності в контексті єдиного історико-літературного процесу.

У коло творчих зацікавлень Григорія Костюка потрапляє творча постать В. Винниченка, з котрим він не був ніколи знайомий особисто, бо той жив у Франції. У 1951 році вістка про його смерть дуже вразила публіциста, бо ж він мав намір написати на підставі джерельних документів та розмов із живим письменником ґрунтовну працю про його життя і творчість. Натомість треба було писати некролог. Проте некролог перетворювався в ширшу статтю, опубліковану в «українських вістях». Як пізніше розповідав Григорій Костюк, ця дата стала віховою – початком його багаторічної діяльності на полі винниченкознавства.

Г. Костюк робить усе, щоб належно охоронявся і зберігався його архів, засновує і очолює таку Комісію по збереженню літературної спадщини В. Винниченка, турбується, щоб тут були встановлені меморіальні дошки, друкує з архіву письменника низку неопублікованих творів, зокрема п'єсу «Пророк», роман «Слово за тобою, Сталіне» та ін. [1].

Саме він, Г. Костюк, урятував, вивізши до Колумбійського університету (США), архів Володимира Винниченка і став найглибшим знавцем творчої спадщини цього письменника, якого вважає «світлою постаттю українського патріота, чесним сином українського народу, героїчною постаттю української історії». Знавцем і – щонайактивнішим популяризатором. Із того часу й почалася його копітка робота над упорядкуванням Винниченкової спадщини та вивченням творчої біографії письменника, закровою так широко, що довелося залучити до цього діла кількох літературознавців [3].

Григорій Костюк інтенсивно працює над вивченням життя і творчості Володимира Винниченка одночасно з підготовкою до видання першодруків його творів. Після такої творчої праці в пресі з'явилися передмови до окремих видань або як окремі статті. Назвемо низку статей із збірника «Володимир Винниченко та його доба» (1980): «Деякі проблеми наукового вивчення В. Винниченка» («Сучасність», 1971), «Володимир Винниченко та його останній роман» (вступна частина до роману В. Винниченка «Слово за тобою, Сталіне!»), «Остання резиденція В. Винниченка» (збірка «Володимир Винниченко; статті й матеріали, 1953, під псевдонімом Б. Подоляк»), «Повість про людей буреломних років» (вступна стаття до повісті В. Винниченка «На той бік», (1972), «Леся Українка і Володимир Винниченко» («Сучасність», 1971), «Сергій Єфремов і Володимир Винниченко» («Сучасність», 1972), «Володимир Винниченко – маляр» («Сучасність», 1962), «Записки Володимира Винниченка» (передмова до першого тому Винниченкового «Щоденника»), «Місія Володимира Винниченка» (передмова до першого тому Винниченкового «Щоденника», 1980), «Місія Володимира Винниченка в Москві й Харкові 1920 року» («Нові дні», 1970) та ін.

Те, що вніс Костюк нового у дослідження Винниченка, окрім суто фахового аналізу поезики письменника, почасти видно вже з самих назв статей. По-перше, докладне опрацювання не відомих досі сторінок із життя Винниченка (особливо еміграційного періоду), історія Закутка на півдні Франції і життя родини у ньому. Зокрема, на основі документальних матеріалів Костюк роз'яснив питання подорожі Винниченка до Москви й Харкова 1920 року, яка зазнала не завжди об'єктивного, а часом і демагогічного тлумачення з боку противників Винниченка. По-друге, Костюк вніс на денне світло невідому досі ділянку творчості Винниченка – малярство. Слід виділити значення статей Костюка про взаємини Винниченка з його сучасниками (Лесею Українкою, Сергієм Єфремовим та ін.).

Том «Винниченко та його доба» загалом становить новий етап (після великої перерви від двадцятих років) в історії винниченкознавства, і, як свідчать останніми роками зацікавлення творчістю письменника серед широких кіл літературознавців України, жоден дослідник не оминє увагою доробок Г. Костюка у дослідженні так довго забороненого класика української літератури.

У Нью-Йорку, крім заробіткової фізичної праці та зайнятості справою архіву Винниченка, Костюк працював із Дослідною програмою вивчення СРСР при Колумбійському університеті, зосереджуючись на темі влади Сталіна на Україні в роки масового терору. На початку 60-х років минулого століття першопрохідницька праця Костюка побачила світ англійською мовою аж у трьох видавництвах: Frederic A. Prager (Фредерік), Stevenson and Son (Стівенсон & Сон), Лондон та Інститут вивчення СРСР, Мюнхен. Ця книжка відразу стала рекомендованою підручною лектурою у практично всіх університетах Заходу для студентів, які вивчали історію Східної Європи та Радянського Союзу [2].

До цінного внеску Г. Костюка можна віднести той факт, що він першим видав зібрання п'єс М. Куліша і всі його листи з тюрми та Соловків, твори В. Підмогильного, чималий том спадщини харківського книгознавця й дослідника літератури М. Пливака, літературознавчі праці П. Пилиповича, твори М. Драй-Хмари та багатьох інших представників «розстріляного відродження». Йому належить англomовне дослідження сталінського терору на Україні, видане в 1960 році.

Висновки. Із нашого огляду видно, що Г. Костюк не міг не задумуватися над призначенням української літератури та літературознавства. Найважливішим завданням її він вважав не тільки науково-критичне осмислення суто національних літературних проблем, а й вчасне та всебічне інформування українського читача про найвидатніші явища світової літератури. Українська література розглядалася критиком як складова світового загальноєвропейського культурного життя. Література ж діаспори була лише частиною власне українського історико-літературного процесу.

Усе своє життя Григорій Костюк, працював, намагаючись дотримуватися свого життєвого кредо, примножуючи національну культурну скарбницю виданнями творів забутих й викреслених з історії української літератури письменників та вчених, дбаючи про збереження цінних архівних документів, як важливих історичних фактів, що є культурним надбанням України.

Йому не потрібно було ані перебудовуватися, ані міняти погляди в час бурхливих перемін у житті нашого народу. У своїх працях, виступах

він виводив націю на магістралі нової доби. І на тих магістралях, на бездорожжях України, у важких ситуаціях української західної діаспори він був орієнтиром для багатьох.

Григорій Костюк сприймав український історико-літературний процес як моноліт, єдину цілісність. Його позиції в літературі, культурі, політиці були завжди чіткі, цілеспрямовані, пророчі. Адже його національний ідеал розвивався під впливом набутоків «старого» XIX століття, і модерних, нетрадиційних і самотутніх культурних особливостей XX-го. Саме у такому розрізі слід розглядати його цінний та багатющий доробок.

Список використаних джерел:

1. Башова Н., Костюк Т. «...Праця моя – це не амбіція»: літературний портрет Григорія Костюка у контексті епохи: відкрита лекція. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 44 с.
2. Голубченко П. На полі бою (Життєвий шлях Г. Костюка). *Нові дні*. 1982. № 12. С. 15-18.
3. Лінєцький С. Тоталітаризм в Україні. *Дивослово*. 1997. С. 7.
4. Міхно О.А. Пам'ятний для мене Луганський педінститут. *Бахмутський шлях*. 1998. № 5. С. 15-18.

References:

1. Bashova, N., Kostiuk, T. (2017). Pratsia moja tse ne ambitsiya: literaturnyi portret Hrygoriia Kostiuka u konteksti epohy: vidkryta leksiia. Kamianets-Podilnyi: TOV Drukarnia Ruta. [in Ukrainian].
2. Golubchenko, P. (1982). Na poli Boiui (Zhyttievyyi shliakh Kostiuka). *Novi dni*. № 12. [in Ukrainian].
3. Linetskyi, S. (1997). Totalitaryzm v Ukraini. *Dyvoslovo*. № 7. [in Ukrainian].
4. Mihno, O.A. (1998). Pamiatnyi dlia mene Liganskyi pedinstytut. *Bahmutskyi shliakh*. № 5. [in Ukrainian].

Svitlana Nykytiuk

HRYGORIY KOSTIUK'S WORKS AS A UNIQUE FACE OF THE UKRAINIAN CULTURE

The article deals with the Hrygoriy Kostiuk's works as a unique face of the Ukrainian culture of 20-s-80-s of the last century. He was famous as a writer, a literary and memoirs scholar, a historian and a journalist. His merit is in the researches in the field of cultural, theological, historical-publicistic and literature studies. Kostiuk being a literature historian, a literature critic, a person of encyclopedic knowledge became a prominent figure in cultural life of Ukraine and the Ukrainian Diaspora of the XXth century. In the time allotted by his fate he became a world-known personality, a giant of the spirit, University man. Kostiuk's personality attract with his only human features as follows: tolerance, kindness and steadfast adherence to principle together regarding cultural and social items. Impulsive, prone to controversy, however he has romantic, mild, touching, sensitive, to the point of sentimentality, temper. He profoundly got interested in the history of Ukrainians, their problems, journalistic researches. His historical and literature, critical and historical-publicistic studies are primarily based on the cultural concept implying a free development if the Ukrainian nation. Kostiuk's style as a publicist is distin-

guished with logic and synthesis of thought, consistency and simplicity of the facts presentation, brevity of conclusion and generalizations. Kostyuk's contribution lies in his presenting of objective assessment of the Soviet society and the contemporary Ukrainian science at the same time. All his life Hrygoriy Kostyuk tried to keep to his own credo, working and increasing the national cultural treasury by editions of the forgotten writers and scientists whose works of art were deleted from the Ukrainian literature history. He took care of valuable documents preservation as historical facts regarding them to be a cultural heritage. His researches propel comprehension of his phenomenon for all scholars.

Key words: works of art, history scientist, historical researches, the Ukrainian literature, the XXth century.

Отримано: 7.11.2022 р.

УДК 811.161.2'373.23(477.43)

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.180-191

Валерій Щегельський

ORCID 0000-0001-7188-2862

кандидат філологічних наук, старший викладач

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

Ольга Мельничин

ORCID 0000-0001-9134-4703

здобувачка вищої освіти

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

АНТРОПОНІМІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОДНІСТРОВ'Я: ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Автори статті роблять акцент на проблемі сучасної української ономастики у вивченні друкованих, рукописних та уснословесних джерел, які висвітлюють питання появи та побутування власних назв, зокрема антропонімів та їх розвиток на різних етапах еволюції українського соціуму. Наголошено на потребі в уточненні, доповненні відомих визначень, систематизації автентичних народних прізвищ, які знаходять свої локальні прояви в культурній традиції подільського краю. Зазначено, що дослідження антропонімів Кам'яниччини не випадкове, адже досі не відбулося їх комплексне вивчення та потрактування. Увагу зосереджено на загальній характеристиці антропонімікону населених пунктів Баговиця, Тарасівка, Устя, Велика Слобідка, Мала Слобідка, Цвіклівці Другі, Шутнівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Ключові слова: Поділля, антропонім, антропоніміка, власне ім'я, прізвище.

Постановка проблеми. Власні найменування служать для індивідуалізації та ідентифікації конкретного об'єкта відносно інших, поширені практично в усіх сферах людського буття, а тому набули важливого значення в лінгвістиці.

Володіючи значним арсеналом методологічних знань, українська ономастика на сучасному етапі розвитку значну увагу приділяє вивченню регіональних, зонально-локальних особливостей антропонімікону, що дає можливість глибше осмислити українську культурну спадщину та з'ясувати роль народних прізвищ у житті подолян, яких упродовж багатьох століть намагалися позбавити національної історичної пам'яті. Антропонімі, завдячуючи своїй інформативності, займають своєрідне місце в комунікуванні, що зумовлене також зв'язком із позамовними факторами: вони розкривають характер стосунків між людьми, особливості культурного, соціального життя, побуту тощо. Нагального вивчення вимагають локальні традиційні найменування насамперед тому, що впродовж ХХ ст. цей розряд онімів зазнав і далі продовжує зазнавати суттєвих утрат.

В українській ономастиці є небагато праць, присвячених дослідженню національного антропонімікону в його локальних проявах. Народні прізвища Кам'яниччини лише частково були об'єктом комплексного аналізу, тому запропоноване дослідження буде важливим доповненням до сучасної української регіональної ономастики.

Актуальність дослідження вбачаємо у вивченні регіональної антропонімії, зокрема прізвищ мешканців населених пунктів подільського Подністров'я, адже у власних назвах найповніше сконденсована лінгвістична та історична інформація про життя народу в минулому, вони дають важливий матеріал для діалектології, лексикології, дериватології та інших мовних дисциплін.

Метою дослідження є системний аналіз антропоніміки населених пунктів Кам'яниччини, виявлення їх лексико-семантичних особливостей і визначення ролі в розвитку подільської ономастики.

Постановка проблеми. Власні назви були предметом зацікавленості дослідників і досі привертають увагу вчених, спонукаючи досліджувати антропонімію в різних аспектах. Розвиток ономастики в Україні почався з розробки питань топоніміки і, меншою мірою, антропоніміки. Передусім він пов'язаний з діяльністю М. Максимовича, І. Срезневського, І. Філевича, І. Франка, О. Шахматова, які зосередили увагу на ономастиці й чимало зробили в описі багатьох власних назв України.

Наукова українська антропоніміка зародилася в ХІХ столітті, хоч окремі випадки пояснення антропонімів відомі, починаючи з давньоруських літописів.

Основоположником української антропонімії вважається І. Франко, який у праці «Причинки до української ономастики» [7] порушує проблеми вивчення народних прізвищ, наголошуючи на тому, що особові назви є важливим матеріалом як для філолога, що досліджує структуру мови, так і для історика та етнографа. Вагомим науковим доробком у вивченні української антропоніміки є ономастична спадщина І. Огієнка. У своїх працях з ономастики він зосереджував увагу як на теоретичних, так і на практичних проблемах антропоніміки. Бібліографія І. Огієнка містить такі праці: «Словник особових імен у літературній українській формі»; «Вимова давньоєврейських біблійних імен» (1938); «Вимова біблійних імен» (1938); «Вимова біблійних імен з Й на початку» (1939). І. Огієнко висловлює свої

міркування стосовно антропонімів і в працях, які безпосередньо не стосуються антропоніміки: рубрика журн. «Рідна мова» – «Мова наших видань», а також «Граматика малої Лесі», «Мовний порадник для редакторів, видавництва, робітників пера», рецензії на мовознавчі праці тощо.

Дослідник української ономастики С. Вербич відзначає, що «період 60-70-х рр. ХХ ст. уважають найпліднішим для української ономастики. Головну увагу на той час приділяли двом ономастичним підрозділам – топоніміці й антропоніміці» [2, с. 74].

Початок наукового вивчення української антропонімії цілком закономірно пов'язують з іменами мовознавців 2-ої половини ХІХ – початку ХХ ст.: В. Охримовича, А. Степовича, М. Сумцова, І. Франка, В. Щербини, В. Ястребова. Праці цих учених містять цінний ономастичний матеріал, вони присвячені важливим теоретичним питанням, зокрема походженню окремих антропонімічних категорій, їх семантиці й словотвору. Часові періоди 60-70 рр. і 80-90 рр. відзначені ґрунтовністю і сумлінністю, з якими дослідники підходили до вивчення онімного матеріалу та розумінням, що «без індивідуального підходу до аналізу кожної назви, взятої на широкому тлі аналогічних утворень, без урахування всіх її варіантів, детального аналізу фонетики і словотвірної структури неможливо з'ясувати її походження» [2, с. 76].

Отже, як окрема повноцінна галузь українського мовознавства, антропоніміка сформувалася тільки на кінець 60-х років ХХ століття. Починаючи з другої половини ХХ століття, розвиток східнослов'янської антропоніміки загалом набуває широкого розмаху. З'являються праці мовознавців, присвячені аналізу лексичної бази прізвищ та їх значень.

Значний внесок у вивчення слов'янської антропонімії зробили українські дослідники – С. Бевзенко, В. Горпинич, Л. Гумецька, М. Демчук, І. Железняк, Ю. Карпенко, Р. Керста, І. Ковалик, О. Неділько, Ю. Редько, М. Худаш, П. Чучка, І. Ковалик, З. Ніколаєнко, В. Німчук, О. Ткаченко та інші відомі мовознавці.

Останнім часом українські науковці зосереджують увагу на дослідженні регіональної антропонімії, виявленні специфічних рис прізвищ окремих територій. В українській ономастиці монографічні праці, присвячені регіональному дослідженню прізвищ та прізвищевих назв, «охоплюють такі українські етнічні території: Закарпаття (П.П. Чучка), Бойківщина (Г.Є. Бучко), Лемківщина (С.С. Панцьо), Верхня Наддністрянщина (І.Д. Фаріон), Гуцульщина (Б.Б. Близнюк), північна Тернопільщина (С.В. Шеремета), Правобережне Побужжя (Т.Д. Космакова), Північне Лівобережжя (О.Д. Неділько), Полтавщина (І.Д. Сухомлин), Лубенщина (Л.О. Кравченко), Кировоградщина (Т.В. Марталого), Опілля (Г.Д. Панчук), Буковина (Л.В. Кракалія), Нижня Наддніпрянщина (І.І. Ільченко), Дніпровське Припоріжжя (І.А. Корнієнко)» [1, с. 12].

Сучасна українська академічна ономастика розвиває науково-теоретичне підґрунтя, закладене в попередні роки, вдосконалюючи методику опису й дослідження онімного матеріалу. На сьогодні фактично ядром української академічної ономастики є відділ історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, «у якому й зосереджена відповідно основна емпірична й теоретична база українського назвознавства.

Проте це ядро не може повноцінно функціонувати без нормальної діяльності регіональних ономастичних центрів, які повинні виконувати функцію своєрідних кровоносних судин єдиного ономастичного організму» [2, с.77]. Зараз в колі наукових інтересів мовознавців перебуває чимало питань української антропонімії. Зважаючи на те, що ця лінгвістична галузь уже має апробований комплекс методів дослідження, ґрунтовно розроблену теорію, відповідну терміносистему, й досі існують проблемні аспекти, які вимагають подальших розробок. У цій площині вчені-ономасти наголошують на «важливості всебічної наукової кваліфікації прізвищевих складників національного антропонімікону, що уможливить створення загальнонаціонального словника прізвищ, відповідних атласів, які б давали уявлення про українську антропонімічну систему загалом та розкривали специфіку зазначеного класу» [1, с.12]. Цей комплекс завдань можна розв'язати через детальний аналіз прізвищ усіх регіонів. Як засвідчує практика, завдання настільки масштабні, що для вивчення регіонального антропонімікону, укладання антропонімічних словників, довідників тощо обов'язково має залучатися здібна та охоча студентська молодь, а співпраця науковців з закладами вищої освіти щодо збирання онімного матеріалу під час етнологічних, фольклористичних чи діалектологічних практик, а ще краще цілеспрямованих експедицій, забезпечить підґрунтя для видання різних онімних словників і подальших теоретичних узагальнень. При цьому важливим тут також має бути науково-теоретичний рівень досліджень, який включає в себе опис і аналіз емпіричних фактів і даних спостережень.

Використаний своєрідний кушований метод дослідження, впроваджуваний працівниками навчально-наукової лабораторії етнології навчально-наукового інституту української філології та журналістики К-ПНУ імені Івана Огієнка, коли об'єктом дислокації для розгалуженої та поетапної збирацької, записувальної й досліджувальної робіт безпосередньо на місцях було обрано населений пункт Тарасівка, засвідчив продуктивність пошуків і дав можливість охопити плідною антропонімною роботою довколишні села: Баговиця, Устя, Велика Слобідка, Мала Слобідка, Цвіклівці Другі, Шутнівці.

У давнину люди часто селилися в гирлах річок, зокрема і мешканці досліджуваного регіону, адже тут протікають річки Смотрич, Дністер, Мукша. Люди на цій території проживали ще з часів неоліту – IV-V тис. до н. е. Зважаючи на давність заселення цих сіл, можна стверджувати, що як географічні, так і економічні чинники сприяли осілості мешканців, відповідно і формуванню та збереженню їх власних назв, зокрема прізвищевих. Станом на 1 жовтня 2017 року на території досліджуваних сіл проживало 2587 осіб – носіїв автентичних прізвищ, яких нами зафіксовано 749 одиниць. Відзначимо, що за п'ятирічний термін демографічна ситуація поліпшилася внаслідок зростання дітонароджуваності, а також через прихід нових поселенців. За відомостями реєстрів, на сьогодні кількість поселенців становить 2720 осіб з різницею у 133 особи. Згідно зі статистикою прізвищ корінних мешканців населених пунктів Тарасівка, Баговиця, Устя, Велика Слобідка, Мала Слобідка, Цвіклівці Другі, Шутнівці Кам'янець-Подільського району, їхня чисельність зменшилася, де носіями номінативу є одна особа старшого віку, а її нащадки або покинули межі населеного пункту, або відійшли у вічність.

Аналізуючи витоки походження прізвищ мешканців виокремлених населених пунктів, які підпорядковуються Кульчівській територіальній громаді, ми дійшли висновку, що з 749 прізвищ, які зустрічаються на вказаній території, переважна більшість має кілька можливих джерел походження, через що в запропонованій нами класифікації чимало прізвищ погворюються в різних групах, інколи між собою зовсім не пов'язаних.

Місцеве населення здавна займалося землеробством (вирощували жито, пшеницю, просо, горох та інші культури), скотарством і ремеслами. А нинішні прізвища, на нашу думку, віддзеркалюють доволительно природу, повсякденну працю, побут, суспільно-політичний і економічний лад, матеріальну й духовну культуру, взаємозв'язки з іншими народами, психічний склад, світогляд мешканців.

Помічено, що географічне розташування – дає можливості для розвитку рекреаційних зон та туризму, а помірний, тепличний, клімат берегової лінії дністровського водосховища сприяє міграційним процесам мешканців із міської локації, котрі викупувають вільні земельні ділянки та покинуті господарські об'єкти для облаштування дачних поселень сезонного характеру (весняно-осінній період) або круглорічного стаціонарного проживання, таким чином, примножуючи антропоніму скарбниці краю. З розповідей респондентів старшого віку, коли економічна стабільність («всі мали роботу на землі і ніхто не був голодний») задовольняла середній прожитковий рівень мешканців, необхідність незворотних міграційних процесів становила незначний відсоток, що сприяло збереженню популяції традиційних прізвищ на постійній локації. Пригадують вони і часи, коли у родинній обрядовості молоді люди створювали сімейні відносини у межах своєї громади або сусіднього населеного пункту, утворюючи таким чином родинну коаліцію при цьому, запобігаючи витокам антропонімної інформації за територіальні межі.

Відіменні антропоніми мешканців краю.

Одна із перших і практично найбільших груп об'єднала прізвища, твірною основою яких стали чоловічі імена: Адам – Адамчук; Арсен – Арсенюк; Андрій – Андрейцев, Андріяш, Андріївський; Василь – Васильцов, Васкевич; Володимир – Володковський; Влас – Власов; Гаврило – Гаврилишен, Гаврилук; Григор – Григорчук, Грицик, Грицюк; Данило – Данилевич; Дем'ян – Дем'янов; Дмитро – Дмитрук, Дімітрюк; Ілля – Ільков, Ількович, Ільницький, Іллясевич; Іван – Іванюк, Іваніцький, Івасичко, Іванашко, Івашковський, Янчук; Корній – Корнійчук; Кметь – Кметюк; Клим – Клим, Николаичук; Олексій – Олексюк, Алесійчук; Остап – Остапов, Остапенко; Роман – Романишен, Романов, Романюк, Романчук; Макар – Макарійчук; Максим – Максим'юк; Марко – Марчук, Маркевич; Мартин – Мартинюк, Марценюк; Мар'ян – Мар'янін; Матвій – Матвєєв; Микита – Микитюк, Нікітін; Мирон – Миронов; Михайло – Михайловський, Михайленко; Онуфрій – Онуфрієв; Павло – Павлук, Павленко, Павлуцький, Павлунішен; Панас – Панасевич; Петро – Петрусь, Петрашов; Пилип – Пилипчук, Філіпов; Прокіп – Прокопчук; Лазар – Лазерев, Лазорів; Потап – Потапський; Сава – Савіцький; Семен – Семенюк; Сидір – Сідорук, Сидорук, Сидорчук; Стець – Стецюк;

Степан – Степанов, Степанчук; Стас – Стасюк; Танас – Танасков; Тарас – Тарасимчук; Тимофій – Тимофієв, Тимчук; Тома – Томчук; Трофим – Трофімов, Трофімчук; Федір – Федорак, Федюкевич, Федяєв, Федоришен, Федоров; Юрій – Юр'єв; Юхим – Юхим'юк, Яків – Яковенко, Яковчин.

Характерно, що чим уживанішим було ім'я, тим більше різновидів прізвищ від нього утворилось. При цьому значно менше випадків, коли б основою для прізвища стало ім'я жінки: Ганна – Ганчук; Магда – Магдюк; Марина – Маринович, Мариною; Мотря – Мотрій; Одарка – Одаренко; Параска – Парасій, Парасінчук; Соломія – Соломійчук. Це пов'язано із ситуацією, коли батько був невідомий або давно помер, а весь тягар утримання і виховання дітей несла мати.

Тож серед досліджуваних прізвищ одну з найбільших груп становлять відіменні: 93 найменування були утворені від чоловічих імен, 9 – від жіночих імен.

Цікаво, що Діденком могли назвати людину, якщо її виховував не батько, а дід, а Бабій, Бабійчук – якщо виховувався бабусею. Бабієм також називали чоловіка ласого до жінок.

Прізвища, утворені від назви професії або за соціальною належністю.

Значна частина українських прізвищ пов'язана із соціальною належністю або постійним заняттям свого першого носія. Це були назви, які чітко відрізняли окрему особу від її оточення. Зазначені прізвища, передані нащадкам, стали спадковими, бо й сама професія дуже часто переходила з покоління в покоління.

Наприклад, назви адміністративних посад, знайшли свій відбиток у таких прізвищах: Войтович, Войчук – «війт»; Писаренко, Письменний – «писар»; Присяжнюк – «присяжний».

Класове розшарування зафіксоване в таких прізвищах: Батринюк – «батрак»; Волянський, Королук, Добровольський, Князь, Панков, Панченко, Панчук, Панькевич, Фаріон. Прізвище Добровольський переважно надавалось людям, які звільнились від кріпацтва, чи семінаристам, що добровільно (а не з примусу батьків) вступали до навчальних закладів.

Військове життя народу збереглося в прізвищах, які походять від назв козацьких військ – Атаманський, Атаманюк, Козак, Сотник, Стрільчук, Стрилецький.

Широко представлене в українських прізвищах економічне життя народу:

- промисловість, ремесло, професійна діяльність, сільське господарство: Барицький – «барик-бочка»; Бондар, Бондаренко – «бондар»; Гончар, Гончарук – «гончар»; Гвоздіков, Желізняк, Клепач, Кузнецов; Кучер, Кучеренко; Ковальський, Ковалик, Коваль, Коваленко, Ковальов, Ковальчук – «коваль»; Колосюк – «колос»; Кравченко, Кравчук – «кравець»; Кушнір – «кушнір»; Корабльов, Косов, Косовський; Кухарук, Макогонюк – «макогін»; Машталер, Мельник, Мельниченко, Мельничин – «мельник»; Овчарук, Овчинников – «вівчар»; Олейник, Олійник – «оля»; Пастушок, Пекарський; Пшенишнюк, Пшеничний, Просяний – «прос»; Ремарчук, Сапожников, Свиначук, Сторожук, Слесар, Смоленюк, Тесляк;

Ткачук, Ткаченко – «ткач»; Твердохліб, Хлібовський, Столяр; Шевчук, Швець, Шевцов – «швець, шити»; Фурман, Фурманов, Фурманчук – «доглядач коней, їздовий»; Чабан – «вівчар»;

- торгівля: Продан, Проданчук, Чумак – «чумак»;
- мисливство і рибальство: Драч, Шкурак, Шкуропадський, Рибський, Карасьов.

Вужче представлені інші сфери людської діяльності, зокрема:

- наука і мистецтво: Дуда, Дудкін, Дудко, Дудченко – «дудка»; Скрипник – «скрипка»; Співак;
- духовне життя: Бакаляр – «дяк, що навчав дітей»; Дяченко – «дяк»; Гуменюк – «ігумен»; Титарчук – «церковний староста»; Ксьондз, Левицький, Монастирський – «монастир», Паламаренко, Паламарчук – «паламар»; Попов, Попченко, Пономарь, Рай, Райчук, Раєвський, Раєцький, Св'яткевич.

Етимологічно прізвище Гуменюк з великою ймовірністю походить від прізвиська Гуменний – так називали людину, яка була охоронцем на тоці. Український суфікс – «юк» означає «син». Але є й інша версія походження цього прізвища, яка не виключає його утворення від слова Ігуменюк – «син ігумена – настоятеля монастиря» шляхом видалення голосного «і». Тому прізвище одночасно репрезентує різні сфери людського життя.

Більшість розглянутих прізвищ цієї групи зберігають назви ремесел або занять, які в наш час стали історизмами.

Прізвища, утворені за індивідуальними ознаками перших носіїв.

Основою для творення цієї групи прізвищ була характерна особиста ознака, що виділяє людину з її оточення. Найменування такого типу виникли з первісних прізвиस्क. Вуличні прізвиська, значна частина яких побутує сьогодні в ролі офіційних прізвищ, належать до найколеритнішої групи особових найменувань, тому вивчення прізвищ передбачає аналіз і цих антропонімів.

Значеннєвий діапазон розглянутих нами прізвищ, утворених за індивідуальними ознаками першопосіїв, надзвичайно широкий:

- вказівка на зріст: Височанський, Величко, Кіценський, Куценський, Куцяк, Малий;
- вказівка на сильно розвинену або навпаки дефектну частину тіла: Головатюк, Головка, Головатий, Губарев, Лабатий, Рукін, Толстов, Толстохатько;
- вказівка на кляцтво, фізичні вади: Болюк, Брюшновський, Горбатюк, Гулеватий, Грижак, Глухов, Каправчук (каправе око – яке гноїть-ся), Кривко, Старенький, Сліпак, Мирзликін, Моргун, Полубіцький, Половінкін, Сипливий, Хрипун;
- вказівка на зовнішність, колір і стан волосся, бороду: Білий, Білик, Білов, Білоус, Білобров, Кучерков, Кучерявий, Кологрива, Красіков, Лисий, Чернописький, Руденко, Чоренький, Чорний, Черноус, Чернов;
- вказівка на особливості одягу: Шубовський;
- вказівка на особливості характеру та вдачу людини: Буркацький, Говорун, Гординський, Гладкоскок – «меткий», Душанов, Забудько,

Коханий, Роздобудько, Тупенко, Митко, Мороз, Мудрий, Наумович, Науменко, Ходаківський. Наприклад, прізвище Полубіцький могло називати людину, яка при ходьбі припадала на один бік.

Широко представлена група прізвищ, в основі яких – вуличні прізвиська першоносіїв: Базок – «базіка»; П'янюк, П'янковський – «п'яниця»; Сваричевський – «сварливий».

Прізвища, утворені від назв тварин, комах, рослин, явищ природи.

Найзагадковішу групу становлять прізвища, утворені від назв тварин, комах, рослин, явищ природи та ін. Одну з причин творення таких прізвищ наводить М. Худаш: «Найбільш популярним серед повір'їв було забобонне переконання, що в природі й навколишньому оточенні існують предмети і явища, особливо живі істоти і рослини, яких не любить «нечиста сила», які нейтралізують усякі чари, уроки тощо. Отже, якщо назвою, та ще й успішно вибраною з таких предметів, явищ, живих істот чи рослин, назвати дитину, то саме це ім'я правитиме їй за надійний захист. З уваги саме на характер цього забобонного спрямування власних імен даного розряду відстрашувати від своїх носіїв «нечисту силу» і смерть, відводити від них чари, лихі побажання і т. ін., їх можна було б умовно назвати відстрашувально-захисними» [9, с.168].

Серед розглянутих нами прізвищ до цієї групи можна віднести й найменування, утворені від назв риб, тварин, птахів, комах: Бабка – «бабка»; Барановський, Баранов, Баранецький – «баран»; Бенюк – «бень – кінь»; Биковський – «бик»; Вовкович – «вовк»; Воронецький, Воронцов, Вороняк, Воронюк – «ворон»; Зюбрицький – «зубр»; Голубишен – «голуб»; Гусак – «гусак»; Жук – «жук»; Кабаненко – «кабан»; Качурко – «качур»; Котик – «кіт»; Когут – «когут (діалект.) півень»; Козловський, Козярук, Козмей, Козярьський – «коза»; Комарницький – «комар»; Кріль – «кріль»; Куницький – «куниця»; Кулик – «кулик»; Медвецький – «ведмідь»; Ляшук, Лисак, Лісцидін, Лисун – «лис»; Піжик – «пижик»; Сікора – «синиця»; Соболь «соболь»; Соловей – «соловей»; Стрижак – «стриж»; Сорока – «сорока»; Снігур – «снігур»; Турняк – «тур»; Удод («удод – птах»); Чайковський – «чайка»; Чміль – «джміль»; Цап'юк – «цап»; Шершньов – «шершень»; Шпак – «шпак».

Значно рідше зустрічаються прізвища, що походять від назв грибів, рослин, дерев: Боровик – «боровик»; Вербіцький, Вербуховецький – «верба»; Вишневецький – «вишня»; Грабовський – «граб»; Горохолінський – «горох»; Береза – «береза»; Дубицький – «дуб»; Калинчук – «калина»; Кукурудзяк – «кукурудза»; Малиновський – «малина»; Цибульський – «цибуля»; Яблонський – «яблуня»; Яворський – «явір»; Сосніцький – «сосна».

Прізвища, утворені від назви місця проживання чи походження перших носіїв.

Походження прізвищ від топонімічної назви сьогодні не завжди можна встановити. Найменшу групу серед досліджуваних становлять найменування, утворені від назви місцевості, де проживав або звідки походив основоположник роду:

- вказівка на національне походження основоположника роду: Волошин – «румун»; Лонський – «литовець»; Москалевський – «москаль»; Руснак, Русанов – «діал. українець»;

- вказівка на назву давніх племен чи діалектних груп: Бойко, Бойчук; Ківерчук, Мазур, Мазурик, Мазуренко, Циганюк;
- загальна вказівка на місце, де хтось проживав: Боровик, Верстюк, Гораш, Горішний, Горещький, Горний, Городинський, Задорожний, Закордонєць, Залуцький, Камінський, Побережнюк, Побережний, Підзамков, Полянський, Проходченко, Ногорний, Нагорнов, Надбережний, Надкреничний, Слободян (слобода);
- відтопонімичні прізвища (від конкретного населеного пункту, з яким пов'язане походження першоносця): Бориславський, Дунаєвський, Китайгородський, Сабадаш, Скалат.

Прізвище Москалевський, на нашу думку, могло бути первісно найменуванням нащадків московитів, але, найвірогідніше, походить від прізвища людини, котра служила в царській армії, адже москалями в народі називали солдатів.

Допрізвищева семантика прізвищ не завжди є однозначною і прозорою, тому уналежнення того чи іншого прізвища до певної групи може мати подвійну чи й потрійну мотивацію. Для уникнення двозначності більшість ономастів пропонує кваліфікувати такі прізвища як окремих семантичний тип, називаючи їх або «прізвищами спірної мотивації» (Л.О. Кравченко), або «полісемантичними прізвищами» (Н.Ю. Булава).

Прізвища неукраїнського походження.

Вивчаючи прізвищевий склад досліджуваних населених пунктів, з'ясовано, що чимало мешканців мають прізвища неукраїнського походження. Щодо причин наявності таких прізвищ, то їх очевидно декілька: по-перше, це свідчення того, що українська мова в своєму розвитку використовувала чимало чужоземних елементів, що свідчить про високий рівень взаємодії з іншими народностями в різних сферах людського життя; по-друге, є підстави говорити про заселення території нащадками представників різних народів, по-третє, потрібно враховувати сучасні незворотні еміграційні та міграційні процеси у людському суспільстві.

Саме це явище вимагає «досить прискіпливої уваги дослідників, бо потребує детального вивчення мовної історії регіону, у якому сформувалася та чи та назва» [2, с.78].

Закономірно, найчисельніша група представлена відіменними антропонімами, такими як: Алімов, Багаєв, Власов, Юнашку, Джалгаспаєв, Зиков, Лайтер, Мамедов, Мартиросян, Соррентіно, Тажанков, Тондіков.

Можна зробити висновок про те, що історичні умови, в яких виникли та розвивалися села Баговиця, Тарасівка, Шутнівці, Устя, Велика Слобідка, Мала Слобідка, Цвіклівці Другі, а також їх географічне розташування сприяли тому, що на їхній території зафіксовано прізвища українського та неукраїнського походження.

Помічено, що у семантиці прізвищ часто виявлялись особистісні прикмети предків. Означення особи, вказування на неї відбувалось через прозивання, промовляння прізвиська. З плином часу прізвиська ставали прізвищами, що успадковувалися членами роду. Предки ішли в небуття, а їх особистісні оцінні характеристики продовжували побутувати у прізви-

щах нащадків, в чому, зокрема, проявлялись духовна спадкоємність, духовна тяглість і цілісність родоводу.

В результаті дослідження дійшли висновку, що значний вплив на становлення антропонімів склали географічне розташування та історичні умови, в яких населені пункти виникли і розвивались. У ході роботи над проблемою ми побачили необхідність поділу всієї сукупності прізвищ (749) на дві частини – українського та неукраїнського походження. В свою чергу ці масиви прізвищ були поділені на групи за значенням і тими сферами життя, які вони репрезентують. Це дало можливість більш повно розглянути і проаналізувати досліджувані прізвища.

Дослідження продемонструвало, що навіть невеликий населений пункт має свою історію, втілену у прізвищах. Серед прізвищ мешканців досліджуваного ареалу переважає вказування на такі ознаки та зв'язки особистості зі світом:

- родинні зв'язки;
- зв'язки за родом занять;
- схвальне чи критичне ставлення до людини;
- становище у суспільній ієрархії.

Нам довелося зустріти багато неординарних і нехарактерних для українців прізвищ, а інколи і зовсім неймовірних джерел їхнього походження. Чим ширше і глибше вони будуть вивчені, тим повнішим виявиться матеріал для виявлення загальних закономірностей розвитку прізвищеві системи України.

Висновки. Вважаємо, що проведена робота здатна допомогти мешканцям досліджуваних сіл і не тільки дізнатися більше про власні прізвища, розпочати досліджувати своє родовідне дерево. Розглянуті прізвища є цікавим лексичним і етнографічним матеріалом, який доцільно використовувати під час вивчення історії села, життя його мешканців, їхніх традицій і звичаїв, а головне – мовних особливостей. Отже, наше дослідження на часі і є важливим джерелом вивчення антропонімікону не тільки на етнорегіональному рівні, а й у проєкції на узагальнення в масштабах всього масиву ономастичних знань про Україну, адже прізвища є одним із важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної й духовної культури нашого народу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Булава Н.Ю. Актуальні аспекти дослідження українського прізвищевого антропонімікону. *Сучасний погляд на вивчення актуальних проблем: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*. Запоріжжя, 2017. С. 10-14.
2. Вербіч С.О. Українська ономастика: перспективи розвитку. *Українська мова*, 2010. № 3. С. 77.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. /АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; [редкол.: О.С. Мельничук (голова) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1982-2012. Т. 1-6.
4. Коваль А.П. Життя і пригоди імен. Київ: Вища шк., 1988. 240 с.
5. Масенко Л.Т. Українські імена і прізвища. Київ:Знання, 1990. 48 с.

6. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. Київ: Радянська школа, 1966. 255 с.
7. Франко І.Я. Причинки до української ономастики. *Збір. творів*: у 50 т. Київ, 1982. Т. 36. С. 391-426.
8. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 236 с.
9. Худаш М.Л. З історії формування і становлення українських прізвищ. *Мовознавство*. 1969. № 2.
10. Чучка П.П. Власне українські особові імена. *Дивослово*. 2004. № 4.
11. Чучка П.П. Глобальні, національні та регіональні ознаки прізвищ українців. *Дивослово*. 2003. № 10.
12. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття [Unpublished post-doctoral dissertation]. Київський державний університет ім. Т. Шевченка, 1969. С. 385.
13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемчущенко (голова) та ін.]. Київ: Укр. енциклопедія, 1998. Т. 5.
14. Словник української мови: в 11 т. / І.К. Білодід, А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 9. С. 120.

References:

1. Bulava, N.Yu. (2017). Aktualni aspekty doslidzhennia ukrainskoho prizvyshechoho antroponimikonu. *Suchasnyi pohliad na vyuchennia aktualnykh problem: materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Zaporizhzhia*. S. 10-14. [in Ukrainian].
2. Verbych, S.O. (2010) Ukrainska onomastyka: perspektyvy rozvytku. *Ukrainska mova*. № 3. S. 77. [in Ukrainian].
3. Melnychuk, O.S. (Ed). (1982-2012). Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t. / AN URSSR, Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni. Kyiv: Naukova dumka. T. 1-6. [in Ukrainian].
4. Koval, A.P. (1988). Zhyttia i pryhody imen. Kyiv: Vyshcha shk. [in Ukrainian].
5. Masenko, L.T. (1990). Ukrainski imena i prizvyshcha. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
6. Redko, Yu.K. (1966). Dovidnyk ukrainskykh prizvyshch. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].
7. Franko, I.Ya. (1982). Prychynky do ukrainskoi onomastyky *Zibr. tvoriv*: u 50 t. Kyiv, T. 36. [in Ukrainian].
8. Khudash, M.L. (1977). Z istorii ukrainskoi antroponimii. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Khudash, M.L. (1969). Z istorii formuvannia i stanovlennia ukrainskykh prizvyshch. *Movoznavstvo*. № 2. [in Ukrainian].
10. Chuchka, P.P. (2004). Vlasne ukrainski osobovi imena. *Dyvoslovo*. № 4. [in Ukrainian].
11. Chuchka, P.P. (2003). Hlobalni, natsionalni ta rehionalni oznaky prizvyshch ukrainsiv. *Dyvoslovo*. № 10. [in Ukrainian].
12. Chuchka, P.P. (1969). Antroponimiiia Zakarpattia [Unpublished post-doctoral dissertation] Kyivskiy derzhavnyi universytet im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].
13. Shemchushenko, Yu.S. (Ed). (1998). Yurydychna entsyklopediia: v 6 t. Kyiv: Ukr. Entsyklopediia, T. 5. [in Ukrainian].
14. Bilodid, I.K., Buriachok, A.A., & Hnatiuk, H.M. (Ed). (1971). Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. Kyiv: Naukova dumka, T. 9. S. 120. [in Ukrainian].

Valerii Shchehelskyi, Olha Melnychyn

ANTHROPONYMY OF POPULATIONS OF THE PODIL DNISTRIAN REGION: LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS

The authors of the article focus on the problem of modern Ukrainian onomastics in studying of printed, handwritten, and oral sources, covering the issues of the emergence and existence of proper names, in particular anthroponyms and their development at different stages of the evolution of Ukrainian society. Emphasis is made on the need to clarify, supplement known definitions, and systematize authentic folk surnames that find their local manifestations in the cultural tradition of the Podillia region. It is noted that the study of the anthroponyms of Kamianets-Podilskyi region is not accidental, because their comprehensive study and interpretation has not taken place yet. Attention is focused on the general characteristics of the anthroponymicon of the settlements of Bahovytsa, Tarasivka, Ustia, Velyka Slobidka, Mala Slobidka, Tsviklivtsi Druhi, Shutnivtsi Kamianets-Podilskyi district, Khmelnytskyi region.

The importance of conducting onomastic field expeditions to settlements of the Podillia region, as well as their intensification, is emphasized. A peculiar cluster research method was used, implemented by the employees of the educational and scientific laboratory of ethnology of the Educational and Scientific Institute of Ukrainian Philology and Journalism of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, when a settlement Tarasivka was chosen as the object of dislocation for extensive and staged collection, recording and research work directly on the field, testified to the productivity of searches and gave the opportunity to cover nearby villages with fruitful anthroponymic work.

We believe that the carried out work can help the inhabitants of the studied villages and not only learn more about their own surnames, but also start researching their family tree. The considered surnames are interesting lexical and ethnographic material, which is advisable to use when studying the history of the village, the life of its inhabitants, their traditions and customs, and most importantly – linguistic peculiarities.

Key words: Podillia, anthroponym, anthroponimics, proper name, surname.

Отримано: 10.11.2022 р.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 94(477)«2014-2018»

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.192-201

Олег Ананьїн

ORCID 0000-0001-8757-1663

*кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку
(Офіс реформ) Державної прикордонної служби України*

БЕЗПЕКА ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ»: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД

Досліджено історію протидії російській агресії на державному кордоні України. В історичних реаліях України «гібридна війна», попри свою відмінність від традиційних уявлень про природу воєнного протиборства, безпосередньо пов'язана з безпекою державного кордону. Для української держави російська агресія розпочалася саме з прикордонної території, де РФ використала методи «гібридної війни». Згодом всі характерні особливості «гібридної війни» проявилися саме у прикордонні. Гібридний характер російської агресії довів нагальну необхідність глибокого вивчення, всебічного обґрунтування та негайного впровадження відповідних змін у структурі, функціях та повноваженнях суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, складовою якої є і безпека державного кордону.

Ключові слова: «гібридна війна», російсько-українська війна, російська агресія, історичний досвід, безпека державного кордону, державний кордон, бойові дії, антитерористична операція, Операція об'єднаних сил, Державна прикордонна служба України.

Постановка проблеми. Історія охорони державного кордону у різних історичні періоди завжди була пов'язана із процесом державотворення України. У зв'язку з цим, дослідження генези національної системи забез-

печення безпеки державного кордону завжди займали відповідне місце в українській історичній науці.

Зі здобуттям нашою державою незалежності, її прикордонна інституція, взяла орієнтир на європейський зразок прикордонної охорони, для якої основними є правоохоронні функції.

З 2003 р. у Державній прикордонній службі України (далі – Держприкордонслужба) впроваджувалися європейські практики у сфері прикордонної безпеки відповідно до загроз, які були актуальними на той період.

У 2014 р. агресивні дії рф, за якими у сучасному науковому дискурсі закріпилася назва «гібридна війна», суттєво змінили вектори цих загроз. Які з часом стали довгостроковими та почали впливати на національну безпеку не лише України, а й всієї Європи в цілому. Тому, звичайно, що перед вітчизняними та іноземними науковцями у різних галузях знань, актуалізувалися завдання із осмислення масштабів такої війни та пошуку механізмів протидії цьому новому виклику [16; 2].

Зокрема, вчені із Національного університету оборони України імені Івана Черняховського О. Сальнікова, В. Корендович, П. Мінаєв, С. Антоненко у своїх дослідженнях дійшли висновку: «Досвід, набутий Україною, показав особливості військової парадигми сучасної «гібридної війни», яка прискорила оборонні трансформації та структурні зрушення в секторі безпеки та оборони України спрямовані на мінімізацію загроз державному суверенітету, створення умов для відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону ...» [12, с.117].

Директор військових програм Центру Разумкова М. Сунгуровський у своєму виступі на Безпековому форумі в рамках 25-го Економічного форуму в Криниці (Польща) відзначав: «Боротьба за «прикордонні» країни вестиметься з використанням всього арсеналу сил і засобів та охоплюватиме практично всі простори, перетворюючи безпекове середовище на дуже нестабільне і слабо прогнозоване. Дуже складним завданням є прогноз та оцінка синергетичних наслідків такої боротьби як для окремих країн, регіонів, так і для всього світового порядку... Однак, наявні механізми відповідного впливу на суб'єкти міжнародних відносин не розраховані на нову реальність і потребують негайного перегляду. Водночас, до порушників існуючого світового порядку (зокрема, до Росії) мають застосовуватися чинні норми міжнародного права. В цьому полягають невизначеність і труднощі у врегулюванні сучасних конфліктів (старе вже відмирає, а нове ще не народилося), зумовлюючи турбулентність поточного перехідного етапу розвитку міжнародних відносин» [13].

Сучасний політолог В. Крутій проаналізував витоки «гібридних війн» та дійшов висновку, що їх слід шукати в минулому. Вони набули досконаліх форм та активно застосовувалися в сучасних умовах комбінованої (гібридної) боротьби соціально-політичних суб'єктів на міжнародній арені, зокрема: політичні; ідейно-пропагандистські; мас-медійні; воєнні; збройно-комерційні; культурні; конфесійні. За висновками В. Крутія «гібридні війни» ХХІ ст., вимушеним учасником яких у контексті ініційованої рф реставрації російського імперіалізму стала Україна, мають об'єктивні витоки в історичному минулому [6].

Фахівець у галузі права М. Тараненко зазначав: «...гібридна війна, розв'язана проти України російським керівництвом має свою передісторію, прояви якої мали місце ще на початку ХХ ст. під час більшовицької агресії на території УНР, а згодом Фінляндії, Польщі та інших держав... При цьому держава-агресор, розв'язавши військовий конфлікт, залишала-ся публічно непричетною до нього» [14, с.199].

Історик В. Головкив вивчав проблему російського втручання у внутрішні справи України впродовж 2014 р., у тому числі, окупацію Криму та збройну агресію, із визначенням наслідків такої агресії для України. Вчений дійшов висновку, що якісне посилення оборонного потенціалу та відновлення територіальної цілісності держави будуть не неможливі без радикальних політичних і соціально-економічних реформ [1].

Метою дослідження є узагальнення історичного досвіду протидії «гібридній війні» рф проти України на державному кордоні, з визначенням основних проблем, з якими зіштовхнулася Держприкордонслужба та вжитих заходів щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. В історичних реаліях України «гібридна війна», попри свою відмінність від традиційних уявлень про природу воєнного протистояння, безпосередньо пов'язана з безпекою державного кордону.

Сучасні науковці-прикордонники, зокрема О. Трємбовецький та Б. Олексієнко зазначали: «З першого дня збройного конфлікту на сході нашої держави брали участь прикордонники. Слова «кордон» і «агресія» сьогодні майже синоніми. Відомче гасло «З кордону починається держава» по праву стає державним. Специфіка збройного протистояння, а також місце і роль Державної прикордонної служби України у цій війні потребує уточнення» [15, с.233].

Вивчаючи історію «гібридної війни» рф проти України, варто звертати увагу на той факт, що до 2014 р. небезпеку з боку росії майже ніхто із вищого воєнно-політичного керівництва України серйозно не сприймав. Російська загроза не сприймалась, навіть, і після абсолютно неочікуваного інциденту на українському прикордонні – спроба захоплення українського острова Коса Тузла в Керченській протоці [5].

Для України російська агресія розпочалася саме з прикордонної території АР Крим – першого об'єкту, де рф використала методи «гібридної війни». Згодом, всі характерні особливості «гібридної війни» проявилися саме у прикордонні. Виходячи із аналізу інформації Держприкордонслужби про обстановку на державному кордоні [3], основними загрозами були:

- створення російськими ЗМІ у східних прикордонних областях України та АР Крим відповідного інформаційного поля (антиукраїнська пропаганда) з метою дискредитації державної влади та правоохоронних органів;
- деструктивний інформаційно-психологічний вплив на особовий склад збройних сил та правоохоронних органів;
- накопичення підрозділів збройних сил рф (під виглядом військових навчань) у районах, прилеглих до кордону України, з метою відкритої демонстрації військової сили;
- активізація діяльності проти України всіх видів розвідок;
- блокування із використанням місцевого цивільного населення роботи пунктів пропуску через державний кордон;

- напади озброєних колаборантів на прикордонні наряди, пункти пропуску та підрозділи охорони державного кордону;
- обстріли місць дислокації прикордонних підрозділів та пунктів пропуску з території рф, знищення їхньої інфраструктури;
- ведення диверсійно-розвідувальних дій регулярними військовими підрозділами та силами спеціального призначення рф, у тому числі з використанням українських громадян із місцевого населення прикордоння;
- спроби переміщення через ділянки державного кордону зброї, боєприпасів та матеріально-технічних засобів для забезпечення колаборантів та російських окупаційних адміністрацій «ДНР/ЛНР».

Виходячи із інформаційно-аналітичних матеріалів Адміністрації Держприкордонслужби [7-10], у відповідь російській «гібридній війни» на кордоні прикордонна інституція в межах наявних можливостей вживала можливих адекватних заходів. Основні зосереджувалися на:

- веденні розвідувальних, оперативно-розшукових та режимних заходів у межах компетенції Держприкордонслужби;
- участі у боротьбі з диверсійно-розвідувальними групами та охороні й обороні об'єктів прикордонної інфраструктури;
- облаштуванні в інженерному відношенні пунктів пропуску, посиленні контрольних та безпекових заходів;
- запровадженні діяльності зведеної робочої групи щодо контролю за переміщенням через державний кордон так званих «гуманітарних конвоїв» з боку рф;
- здійсненні пропуску осіб і транспортних засобів через визначені контрольні пункти в'їзду/виїзду на лінії розмежування у Донецькій та Луганській областях;
- забезпеченні режимних заходів у смузї безпеки на лінії розмежування та в акваторії Азовського моря;
- виконанні інших завдань з урахуванням змін обстановки.

Якщо здійснити узагальнення історичного досвіду з протидії «гібридній війни» на державному кордоні, то у цьому контексті діяльність Держприкордонслужби можна умовно розділити на три етапи, із зазначенням заходів, на яких доцільно сконцентрувати дослідницьку увагу.

Перший етап – з анексії АР Крим до червня 2014 р.

Попереджаючи блокування силами Чорноморського флоту рф корабельного складу Морської охорони в основних пунктах базування, кораблям завдяки оперативному прийнятому рішенням вдалося вчасно перебазуватися до Одеси та Маріуполя. Надалі було здійснено їх переформування для виконання завдань на нових ділянках. За рахунок особового складу передислокованого з АР Крим, та наявних ресурсів сформовано Азово-Чорноморське регіональне управління та Херсонський прикордонний загін, виставлено нові відділи прикордонної служби, які з квітня приступили до виконання завдань. У стислі терміни у визначених пунктах контролю на адміністративній межі Херсонської області з АР Крим організовано контроль в'їзду-виїзду громадян. Нарощення зусиль на цьому напрямку дало змогу забезпечити дієву протидію спробам місцевих колаборантів

потрапити у східні та південні регіони країни для подальшої дестабілізації обстановки. Крім того: створено 7 позаштатних мотоманеврених груп для дій на Сході України та адмінмежі з АР Крим; сформовано та задіяно у бойових діях систему прикордонних резервів; для здійснення посиленої охорони морської ділянки державного кордону залучався корабельний склад загону Морської охорони (Маріуполь), що був виведений з АР Крим, а для ведення повітряної розвідки – прикордонна авіація. На жаль, у цей період прикордонні підрозділи були озброєні лише стрілецькою зброєю, без бронетехніки та засобів вогневої підтримки.

Другий етап – з червня по вересень 2014 р.

Для відновлення контролю за державним кордоном були створені тактичні угруповання «Кордон» та «Північ». Бойові дії прикордонних підрозділів спрямовувалася на закріплення на відповідних рубежах, підготовку районів оборони. У цей же час прикордонники зазнавали потужних артилерійських ударів з боку незаконних збройних формувань колаборантів на Донбасі та збройних сил рф. Охорона (захист) державного кордону здійснювали у взаємодії з підрозділами Збройних Сил України, СБУ та МВС в рамках виконання завдань Мирного плану Президента України.

Третій етап – з вересня 2014 р. до повномасштабного збройного вторгнення 24 лютого 2022 р.

Спільно з іншими відомствами сектору безпеки і оборони прикордонники брали активну участь в антитерористичній операції на Сході України, Операції об'єднаних сил та забезпечували не тільки охорону, але й оборону державного кордону. Внесено суттєві корективи в організацію оперативно-службової діяльності Держприкордонслужби, що потребувало відповідного кадрового, матеріально-технічного, бойового та інших видів забезпечення. Проведено заходи щодо нарощування можливостей органів та підрозділів Держприкордонслужби, зокрема: створено Донецько-Луганське регіональне управління; Краматорський та Лисичанський прикордонні загони. Загалом для нарощування зусиль у районі антитерористичної операції та збільшення цільності охорони (захисту) державного кордону в Держприкордонслужбі створено систему бойових резервів загальною чисельністю до 4 000 чол. (прикордонні комендатури швидкого реагування, оперативно-бойові прикордонні комендатури, оперативні зенітно-артилерійські прикордонні застави, оперативні протитанкові прикордонні застави); додатково розгорнуто нові відділи прикордонної служби та відділи прикордонної служби оперативно-розшукової спрямованості. В органах охорони державного кордону створені оперативні мобілізаційні резерви першої черги, сформовані з числа військовозобов'язаних, які проходили службу за частковою мобілізацією протягом 2014-2015 рр. та були звільнені у 2015 р.

Враховуючи набутий досвід доцільно визначити основні проблеми, з якими зіштовхнулась Держприкордонслужба та вжиті заходи із їх вирішення:

Перше: відсутність чіткої взаємодії між відомствами сектору безпеки і оборони, через що не були реалізовані довоєнні плани щодо забезпечення прикриття державного кордону.

На початку «гібридної війни» прикордонні підрозділи діяли самостійно з використанням лише наявних сил та засобів (оборона від нападів міс-

цевих колаборантів на відділ прикордонної служби «Станічно-Луганське», управління Луганського прикордонного загону, пункти пропуску через державний кордон «Довжанський», «Ізварине», «Маринівка» тощо).

Станом на 2015 р. сили та засоби Держприкордонслужби вже діяли за єдиним задумом штабу Антитерористичній операції у взаємодії із Збройними Силами України, підрозділами МВС, СБУ та Фіскального службою.

Для підтримки взаємодії від Адміністрації Держприкордонслужби на постійній основі виконували завдання оперативні групи Держприкордонслужби в Генштабі Збройних Сил України та штабі Антитерористичній операції.

Друге: неготовність прикордонних підрозділів до самостійного ведення бойових дій, зокрема через відсутність важкого озброєння та техніки.

Вже з 2015 р. Держприкордонслужба мала бронетехніку різного типу та групову зброю, у тому числі міномети, засоби протитанкової боротьби та ураження повітряних цілей. Незважаючи на обмежене фінансування збережено потенціал Морської охорони та прикордонної авіації.

Третє: відсутність підрозділів з інженерного забезпечення. Як наслідок – місця дислокації прикордонних підрозділів та місця несення служби прикордонних нарядів не були обладнані у фортифікаційному відношенні. З метою усунення цієї суттєвої проблеми було створено інженерно-саперні підрозділи (з відповідними фахівцями та технікою). Силами цих підрозділів було надано допомогу підрозділам охорони кордону в облаштуванні місць несення служби та місць дислокації прикордонних підрозділів. Ці заходи дали змогу значно зменшити бойові втрати серед особового складу.

Четверте: недоукомплектованість особовим складом підрозділів Держприкордонслужби. З 2015 р. в районі проведення Антитерористичної операції контрольні, режимні та оперативно-бойові завдання виконували оперативно-військові відділи «Краматорськ» та «Велика Новосілка». Згодом оперативно-військовий відділ «Велика Новосілка» було скорочено. Оперативно-військовий відділ «Краматорськ» приведено до нового складу, до якого було введено три прикордонні загоони (Донецький, Луганський, Краматорський) та загін Морської охорони (Маріуполь).

Завдяки змінам, внесеним до Закону України «Про Державну прикордонну службу України» про збільшення чисельності прикордонної інституції на 3 тисячі військовослужбовців [11] створено бойові резерви у складі:

- трьох прикордонних комендатур швидкого реагування (у подальшому ці підрозділи планувалося застосувати у заходах по відновленню контролю за неконтрольованою ділянкою державного кордону та з локалізації (ізоляції) тимчасово окупованих районів Донецької та Луганської областей);
- оперативно-бойових прикордонних комендатур, протитанкових та зенітно-артилерійських прикордонних застав;
- підрозділів швидкого реагування «Дозор».

П'яте: недостатній рівень військової підготовки особового складу (тактика, застосування та експлуатація бронетанкової техніки та артилерії, інженерне забезпечення бою).

Для усунення цієї проблеми керівництво Держприкордонслужби кардинально змінило систему професійної підготовки персоналу. Зокрема:

- внесено корективи до базових програм відомчих навчальних закладів, посилено загальновійськову підготовку з відновленням тактичних дисциплін, особливу увагу приділено тактичній медицині;
- у процес навчання поступово запроваджувалися стандарти НАТО.

Шпосте: потужний деструктивний інформаційно-психологічний вплив на особовий склад Держприкордонслужби.

До війни прикордонні підрозділи комплектувалися за територіальним принципом, що призвело до прямої залежності особового складу від певних місцевих соціальних умов (вплив з боку родичів, знайомих, пропаганди тощо). З 2015 р. комплектування підрозділів у зоні бойових дій здійснювалося на добровільних засадах з усіх регіонів України. Створено підрозділ протидії інформаційним загрозам.

Окрім всього вищенаведеного, на державному рівні, проводилися масштабні заходи із інженерно-технічного облаштування українсько-російського кордону. З метою планового виконання заходів, за дорученням Президента України Адміністрацією Держприкордонслужби було розроблено План заходів щодо інженерно-технічного облаштування українсько-російського кордону, територій прилеглих до районів проведення антитерористичної операції та АР Крим (затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.05.2015 № 439-р), який передбачав інженерно-технічне облаштування територій, прилеглих до державного кордону.

Процес роботи над інженерними заходами продемонстрував те, як пошук нових оптимальних варіантів інженерно-технічного облаштування кордону призвів до відходу від застарілих ідей масштабних укріплених районів на основі довготривалих фортифікаційних споруд на користь побудови єдиного комплексу інтелектуальної системи охорони, де різні високотехнологічні (сигналізаційні, відео, тепловізійні, радіолокаційні, безпілотні, інформаційно-телекомунікаційні) засоби дозволяють в режимі он-лайн контролювати ділянки кордону та оперативно реагувати на їх порушення [4].

Висновки. «Гібридна війна» рф проти України чітко продемонструвала зміну характеру сучасних збройних конфліктів, в умовах яких неможливо вести збройну боротьбу тільки традиційними військовими методами.

Гібридний характер російської агресії довів нагальну необхідність глибокого вивчення, всебічного обґрунтування та негайного впровадження відповідних змін у структурі, функціях та повноваженнях суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, складовою якої є і безпека державного кордону.

Врахування історичного досвіду має стати реальним процесом в контексті впровадження державних рішень, визначених у стратегічних документах, які визначають реформи сектору безпеки і оборони держави.

Список використаних джерел і літератури:

1. Головка В.В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії. *Український історичний журнал*. 2014. С. 176-193.
2. Горбулін В.П. Світова гібридна війна: український фронт: монографія. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

3. Інформаційне зведення про обстановку на державному кордоні та результати оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України. Адміністрація ДПСУ. Київ, 2014. 57 с.
4. Інформаційні матеріали щодо стану інженерно-технічного облаштування державного кордону. Адміністрація ДПСУ. Київ, 2018. 51 с.
5. Кириленко В.А., Назаренко В.О., Серватюк В.М., Бляшенко О.В. Перші кроки гібридної війни: російсько-український інцидент 2003 року в Керченській протоці: монографія. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2016. 120 с.
6. Крутий В.О. Витоки гібридних війн: досвід ХХ століття. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2017. Вип. 77. С. 148-158.
7. Назаренко В. Біла книга – 2015. *Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України*. Адміністрація ДПСУ. Київ, 2016. 240 с.
8. Цигикал, П. Біла книга – 2017. *Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України*. Адміністрація ДПСУ. Київ, 2018. 120 с.
9. Цигикал П. Біла книга – 2018. *Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України*. Адміністрація ДПСУ. Київ, 2019. 112 с.
10. Нікіфоренко В. Біла книга – 2019. *Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України*. Адміністрація ДПСУ. Київ, 2020. 79 с.
11. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 9 квітня 2015 року № 306-VIII (із змінами). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T030661?an=2> (дата звернення: 12.01.2023).
12. Сальнікова О., Корендович В., Мінаєв П., Антоненко С. Аналіз воєнних аспектів гібридної війни: їх зміст та уроки протидії. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2018. Вип. 2 (32). С. 111-118.
13. Сунгуровський М. Гібридна війна: уроки російсько-українського конфлікту. Разумков Центр. 2015. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/gibrydna-viina-uroku-rosiiskoukrainskogo-konfliktu> (дата звернення: 10.01.2023).
14. Тараненко М.М. Гібридна війна в Україні: історія та сучасність. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Вип. 3/4 (31-32). С. 190-200.
15. Трембовецький О., Олексієнко Б. Актуальні питання діяльності Державної прикордонної служби України в умовах збройної агресії Росії проти України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: військові та технічні науки. 2016. Вип. 1 (67). С. 231-241.
16. Amos C. Fox, Andrew J. Rossow. An Analysis of Russia's Hybrid War: An Assessment of Military Actions between Russia and Ukraine. The Land Warfare Papers, 112 march. The Institute of Land Warfare. Association of the United States Army. Arlington. Virginia. 2017.

References:

1. Holovko, V.V. (2014). *Ukraine v umovakh antyterrorystychnoi operatsii ta rosiiskoi zbroinoi agresii*. [Ukraine in the conditions of an anti-terrorist operation and Russian armed aggression]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 3. S. 176-193. [in Ukrainian].
2. Horbulin, V.P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia*. [Global hybrid war: the Ukrainian front]. Kyiv: NISD, 496 s. [in Ukrainian].
3. Informatsiine zvedennia pro obstanovku na derzhavnomu kordoni ta rezultaty operatyvno-sluzhbovoi diialnosti Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. [Summary of information on the situation at the state border and the results of

- operational and service activities of the State Border Service of Ukraine]. DPSU administration. Kyiv, 2014. 57 s. [in Ukrainian].
4. Informatsiini materialy shchodo stanu inzhenerno-tekhnichnoho oblashtuvannia derzhavnoho kordonu. [Informational materials on the state of engineering and technical arrangement of the state border]. DPSU Administration. Kyiv, 2018. 51 s.[in Ukrainian].
 5. Kyrylenko, V.A., Nazarenko, V.O., Servatiuk, V.M., Bliashenko, O.V. (2016). Pershi kroky hibrydnoi viiny: rosiisko-ukrainskyi intsydent 2003 roku v Kerchenskii prototsi: monohrafiia. [The first steps of a hybrid war: the Russian-Ukrainian incident of 2003 in the Kerch Strait]. Khmelnytskyi: ed. NADPSU. 120 s. [in Ukrainian].
 6. Krutii, V.O. (2017). Vytoky hibrydnykh viin: dosvid KhKh stolittia. [The origins of hybrid wars: the experience of the XX century]. *Derzhava i pravo. Serii: Politychni nauky*. Vyp. 77. S. 148-158. [in Ukrainian].
 7. Nazarenko V. (Ed.). (2016). Bila knyha – 2015. *Stratehichnyi biuletyn prykordonnoi bezpeky Ukrainy* [White book – 2015. Strategic bulletin of border security of Ukraine]. DPSU administration. Kyiv, 240 s. [in Ukrainian].
 8. Tsyhykal, P. (Ed.). (2018). Bila knyha – 2017. *Stratehichnyi biuletyn prykordonnoi bezpeky Ukrainy* [White book – 2017. Strategic bulletin of border security of Ukraine]. DPSU administration. Kyiv, 120 s. [in Ukrainian].
 9. Tsyhykal, P. (Ed.). (2019). Bila knyha – 2018. *Stratehichnyi biuletyn prykordonnoi bezpeky Ukrainy* [White book – 2018. Strategic bulletin of border security of Ukraine]. DPSU administration. Kyiv, 112 s. [in Ukrainian].
 10. Nikiforenko, V. (Ed.). (2020). Bila knyha – 2019. *Stratehichnyi biuletyn prykordonnoi bezpeky Ukrainy* [White book – 2019. Strategic bulletin of border security of Ukraine]. DPSU administration. Kyiv, 79 s. [in Ukrainian].
 11. Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 9 kvitnia 2015 roku № 306-VIII (iz zminamy). [On the State Border Service of Ukraine: Law of Ukraine dated April 9, 2015 No. 306-VIII (as amended)]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T030661?an=2> [in Ukrainian].
 12. Salnikova, O., Korendovych, V., Minieiev, P., Antonenko, S. (2018). Analiz voiennykh aspektiv hibrydnoi viiny: yikh zmist ta uroky protyidii. [Analysis of military aspects hybrid warfare`s countering: content and lessons learned]. *Suchasni informatsiini tekhnologii u sferi bezpeky ta oborony*. Vyp. 2 (32). S. 111-118.
 13. Sunhurovskiyi, M. (2015). Hibrydna viina: uroky rosiisko-ukrainskoho konfliktu. Razumkov Tsentr. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/gibrydna-viina-uroky-rosiiskoukrainskogo-konfliktu> [in Ukrainian].
 14. Taranenko, M.M. (2016). Hibrydna viina v Ukraini: istoriia ta suchasnist. [Hybrid war in Ukraine: history and modernity]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. Vyp. 3/4 (31-32). S. 190-200. [in Ukrainian].
 15. Trembovetskyi O., Oleksienko B. (2016). Aktualni pytannia diialnosti Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy v umovakh zbroinoi ahresii Rosii proty Ukrainy. [Actual issues of the State Border Service of Ukraine in the conditions of Russia's armed aggression against Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: viiskovi ta tekhnichni nauky*. Vyp. 1 (67). S. 231-241. [in Ukrainian].
 16. Amos C. Fox, Andrew J. Rossow. (2017). An Analysis of Russia's Hybrid War: An Assessment of Military Actions between Russia and Ukraine. The Land Warfare Papers, 112 march. The Institute of Land Warfare. Association of the United States Army. Arlington. Virginia.

SECURITY OF THE STATE BORDER OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF «HYBRID WAR»: HISTORICAL EXPERIENCE.

The history of countering Russian aggression on the state border of Ukraine is studied. The purpose of the article is to generalize the historical experience of opposing the «hybrid war» of the Russian Federation against Ukraine at the state border. The research methodology is based on the application of analytical, chronological, historical-systemic methods, which made it possible to determine the stages at which the border institution of Ukraine countered «hybrid» aggression on the state border, as well as measures, problems and ways to solve them. The scientific novelty of the obtained results lies in the comprehensive approach to the problem under investigation, which made it possible to generalize the historical experience of countering Russian aggression on the state border. In the historical realities of Ukraine, «hybrid war», despite its difference from traditional ideas about the nature of military confrontation, is directly related to the security of the state border. For the Ukrainian state, the Russian aggression began precisely from the border territory, where the Russian Federation used the methods of «hybrid warfare». Subsequently, all the characteristic features of the «hybrid war» manifested themselves precisely on the border territories. Conclusions. «Hybrid war» confirmed the change in the character of modern armed conflicts, in conditions of which it is impossible to conduct an armed struggle using traditional military methods. The hybrid nature of Russian aggression proved the urgent need for deep study, comprehensive justification and immediate implementation of appropriate changes in the structure, functions and powers of the subjects of the national security system, which includes the security of the state border. Taking into account the historical experience should become a real process in the context of the implementation of the state decisions defined in the strategic documents that determine the reforms of the security and defense sector of the state.

Key words: «hybrid war», Russian-Ukrainian war, Russian aggression, historical experience, security of the state border, state border, hostilities, anti-terrorist operation, Operation of joint forces, State Border Service of Ukraine.

Отримано: 18.10.2022 р.

УДК 94:341.485](477)«1932/1933»:004.77
DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.202-214

Тетяна Боряк

ORCID 0000-0002-7472-0014

*кандидат історичних наук, доцент, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ З ТЕМАТИКИ ГОЛОДОМОРУ: КЛАСИФІКАЦІЯ ТА СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті проаналізовано електронні ресурси з проблематики Голодомору 1932-1933 рр. та запропоновано їх поділ на чотири групи. Джерелами є українські та закордонні електронні ресурси, зокрема ті, які щезли з мережі. Виокремлено чинники зникнення баз даних з тематики в Інтернеті. Констатовано вплив політичних чинників на збереженість і повноту електронних ресурсів про Голодомор.

Ключові слова: Голодомор 1932-1933 рр., електронні ресурси, джерела Голодомору, усна історія, бази даних, гуманітарна політика.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційних технологій ставить перед істориками нові виклики. Електронні ресурси (далі – е-ресурси), які використовуються як джерело історичної інформації, Олена Левчук пропонує розглядати як об'єкт пізнання, як складову «інформаційного забезпечення дослідницьких практик» та як історичне джерело, що поєднує різні «типи історичних доказів» (у нашому випадку – письмові, аудіовізуальні, лінгвістичні) [10]. Нас цікавить другий аспект – коли йдеться про репрезентацію усної історичної джерел у мережі для потреб дослідників.

Е-ресурси з проблеми Голодомору – загалом і усних свідчень, зокрема становлять доволі значний і специфічний сегмент джерельної бази голодоморних студій. Вони ледь не є ровесниками Інтернету, адже почали з'являтися вже на початку функціонування мережі. Перші з них датуються 1997 р. – напередодні 65-х роковин Голодомору. Особливо активно вони почали формуватися на початку 2000-х рр. (напередодні 70-х роковин трагедії). Перші такі ресурси з'явилися на Заході (США, Канада), майже одночасно почали з'являтися і в Україні. Спочатку це були електронні (мережеві) репліки, копії книжкових видань на традиційних носіях, згодом з'явилися спеціалізовані ресурси у вигляді баз даних з розвинутим пошуковим апаратом. На сьогодні вже можна підбити підсумки формування електронних ресурсів, окреслити контури таких масивів та специфіку їх функціонування у зв'язку з двома чинниками. Першим є відхід покоління безпосередніх очевидців, що уможливило такий аналіз. Другим є запровадження до наукового обігу шляхом або публікації, або включенням у 1990-х – 2010-х рр. до довідкового апарату джерел, які зберігаються в архівних установах.

Метою дослідження є класифікація наявних е-ресурсів із проблематики Голодомору, передусім тих, які містять джерела особового походження (усна історія, спогади тощо), а також розгляд специфіки їх функціонування з точки зору зникнення з мережі таких ресурсів та пояснень цього феномену.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в мережі є величезний (майже неосяжний) за обсягом, різножанровий за форматом і вкрай різноманітний за змістом інформаційний ресурс, пов'язаний з Голодомором в Україні 1932-1933 рр. і спродукований тисячами академічних, урядових, громадських, публічних та інших інституцій. Елементарний запит до пошукової системи Google демонструє серйозну «насиченість» Всесвітньої мережі відповідними поняттями; результат вражає: від 1,4 млн (укр. «Голодомор») до 1,7 млн (англ. «Holodomor») згадок (дані станом на кінець 2022 р.). Зрозуміло, їх абсолютна більшість є побіжним інформаційним фоном, або ж інформаційним «шумом», на тлі якого діють лише кілька сотень ресурсів із виразним контентом, пов'язаним з даною темою. Усноісторичний сегмент цих ресурсів є доволі значним, але присутній він далеко не в усіх ресурсах.

На запит з простим набором ключових слів (Famine, Genocide, Holodomor, Ukraine) пошукові сервери надають інформацію про наявність понад 18 тис. вебсторінок. Серед них – спеціальні вебсайти з Голодомору офіційних установ, громадських організацій, меморіальних об'єднань; тематичні розділи, присвячені цій проблемі на інших сайтах; численні повнотекстові публікації документів, офіційних матеріалів, досліджень, оглядів джерел; прес-релізів, заяв, звернень; документальних і мистецьких Інтернет-виставок; сотні тематичних публікацій на інформаційних сайтах з історії України, всесвітньої історії новітнього часу або історії комунізму; спеціальні розділи електронних туристичних довідників про Україну; відомості з електронних каталогів бібліотек, інших бібліографічних довідників тощо.

Інформаційний масив Електронного архіву Голодомору є вкрай динамічним, «живим», таким, що постійно розвивається, на відміну від відносно статичного масиву свідчень у традиційних (немережевих) форматах, формування якого поступово уповільнюється та, вочевидь, невдовзі майже припиниться. Відтак саме електронний, а точніше – мережевий формат усної історії Голодомору виходить на перший план, якщо ми говоримо про перспективи досліджень даної тематики.

Усноісторичні джерела представляються в них по-різному: від невиданих реплік (цифрових копій) опублікованих у традиційному книжковому форматі свідчень до серйозних баз даних (спеціалізовані електронні архіви) із зручним пошуковим апаратом і складними зв'язками між окремими структурними сегментами баз.

За форматом представлення матеріалів зазначені е-ресурси можна систематизувати за такими блоками:

1. Спеціалізовані електронні архіви. Таких можемо нараховувати наразі сім (з них чотири питома українські проекти). Їхня принципова відмінність від інших ресурсів полягає в тому, що це бази даних, представлені у вільному доступі в мережі Інтернет. Це такі, як:

Електронний архів Голодомору (2003-2008) (далі – ЕАГ), проект Держкомархіву, прототип Цифрового архіву Голодомору (Боряк, Лобузін, Юркова, 2021, 140).

Електронний архів Українського визвольного руху (2013-), який містить витяги з листів громадян, що отримали допомогу від Берлінського ко-

мітету допомоги голодуючим, вирізки із закордонної преси, архіву комітетів допомоги голодуючим на Україні, свідчення іноземних дипломатів про Голодомор в документах ОГПУ. Загалом пошук за 1933 р. дає понад 1,5 тис. документів, і переважна більшість з них стосуються саме голоду, зокрема, допомогової [7].

Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives (2020-), Інститут історії України НАНУ (далі – ЦАГ) [2, с.138]. Досвід опрацювання першого ЕАГ, так само як масиву інформаційних ресурсів, методичного інструментарію, – все це, безумовно, прислужилося до реалізації подальших мережевих проєктів, зокрема, і ЦАГ. На даний час це єдиний електронний архів, що дає розуміння суцільної щоденної хроніки Голодомору в документах і свідченнях (останні лише починають заповнювати базу, їх 50 одиниць, натомість базовий масив документів складає бл. 4000 одиниць). Наявні документи можна викликати за датами, ключовими словами, тематикою і т.п. Загальний обсяг документів, свідчень, довідкових записів тощо складає 6,5 тис. записів, із них 384 одиниці – фотодокументи.

Голодомор-геноцид 1932-1933, сайт Національного музею Голодомору-геноциду (2019-). Це потужний агрегатор різноформатних ресурсів про Голодомор, зокрема на ньому представлено близько 1000 свідчень з 20-ти областей України; з них: 240 записано 2020-2021 рр.; 780 – стосуються часів Голодомору, 91 – голоду 1946-1947 рр.; 1 – голоду 1921-1923 рр. Представлена також інтерактивна мапа спогадів людей, що пережили Голодомор [15].

Інформаційна система Музею Голодомору робить можливим пошук свідчення за областю, районом, населеним пунктом, прізвиськом та ключовими словами. За ключові слова обрано: Голодомор; колективізація; хлібзаготівлі; закон про п'ять колосків; розкуркулення. Хоча у рубриці «Експедиції 2020-2021» додано ще такі ключові слова, як активісти, виживання, подвірні обшуки, торгсін. Важливо відзначити, що окремо подано інформацію про місце проживання респондента під час Голодомору, збережено вимову [6].

Інтернет архів епохи Голодомору, HREC (2018-). Це перспективний ресурс з точки зору інституційного, інтелектуального забезпечення, що досягається завдяки фінансовій підтримці Дослідницького та освітнього консорціуму Голодомору Канадського інституту українських студій, Університет Альберти (Канада). Своєю метою його засновники проголошують «системне формування цілісної е-колекції історичних джерел епохи Голодомору». В перспективі планується створити глобальну базу свідчень, картографічний веб-ресурс «Місця пам'яті». З наявних нині електронних колекцій функціонують дві: фотодокументи (314 одиниць) та твори образотворчого мистецтва (149) [9].

На сайті *HREC* також розміщено рубрику «Ресурси», де подано 11 документів, які організували голод; дані про книгу В. Нолла [11] та його усноісторичний проєкт; посилання на два проєкти із записування усної історії; матеріали Комісії конгресу США з дослідження голоду; 16 спогадів з Проєкту «Осередок»; статті тогочасних іноземних репортерів про голод та зі шпальт українських газет; посилання про проєкт «Мапа»; деякі матеріа-

ли щодо меморіалізації Голоду (Resources). У окремій рубриці «Спеціальні колекції HREC» міститься Колекція В. Маняка (229 листів до нього зі спогадами про голод) (The Maniak Collection).

Агрегатор «Голодомор: Бібліотека ресурсів» (2007-), розроблений Конектикутським комітетом з питань Голодомору (США) – унікальний ресурс, із добре структурованим контентом, що об'єднав як усноісторичні свідчення, так і західну історіографію Голодомору. Тут подано найповніший на сьогодні каталог Інтернет-ресурсів.

Ресурс складається з двох великих сегментів: каталога ресурсів Інтернету і масиву свідчень (посилання на видання, посилання на сайт чи е-ресурс). Останні супроводжуються відповідним науковим апаратом – публікаціями, бібліографією, оглядами тощо. Запропоновано таку структуру розділу усної історії: повнотекстові спогади, щоденникові записи, листи (поділ на тих, хто вижив, і свідків – 11); документальні фільми та відеозаписи свідчень [9]; свідчення у колекціях (5 візуальних та 12 друкованих); дослідження свідчень (4) [19]. Недоліком можна визнати незначну кількість джерел, виставлених до огляду. Ймовірно, це пояснюється зосередженістю розробників проєкту на винятково англomовних виданнях. Загалом включено понад 200 ресурсів.

Окремий розділ присвячено свідченням очевидців і оповідей тих, хто вижив. Це короткий огляд масиву свідчень відповідно до авторської класифікації:

- 1) повнотекстові спогади, щоденники, листи тих, хто вижив та очевидців;
- 2) фільми та короткі відео;
- 3) свідчення у колекціях (аудіо- відеоджерела та опубліковані);
- 4) дослідження спогадів, що з'явилися на Заході; переклад витягів з джерел; аналіз бібліографії (хто писав про усні свідчення); посилання на ресурси та удоступнені в мережі праці [18].

Загалом ресурс дає розуміння англomовній аудиторії про наратив джерел особового походження щодо Голодомору, не кажучи вже про інші аспекти ресурсу – першоджерела, реакція Заходу, питання демографії, генциду тощо [24].

Проект МАПА (2013-) – також є своєрідним архівом Голодомору. Це цифровий атлас новітньої історії України, побудований на базі ГІС-технологій, ядром якого став масив ГІС-карт про Голодомор. Один із сегментів архіву розроблявся авторкою на основі усноісторичних джерел [13].

Проект «Великий Голод» презентує інформацію, яка стосується демографічних втрат, що їх зазнала Україна у 1932-1933 роках, її етнічного складу, адміністративного розподілу й екологічних зон. Проєкт також містить інформацію щодо основних напрямів радянської урядової політики, її результатів і наслідків. Окрім вебмапи, проєкт презентує галерею традиційних мап і картографічний Журнал Голодомору [28].

2. Спеціальні тематичні ресурси – надзвичайно різноманітна та потужна інформативна група. Матеріали почали з'являтися в мережі з сер. 90-х років; багато з ресурсів того часу «не дожили до сьогодні». Це дуже нетривкий масив, ситуативний, переважно «проєктного» походження, тоб-

то складається з тих ресурсів, під формування яких ініціаторам (розробникам) вдавалося дістати кошти; із завершенням фінансування ресурси переважно припиняли існування.

Серед «довгожителів» можна назвати Харківський проект, дарма що і там остання новина датується 2015 роком. Тут є документи, фото, свідчення очевидців; документальні фільми; аудіо-відео матеріали; інституційні колекції; документальні виставки; опубліковано щоденник Гарета Джонса. Наповнення виглядає дещо хаотичним, проте виставлені 160 свідчень з Харківщини і два десятки свідчень у форматі відеозапису складають безумовну цінність [5]. Тематичну сторінку започаткував НЦНК «Музей Івана Гончара» [8].

Потужна українська діаспора в Канаді, що має родинний і персональний досвід проживання під час голоду, витворила низку профільних ресурсів. Так, у 1982 р. на вшанування 50-ї річниці голоду було створено Українсько-Канадський дослідно-документаційний центр в Торонто як Комітет дослідження голоду в Україні при Інституті св. Володимира (з 1988 діє як Центр під вказаною назвою).

Серед документів є колекції таких чотирьох усноісторичних проєктів: 25 усноісторичних джерел, записаних для фільму «Жнива розпачу» (перший проєкт, ініційований 1981 р.) [34, с.67]; доступні на сайті понад 80 інтерв'ю другого проєкту «Share the Story» 2008 р. (75-ті роковини Голодомору); 61 інтерв'ю, записані в межах третього проєкту «Holodomor survivors», ініційованого того ж 2008 р. [21]; 21 інтерв'ю дітей очевидців підготовлені в ході виконання четвертого проєкту «Children of Holodomor Survivors Speak» (2015-2016 pp.) [21].

Станом на 2003 р. задекларовано 164 усноісторичних джерел, станом на 2022 р. – 187. Крім цього, Центр зберігає копії аудіозаписів Дж. Мейса у ході роботи над проєктом для Комісії Сенату (98 одиниць) [34, с.67] та архівних документів з німецьких, італійських і британських архівів (17 коробок), а також матеріали Комісії світового конгресу 1988 р. [3].

До інших ресурсів можна віднести сайт Центру Прейрі дослідження української спадщини (Prairie Centre for the Study of Ukrainian Heritage) Саскачеванського університету (Канада), який містить 126 оцифрованих інтерв'ю (із записаних 429), представлених в аудіоформаті, з геолокацією кожного населеного пункту, де проводилося записування командою В. Нолла у ході реалізації авторського проєкту у 1993-1995 pp. [31].

Комітет США з питань інформування про Голодомор-Геноцид (U.S. Committee for Ukrainian Holodomor-Genocide Awareness) містить посилання на дослідження, фільми про голод та записи усної історії. Фундація Українського голоду-геноциду (з осідком у м. Чикаго) також містить посилання на опубліковані свідчення очевидців голоду [33].

Нащадки Гарета Джонса створили сайт з факсиміле його щоденників, зокрема, і про голод в Україні; його статей про голод; анотації тематичних публікацій [23].

У середині 2000-х pp. під час реалізації бібліотечного проєкту Гарвардського університету «Digital Initiative» (2005-2007 pp.) весь архів інтерв'ю під назвою «Проєкт Гарвардського університету про радянську соціальну систему» (1948-1953) разом із відповідними методичними по-

сібниками було оцифровано й розміщено у відкритому доступі в мережі Інтернет – понад 150 документів зі згадками про голод [29].

3. Тематичні розділи/сторінки на неспеціальних ресурсах (інституційних, інформаційних, освітніх вебресурсах, сайтах державних органів, громадських організацій тощо) – наймасовіша і найстарша група. Водночас – найбільш «рухлива» і найвразливіша. Одна з причин зникнення – це комерціалізація Інтернету: в результаті зміни підходів до відкритості електронних ресурсів частина з них відійшла з відкритого доступу. Друга причина – «природна»: автори/ініціатори проєктів перестали ними опікуватися (обставини різні – фінансові, зміна покоління); безгосподарні проєкти зникають з мережі. Це стосується майже винятково західних ресурсів.

На жаль, порівняльний аналіз тематичного «голодоморознавчого» сегменту Мережі станом на початок 2000-х років з нинішнім станом тих самих ресурсів чітко підтверджує загальновідому тезу про крихкість електронних ресурсів взагалі і мережевих зокрема. Так, станом на початок 2010-х рр. на сайті газети «Ukrainian Weekly» було опубліковано близько 30 свідчень [18], сьогодні вони вже недоступні. Недосяжний і двомовний ресурс «Сторінка пам'яті жертв Голодомору», який містив три спогади українською мовою (два з них перекладені англійською) [14]; два десятиліття тому на сайті Українсько-Канадського конгресу, Відділення в Торонто, були представлені близько 70-ти відеосвідчень та спогадів з транскриптами українською (з англійською анотацією) та англійською мовами (1998-2002) [26]. На сьогодні цих свідчень на зазначеному сайті ми не знаходимо.

Одним із перших мережевих ресурсів про Голодомор був створений організацією InfoUkes Inc. – канадським інформаційним ресурсом про Україну; це з 1997 р. була спеціальна сторінка сайту. Нині на цьому сайті представлено короткий довідку про штучний голод в Україні і рекомендації звертатися до низки інших ресурсів (частина з яких не працює, що у користувачів створює вкрай негативне враження про увесь ресурс взагалі). Серед них – передрук публікації з журналу FORUM (1974) з листом дівчини до професора Харківського університету, написаним 1933 р. Тут також помилково виставлені фотографії голоду 1921 р. для ілюстрації голоду 1932-1933 рр. [27]. Відтак цінність цього ресурсу зводиться зараз до суто меморіального аспекту; по-суті, це – «музейний експонат» з історії представлення тематики Голодомору в Інтернеті.

Пошукові інструменти Мережі не знаходять також посилання на цікаву Інтернет-виставку документів з радянських архівів, організовану 1986 р. Бібліотекою Конгресу США під назвою «Український голод» [34].

З активних дотепер ресурсів варто відзначити 11 інтерв'ю, записаних у 1983-2019 рр. та збережених у Архіві Центру історії імміграції Університету Міннесоти (Ukrainian Famine Survivors in Minnesota oral history project collection).

4. «Живі свідчення» – наймолодша група, що від середини 2010-х рр. впевнено завойовує інформаційний простір. Великою мірою це досягається завдяки розміщенню інтерв'ю з очевидцями голоду на найпопулярнішому відеохостингу *YouTube*, який має широку аудиторію користувачів.

Нещодавно в Мережі була презентована оцифрована версія відеозапису оригінальних усних свідчень, представлених на першому спеціальному науковому симпозиумі до 50-х роковин Голодомору (25-26 березня 1983 р., Монреаль, Канада). Продюсерами проєкту оцифрування виступили Юрій Луговий, Зорянна Гриценко-Лугова та Володимир Гайдук; проєкт завершено у січні 2020 р. (опубліковано 13 свідчень) [13].

Нині дедалі виразніше простежується тенденція, коли різноманітні проєкти активно залучають саме відеозаписи свідчень очевидців або спогадів про Голодомор. Це зрозуміло, адже, в сучасних умовах відеозйомка не потребує спеціальної техніки та навичок. До того, на відміну від документальних і навіть фото- і кінодокументальних джерел, аудіовізуальні формати представляють не статичну картину трагедії, а «живий» наратив. Це своєрідна категорія, яку можна виокремити в групу «live testimonies». Проте подібні ресурси складно аналізувати, оскільки більшість із них, хоча й паспортизована, але представлена у фрагментах; записування проводиться за різними методиками, не завжди оприявленними, на різному професійному (а частіше – непрофесійному) рівнях і т.п. Зазвичай ці ресурси «оживають» в жалобні листопадові дні, коли увесь світ запалює свічки в пам'ять жертв Голодомору.

Упродовж середини 2010-х – 2021 рр. *YouTube* сконцентрував не менше 300 більш-менш оригінальних ресурсів, що їх можна ідентифікувати за відповідним запитом (Свідчення очевидців про Голодомор). Наведемо приклади найбільш популярних ресурсів, що їх можна знайти в мережі під різними назвами: «Життя у голоді: свідчення очевидців Голодомору» (Канал Україна, 2020) (<https://www.youtube.com/watch?v=u9BcVMP2tRk>); «Голодомор в Україні: спогади живих свідків геноциду» (DW Ukrainian, 2019) (<https://www.youtube.com/watch?v=o5RNpYNEc4Y>); «Голод. Спогади очевидця» (Громадське ТБ Черкаси) (https://www.youtube.com/watch?v=xwS_SyFC-7g); ««Хотіли винищити нас, українців»: свідки Голодомору розповідають про пережите» (Радіо Свобода, 2021) (<https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-ekspedytsiya-rozpovidi-svidkiv/31573571.html>); Проєкт «Радіо Свобода збирає свідчення про Голодомор» (2016) (колекція нараховує 9 свідчень) (<https://www.radiosvoboda.org/p/5633.html>) та ін. З-поміж них трапляються приватні проєкти: Запис Ярослава Кендзьора, 1996 (опубліковано 2019 р., Кіровоградщина) (https://www.youtube.com/watch?v=h19Y6_wcKcc).

Якщо припустити, що на один запис припадає від одного до двох свідчень, то число свідчень може становити бл. 500. Пошук в мережі за словосполученням «Голодомор Youtube» дає понад 220 тис. результатів; за словосполученням «Голодомор свідчення Youtube» – майже на порядок менше: 29 тис. результатів, «Голодомор свідки Youtube» – 30 тис., «Голодомор очевидці Youtube» – лише 10 тис. результатів. Така динаміка виглядає цілком логічною, адже в міру уточнення пошукового запиту ми зменшували імовірність «зайвих» і «випадкових» результатів.

Безумовно, необхідні подальші наполегливі студії цього виду е-ресурсів. Причому мова йде вже про такий масив, що його не просто охопити традиційними інструментами історика, без застосування спеціальних програмних засобів [10]. Проте, користуючись традиційними засобами – візуальним переглядом кількох сотень сторінок, вже зараз можна зро-

бити припущення, що в цій категорії у світовій мережі функціонує не менше тисячі оригінальних свідчень.

Під час розгляду питома українських е-ресурсів із Голодомору, не можна оминати такої болючої проблеми, як їх нищення на догоду політичній кон'юнктурі. Йдеться про свідоме форматування гуманітарної політики у сфері історичної пам'яті щодо Голодомору, що тривала останні десятиліття. Для політичних злодіїв відповідні Інтернет-ресурси ставали легкою мішенню, адже на відміну від друкованого видання, їх набагато простіше (і швидше) знищити.

Наведемо лише окремі факти. На 2007 р. сайт Держкомархіву України нараховував понад 40 позицій Інтернет-ресурсів з проблеми Голодомору, що були відображені у спеціальному каталозі ресурсів [1]. На сьогодні частина ресурсів виявилася переформатованою, частина – модернізованою і такою, що функціонує за іншими адресами, під зміненими назвами. Проте і їх залишилося менше половини, решта безслідно зникла з мережі і навіть не зафіксована Архівом Інтернету [22].

У 2010 р. із зміною політичної влади блискавично зникли відповідні ресурси з Офіційного Інтернет-представництва Президента (розділ «До 75-х роковин Голодомору в Україні», насичений різноманітними матеріалами). Нагадаємо, що у зв'язку з реалізацією масштабного проєкту, ініційованого 2007 р. третім президентом України (2005–2010), в українському сегменті Інтернету з'явилися не менше 500 регіональних ресурсів різного рівня і ступеня насиченості. Вони розмістилися на сайтах усіх без винятку державних архівів областей, навіть за межами території Голодомору – в Криму (Державний архів в АРК), на Закарпатті, в Галичині. Так само у більшості обласних, районних державних адміністрацій, міських і селищних рад, обласних і районних рад були створені регіональні і локальні сегменти умовного електронного Архіву Голодомору. Більшість із них містили, окрім сканів архівних документів, ще транскрипти або републікації усних свідчень, як першопублікації, так і електронні репліки традиційних книжкових видань або публікацій на сторінках місцевої преси. Сьогодні всі ці електронні ресурси годі шукати. Схожа доля спіткала багато інших ресурсів по усіх сайтах облдержадміністрацій та сайтах державних архівів областей – вони пройшли тотальну «стерилізацію», у результаті чого майже усі без винятку спеціальні розділи з регіональними ресурсами про Голодомор було знято. Цінність ресурсів цієї категорії полягала в їх максимальній наближеності до регіону і до людей; вони наповнювалися здебільшого красзнавцями та вчителями, містили публікації оригінальних місцевих свідчень. Причому, ті з них, що не були продубльовані в місцевій пресі або передані на архівне зберігання, зникли безслідно. Це серйозна втрата джерельної бази – мінімум кілька тисяч (якщо брати по кілька свідчень на ресурсе).

На цьому перелік втрат електронних ресурсів про Голодомор не вичерпується. Акумуляований від 2007 р. на сайті «Україна–3000» масив усної історії з Голодомору (бл. 1900 свідчень) був знищений під час гакерської атаки, що сталася, за нашими даними, у середині 2010-х рр. Після 24 лютого 2022 р. – відкритого воєнного нападу Росії на Україну, немає потреби шукати відповідь на питання кому це було вигідно [2, с.143].

Після 2010 р. від тематичного ресурсу сайту Галузевого державного архіву СБУ залишився тільки слід у вигляді сторінки з бази даних на старій версії сайту Державної архівної служби України [4], а посилання зі старого сайту Держкомархіву зараз просто ведуть на сайт СБУ [2, с.141-142]. Збереженими залишилися посилання на факсиміле документів, проте оцифровані копії щоденників, переліки документів, зокрема з архівно-слідчих справ – зникли.

Можна констатувати зникнення низки ресурсів, серед них, зокрема: Документи про Голодомор в Україні 1932-1933 рр. з архіву Міжнародного комітету Червоного Хреста (Comité international de la Croix-Rouge) (<http://www.fonjallaz.net:80>); Голодомор у Києві (це – свідчення очевидців, фотодокументи на сайті «Інтернет-репортер» (2006). В особистому архіві авторки наявні файли з текстами та відповідними адресами (нині – не актуальними) кількох десятків свідчень.

Подібні проблеми характерні для «голодоморознавчих» ресурсів Українського інституту національної пам'яті: геоінформаційна система «Голодомор 1932-1933 років в Україні», метою якою декларувалося наповнення сторінок населених пунктів України відомостями про голод (зокрема, про кількість жертв в конкретних містах і селах), нині не працює.

Висновки. Проведений аналіз дозволив виокремити чотири групи е-ресурсів: від спеціалізованих електронних архівів до трансляцій в YouTube інтерв'ю очевидців голоду. Перша група (*спеціалізовані е-архіви*) є найбільш цілісною з точки зору інтеграції джерел, їх варіативності та ефективної репрезентації. Вдалим результатом поєднання зусиль істориків та IT-фахівців є «Цифровий архів Голодомору» (2020-) та Проєкт МАПА. Останній залучає абсолютні нові для гуманітаристики інструменти репрезентації інформації, її збирання та аналізу – геоінформаційні системи.

Більшість проєктів другої групи (*спеціальні тематичні ресурси*) походять із зарубіжного сегменту Інтернету, що пов'язано з цілеспрямованим фінансуванням численних (здебільшого – приватних та громадських) ініціатив. Українські науковці зосереджені переважно на роботі з потужними академічними інтеграційними базами.

Третя група (*тематичні сторінки неспеціальних ресурсів*) ілюструє фатальну в українських реаліях залежність електронних ресурсів (особливо – чутливої тематики) від політичної кон'юнктури, на відміну від чинників, що спричиняють зникнення з Мережі аналогічних зарубіжних проєктів (зазвичай це фінансові чинники або нестача людських ресурсів для продовження супроводу певного Інтернет-проєкту). Цей аспект може бути покладений в основу подальшого дослідження тривалої історії інформаційної війни Кремля проти України.

Джерела четвертої групи (*живі свідчення*) витворюються переважно ситуативно, напередодні чергових роковин Голодомору як інформаційного приводу та є зручним інструментом переведення історії зі сторінок книжок у видимий формат, адже можна бачити і чути оповіді очевидців про пережите восени-взимку 1932-1933 рр., не докладаючи особливих зусиль до пошуку ресурсів. Остання група впевнено «завойовує» інформаційний простір і стає дедалі популярнішою.

Загалом варто констатувати, що різні інституції, представники різних країн докладають значних зусиль для полегшення доступу до джерел про Голодомор. Продовження наповнення баз та архівів першої групи засвідчить закінчення пошуку архівних документів про голод, а відхід покоління очевидців прискорить інтеграцію усної історії до таких історичних е-проектів. Водночас проблематика зайвий раз засвідчила потенційну нестійкість та нетривалість життя джерел, викладених лише у мережі, активізуючи дискусії з докладавання зусиль для їхнього збереження як історичних документів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Боряк Г. Інтернет-ресурси документально-публіцистичних матеріалів з проблеми Голодомору [2003-2007]. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Resources.php> (Дата звернення: 13.10.2022).
2. Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932-1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проєкту. *Український історичний журнал*. 2021. Вип. 2. 140 с.
3. Вінницька І. Огляд Архіву усної історії Українсько-Канадського Дослідно-Документаційного Центру. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IUN8M0Igw-4> (Дата звернення: 13.10.2022).
4. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: Опис колекції документів ГДА України. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/index.php?1932> (Дата звернення: 13.10.2022).
5. Голодомор 1932-1933 рр. *Харківська область*. URL: www.golodomor.kharkov.ua
6. Голодомор: мозаїка історії. Експедиції 2020-2021. *Музей Голодомору*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/masovuj-shtuchnyj-golod-1921-1923/> (Дата звернення: 13.10.2022).
7. Електронний архів Українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/>
8. Записи та світлини з приватного архіву Олени Чебанюк. URL: <https://old.honchar.org.ua/p/spolyady-ochevydtsiv-holodomoru-yak-vse-bulo-naspravdi/> (Дата звернення: 13.10.2022).
9. Інтернет-Архів Епохи Голодомору: HREC. URL: <https://holodomorepoch-ia.com/> (Дата звернення: 13.10.2022).
10. Левчук О. Архівні електронні інформаційні ресурси як джерело історичної інформації. *Архіви України*. 4. 2020. С. 53-56. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/88/51> (Дата звернення: 13.10.2022).
11. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-1930-х років. Київ: Родовід, Центр досліджень усної історії і культури, 1999. 559 с.
12. Свідчення очевидців про Голодомор: [Інформаційний запит до пошукової системи Google]. URL: <http://surl.li/fqgae> (Дата звернення: 13.10.2022).
13. Свідчення очевидців штучного голоду в Україні 1932-1933 рр. URL: <https://www.youtube.com/user/splicersplicer1/videos> (Дата звернення: 13.10.2022).
14. Спогади очевидців. Сторінка пам'яті жертв Голодомору. URL: www.holodomor.org/witness.shtml (Дата звернення: 13.10.2022).
15. Спогади. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <http://surl.li/fqgek> (Дата звернення: 13.10.2022).
16. Щур М. У Канаді врятовані унікальні записи першого симпозиуму про Голодомор. *Радіо Свобода* (23 січня). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ocyfrovany-videoarkhiv-pro-pershu-konferentsiju-pro-holodomor/30391811.html> (Дата звернення: 13.10.2022).

17. Eyewitness Accounts. *The Ukrainian Weekly*. URL: www.ukrweekly.com/old/archive/Great_Famine/accounts.shtml (Дата звернення: 13.10.2022).
18. Holodomor Eyewitness and Survivor Accounts and Analysis. *Holodomor Resource Library*. URL: <https://holodomorct.org/holodomor-survivor-eyewitness-accounts> (Дата звернення: 13.10.2022).
19. Holodomor Resource Library. URL: <https://holodomorct.org/> (Дата звернення: 13.10.2022).
20. Holodomor Survivors Tell Their Stories. *The Ukrainian Canadian Research and Documentation Center*. URL: www.holodomorsurvivors.ca/Survivors.html; www.holodomorsurvivors.com (Дата звернення: 13.10.2022).
21. Holodomor: Oral History. Archive. *The Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre*. URL: http://www.ucrdc.org/Archive-Oral_History-Holodomor.html (Дата звернення: 13.10.2022).
22. Internet archive. URL: <https://archive.org> (Дата звернення: 13.10.2022).
23. Jones, Gareth Richard Vaughan. *Hero of Ukraine (1905-1935). A Man Who Knew Too Much...* [Електронний архів Гарета Джонса]. URL: <https://www.garethjones.org/index.htm> (Дата звернення: 13.10.2022).
24. Recommended Resources for Information about the Holodomor (Famine Genocide in Ukraine): *Holodomor Resource Library*. URL: <https://holodomorct.org/holodomor-information-links/> (Дата звернення: 13.10.2022).
25. Resources: HREC. URL: www.holodomor.ca/resources/documents-and-sources/documents (Дата звернення: 13.10.2022).
26. Testimonies. *Famine-Genocide in Ukraine 1932-1933*. URL: www.faminegenocide.com/resources/resources.html#testimonies (Дата звернення: 13.10.2022).
27. The Artificial Famine/Genocide in Ukraine 1932-33 (InfoUkes Inc.). (2009). URL: <http://www.infoukes.com/history/famine/> (Дата звернення: 13.10.2022).
28. The Great Famine Project: Home/Historical Atlas. *MAPA: Digital Atlas of Ukraine*. URL: <https://gis.huri.harvard.edu/great-famine-project>. (Дата звернення: 13.10.2022).
29. The Harvard Project on the Soviet Social System. Online. *Harvard College Library. About the Collection*. URL: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about> (Дата звернення: 13.10.2022).
30. The Maniak Collection: Holodomor Digital Collections. *HREC*. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3653261/gallery> (Дата звернення: 13.10.2022).
31. Transformation of Civil Society: Oral History of Ukrainian Village Culture of the 1920-30s. URL: <https://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/eng/> (Дата звернення: 13.10.2022).
32. Ukrainian Famine Survivors in Minnesota oral history project collection. URL: <https://archives.lib.umn.edu/repositories/6/resources/9184#> (Дата звернення: 13.10.2022).
33. Ukrainian Genocide Famine Foundation. URL: <https://ukrainiangenocide.org> (Дата звернення: 13.10.2022).
34. Wynnuckuj, Iroida, Isajiw, Wsevolod W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. *Famine-genocide in Ukraine, 1932-1933: Western Archives, Testimonies and New Research* / ed. by Wsevolod W. Isajiw. Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003. P. 67-83.

References:

1. The Artificial Famine/Genocide in Ukraine 1932-33 (InfoUkes Inc.). (2009). URL: <http://www.infoukes.com/history/famine/> [in Ukrainian].

2. Boriak, H. (2007). Internet-resursy dokumental'no-publitsystychnykh materialiv z problemy Holodomoru [2003-2007]. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Resources.php> [in Ukrainian].
3. Boriak, H., Lobuzina, K., Yurkova, O. (2021). Tsyfrovyj arkhiv Holodomoru v Ukraini 1932-1933 rr. iak universal'nyj dzharel'nyj merezhevyj resurs: dokumental'nyj ta vizual'nyj segmenty proektu. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. Vyp. 2. S. 140. [in Ukrainian].
4. Elektronnyj arkhiv Ukrains'koho vyzvol'noho rukhu (2013). URL: <https://avr.org.ua/> [in Ukrainian].
5. EyewitnessAccounts. (1983). *The Ukrainian Weekly*. URL: www.ukrweekly.com/old/archive/Great_Famine/accounts.shtml [in Ukrainian].
6. The Great Famine Project: Home/Historical Atlas. *MAPA: Digital Atlas of Ukraine*. URL: <https://gis.huri.harvard.edu/great-famine-project> [in Ukrainian].
7. The Harvard Project on the Soviet Social System. Online. *Harvard College Library. About the Collection*. URL: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about> [in Ukrainian].
8. Holodomor 1932-1933 rr. Kharkivs'ka oblast'. URL: www.golodomor.kharkov.ua [in Ukrainian].
9. Holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini : Opys kolektsii dokumentiv HDA Ukrainy. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/index.php?1932> [in Ukrainian].
10. Holodomor Eyewitness and Survivor Accounts and Analysis. *Holodomor Resource Library*. URL: <https://holodomorct.org/holodomor-survivor-eyewitness-accounts/> [in Ukrainian].
11. Holodomor: mozaika istorii. Ekspedytsii 2020-2021. *Muzej Holodomoru*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/masovyj-shtuchnyj-golod-1921-1923/> [in Ukrainian].
12. Holodomor: Oral History. Archive. *The Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre*. URL: http://www.ucrdc.org/Archive-Oral_History-Holodomor.html [in Ukrainian].
13. Holodomor Resource Library. URL: <https://holodomorct.org/> [in Ukrainian].
14. Holodomor Survivors. Tell Their Stories. *The Ukrainian Canadian Research and Documentation Center*. URL: www.holodomorsurvivors.ca/Survivors.html; www.holodomorsurvivors.com [in Ukrainian].
15. Internet archive. URL: https://archive.org [in Ukrainian].
16. Internet-Arkhiv Epokhy Holodomoru: *HREC*. URL: https://holodomorepochia.com/The_Maniak_Collection:_Holodomor_Digital_Collections._HREC. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3653261/gallery> [in Ukrainian].
17. Jones, Gareth Richard Vaughan. (2001). *Hero of Ukraine (1905-1935). A Man Who Knew Too Much*. URL: <https://www.garethjones.org/index.htm> [in Ukrainian].
18. Levchuk, O. (2020). Arkhivni elektronni informatsijni resursy iak dzhereło istorychnoi informatsii. *Arkhivy Ukrainy*. Vyp. 4. S. 53-56. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/88/51> [in Ukrainian].
19. Noll, V. (1999). Transformatsiia hromadians'koho suspil'stva: Usna istoriia ukrains'koi selians'koi kul'tury 1920-30x rokiv. Kyiv: Rodovid, Tsentr doslidzhen' usnoi istorii i kul'tury. 559 s. [in Ukrainian].
20. Recommended Resources for Information about the Holodomor (Famine Genocide in Ukraine): *Holodomor Resource Library*. URL: <https://holodomorct.org/holodomor-information-links/>

21. Resources: HREC. URL: www.holodomor.ca/resources/documents-and-sources/documents
22. Schur, M. (2020). U Kanadi vriatovani unikal'ni zapysy pershoho sympoziumu pro Holodomor. *Radio Svoboda* (23 sichnia). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ocyfrovany-videoarkhiv-pro-pershu-konferentsiju-pro-holodomor/30391811.html> [in Ukrainian].
23. Spohady. Natsional'nyi muzei Holodomoru-henotsydu. URL: https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?ll=49.4206415226497%2C33.91022152067909&z=7&mid=1CiwHjffdA8xdz4yQZxwMeTqovn641pf6&fbclid=IwAR2nfDw_FRmYysZ7PD00JvUrph3ZZqbhw1RXIiF5XtPGocO5GikJCH7MTY [in Ukrainian].
24. Spohady ochevydtsiv. Storinka pam'iaty zhertv Holodomoru. URL: www.holodomor.org/witness.shtml [in Ukrainian].
25. Svidchennia ochevydtsiv pro Holodomor. URL: <http://surl.li/fqgae> [in Ukrainian].
26. Svidchennia ochevydtsiv shtuchnoho holodu v Ukraini 1932-1933 rr. URL: <https://www.youtube.com/user/splicersplicer1/videos>. [in Ukrainian].
27. Testimonies. Famine-Genocide in Ukraine 1932-1933. URL: www.faminegenocide.com/resources/resources.html#testimonies
28. Transformation of Civil Society: Oral History of Ukrainian Village Culture of the 1920-30s. URL: <https://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/eng/>
29. Ukrainian Famine (Part of the Library of Congress's Soviet Archives Exhibit). *Library of Congress*. URL: www.loc.gov/exhibits/archives/ukra.html.
30. Ukrainian Famine Survivors in Minnesota oral history project collection. URL: <https://archives.lib.umn.edu/repositories/6/resources/9184#>.
31. Ukrainian Genocide Famine Foundation. URL: <https://ukrainiangenocide.org/>
32. Vynnyts'ka, I. (2021). Ohliad Arkhivu usnoi istorii Ukrain's'ko-Kanads'koho Doslidcho-Dokumentatsijnoho Tsentru. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IUN8M0Igw-4> [in Ukrainian].
33. Wynnnyckyj, Iroida, Isajiw, Wsevolod W. (2003). The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. *Famine-genocide in Ukraine, 1932-1933: Western Archives, Testimonies and New Research* / ed. by Wsevolod W. Isajiw. Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003. P. 67-83.
34. Zapysy ta svitlyny z pryvatnoho arkhivu Oleny Chebaniuk. (2013). URL: <https://old.honchar.org.ua/p/spohady-ochevydtsiv-holodomoru-yak-vse-bulo-naspravdi/> [in Ukrainian].

Tetiana Boriak

ELECTRONIC RESOURCES ON THE HOLODOMOR: CLASSIFICATION AND SPECIFICITY OF FUNCTIONING

The article analyzes electronic resources of Holodomor 1932-1933 and suggests their division into four groups. The sources are Ukrainian and foreign electronic resources, including those that have disappeared from the network. The author points at factors that influenced their disappearance from Internet. Influence of political factors over preservation and wholeness of electronic resources about Holodomor is shown.

Key words: Holodomor 1932-1933, electronic resources, Holodomor sources, oral history, database, humanitarian policy.

Отримано: 25.10.2022 p.

УДК 930.2:070(477)«1919/1920»:001(477)Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.215-231

Олександр Марчук

ORCID 0000-0003-4922-3144

аспірант

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

УКРАЇНЬСЬКА ПРЕСА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ІСПОВІДАНЬ УНР ПІД ПРОВІДОМ ІВАНА ОГІЄНКА (вересень 1919 – липень 1920 рр.)

Нерозв'язані в історичному минулому питання, пов'язані із творенням національної православної церкви, даються взнаки у наші дні, коли українська держава робить усе можливе, зокрема, для завдання військової поразки окупантам, захисту свого суверенітету, територіальної цілісності і потребує широкій консолідації суспільства, у т.ч. тих груп віруючих, які належать до Московської патріархії. Пагубний вплив залежності української церкви від російської та відповідні деформації у світогляді вірян добре усвідомлював один із творців автокефалії, міністр ісповідань УНР Іван Огієнко. У його діяльності, спрямованій на становлення і організаційне завершення українського православ'я у 1919-1920 рр., є низка уроків для сьогодення, які містять і пропоноване дослідження.

Ключові слова: Іван Огієнко, Міністерство ісповідань УНР, періодика, публікації, церковне відродження, протистояння влади і клерикалів.

Постановка проблеми. У період Української революції 1917-1921 рр. важливим чинником у формуванні суспільної думки були періодичні видання, як одні з найбільш доступних джерел про державну політику. З них люди дізнавалися про події в країні і зарубіжжі, політику у різних сферах державного життя, місцеві заходи, ділилися своїми поглядами тощо. Відомий філософ Артур Шопенгауер вважав газети секундними стрілками історії, підкреслюючи їхнє значення для людства. Добре розуміли їхню силу й керівники української держави, міністерств, місцевих самоврядувань, партійних і громадських структур. Вони у досить не простих умовах, війни, переїздів, гострого дефіциту технічних засобів і матеріалів, відсутності зв'язку, продовжували інформувати населення про перебіг тогочасних подій. Міністерство ісповідань УНР значну увагу приділяло співпраці з періодичними виданнями, особливо після призначення його керівником Івана Огієнка. Він розумів, що провести будь-які реформи буде не можливо без ґрунтового роз'яснення їхньої суті та завдань, завойовуючи таким чином на свій бік якомога більшу кількість прихильників.

Висвітлення роботи міністерства ісповідань на чолі з Іваном Огієнком через призму українських періодичних видань частково відображено в історіографії. У рамках своїх досліджень науковці використовували газетні комплекси, щоб висвітлити складові державно-церковної

політики [32], значення Кам'янець-Подільського державного українського університету у процесі релігійного відродження [30], діяльність міністерства ісповідань [31], кадрових змін в управлінні Подільською єпархією [46], державотворчу діяльність [77], церковну політику в період Директорії УНР [2] тощо. Проте комплексного дослідження піднятої нами теми ще не здійснювалось.

Мета дослідження. Дослідити роль українських періодичних видань у популяризації серед населення діяльності Міністерства ісповідань УНР за керівництва Івана Огієнка, як органу вищого державного керівництва, на який було покладено завдання реформування православної церкви з метою підтримки української державності.

Виклад основного матеріалу. Використані нами більш як 100 різних за змістом газетних (офіційних, редакційних і журналістських) матеріалів про діяльність Міністерства ісповідань, очолюваного Іваном Огієнком, можна умовно об'єднати у три тематичні групи:

Першою з них є широкомасштабна організаційна робота державно-церковного управлінського органу.

Періодичні джерела засвідчують, що вже 15 вересня 1919 р. Директорія УНР своїм наказом, № 216 призначила міністром ісповідань Івана Огієнка із одночасним залишенням його на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету [55; 32, с.359; 77, с.51]. Причиною цього кадрового призначення було те, що у зазначеному органі робота велася вкрай незадовільно – знищено документи діловодства і бухгалтерського обліку, службові обов'язки виконували менше десятка працівників. Були й інші проблеми. У газеті «Україна» в зв'язку з цим наголошувалося, що вже з перших днів призначення нового міністра праця цього відомства покращилася, значно поживішала. стала більш продуктивною [69].

Одним із перших кроків новопризначеного керівника стала підготовка законопроекту про перейменування міністерства культів у міністерство ісповідань [2; 3], який прийняли на початку жовтня [63; 19; 20], та організація зустрічей із керівництвом духовенства Кам'янця-Подільського. 17 вересня, за повідомленням «України», міністр двічі зустрічався з єпископом Подільським і Брацлавським Пименом з метою «обговорення реорганізації церковного життя» [47]. Ймовірно, що саме у зазначені дні очільник відомства мав зустрічі з представниками греко-католицької громади о. Іванчуком і п. о. Капустинським [18]. А 22 і 23 вересня у нього на прийомі побували заступники єпископів Подільської римо-католицької єпархії та греко-католицької церкви. Розмова йшла про стан справ і потреби зазначених структур [7]. Скоріш за все, І. Огієнко намагався прозондувати позиції різних конфесій щодо його курсу на церковну українізацію. Утім преса про те нічого не сповіщала.

Разом з тим вона досить широко представляла роботу постійнодіючого дорадчого органу – ради міністра ісповідань (РМІ). З газетних повідомлень читачі дізналися, що вже 17 вересня 1919 р. відбулося перше

її засідання, де обговорювалися завдання діяльності. До РМІ увійшли: В. Чехівський, В. Біднов, О. Неселовський, Ю. Сіцінський, В. Липківський, М. Мороз, Левицький [69]. А 8 липня 1920 р., у зв'язку з від'їздом органів державного управління з Кам'янця-Подільського у Галичину, уряд УНР, за поданням Івана Огієнка, вніс зміни до її складу [95]. У «Робітничій газеті» знаходимо також інформацію про місце розташування самого міністерства (станом на 24 вересня це був будинок Подільської духовної консисторії, 2-й поверх) і графік прийому міністром віруючих – понеділок, четвер і субота, з 12.00 до 13.00 [57]. У жовтні того ж року РМІ переїхала в будинок університету [1], а у червні 1920 р. – до губерніального земства [75].

Преса повідомляла, що на початку жовтня було видано декрет Директорії УНР, яким підтверджувався закон Ради Народних Міністрів (РНМ) УНР про автокефалію Української Православної Церкви [17; 16]. Виходячи з цього, уся державно-церковна політика профільного міністерства спрямовувалася на втілення у життя норм цього юридичного акта. Автор газетної статті «Про Українську церкву» за криптонімом П.В. підтримував таке рішення влади і стверджував, що «в свій час на церкву не було звернута увага і [в результаті з'явилося] багато шкоди від цієї неуважности» [58].

У газетах «Трудова громада» та «Україна» натрапляємо на низку повідомлень про наказ міністра ісповідань щодо припинення збору коштів на потреби, які не відповідали інтересам УНР, натомість необхідно було збільшувати підтримку власної армії і Українського Червоного Хреста [34-36]. В іншому номері «України» повідомлявся сам механізм руху зібраних коштів – «В церквах Подільської єпархії за часи Служби Божої пильно і ретельно провадилися збори на Український Червоний Хрест. Зібрані гроші потрібно пересилати через Подільську Духовну Консисторію до Подільської Філії Українського Червоного Хреста» [37].

З преси віруючі дізнавалися, що МІ працює над виробленням тексту молитви за Вітчизну для обов'язкового читання у церквах [49]. В контенті присяги влади, вояків і самоврядувань на вірність УНР, відомство, як повідомлялося, надіслало наказ духовній консисторії про те, щоб усі працівники церковних установ склали урочисту присягу на вірність УНР [70].

Окремою темою засобів масової інформації (ЗМІ) стали заходи зі створення і діяльності Українського Священного Синоду (УСС) як верховної православно-церковної влади в УНР. Міністерство ісповідань на початку жовтня активно працювало над створення статуту УСС. Скупі газетні інформації роз'яснювали, що «синод відатиме тільки справами віри, богослуження, духовного суду, решта справ переходить до міністерства ісповідань» [76; 82]. В опублікованому наказі Директорії УНР від 8 жовтня 1919 р. йшлося про призначення складу УСС – 7 постійних членів і 2 тимчасових [9; 85]. Преса повідомила, що 14 жовтня відбулося відкриття УСС [12]. На ньому була присутня у повному складі Директорія, деякі міністри, представники земства, міський голова Кам'янця-Подільського, члени Кирило-Мефодіївського товариства, викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ) та інші. Після промови

члена Синоду, протоієрея В. Липківського, «в 6 г. вечора Міністр ісповідань проф. І. Огієнко відкрив перше засідання Українського Священного Синоду промовою про завдання Синоду. В 7^{1/2} г. вечора перше засідання закрилось» [11; 86]. Не було на засіданні УСС двох тимчасових членів, зокрема, єпископа Пимена. Він у листі до І. Огієнка, фрагмент якого опублікувала газета «Україна», пояснював свою відсутність так: «...по моральним правам і без санкції з його єпископата і особливо Київського Митрополита Антонія, якого наш Уряд не визнає Київським Митрополитом, не може бути Членом Українського Священного Синоду». Згодом було відправлено декілька делегацій до єпископа з метою з'ясування обставин його відсутності, проте той не змінив своєї позиції [84].

Преса повідомляла про такий важливий напрям роботи МІ як українізація церковного життя. Так, 20 жовтня 1919 р. «Український козак» інформував про роботу відомства над виданням Євангелія державною мовою та законопроектом про створення спеціальної комісії з перекладу Біблії та інших богослужбених книг [73]. В продовження цього, читачі дізналися, що 23 жовтня РНМ на черговому засіданні, після доповіді Івана Огієнка, ухвалила виділити 4 млн. грн. на цю справу [72; 41; 2, с.85]. Крім того, за свідченням інформвизитів, були підготовлені проекти законів про відкриття кредиту з державних коштів для допомоги Кирило-Мефодіївському товариству, яке проводило значну практичну роботу із українізації церкви [3].

У статті «Воля ісповідань» населення УНР повідомляли, що профільне відомство розробило проект основних законів держави про віру. Відповідно до них, будь-який громадянин чи громада отримували право безперешкодно сповідувати свою віру. Релігією більшої українців визнавалося православ'я [14]. Міністр ісповідань Іван Огієнко в опублікованому зверненні до українського народу наголошував на потребі творення своєї української церкви, наводив приклади з історичного минулого, коли під час московського панування було знищено українську автокефалію. Зараз молода держава українців відроджує і колишню церкву. Він закликав українців не соромитися України, віри і церковної праці, яка дає родючий ґрунт для власного щастя і народного добробуту, долучатися до розбудови держави, бо тільки тоді «...мир Божий настане на Україні» [13].

Періодичні видання ознайолювали населення про тісну співпрацю міністерства ісповідань з Кирило-Мефодіївським братством. Зокрема, на початку листопада 1919 р. на зборах цієї організації, які відбувалися у К-ПДУУ, І. Огієнко розповів про зроблене його відомством з середини вересня. Газета «Україна» подала основний зміст його промови, відзначивши таке: утворено раду міністра (останнім часом працює щодня); збільшено кількість працівників МІ; організовано курси для інструкторів; обговорено питання будівництва церковних споруд в українському стилі; змінено закон про церковні бібліотеки (з'явилася нецерковна література); організовано збір коштів по церквах на потреби держави, її армії; видано накази про українізацію Служби Божої; розроблено спіль-

но з УСС молитву за державу; вироблено закони про церковне управління, братства, передачу духовних шкіл у підпорядкування Міносвіти; вироблено інструкцію про права і обов'язки єпархіального архієрея, благочинних і парафіяльних рад; перероблено статут духовних консисторій (запроваджено посаду радника – інспектора); профінансовано кошти на видавничу справу (у м. Вінниці є друкарня, яка видаватиме друкований орган МІ – «Українська церква», з накладом 5 тис. примірників); утворено комісію з перекладу Святого письма (керівник проф. Є. Тимченко). Після цього головуючий склав І. Огієнку подяку «за труди, покладені на користь Української Церкви і Держави» [38].

У червні 1920 р. преса інформувала про видання в університетській друкарні «Вістника Міністерства ісповідань УНР» (ВМІ УНР), у якому розмістили багато офіційної інформації про діяльність церковного відомства. В цьому друкованому органі передбачалося започаткувати неофіційну частину, де б друкувалися публіцистичні матеріали [6]. Згодом преса повідомила про вихід наступного, другого, числа ВМІ УНР [8], а за ним і третього [4].

У зв'язку з перспективою державного і церковного будівництва після відвоювання польсько-українським військом частини території УНР і її столиці, МІ здійснювало нові кроки, які висвітлювала українська преса. Вона повідомила, що 27 травня 1920 р. міністр ісповідань розпорядився створити тимчасову Київську губерніальну церковну раду (правонаступницю «Київського єпархіального совету») (Духовної Консисторії). Усе майно і справи переходили до нового органу автокефальної церкви. Організація ради покладалася на Київського губерніального комісара у релігійних справах [52]. Того ж дня І. Огієнко затвердив на посаді комісара релігійних справ міста Києва і Київщини С. Приймака-Примачевського [51]. Подібний наказ було видано 9 червня. Він стосувався утворення Подільської губерніальної церковної ради з центром у Вінниці, а виконання наказу покладалося на комісара А. Длугопільського [53]. Справа просувалася вдало, і вже 23 червня були затверджені її штати та змінено місце перебування на Кам'янець-Подільський, через відступ польсько-українського війська зі столиці у західному напрямку [50].

У пресі повідомлялося і про скликання Подільського церковного з'їзду на 4-5 липня 1920 р. у Вінниці для вирішення різних церковних справ. Запрошувалися різні представники від українських парафій, Кирило-Мефодіївського товариства, духовних семінарій, «Просвіт» тощо. Згодом преса повідомила, що з'їзд «тимчасово відкладається на дальший час» [64-67]. Ще одна спроба зібрати духовенство і представників цивільних установ планувалася на 13-14 липня у будинку К-ПДУУ «...для обговорення сучасних церковних справ» [88]. Було опубліковано насичену програму наради для розгляду і погодження низки питань – від автокефалії до матеріального забезпечення духовенства [71]. Проте і цей задум не був реалізований через погіршення ситуації на фронті. Хоча про цю причину преса промовчала.

У періодичних виданнях висвітлювалося питання творення законодавства про церкву. Вказувалося, що 9 червня РНМ УНР ухвалила 3 законопроекти міністерства ісповідань про єпархіальні церковні ради, українські церковні братства, передачу духовних шкіл міністерству освіти [91].

Знаковою подією стало оприлюднення на сторінках газети «Наш шлях» отриманого листа-відповіді від намісника Вселенського престолу митрополита Доротея до міністра ісповідань. У ньому повідомлялося про неможливість задоволення прохання від 15 січня 1919 р. (мається на увазі про визнання УАПЦ – О.М.), а також висловлювалася підтримка і благословення українському народу від «Матері Великої – Церкви Христової» [15].

Другу групу матеріалів періодики становлять публікації про реформування та українізацію церковного життя.

Газети повідомляли, що наприкінці вересня 1919 р. міністр ісповідань видав наказ про неухильне використання в усіх духовних школах та інституціях «Головніших правил Українського правопису», ухвалених Міністерством освіти ще 17 січня 1919 р. [78]. У статті «Наказ про мову в церковних Установах» про це йшлося більш детально. Посилаючись на постанову Директорії від 1 січня 1919 р. про державну мову, І. Огієнко звертався до церковних ієрархів з проханням забезпечити дотримання розпорядження про переведення на українську мову: по-перше, діловодства в усіх церковно-державних закладах, листування, написи метрик, резолюції тощо; по-друге, написів на установах, вівісках, бланках, печатках і т.д.; по-третє, плакатів, світських написів в церквах і на відповідних речах, при умові що це не загрожує псуванню речей, стін. Термін виконання доручення становив від 1-3 місяці [54].

Трохи згодом, у розлогіму повідомленні «Правила української вимови в церквах» міністр ісповідань наголосив, що в усіх православних слов'янських землях Служба Божа відбувається рідною вимовою, так було і у нас, українців, до недавнього часу, коли нам нав'язали «московську вимову». Поряд із цим він просив церковне керівництво розпорядитися, щоб, де є змога, українською вимовою здійснювались читання Святого Євангелія, проповіді, усі Служби Божі, співи тощо. Тут подавалися і зразки такої вимови. На посади у духовному відомстві необхідно було призначати осіб, які володіли державною мовою. Відповідні зміни торкалися духовних шкіл [68; 83]. Один із працівників редакції газети «Стрілець», оцінюючи це розпорядження, писав, що міністр І. Огієнко «видав розумний наказ до всього духовенства України» [87]. У квітні 1920 р. цей наказ було передруковано для якомога більшого поширення серед віруючих під назвою «Відбудова української церкви» [10]. В іншому опублікованому розпорядчому документі, підписаному І. Огієнком, йшлося про негайне наповнення церковних бібліотек книгами з українознавства, які б допомогли священикам при складанні своїх проповідей [90].

Преса повідомила, що наприкінці жовтня 1919 р. Директорія затвердила ухвалені РНМ УНР асигнування Міністерству ісповідань в розмірі 264.000 грн. на витрати, пов'язані із запровадженням української вимови богослужбових текстів на підконтрольній урядові території [74; 45]. Йшлося

також про те, що І. Огієнко у цій справі намагався налагодити співпрацю з Міністерством освіти, у зв'язку з чим просив його очільника залучити учителів-філологів до навчання церковників правильної української вимови старослов'янського тексту [81]. Реакції на цю пропозицію преса не подала.

Окрім згаданих розпоряджень, Міністерство ісповідань приділяло увагу й практичній стороні. Були підготовлені чотириденні курси для кам'янецького духовенства з української вимови богослужбових текстів, які мали відкритися найближчим часом. Планувалося викладання 5 предметів: українська вимова слов'янського тексту (І. Огієнко, 3 год.), історія української церкви (В. Біднов, 3 год.), історія України (В. Біднов, 3 год.), історія української літератури (П. Клепатський, 2 год.), географія України (В. Геринович, 1 год.). Завідуючим цих курсів став декан богословського факультету професор В. Біднов [43]. Самі курси відкривалися 10 жовтня у 1-й, найбільшій аудиторії університету [42]. Преса наголошувала, що такі заходи з часом проведуть по всій Україні [43].

Преса активно повідомляла про підготовку церковних кадрів до проведення Служби Божої українською мовою. Про це, йшлося, зокрема, у газетній статті «Пастирські курси при Кам'янецькому Університеті». У ній інформували, що з 1 червня 1920 р. розпочинаються платні тримісячні пастирських курсів на богословському факультеті з метою підготовки кандидатів на посади українських парафіяльних священників та дияконів. Кожного дня планувалося по 5 лекцій, окрім свят і неділі, коли курсанти мали здобувати відповідну практику під час Служби Божої. Після успішного закінчення курсів, випускникам від ради курсів збиралися видати свідоцтва про навчання й рекомендацію на відповідні посади [60]. За твердженням преси, на курси прийняли 70 слухачів [61].

Стаття «Українізація Церкви в м. Кам'янці» зафіксувала звернення міністра ісповідань до єпископа Пимена з проханням передати для релігійних потреб Кирило-Мефодіївському братству, яке об'єднало громадян місцевих парафій, кафедральний Собор Казанської Богоматері [79-80; 31, с.110]. Скоріш за все, що позитивна відповідь не надійшла, хоча друковані органи про це не повідомляли. І не випадково, адже єпископ добре знав, що це братство виступає за українізацію православно-церковного життя. Тож сприяти цьому він не хотів.

У другій половині вересня 1919 р. декілька періодичних видань Кам'янця-Подільського і Вінниці надрукували наказ І. Огієнка про передачу духовних шкіл у підпорядкування освітньому відомству, яке активно розбудовувало мережу українських шкіл [27; 5; 62]. Проте тут одного наказу було недостатньо, необхідно було прийняти відповідний закон, який би мав обов'язковий характер. У жовтні, за свідченням преси, відбулася щонайменше одна нарада у міністра ісповідань з представниками місцевого духовенства та згаданих шкіл з цього питання [26]. Суть підготовленого законопроекту неодноразово публікувалась у газетах для поінформування громадськості [23-24]. Всі школи для хлопчиків і дівчаток, а також 1-4 класи духовних семінарій, мали перетворитися у загальноосвітні школи із зміною назви на «братські школи». Ці заклади змінювали підпорядкування цивільному виконавчому органу. Для опікування ними передбачалося створити кураторську

раду (9 осіб), із значними правами (запровадження нових навчальних дисциплін; організація різних курсів при цих школах; здійснення продажу і обміну землі, будинків; поділу усього майна, призначення стипендій). Шоправда, у більшості випадків ці заходи потребували схвалення міністрів ісповідань або освіти. Останні два класи духовних семінарій – 5 і 6 залишалися у підпорядкуванні МІ [22]. На початку літа 1920 р. законопроект було ухвалено, проте практична сторона, через відомі причини, не могла бути реалізована [91].

Преса повідомляла, що МІ не оминуло в процесі українізації і підготовку науково-богословських кадрів. У цьому плані 17 жовтня 1919 р. уряд ухвалив підготовлений у зазначеному міністерстві закон про захист дисертацій в Київській духовній академії лише державною мовою [33].

Заходи із українізації поступово збільшували кількість прихильників цієї політики, про що не раз засвідчувала і преса. Так, у березні 1920 р. у замітці «З життя української парафії» повідомлялося про зростання кількості прихильників української парафії, центром якої була церква св. Миколая в К-ПДУУ. Вірян тут приваблював український хор, проповіді та відсутність будь-яких ворожих до української справи елементів [28].

Третю, останню, групу утворили матеріали, які розкривають протистояння реформаторів Міністерства ісповідань УНР із прихильниками РПЦ, зокрема єпископом Подільським і Брацлавським Пименом.

Активна політика Міністерства ісповідань УНР, про яку вже згадувалося, йшла врозріз із позицією прихильників Російської православної церкви, які виконували накази і розпорядження московського патріарха, спрямовані на недопущення існування автокефальної української церкви. Об'єктом несприймання стали саме міністерство, його керівник та українські патріоти-віряни.

В одній із газетних статей повідомлялося, що «...преосвященний Пимен не дуже то добре ставиться, і до змагань українського народу, і до української православної церкви...» [56]. На початку жовтня 1919 р., єпископ Пимен «...рішуче в образливій формі відмовився дати галичанам уніатам в користування хоч одну з підлеглих йому Кам'янецьких церков». Такі дії, за свідченням преси, викликали глибоке обурення серед українських кіл [21]. 31 жовтня Пимен своїм наказом заборонив переходити на українську вимову та пригрозив кожному, хто насмілиться на це, неминуче «розділить долю священника Макарія Крамаренка і його подвижників» (Місцеве життя. Документ, 1920, 3). Такі дії сприймалися тогочасними поборниками українського руху як гальмування національного відродження та відкрита духовна боротьба [30, с.122].

Зазначений наказ протиставлявся вимогам Міністерства ісповідань. Російський єпископ, як підкреслювалося у газеті, воював з «вимовами», «автокефаліями», «еретиками», найперше поминав московського патріарха, чим порушував канонічний порядок поминання. 9 травня на пастирському зібранні, проведеному за наказом Пимена, було оголошено про заборону допуску до церков священників, незгідних з його позицією, присутні дали відповідні розписки [25]. Єпископ Пимен ніяк не може вгамуватися у своїй ворожості проти українського народу, – так кваліфікувала його дії редакція

газети «Наш шлях» [96]. В іншій публікації стверджувалося, що керівник єпархії поділив священників на «вірних» («завітам російського самодержавства, православ'я і народності») і «щирих» діячів [40]. У статті «Чи можна ще йти далі?» єпископа звинувачували у хабарництві та неповазі до українського уряду [94].

Преса повідомляла і про протидію розпорядженням Пимена. Зокрема, наголошувалося, що 23 листопада 1919 р. на зборах Кирило-Мефодіївського братства було обговорено заборону єпископа Пимена священникам здійснювати Службу Божу і оголошувати проповіді українською мовою. Присутні наголосили, що «коли державна влада Республіки мала зовнішні успіхи, єп. Пимен лицемірно заявляв про свою вірність законам Республіки, про свою любов до України, не забороняв української мови. А тепер він противиться закону про незалежність від Москви Української Церкви, противиться закону про автокефалію». Братчики рішуче засудили єпископа, який, будучи «слугою московського панства, а не служителем Христовим, виступаючи, як гнобитель і ворог Української Церкви, який нищить її примусово русифікацією», «тим сам позбавляє себе права бути архієреєм Православної Української Церкви Поділля, перетворюючи свою священну владу в світську владу з метою гноблення й насильства. З моменту противенства Українській Православній Церкві єп. Пимен не має ні на одну добу більш святої влади архієрея. Влада його вже не дійсна для всіх вірних». Як бачимо, дії єпископа трактувалися цілком як ворожі Україні; і братство заклиало позбавити його влади в єпархії [29].

Очевидно, товариство звернулося з таким проханням до міністра ісповідань, який, враховуючи усі відомі факти протиправної діяльності єпископа, з 24 листопада 1919 р. призначив т.в.о. комісара до Подільської Духовної Консисторії А. Длугопільського [46, с.30]. А вже наприкінці 1919 р. часопис «Наш шлях» опублікував наказ голови Директорії УНР від 14 грудня про звільнення Пимена з посади керівника Подільської єпархії [39]. Замість нього, з розпорядження міністра ісповідань, тимчасово ці обов'язки переходили до єпископа Амвросія [92]. Той, щоправда, відмовився від нової посади і залишався на боці Пимена [93]. Автор статті «Єпископська закономірність» під псевдонімом «Парафіянин» відзначав, що обидва єпископи забули, як раніше їх призначала і звільняла вища світська влада (цар затверджував постанови Синоду) [59]. В об'їзнику МІ, розміщеному у пресі, категорично стверджувалося, «...що Єпископ Пимен звільнений на спокій, а тому розпорядження його з часу звільнення (20 листопада 1919 г.) не дійсні» [89].

Висновки. Отож, аналіз багатьох десятків матеріалів української періодики засвідчує, що у 1919-1920 рр. читацька аудиторія була добре поінформована про діяльність Міністерства ісповідань УНР, очолюваного Іваном Огієнком. Вона велася широким фронтом, оперативно і стосувалася організаційних, юридичних, богослужбових та кадрових питань. При цьому показано провідну роль самого міністра у виробленні і реалізації нової державно-церковної політики, яка не завжди приносила бажані результати. Найбільш цікаву інформацію на зазначену тему вмі-

щали такі газети як: «Вперед» (Львів), «Промінь» (Київ), «Голос села» (Проскурів), «Шлях» (Вінниця), «Телеграми Українського телеграфного агентства», «Селянська громада» (Київ), «Дністрянська хвиля» (Молилів-Подільський), «Український козак» (Жмеринка), проте найбільше – «Україна», «Наш шлях», «Трудова громада», «Стрілець», «Вістник Української Народньої Республіки», «Останні новини», «Робітничка газета», «Народня воля», які виходили у Кам'янці-Подільському.

Загальнені матеріали є важливим джерелом із вивчення церковного життя в Україні в зазначений період і має ширше залучатися до наукових праць, доповнювати існуючі архівні комплекси, які стають усе більш доступними завдяки електронній базі даних.

Список використаних джерел і літератури:

1. Адреси державних Інституцій. *Україна*, (53), 4, 1919.
2. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). Київ: Либідь, 1997. 176 с.
3. Асигнування. *Україна*, (59), 3, 1919.
4. Бібліографія. *Наш шлях*, (132), 4, 1920.
5. В міністерстві віроісповідань. *Шлях*, (32), 1, 1919.
6. В Міністерстві Ісповідань. *Наш шлях*, (124), 4, 1920.
7. Визити п. Міністру Ісповідань. *Україна*, (39), 2, 1919.
8. Вийшов з друку №2 «Вістника Міністерства Ісповідань Укр. Нар. Республіки». *Наш шлях*, (125), 4, 1920.
9. Висока Директорія. Наказ. *Україна*, (50), 4, 1919.
10. Відбудова української церкви. *Наш шлях*, (77), 3, 1920.
11. Відкриття Українського Священного Синоду. *Україна*, (56), 3, 1919.
12. Відкриття Українського Священного Синоду. *Стрілець*, (84), 4, 1919.
13. Відозва М-ра Ісповідань до Укр. Народу. *Народня воля* (7), 2, 1919.
14. Воля ісповідань. *Україна*, (66), 4, 1919.
15. Грамота Місцеблюстителя Вселенського Престолу Митрополита Доротея до Міністра Ісповідань Української Народньої Республіки. Ч. 1776. (1920). *Наш шлях*, (133), 1.
16. Декрет Директорії про незалежність української Церкви. *Селянська громада*, (20), 5, 1919.
17. Декрет Директорії Української Народньої Республіки. *Шлях*, (45), 1, 1919.
18. Депутація у п. Міністра. *Україна*, (34), 3, 1919.
19. Діяльність уряду *Останні новини*, (17), 2, 1919.
20. Діяльність уряду. *Народня воля*, (11), 2, 1919.
21. Доки з ними будуть цяцькатись? (1919). *Голос села*, (18), 1.
22. Доля духовних шкіл (Братські Школи). *Україна*, (85), 2, 1919.
23. Доля духовних шкіл (братські школи). *Народня воля*, (11), 2, 1919.
24. Доля духовних шкіл (братські школи). *Новини*, (15), 2, 1919.
25. Дон-Кишот з Кам'янця. *Наш шлях*, (100), 3-4, 1920.
26. Духовна школа. *Україна*, (47), 3, 1919.
27. Духовні школи. *Телеграми Українського телеграфного агентства*, (1), 1, 1919.
28. З життя української парахвії. *Наш шлях*, (58), 4, 1920.
29. З церковного життя. Постанова Загальних зборів Кирило-Методієвського Братства. *Трудова громада*, (116), 2, 1919.

30. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський державний український університет і церковне відродження Поділля (1919-1920 рр.). *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне»*. Вінниця, 2008. С. 119-126.
31. Завальнюк О. Українська преса 1919 року про діяльність вищих органів УНР у Кам'янці-Подільському. *Поділля у добу Української революції 1917-1921 рр.*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. С. 103-115.
32. Завальнюк О. Міністерство ісповідань УНР за Івана Огієнка: формування та реалізація основних напрямків державно-церковної політики (вересень 1919 – листопад 1920 рр.). *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України*. Хмельницький, (2), 2014 С. 358-368.
33. Засідання Ради Народніх Міністрів. *Україна*, (56), 3, 1919.
34. Збір грошей по церквах. *Трудова громада*, (80), 4, 1919.
35. Збір грошей по церквах. *Україна*, (47), 3, 1919.
36. Збір по Церквах на Український Червоний Хрест. *Україна*, (56), 3, 1919.
37. Збір по Церквах України на Український Червоних Хрест. *Трудова громада*, (85), 2, 1919.
38. Збори Кирило-Методієвського Брацтва. *Україна*, (82), 2, 1919.
39. Звільнення сп. Пімена. *Наш шлях*, (25), 1, 1919.
40. Клірик Паки і паки про Пімена. *Наш шлях*, (104), 2, 1920.
41. Кошти на видання українських церковних книжок. *Шлях*, (56), 1, 1919.
42. Курси для духовенства. *Трудова громада*, (77), 4, 1919.
43. Курси для Кам'янецького духовенства. *Україна*, (39), 2, 1919.
44. Літературна хроника. *Наш шлях*, (118), 2, 1920.
45. Лозовий В. Діяльність І. Огієнка щодо українізації української церкви в добу Директорії УНР (1919-1920 рр.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Кам'янець-Подільський, (4), 2007. 114-119.
46. Марчук О., Завальнюк О. *Інститут Головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки на Поділлі у висвітленні періодики 1919-1920 р.р: збірник матеріалів*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Руга»», 2018. 242 с.
47. Міністр Ісповідань у Преосвященного Пімена. *Україна*, (33), 3, 1919.
48. Місцеве життя. Документ. *Наш шлях*, (63), 3, 1920.
49. Молитва за Отчизну. *Україна*, (47), 3, 1919.
50. Наказ по Міністерству Ісповідань Української Народньої Республіки. Ч. 12. *Наш шлях*, (125), 1, 1920.
51. Наказ По Міністерству Ісповідань. Ч. 6. *Наш шлях*, (110), 1, 1920.
52. Наказ По Міністерству Ісповідань. Ч.7. *Наш шлях*, (110), 1, 1920.
53. Наказ По Міністерству Ісповідань. Ч.8. *Наш шлях*, (112), 1, 1920.
54. Наказ про мову в церковних Установах. *Україна*, (34), 3, 1919.
55. Накази Директорії Української Народньої Республіки. *Вістник Української народньої Республіки*, (48), 1919.
56. О церковної справи на Україні. *Дністрянська хвиля*, (31), 1-2, 1919.
57. Оголошення. *Робітничка газета*, (504), 2, 1919.
58. П. В. Про Українську церкву. *Новини*, (8), 2, 1919.
59. Парахвіянин. Єпископська закономірність. *Наш шлях*, (117), 1, 1920.
60. Пастирські курси при Кам'янецькому Університеті. *Наш шлях*, (95), 4, 1920.
61. Пастирські курси. *Наш шлях*, (121), 4, 1920.
62. Передача духовних шкіл Міністерству Освіти. *Україна*, (33), 3, 1919.

63. Переіменування Міністерства Культів. *Україна*, (33), 3, 1919.
64. Подільський церковний з'їзд. *Наш шлях*, (125), 1, 1920.
65. Подільський церковний з'їзд. *Наш шлях*, (112), 1, 1920.
66. Подільський церковний з'їзд. *Наш шлях*, (115), 4, 1920.
67. Подільський Церковний З'їзд. *Наш шлях*, (130), 1, 1920.
68. Правила української вимови в церквах. *Україна*, (43), 4, 1919.
69. Праця в Міністерстві. *Україна*, (34), 3, 1919.
70. Присяга в церковному відомстві. *Україна*, (57), 3, 1919.
71. Програма Церковної Наради. *Наш шлях*, (135), 4, 1920.
72. Рада Міністрів. *Україна*, (61), 4, 1919.
73. Святе письмо на українській мові. *Український козак*, (77), 2, 1919.
74. Служба Божа на Державній мові. *Україна*, (62), 3, 1919.
75. Справочник, *Україна*, (115), 2, 1920.
76. Статут Українського Священного Синоду. *Україна*, (47), 3, 1919.
77. Тюрменко І. *Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*. Київ, 1998. 282 с.
78. Українізація духовних установ. *Україна*, (34), 3, 1919.
79. Українізація церкви в м. Кам'янці. *Україна*, (33), 3, 1919.
80. Українізація церкви в м. Кам'янці. *Український козак*, (54), 4, 1919.
81. Українська вимова. *Україна*, (56), 3, 1919.
82. Український Синод. *Промінь*, (17), 3, 1919.
83. Українська вимова в церквах. *Вперед*, (145), 1, 1919.
84. Українська Національна Церква. *Україна*, (57), 3, 1919.
85. Український Синод. *Вперед*, (147), 1, 1919.
86. Український Синод. *Вперед*, (147), 1, 1919.
87. Хроніка. Міністр віроісповідань Огієнко. *Стрілець*, (78), 4, 1919.
88. Церковна Нарада. *Наш шлях*, (131), 1, 1920.
89. Церковне життя. *Наш шлях*, (117), 4, 1920.
90. Церковні бібліотеки. *Україна*, (47), 3, 1919.
91. Церковні реформи. *Наш шлях*, (131), 1, 1920.
92. Церковні справи. *Наш шлях*, (100), 4, 1920.
93. Церковні справи. По стопах єпископа Пимена Пігова. *Україна*. 1920. (109), 1.
94. Чи можна ще йти далі? *Наш шлях*. 1920. 13 червня. Ч. 115. С. 4
95. Чи можна ще йти далі? *Наш шлях*. 1920. (115), 4.
96. Члени Ради Міністерства ісповідань. *Наш шлях*. 1920. (135), 4.
97. Ще документи. *Наш шлях*. 1920. (100), 4.

References:

1. Adresy derzhavnykh Instytutsii. (1919). *Ukraina*, (53), 4.
2. Andrusyshyn V. (1997). Tserkva v Ukrainskii Derzhavi 1917-1920 rr. (doba Dyrektorii UNR). Kyiv: Lybid, 176 s. [in Ukrainian].
3. Asyhnuvannia. (1919). *Ukraina*, (59), 3. [in Ukrainian].
4. Bybliohrafiia. (1920). *Nash shliakh*, (132), 4. [in Ukrainian].
5. V ministerstvi viroispovidan. (1919). *Shliakh*, (32), 1. [in Ukrainian].
6. V Ministerstvi Ispovidan. (1920). *Nash shliakh*, (124), 4. [in Ukrainian].
7. Vyzytu p. Ministru Ispovidan. (1919). *Ukraina*, (39), 2. [in Ukrainian].
8. Vyishov z druku №2 «Vistnyka Ministerstva Ispovidan Ukr. Nar. Respubliky. (1920). *Nash shliakh*, (125), 4. [in Ukrainian].
9. Vysoka Dyrektoriia. Nakaz. (1919). *Ukraina*, (50), 4. [in Ukrainian].

10. Vidbudova ukraïnskoi tserkvy. (1920). *Nash shliakh*, (77), 3. [in Ukrainian].
11. Vidkryttia Ukraïnskoho Sviashchenoho Synodu. (1919). *Ukraina*, (56), 3. [in Ukrainian].
12. Vidkryttia Ukraïnskoho Sviashchenoho Synodu. (1919). *Strilets*, (84), 4. [in Ukrainian].
13. Vidozva M-ra Ispovidan do Ukr. Narodu. (1919). *Narodnia volia*, (7), 2.
14. Volia ispovidan. (1919). *Ukraina*, (66), 4. [in Ukrainian].
15. Hramota Mistsebliustytelia Vselenskoho Prestolu Mytropolyta Doroteia do Ministra Ispovidan Ukraïnskoi Narodnoi Respubliky. Ch. 1776. (1920). *Nash shliakh*, (133), 1. [in Ukrainian].
16. Dekret Dyrektorii pro nezalezhnist Ukraïnskoi Tserkvy. (1919). *Selianska hromada*, (20), 5. [in Ukrainian].
17. Dekret Dyrektorii Ukraïnskoi Narodnoi Respubliky. (1919). *Shliakh*, (45), 1. [in Ukrainian].
18. Deputatsiia u p. Ministra. (1919). *Ukraina*, (34), 3. [in Ukrainian].
19. Diialnist uriadu (1919). *Ostanni novyny*, (17), 2. [in Ukrainian].
20. Diialnist uriadu. (1919). *Narodnia volia*, (11), 2. [in Ukrainian].
21. Doky z nymy budut tsiatskatys?. (1919). *Holos sela*, (18), 1. [in Ukrainian].
22. Dolia Dukhovnykh shkil (Bratski Shkoly). (1919). *Ukraina*, (85), 2. [in Ukrainian].
23. Dolia dukhovnykh shkil (bratski shkoly). (1919). *Narodnia volia*, (11), 2. [in Ukrainian].
24. Dolia dukhovnykh shkil (bratski shkoly). (1919). *Novyny*, (15), 2. [in Ukrainian].
25. Don-Kyshot z Kam'iansia. (1920). *Nash shliakh*, (100), 3-4. [in Ukrainian].
26. Dukhovna shkola. (1919). *Ukraina*, (47), 3. [in Ukrainian].
27. Dukhovni shkoly. (1919). *Telehramy Ukraïnskoho telehrafnoho ahenstva*, (1), 1. [in Ukrainian].
28. Z zhyttia Ukraïnskoi parakhvii. (1920). *Nash shliakh*, (58), 4. [in Ukrainian].
29. Z tserkovnoho zhyttia. Postanova Zahalnykh zboriv Kyrylo-Methodievskeho Bratstva. (1919). *Trudova hromada*, (116), 2. [in Ukrainian].
30. Zavalniuk O. (2008). Kam'ianets-Podilskyi derzhavnyi Ukraïnskyi universytet i tserkovne vidrozhennia Podillia (1919-1920 rr.). *Zbirnyk materialiv VseUkraïnskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii «Relihiine zhyttia Podillia: mynule i suchasne»*. Vinnytsia, 119-126. [in Ukrainian].
31. Zavalniuk O. (2013). Ukraïnska presa 1919 roku pro diialnist vyshchekh orhaniv UNR u Kam'iansi-Podilskomu. Podillia u dobu Ukraïnskoi revoliutsii 1917-1921 rr. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory-2006, 103-115. [in Ukrainian].
32. Zavalniuk O. (2014). Ministerstvo ispovidan UNR za Ivana Ohienka: formuvannia ta realizatsiia osnovnykh napriamkiv derzhavno-tserkovnoi polityky (veresen 1919 – lystopad 1920 rr.). *Starodavni Medzhybzh v istoryko-kulturnii spadshchyni Ukrainy*. Khmelnytskyi, (2), 358-368. [in Ukrainian].
33. Zasidannia Rady Narodnykh Ministriv. (1919). *Ukraina*, (56), 3. [in Ukrainian].
34. Zbir hroshei po tserkvakh. (1919). *Trudova hromada*, (80), 4. [in Ukrainian].
35. Zbir hroshei po tserkvakh. (1919). *Ukraina*, (47), 3. [in Ukrainian].
36. Zbir po Tserkvakh na Ukraïnskyi Chervonyi Khrest. (1919). *Ukraina*, (56), 3. [in Ukrainian].
37. Zbir po Tserkvakh Ukrainy na Ukraïnskyi Chervonyi Khrest. (1919). *Trudova hromada*, (85), 2. [in Ukrainian].
38. Zbory Kyrylo-Methodievskeho Bratstva. (1919). *Ukraina*, (82), 2. [in Ukrainian].
39. Zvilnennia yep. Pimena. (1919). *Nash shliakh*, (25), 1. [in Ukrainian].
40. Kliryk Paky i paky pro Pymena. (1920). *Nash shliakh*, (104), 2. [in Ukrainian].

41. Koshty na vydannia ukrainskykh tserkovnykh knyzhok. (1919). *Shliakh*, (56), 1. [in Ukrainian].
42. Kursy dlia dukhovenstva. (1919). *Trudova hromada*, (77), 4. [in Ukrainian].
43. Kursy dlia Kam'ianetskoho dukhovenstva. (1919). *Ukraina*, (39), 2. [in Ukrainian].
44. Literaturna khronyka. (1920). *Nash shliakh*, (118), 2. [in Ukrainian].
45. Lozovy V. (2007). Diialnist I. Ohiiienka shchodo ukrainizatsii ukrainskoi tserkvy v dobu Dyrektorii UNR (1919-1920 rr.). *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita*. Kam'ianets-Podilskyi, (4), 114-119. [in Ukrainian].
46. Marchuk O., Zavalniuk O. (2018). *Instytut Holovnoupravozhenoho uriadu Ukrainskoi Narodnoi Respubliky na Podilli u vysvitleni periodyky 1919-1920 rr.*: zbirnyk materialiv. Kam'ianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia “Ruta”», 242 s. [in Ukrainian].
47. Ministr Ispovidan u Preosviashchenoho Pimena. (1919). *Ukraina*, (33), 3. [in Ukrainian].
48. Mistseve zhyttia. Dokument. (1920). *Nash shliakh*, (63), 3. [in Ukrainian].
49. Molytva za Otchyznu. (1919). *Ukraina*, (47), 3. [in Ukrainian].
50. Nakaz po Ministerstvu Ispovidan Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Ch. 12. (1920). *Nash shliakh*, (125), 1. [in Ukrainian].
51. Nakaz Po Ministerstvu Ispovidan.Ch. 6. (1920). *Nash shliakh*, (110), 1. [in Ukrainian].
52. Nakaz Po Ministerstvu Ispovidan.Ch.7. (1920). *Nash shliakh*, (110), 1. [in Ukrainian].
53. Nakaz Po Ministerstvu Ispovidan.Ch.8. (1920). *Nash shliakh*, (112), 1. [in Ukrainian].
54. Nakaz pro movu v tserkovnykh Ustanovakh. (1919). *Ukraina*, (34), 3. [in Ukrainian].
55. Nakazy Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. (1919). *Vistnyk Ukrainskoi narodnoi Respubliky*, (48). [in Ukrainian].
56. O tserkovnoi spravy na Ukraini. (1919). *Dnistrianska khvyliia*, (31), 1-2. [in Ukrainian].
57. Oholoshennia. (1919). *Robitnycha hazeta*, (504), 2. [in Ukrainian].
58. P. V. Pro Ukrainsku tserkvu. (1919). *Novyny*, (8), 2. [in Ukrainian].
59. Parakhviiany. Epyskopska zakonomirnist. (1920). *Nash shliakh*, (117), 1. [in Ukrainian].
60. Pastyrski kursy pry Kam'ianetskomu Universyteti. (1920). *Nash shliakh*, (95), 4. [in Ukrainian].
61. Pastyrski kursy. (1920). *Nash shliakh*, (121), 4. [in Ukrainian].
62. Peredacha dukhovnykh shkil Ministerstvu Osvity. (1919). *Ukraina*, (33), 3. [in Ukrainian].
63. Pereimenuvannia Ministerstva Kultiv. (1919). *Ukraina*, (33), 3. [in Ukrainian].
64. Podilskyi tserkovnyi z'ezd. (1920). *Nash shliakh*, (125), 1. [in Ukrainian].
65. Podilskyi tserkovnyi z'ezd. (1920). *Nash shliakh*, (112), 1. [in Ukrainian].
66. Podilskyi tserkovnyi z'ezd. (1920). *Nash shliakh*, (115), 4. [in Ukrainian].
67. Podilskyi Tserkovnyi Z'ezd. (1920). *Nash shliakh*, (130), 1. [in Ukrainian].
68. Pravyla ukrainskoi vymovy v tserkvakh. (1919). *Ukraina*, (43), 4. [in Ukrainian].
69. Pratsia v Ministerstvi. (1919). *Ukraina*, (34), 3. [in Ukrainian].
70. Prysiaha v tserkovnomu vidomstvi. (1919). *Ukraina*, (57), 3. [in Ukrainian].
71. Prohrama Tserkovnoi Narady. (1920). *Nash shliakh*, (135), 4. [in Ukrainian].
72. Rada Ministriv. (1919). *Ukraina*, (61), 4. [in Ukrainian].
73. Sviate pysmo na ukrainskii movi. (1919). *Ukrainskyi kozak*, (77), 2. [in Ukrainian].
74. Sluzhba Bozha na Derzhavnii movi. (1919). *Ukraina*, (62), 3. [in Ukrainian].

75. Spravochnyk, (1920). *Ukraina*, (115), 2. [in Ukrainian].
76. Statut Ukrainського Sviashchennoho Synodu. (1919). *Ukraina*, (47), 3. [in Ukrainian].
77. Tiurmenko I. (1998). Derzhavnytska diialnist Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona). Kyiv, 282 s. [in Ukrainian].
78. Ukrainizatsiia dukhovnykh ustanov. (1919). *Ukraina*, (34), 3. [in Ukrainian].
79. Ukrainizatsiia tserkvy v m. Kam'iantsi. (1919). *Ukraina*, (33), 3. [in Ukrainian].
80. Ukrainizatsiia tserkvy v m. Kamiantsi. (1919). *Ukrainskyi kozak*, (54), 4. [in Ukrainian].
81. Ukrainska vymova. (1919). *Ukraina*, (56), 3. [in Ukrainian].
82. Ukrainskyi Synod. (1919). *Promin*, (17), 3. [in Ukrainian].
83. Ukrainska vymova v tserkvakh. (1919). *Vpered*, (145), 1. [in Ukrainian].
84. Ukrainska Natsionalna Tserkva. (1919). *Ukraina*, (57), 3. [in Ukrainian].
85. Ukrainskyi Synod. (1919). *Vpered*, (147), 1. [in Ukrainian].
86. Ukrainskyi Synod. (1919). *Vpered*, (147), 1. [in Ukrainian].
87. Khronika. Ministr viroisповidan Ohiienko. (1919). *Strilets*, (78), 4. [in Ukrainian].
88. Tserkovna Narada. (1920). *Nash shliakh*, (131), 1. [in Ukrainian].
89. Tserkovne zhyttia. (1920). *Nash shliakh*, (117), 4. [in Ukrainian].
90. Tserkovni biblioteky. (1919). *Ukraina*, (47), 3. [in Ukrainian].
91. Tserkovni reformy. (1920). *Nash shliakh*, (131), 1. [in Ukrainian].
92. Tserkovni spravy. (1920). *Nash shliakh*, (100), 4. [in Ukrainian].
93. Tserkovni spravy. Po stopam epyskopa Pymena Pyhova. (1920). *Ukraina*, (109), 1. [in Ukrainian].
94. Chy mozhna shche yty dali?. *Nash shliakh*. 1920. 13 chervnia. Ch. 115. S. 4. [in Ukrainian].
95. Chy mozhna shche yty dali?. (1920). *Nash shliakh*, (115), 4. [in Ukrainian].
96. Chleny Rady Ministerstva isповidan. (1920). *Nash shliakh*, (135), 4. [in Ukrainian].
97. Shche dokumenty. (1920). *Nash shliakh*, (100), 4. [in Ukrainian].

Oleksandr Marchuk

THE UKRAINIAN PRESS ON THE ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF RELIGION OF THE UNR UNDER IVAN OHIIENKO (september 1919 – july 1920)

Unsolved issues in the historical past related to the creation of the national Orthodox Church are being seen nowadays, when the Ukrainian state is doing everything possible, in particular, for the military defeat of the occupiers, protection of its sovereignty, territorial integrity and needs a broad consolidation of the society, including those groups of believers belonging to the Moscow Patriarchate. One of the creators of autocephaly, UNR's Minister of Religion, Ivan Ohiienko, was well aware of the harmful influence of the dependence of the Ukrainian church on the Russian one and the corresponding deformations in the worldview of believers. In his activities, aimed at the formation and organizational completion of Ukrainian Orthodoxy in 1919-1920, there are a number of lessons for today, which the proposed study also contains. To analyze the materials of Ukrainian periodicals about the activities of the Ministry of Religion

headed by Ivan Ohiienko in 1919-1920, when the Ukrainian state pursued the most active ecclesiastical policy regarding the creation of its patriotic Orthodox Church. The article adheres to generally accepted research principles of objectivity, comprehensiveness, historicism, and others. The author used methods of analysis, induction and deduction, descriptiveness, content analysis, historical-comparative, source criticism, historical-systemic, etc. For the first time in historiography, an attempt is made to provide a comprehensive source analysis of Ukrainian periodicals that covered the activities of the Ministry of Religion and its head, Ivan Ohiienko, from September 1919 (appointment to the position) to July 1920 (departure from Kamianets-Podilskyi). More than a hundred newspaper reports and materials present the multifaceted activities of the Ministry of Religion, had been headed by Ivan Ohiienko. These reports and materials were related to almost all aspects of the work of the Ministry, starting from plans and ending with orders. Their analysis testifies to the efforts of the minister's team to consistently implement the church policy of the UNR government (Ukrainization, reform of church administration and spiritual education, development of autocephaly, etc.). On their basis, two periods of the most active work of the ministry can be distinguished – in September-October 1919 and May-June 1920, which are associated with the deterioration/improvement of the national and military situation in the country. Thanks to the press, readers received reliable information about state and church policy (it was posted by the ministry itself), contrary to rumors spread by supporters of the Russian Orthodox bishop.

Key words: Ivan Ohiienko, Ministry of Religion of the UNR, periodicals, publications, church revival, confrontation between the authorities and clericals.

Отримано: 02.11.2022 р.

Лариса Підгірна

ORCID 0000-0003-0197-8011

аспірантка

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ДАЛЕКОСХІДНІ АМБІЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ» (30-ті рр. ХХ ст.)

У статті аналізуються далекосхідні плани й амбіції Державного центру УНР в екзилі у 30-х рр. ХХ ст. у контексті діяльності «Стамбульської платформи», показано процес налагодження співпраці із японською розвідкою для подальшої підтримки з боку офіційного Токіо проекту створення Української Далекосхідної республіки (буферного державного утворення та плацдарму для розгортання повномасштабної боротьби на окупованих радянською владою теренах великої України задля подальшого здобуття української незалежності). Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше в академічному контексті робиться спроба дослідити радикалізацію поглядів та намірів ДЦ УНР в екзилі у 30-х роках ХХ ст., проведено загальне порівняння діяльності очільників ДЦ УНР в екзилі й представників «Стамбульської платформи» з очільниками й представниками ОУН та проілюстровано їх паралельний рух в напрямі реалізації проукраїнських далекосхідних амбіцій, налагодженні співпраці із японською розвідкою, дипломатичними колами Японії та офіційним Токіо.

Ключові слова: «Стамбульська платформа», Мурський, Пчелінська, Забелло, Імура, меморандум, розвідка, резидентура, еміграція, пропаганда, радянські спецслужби, агентурні донесення, Зелений Клин, Public history.

Постановка проблеми. На початку 30-х років ХХ ст. проукраїнські сили, зокрема очільники ДЦ УНР в екзилі, спецслужби УНР, представники ОУН попри відсутність належного фінансування та інших необхідних ресурсів добре усвідомлювали необхідність радикалізації боротьби за визволення теренів великої України з-під російсько-більшовицької окупації. Дії окупаційної радянської влади в Україні, як то розгортання русифікації, насильницької колективізації, масові репресії, Голодомор, як Геноцид українського народу, а також здійснені більшовицькими агентами агенти лідерів українського національно-визвольного руху остаточно визначили та окреслили напрям подальшої боротьби проукраїнських сил: відновлення державної незалежності України можливе лише шляхом потужного збройного конфлікту, а не шляхом безплідних дискусій, конференцій чи дружніх пактів із Радянською Росією, – як зазначав у тексті Меморандуму до уряду Японії очільник «Стамбульської платформи» В. Мурський. Цілком реалістичним планом за підтримки європейських держав – Німеччини, Великої Британії, Франції, та на Близькому Сході – Туреччини, вбачалося подальше розчленування радянської Росії. Тим більше, що підпорядковані більшови-

кам народи Кавказу, Криму, Туркестану разом із урядом бездержавної української нації – ДЦ УНР в екзилі, не просто спостерігали за розвитком подій на Далекому Сході та японо-радянським протистоянням, але по мірі можливостей намагалися використати його перебіг на свою користь, ставши його частиною. У майбутньому японо-радянському конфлікті вбачався цілком реалістичний шанс вивести з міжнародної політичної гри серйозного контрагента – СРСР, чії політичні та економічні методи завжди для Європи та Азії були невичерпним джерелом криз, інтриг та загарбницьких імперських загроз [3, т.1, с.112].

Безумовно, ДЦ УНР, що з 1920 р., перебував в екзилі, а також всі його служби, відомства та установи, що мали статус неофіційних, нелегальних і фінансувалися виключно за кошти ситуативних союзників – іноземних урядів та спецслужб, надавали цьому конфлікту виняткової важливості. Адже мова йшла про створення на теренах Зеленого Клину за підтримки уряду Японії Української Далекосхідної республіки – т.зв. буферної зони, плацдарму для підготовки та подальшого розгортання українського воєнізованого спротиву радянській владі, від накопичення амуніції та зброї аж до навчання й підготовки військових.

Далекосхідні амбіції ДЦ УНР в екзилі знайшли своє системне, послідовне та достатньо успішне відображення у контексті діяльності представників «Стамбульської платформи», зокрема її очільника В. Мурського та розвідниці М. Пчелінської [3, т.9, с.280]. Завдяки намаганням останніх було не тільки налагоджено надійні контакти із керівництвом японської розвідки, але й на належному рівні підготовлено та передано уряду Японії Меморандум про співпрацю, що представляв собою новий, радикальний погляд представників ДЦ УНР в екзилі на способи і методи ведення подальшої боротьби за незалежність України. Він передбачав цілий перелік підготовчих заходів, як на кордонах Польщі, так і на теренах Зеленого Клину, а також всередині УРСР, безпрецедентно враховуючи інтереси японської сторони [3, т.8, с.261].

Фахова дипломатично-розвідувальна діяльність представників спецслужб ДЦ УНР в екзилі, зокрема «Стамбульської платформи», у форматі близькосхідних та далекосхідних перспектив, безумовно, сприяла формуванню позитивного іміджу, подальшій зацікавленості іноземних відомств у співпраці із представниками української розвідки, а наприкінці 30-х – на початку 40-х років стала гарним підґрунтям для подальших колаборацій ДЦ УНР в екзилі, зокрема зі спецслужбами Великої Британії (МІ-6) та США (попередницею ЦРУ – УСС через А. Марголіна). Ця діяльність, без перебільшення, сформувала історичну тяглість діяльності сучасних українських спецслужб та дипломатичних представництв, і сьогодні, є тим фундаментом взаємин України із США, Великою Британією, рештою європейських країн, а також із Туреччиною та Японією, який потребує значно більшого дослідження та популяризації, як в академічному, так і публіцистичному форматах.

Основною джерельної бази став масив документів Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), що

представляє собою донесення агентів ГПУ, зокрема справа «Надія», у якій представлені як особисті агентурні донесення М. Забелло і так і донесення, зроблені зі слів М. Забелло його куратором під кодовою цифрою «100». Попри певний відсоток заангажованості, донесення агента «Надії» відзначаються достатньою інформативністю та представляють собою повноцінні звіти приватного життя, розвідочної та громадської діяльності членів «Стамбульської платформи», зокрема В. Мурського та М. Пчелінської, їх контактів з представниками іноземних розвідок, тощо. Також мають місце копії листів представників ДЦ УНР в екзилі та очільників української розвідки.

На протипагу цьому масиву джерел, архівні джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) представляють собою документи, так би мовити з протилежної сторони (листи очільників ДЦ УНР в екзилі, представників української еміграції) і вони цікаві не тільки своїм інформаційним наповненням, але й надають дослідникам можливість співставити, проаналізувати та порівняти документи із документальним масивом ГДА СЗРУ [4, с.326-328]. Важливим джерелом для цього дослідження стала безумовно, хоч і заангажована радянськими, проросійськими наративами, робота колишнього працівника зовнішньої розвідки СРСР Л. Соцкова «Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера». Попри абсолютну проросійську заангажованість саме згадка у цій книзі про очільника української громади у Стамбулі В. Мурського у 2019 р., спричинила тріумфальне повернення його постаті на сторінки історії України, та, власне, започаткувала дослідження діяльності «Стамбульської платформи», очолюваної Мурським у 30-х роках, зокрема і наше. У книзі Л. Соцького також наведено оригінальний текст Меморандуму про співпрацю з урядом Японії авторства В. Мурського, який дає чіткі уявлення про радикалізацію поглядів очільників та розвідки ДЦ УНР в екзилі і готовність поновити агресивну боротьбу за відновлення української державності. Порівняння тексту Меморандуму з іншими відомими копіями виключає фальсифікацію Л. Соцьким його тез [9].

Значний інтерес становлять останні наукові студії дослідників епохи УНР О. Скрипника [10], В. Сідака [11], В. Окіпнюка та Д. Козлова [7].

Особливо хотілося б відмітити актуальну наукову студію Т. Вронської «Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період: незасвоєні уроки минулого» [2]. Також прислужився нашому дослідженню й збірник документів й матеріалів «Українська політична еміграція 1919-1945» та «Історія еміграції. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах» В. Власенка [1]. Цінну інформацію про співпрацю і рівень порозуміння між очільниками ДЦ УНР в екзилі та очільником ОУН Є. Коновальцем дає наукова розвідка С. Липовецького «Далекосхідна місія. Боротьба ОУН за Зелений Клин» [6].

Найсвіжіші дослідження діяльності «Стамбульської платформи» в контексті міжвоєнної доби поч. ХХ ст., належать також авторці цієї науко-

вої статті, зокрема, «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. XX ст.: просопографічний портрет» та інші наукові публікації [8].

Слід відмітити, що усе ще чекають свого ретельного вивчення з цієї теми архівні фонди польських та турецьких архівів, а також архів Вселенського Патріархату у м. Стамбул.

Мета дослідження – дослідити далекосхідні плани й амбіції Державного центру УНР в екзилі у 30-х рр. XX ст. у контексті діяльності «Стамбульської платформи», показати процес налагодження співпраці із японською розвідкою для подальшої підтримки з боку офіційного Токіо проекту створення Української Далекосхідної республіки (буферного державного утворення та плацдарму для розгортання повномасштабної боротьби на окупованих радянською владою теренах великої України задля подальшого здобуття української незалежності).

Виклад основного матеріалу. Далекосхідні амбіції Державного центру УНР в екзилі, на відміну від аналогічних намагань керівництва Організації Українських Націоналістів (ОУН) за Зелений Клин, на сьогодні є темою малодослідженою, майже невідомою серед дослідників даного періоду та відповідно, мало популяризованою серед широкого загалу у контексті актуального формату «Public history».

Така ситуація, на нашу думку, склалася з кількох причин:

- 1) через відсутність зацікавленості даною темою аж до 2019-го року;
- 2) відсутність належної джерельної бази або ж недостатнє фрагментарне опрацювання науковцями тих джерел, що є у наявності;
- 3) через промосковські наративи, що знайшли своє відображення в усе ще не подоланому штучному поділу представників та очільників української національно-визвольної боротьби перших десятиліть XX ст. на «своїх» і «не своїх» в залежності від регіону України.

Попри те, що уся національно-визвольна боротьба українців у перших десятиліттях XX ст. забезпечує історичну тяглість та належний фундамент для вивчення новітньої історії України, у сучасних дослідженнях з даної теми, історичних розвідках та публікаціях, до великого сорому, усе ще є популярними і прийнятними «ритуальні випадки» у бік Головного Отамана УНР С. Петлюри, нівелювання діяльності очільників Державного Центру УНР в екзилі аж до заперечення діяльності спецслужб УНР, політична «монополія» та звеличення без належного академічного аналізу і дослідження діяльності одних історичних постатей над іншими, що на нашу думку є наслідком вращення в ментальність українського суспільства та українську історичну науку проросійських наративів, пропагандистських концепцій радянської історіографії, а часом і впровадження відвертих, ворожих інформаційно-психологічних спецоперацій. Такий порядок речей безперечно становить небезпеку для подальшого вивчення історії становлення української державності у XX ст. та формування академічного розуміння значення і ваги національно-визвольної боротьби свідомої української еміграції у 1930-х рр.

У попередній науковій статті «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. XX ст.: просопографічний портрет» ми вже зазначали, що

Державний центр УНР в екзилі через об'єктивні причини, в першу чергу, тому, що був урядом у вигнанні та представляв інтереси бездержавної нації, не мав офіційних дипломатичних представництв та відомств у Європі, на Близькому та Далекому Сході. Відповідно, був змушений знаходитися на утриманні урядів тих країн, яким така співпраця була вигідною; діяти через так звані нелегальні «платформи», які могли б хоч і неофіційно, однак достатньо кваліфіковано виконувати представницькі, дипломатичні функції аналогічних державних інституцій; функціонувати і як нелегальні резидентури, що забезпечували необхідними розвідданими керівництво спецслужб УНР у Варшаві та Парижі, а також могли налагоджувати відповідну співпрацю із представниками іноземних розвідок Великої Британії, Франції, Туреччини та Японії зокрема [8].

Одним із маловідомих державницьких проєктів Державного центру УНР в екзилі у 30-х рр. стала підготовка перемовин представників уряду Державного центру УНР в екзилі із Японією стосовно відновлення на теренах Зеленого Клину т.зв. буферної Далекосхідної Української республіки. За задумом таке державне формування мало відновити на Далекому Сході форпост українських патріотів, акумулювати там проукраїнські патріотичні сили для підготовки спротиву радянській владі на теренах великої України. Мова йде про налагодження взаємодії та співпраці представників розвідпункту ДЦ УНР в екзилі «Стамбульської платформи», зокрема її активних діячів М. Пчелінської та В. Мурського із очільником японської розвідки у Стамбулі, полковником Іімурою та його наступником Кандою, а також, у продовження, підготовку В. Мурським на прохання Іімури для уряду Японії відповідного Меморандуму про співпрацю та зустрічі японського розвідника у Парижі із очільниками Державного центру УНР в екзилі.

Чітке та зрозуміле формулювання необхідності такої співпраці знаходимо у С. Коновальця: «Концепція України та її азійської посілості у нашій пропаганді має займати сьогодні, за таких складних умов, не останнє місце. Ідея великопросторності української імперії, що може тримати у жаху совєцьку Росію з обох боків усе ще гарно сприймається у Японії, тож маємо постійно наголошувати їм про наші інтегральні пляни на землю Далекого Сходу!» [6].

Знову ж таки, відомо, що перші активні контакти та зв'язки керівництва ОУН із японцями було встановлено на початку 1930-х років. Їх здебільшого спричинив розгляд Лігою Націй гучної акції пацифікації на теренах Галичини у контексті антиукраїнської кресової політики Польщі. До відповідного комітету входив і представник Японії, тож у таких спосіб керівництво ОУН отримало можливість контактувати із японськими дипломатами та всіляко поглиблювати ці взаємини аж до співпраці із японськими урядовими колами та розбудови своєї мережі на Далекому Сході за підтримки офіційного Токіо.

«У 1934 р. було złożено обширну записку на тему «Україна як фактор розвалу Росії» і переложено на англійську мову. Її предложено японцям, і представник ОУН відбуд з послом Японії в Варшаві ґрунтовну роз-

мову. Чому японці хотіли говорити про українські справи саме у Варшаві, годі сказати, але можна здогадуватись, що саме там знаходились найбільш досвідчені в українській проблемі люди», – зазначає керівник політичної референтури ОУН Дмитро Андрієвський, чомусь скромно замовчуючи, про яких саме авторитетних для японської сторони, «досвідчених в українській проблемі» людей у Варшаві йдеться [6].

Мова ж насправді йшла, у тому числі, і про очільника ДЦ УНР в екзилі, А. Лівницького, якому, вочевидь, ОУНівці не бажали давати у своїх заявах ніяких преференцій, навіть номінально. А тим часом, бажання японської сторони вести справи з українцями саме у Варшаві крім вище зазначених контактів з представниками ОУН могло мати й наступні підстави: по-перше, перебування на той час безпосередньо у Варшаві керівника ДЦ УНР в екзилі А. Лівницького та керівництва спецслужб ДЦ УНР В. Сальського та В. Змієнка. По-друге, налагодження взаємодії та співпраці представників розвідки ДЦ УНР в екзилі, зокрема представників «Стамбульської платформи» із японською розвідкою відбулося так само, на початку 1930-х років і співпраця з українською розвідкою у Стамбулі не була для японців чимось новим та незрозумілим. Відповідно, можемо зазначити, що така взаємодія та співпраця була не окремою заслугою представників ОУН чи ДЦ УНР в екзилі, а відбувалася одночасно й паралельно. Вона ілюструвала зацікавленість та далекоглядність української але, що не менш важливо, також і японської сторони.

Тож сьогодні, у дослідженні та вивченні реалізації Далекосхідних амбіцій представників українських патріотичних сил, ми маємо чітко враховувати цей важливий аспект і в академічному форматі та форматі «Public history», а також протистояти штучному розділенню чи вивищенню заслуг одних українських патріотів над іншими, і навпаки.

На підтвердження нашої думки є, власне, слова самого очільника ОУН, Є. Коновальця, якого у сучасному заангажованому українському політикумі, журналістських історичних розвідках та навіть наукових публікаціях часто беруть «на знамено» як історичну постать, провідника ОУН лише для нівелювання й применшення значення діяльності представників розвідки ДЦ УНР в екзилі, але не бажають досліджувати та аналізувати те, що говорив чи писав з питання співпраці із представниками ДЦ УНР сам полковник Є. Коновалець.

«Йдім окремими шляхами, але до спільної мети. Може, ви дійдете до Києва з Варшави, а я через Одесу, а може, й через Токіо та Сибір, але ми маємо спільну ціль», – пригадував слова Є. Коновальця Президент Української Народної Республіки в екзилі А. Лівницький [6].

Про те, наскільки серйозно ставилися радянські спецслужби до перспектив створення Української Далекосхідної республіки та можливого українсько-японського альянсу, зв'язків «емігрантських главарів» та «петлюрівських дипломатів», як названо у агентурних донесеннях О. Шульгіна та В. Прокоповича із дипломатами Японії у Парижі та Празі та, власне, співпраці «Стамбульської платформи» із очільником японської розвідки у Стамбулі полковником Імурою свідчить не тільки ряд агентурних донесень від січня 1931-1932 рр., у яких ця тема висвітлюється з усіх можливих

ракурсів, але й фактично, обезголовлення цього амбітного і цілком реалістичного проекту. Так, у 1932-1935 рр., у Стамбулі, фактично один за одним з онко-діагнозами помирають найактивніші представники та сам очільник «Стамбульської платформи», автор Меморандуму про співпрацю з урядом Японії В. Мурський. У 1938 р., в Роттердамі, радянським агентом-кілером П. Судоплатовим здійснено атентат, спланований й затверджений найвищим керівництвом СРСР, на полковника Є. Коновальця. Того ж року, кількома місяцями пізніше, у Варшаві стається передчасна, дивна смерть керівника розвідки ДЦ УНР в екзилі В. Змієнка.

Найперше, слід зазначити, що початкові контакти «Стамбульської платформи» з представником японської розвідки у Стамбулі відбулися завдяки намаганням розвідниці М. Пчелінської, своячниці В. Мурського, на тенісному корті, що належав білогвардійському емігранту, колишньому начальнику батумської фортечної артилерії полковнику Мирілову. Знайомство М. Пчелінської та полковника Імури переросло у дружні стосунки і логічно продовжилося запрошенням М. Пчелінською японського аташе до стамбульської резиденції В. Мурського у Флорії, де відбулася остаточна бесіда. Слід зауважити, що у такому контакті всіляко були зацікавлені не тільки М. Пчелінська та В. Мурський, але й сам полковник Імура. Він висловив бажання познайомитися із тими, хто представляє українську розвідку в Стамбулі [3, спр.12617, т.7, с.28-50]. Про це, права рука В. Мурського, М. Забелло (агент «Надія»), тут же зазначив у агентурному донесенні своїм радянським кураторам. Він надав вичерпну характеристику, як на В. Мурського та його зацікавленість у продовженні знайомства із Імурою, так і досить вичерпне досьє на М. Пчелінську та дружній характер її спілкування із японським розвідником й власне, на сам перебіг контакту із японським аташе.

Інший цікавий документ «Події у Маньчжурії та українські емігранти» демонструє злагодженість діяльності «Стамбульської платформи» зі своїм керівництвом у Варшаві та Парижі і розповідає про неодноразові відвідини О. Шульгіна та В. Прокоповича посольства Японії у Парижі та початок перемовин стосовно автономії Уссурійського краю та українські інтереси у разі загострення радянсько-японських стосунків і початку воєнних дій на Далекому Сході [3, спр.12617, т.7, с.47].

Власне, з агентурного донесення агента «Надія» дізнаємося, що незадовго до того, в жовтні 1933 р., у Стамбулі, очільником «Стамбульської платформи» В. Мурським у відповідь, знову ж таки, на пропозицію очільника японської розвідки, полковника Імури було складено відповідний Меморандум на 48 друкованих аркушів з двома картами України та теренів Зеленого Клину і переданий вже приємнику Імури, новому японському аташе в Стамбулі, пану Канді [3, спр.12617, т.9, с.318]. У своїй книзі «Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера» колишній співробітник радянський зовнішньої розвідки Л. Соцков зазначає: «Документ представляє інтерес тому, що складено з відома «уряду УНР» у Варшаві та служить базою для подальшої спільної роботи японської розвідки із значеною організацією та містить програму дій УНР за кордоном та на

Радянській Україні (проведення терористичних, диверсійних та шкідливих актів)» [9].

На початку тексту Меморандуму В. Мурський безапеляційно зазначає: «Історія останніх років прекрасно довела всім неупередженим, що вирішення російської проблеми та подальший смертельний удар по комунізму були можливі лише шляхом збройного конфлікту, а не завдяки безплідним дискусіям та конференціям або дружнім пактам з Радянською Росією» й висловлює сподівання, що майбутній японо-радянський конфлікт стане катастрофічним для Росії і закінчиться остаточним розчленуванням останньої на національні держави: Україну, Кавказ, Туркестан та інші. Також, В. Мурський запевняє, що «уряд Української Демократичної Республіки, який перебуває у вигнанні з 1920 року, надає цьому конфлікту абсолютно виняткову важливість» [9].

Текст Меморандуму дуже добре ілюструє амбіції ДЦ УНР в екзилі стосовно Далекого Сходу, а В. Мурський викладає послідовний план співпраці з урядом Японії та фінансової допомоги у форматі позик й обґрунтовує необхідність підтримки офіційного Токіо: український уряд пропонує свої послуги за згодою та допомогою урядів Японії та Маньчжоу-Го для створення на території Далекого Сходу бази для формування українських загонів, як це було зроблено у Німеччині під час Великої війни, бо північний регіон Маньчжоу-Го, що знаходиться у провінції Амуру, здебільшого заселений українцями і цей фактор є прекрасним підґрунтям для розгортання антиросійських акцій.

Повний текст Меморандуму авторства очільника «Стамбульської платформи» В. Мурського ще потребує належного дослідження, аналізу й оцінки, адже він містить достатньо ґрунтовну аналітику щодо тогочасної міжнародної політичної ситуації, пропонує широку програму заходів стосовно розхитування суспільного та політичного життя в СРСР та передбачає чітку та послідовну програму співпраці УНР з офіційним Токіо у напрямку відновлення незалежності України.

Слід зазначити, що текст Меморандуму, затверджений керівництвом ДЦ УНР в екзилі також ілюструє чіткий і послідовний відхід унівської стратегії від попереднього, т.зв. «соціалістичного шляхетного романтизму» і є абсолютно аналогічним методам діяльності ОУН, адже окрім іншого передбачає перелік підготовчих дій та заходів, що слугуватимуть приводом для радикалізації та розгортання повномасштабного революційного руху, терористичних та й військових акцій в УРСР.

Так, до прикладу, серед інших заходів пропонується на кордонах Румунії, Польщі, а також на теренах Маньчжоу-Го створити спеціальні пункти, які мають бути забезпечені зброєю та амуніцією для переправлення в Україну; організувати збройові та матеріальні бази; організувати сучасні військові курси для українських офіцерів та поручників (українських); забезпечити організацію військових загонів та кадрів майбутньої української армії, санітарної служби та загонів Червоного Хреста, комерційної місії, яка займається накопиченням провізії та товарів для перенаправлення поза термінами в Україну в міру їхнього постачання. Цей захід, як зазначає В. Мурський, окремо, справить глибоке враження на злиденне

та дезорієнтоване протягом довгих років комуністичною пропагандою населення України [9].

Стосовно України, за фінансової та матеріальної підтримки уряду Японії пропонується провадити: організацію саботажу в колгоспах і радгоспах; руйнування залізничних шляхів сполучення, катастрофи залізничних потягів; підпали військових складів зброї та амуніції; сіяння паніки серед населення сіл та міст із метою перешкодити мобілізації до радянської армії; дезорганізацію постачання міст та промислових центрів, організація робітничих та селянських страйків, повстань; організація банд; організація осередків в армії та флоті; розвиток масового та індивідуального терору з метою вбивства відомих комуністів, терор проти ГПУ; посилене поширення пропагандистських брошур та комунікатів; організація центрального українського комітету, який на місці буде керувати ходом українсько-го антибільшовицького повстання (Соцков, 2003).

Паралельно із налагодженням співпраці із японською розвідкою В. Мурський поставив до відома і колег з німецької розвідки, представивши їм наприкінці 1934 р. копію тексту Меморандуму, та роз'яснення щодо цілей української політичної еміграції та подальших перспектив налагодження з Японією та Німеччиною співпраці для протистояння СРСР.

На превеликий жаль, текст даного Меморандуму наприкінці 1935 р., ще до його офіційної передачі японській стороні потрапив до рук радянської розвідки і був опублікований у радянській пресі.

Серед агентурних донесень зберігся документ куратора М. Забелло (агента «Наді») під кодовим номером «100», у якому той, власне, «засвітив» М. Забелло, як свого агента й інформатора, ілюструє увесь цинізм останнього: «Мурський поінформував Забелло про комбінацію з японцями і справді придумав штучку... Мурський переконаний, що цей проект знайде співчуття у японців і ті відпустять гроші, і можна буде проводити і японську роботу, і свою, українську в так званому «Зеленому Клину» (Амурський і Уссурійські краї, заселені українцями). Колосальна фантазія. Невідомо, як на це подивляться японці. Крім цього, Мурський зайнятий упорядкуванням меморандуму японцям щодо допомоги Японії (у разі військового японсько-радянського зіткнення) та з боку України (повстання). Мурський чомусь переконаний, що навесні відбудеться зіткнення Японії із Радянським Союзом. Забелло розповідав про це зі сміхом» [3, спр.12617, т.9, с.317].

Висновки. Отож, як бачимо, попри всі намагання, плани керівництва та розвідки ДЦ УНР в екзилі, так само, як і наміри очільників та діячів ОУН увесь час перебували під пильним спостереженням радянської розвідки, яка спромоглася наситити своєю агентурою найвужчі кола спецслужб ДЦ УНР в екзилі та ОУН. Часто про такі «агентурні гнізда» українській розвідці ДЦ УНР в екзилі було добре відомо: наприклад, про діяльність агента ДПУ М. Глуценка у Парижі, який видавав себе за українського художника в еміграції, й художня галерея якого слугувала навіть місцем зустрічі свідомої української еміграції: творчої інтелігенції, представників ДЦ УНР в екзилі та ОУН. Пряма ліквідація таких «агентурних гнізд» у Європі представниками уряду УНР в екзилі вбачалася неможливою, щоб уникнути небажаного іміджу «кривавих терористів, що чинять

звірства», який вже «прилип» до очільників ДЦ УНР після суду над вбивцею С. Петлюри агентом ГПУ С. Шварцбардом та до представників ОУН після провокаційного вбивства боївкарами ОУН у Трускавці польського політика й публіциста Т. Голувка.

Деякі історики, наприклад, Т. Вронська, В. Сідак та О. Скрипник вважають, що про агентурну діяльність М. Забелло (агента «Надія») на користь ГПУ так само було відомо керівництву української розвідки у Варшаві, хоч переконливі аргументи на підтвердження цієї думки авторці даної статті невідомі.

Однак, незаперечність факту полягає у тому, що навіть за таких складних умов представникам «Стамбульської платформи» у 1930-х рр., вдалося фахово, системно й послідовно, на гідному дипломатичному рівні просувати далекосхідні амбіції ДЦ УНР в екзилі, як повноправного представника й виразника волі бездержавної української нації не тільки в Європі й Туреччині, але й на Далекому Сході, в Японії, представляючи інтереси українців, добиватися врахування цих інтересів урядами європейських держав, та навіть офіційного Токіо.

У контексті усього вище зазначеного подальшу ситуативну колаборацію та вітання співпраці представників ДЦ УНР в екзилі та ОУН із гітлерівською Німеччиною у 1930-1940-х рр., треба розглядати виключно у форматі національно-визвольної боротьби українців. Єдиною метою українських патріотів у цей період було повалення тоталітарного режиму СРСР на теренах великої України і відновлення української державності.

Найкращим обґрунтуванням цих державницьких амбіцій є саме текст Меморандуму про співпрацю із урядом Японії авторства очільника «Стамбульської платформи» В. Мурського.

Список використаних джерел і літератури:

1. Власенко В.М. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах. *Пам'ятки*: археографіч. щоріч. 2011. Вип. 12. URL: <http://surl.li/ceiet> (дата звернення 05.01.2023).
2. Вронська Т.В. Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період: незасвоєні уроки минулого. 2018. URL: <http://surl.li/cgpgf> (дата звернення 04.01.2023).
3. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ).
4. Лозицький В.С. Українська політична еміграція 1919-1945: док. і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 2018. 928 с + 16 іл.
5. Лотоцький О. У Царгороді. 1939. URL: <http://surl.li/ceetej> (дата звернення 30.12.2022).
6. Липовецький С. Далекосхідна місія. Боротьба ОУН за Зелений Клин. URL: <http://surl.li/eicuj> (дата звернення: 08.01.2023).
7. Окіпнюк В., Козлов Д. Таємний фронт Володимира Мурського. URL: <https://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2020/10/6/158218/> (дата звернення 05.01.2023)
8. Підгірна Л.М. «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. XX ст.: Просопографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2022. Вип. 36. С. 210-226.

9. Соцков Л.В. «Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера». Москва, 2003. 73 с.
10. Скрипник О. Таємний легіон української революції. Київ, 2015. 320 с.
11. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. 2010. URL: <http://surl.li/eipgh> (дата звернення 07.01.2023).
12. Яблонський В.М. Діяльність Державного центру УНР в екзилі (1921-1992 рр.). 2020-2021. URL: <http://surl.li/ciaxz> (дата звернення 04.01.2023).
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

References:

1. Vlasenko, V.M. (2011). Do istorii mizhvoiennoi ukrainsoi politychnoi emihratsii na Balkanakh. *Pamiatky*: arkeohrafich. shchorich. Vyp. 12. URL: <http://surl.li/ceiet> [in Ukrainian].
2. Vronska, T.V. (2018). Informatsiinyi instrumentarii rozkolu ukrainsoi politychnoi emihratsii u mizhvoiennyi period: nezasoioeni uroky mynuloho. URL: <http://surl.li/cgpgf> [in Ukrainian].
3. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy (HDA SZRU). [in Ukrainian].
4. Lozytskyi, V.S. (Comps.). (2008). Ukrainsoa politychna emihratsiia 1919-1945: dok. i materialy. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 928 s. + 16 il. [in Ukrainian].
5. Lototskyi, O. (1939). U Tsarhorodi. URL: <http://surl.li/ceteji>. [in Ukrainian].
6. Lypovetskyi, S. Dalekoskhidna misiia. Borotba OUN za Zelenyi Klyn. URL: <http://surl.li/eicyj> [in Ukrainian].
7. Okipniuk V., Kozlov D. Taiemnyi front Volodymyra Murskoho. URL: <https://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2020/10/6/158218/> [in Ukrainian].
8. Pidhirna, L.M. (2022). «Stambulska platforma» UNR u 20-30-ti rr. XX st.: Prosopohrafichnyi portret. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*. Kamianets-Podilskyi. Vyp. 36. S. 210-226. [in Ukrainian].
9. Sotskov, L.V. (2003). «Neizvestnyi separatyzm. Na sluzhbe SD y Abvera». Moskva 73 s. [in Russian].
10. Skrypnyk, O. (2015). Taiemnyi lehion ukrainsoi revoliutsii. Kyiv, 320 s. [in Ukrainian].
11. Sidak, V. (2010). Natsional'ni spetssluzhby v period Ukrayins'koyi revolyutsiyyi 1917-1921 rr. URL: <http://surl.li/eipgh> [in Ukrainian].
12. Yablonskyi, V. M. (2020-2021). Diialnist Derzhavnoho tsentru UNR v ekzyli (1921-1992 rr.). URL: <http://surl.li/ciaxz> [in Ukrainian].
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). [in Ukrainian].

Larysa Pidhirna

THE FAR EASTERN AMBITIONS OF THE STATE CENTER OF THE UNR IN EXILE IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE «ISTANBUL PLATFORM» (1930s of the 20th century)

The article analyzes the Far Eastern plans and ambitions of the State Center of the UNR in exile in the 1930s of the XX century. in the context of the activities of the «Istanbul Platform». Also shown is the process of establishing coopera-

tion with Japanese intelligence for further support from the official Tokyo side of the project of creating the Ukrainian Far Eastern Republic (a buffer state entity and a bridgehead for the deployment of a full-scale struggle on the territory of greater Ukraine occupied by the Soviet authorities for the further acquisition of Ukrainian independence). The scientific novelty of the obtained results is that, for the first time in an academic context, an attempt is made to investigate the radicalization of the views and intentions of the UNR SC in exile in the 1930s of the 20th century, a general comparison of the activities of the leaders of the UNR SC in exile and representatives of the «Istanbul Platform» with the leaders and representatives of the OUN and illustrated their parallel movement in the direction of realizing Ukrainian Far Eastern ambitions, establishing cooperation with Japanese intelligence, diplomatic circles of Japan and official Tokyo.

Key words: «Istanbul Platform», Mursky, Pchelinska, Zabello, Iimura, memorandum, intelligence, residency, emigration, propaganda, intelligence reports, Green Wedge, Public history.

Отримано: 08.11.2022 р.

УДК 94(498)«1927-1931»:329.17

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.242-259

Ігор Піддубний

ORCID 0000-0002-9453-5481

доктор історичних наук, доцент

Чернівецький національний університет

імені Юрія Федьковича

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ПОЧАТКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ГАРДИСТСЬКОГО РУХУ В РУМУНІЇ

Мета статті – на основі доступної джерельної бази та наукового доробку дослідників простежити процес зародження та розгортання діяльності румунського Легіонерського руху, очоленого К.З. Кодряну. Після Першої світової війни у королівстві Румунії в його нових межах та із загальним виборчим правом на тлі традиційних політичних партій почали з'являтися нові політичні рухи та організації. В основу низки правих рухів було покладено консервативну ідею православ'я та ромінізму, які поєднувалися з різноматнітними, іноді терористичного характеру, способами досягнення політичної мети. Поява Легіону архангела Михаїла стала результатом розвитку студентського націоналістичного руху та діяльності Ліги націонал-християнського захисту. В основу діяльності було покладено принцип захисту титульної нації на основі ідей традиціоналізму, антисемітизму. Задум створити організацію на засадах елітарності поєднувався на початку діяльності зі спробами здобути опору на прихильників руху в межах країни. Структура організації була побудована за принципом військової організації з обов'язковим дотриманням дисципліни. Розширення організації у 1930-х роках проводилося на основі засад закладених у період існування Легіону архангела Михаїла.

Ключові слова: Румунія, Корнеліу Зеля Кодряну, традиціоналізм, Легіонерський рух, Легіон архангела Михаїла, антисемітизм.

Постановка проблеми. Період 1920-х років позначився появою нових політичних рухів, які в основу своєї діяльності ставили звернення до християнських цінностей, відстоюючи при цьому права державної нації, які вважали порушеними представниками інших націй всередині країни. Серед таких ультранационалістичних організацій в королівстві Румунії виділилися члени Залізної гвардії, організації, яка сформувалася в результаті діяльності Легіону Архангела Михаїла, молодіжної організації, що виокремилася 1927 р. зі складу Ліги націонал-християнського захисту. В цій організації символами стали як архангел Михаїл, так і її керівник К.З. Кодряну, тоді як головною своєю метою члени організації вважали повернення прав румунів на свою країну. Діяльність Легіону архангела Михаїла, а пізніше Залізної Гвардії, вплинула на ситуацію в Лізі націонал-християнського захисту, де розгорнули діяльність за привернення молоді у склад організації та на ситуацію в студентському русі, на формування поглядів румунської інтелігенції.

Джерельною базою для написання статті стали архівні матеріали з фондів Національного архіву Румунії, а саме Національного центрального історичного архіву (Arhivele Naționale Istorice Centrale). Тут зосереджені справи у фондах Генеральної дирекції поліції, що відображають діяльність політичних партій та течій, що діяли на території королівства у період між двома світовими війнами. Особливості умов діяльності регіональних організацій простежуємо за справами, що містяться у повітових дирекціях Національного архіву Румунії, зокрема Дирекції повіту Сучава (Serviciul județean al Arhivelor Naționale Suceava), а також у Державному архіві Чернівецької області. Іншим джерелом виступають спогади учасників легіонерського руху, в першу чергу організатора руху К.З. Кодряну, де знаходимо докладний опис діяльності «капітана», його думки і реакцію на ситуацію [21]. Деякі важливі моменти, які відображають ставлення громадськості до Легіонерського руху зафіксовані і у спогадах Н. Йорги [22]. Важливим джерелом інформації виступає преса, адже діяльність легіонерів на самому початку викликала певне зацікавлення, як і була засобом висловлення ідей, що підкреслює діяльність І. Моци.

Серед досліджень, які аналізують період зародження Легіонерського руху знаходяться роботи радянського історика М. Лебедева, які побудовані на принципі доказу невідворотності загибелі даного руху (Лебедев, 1968; Лебедев, 1976). Близьким за змістом є оцінка руху, заснованого К.З. Кодряну і у роботах румунських істориків І. Агріороайей, Ф. Неделку. Докладніше до вивчення Легіонерського руху історики підійшли у 1990-х – 2000-х роках, результатом чого стали роботи А. Васільченко, Р.Ф. Бружі, К. Йордакі, З. Орня, Р. Кларка та ін. Роботи кінця ХХ та першої чверті ХХІ ст. за змістом і спрямуванням суттєво відрізняються від досліджень другої половини ХХ ст. накопиченим матеріалом та намаганням пояснити підстави діяльності учасників Легіонерського руху.

Мета дослідження. На основі доступної джерельної бази та наукового доробку дослідників простежити процес зародження та розгортання діяльності румунського легіонерського руху, очоленого К.З. Кодряну.

Виклад основного матеріалу. Період з кінця 1910-х до кінця 1920-х рр. для Румунії став часом формування «нової генерації» і роком завершення та-

кого формування вважають 1927 р., який румунський дослідник З. Орня асоціював з появою циклу із 12 фейлетонів М. Еліаде «Itinerarul spiritual», які вийшли в «*Cuvântul*». Цю публікацію дослідник відзначив як таку, що згуртувала навколо себе покоління 20-25-літніх. Для них стало звичним повернення до християнства, до церкви, адже самі називали православну віру автентичною. М. Еліаде виступає в цей час автором, що заявляє про бажання молоді ефективного християнства. При цьому З. Орня справедливо відзначає, що група, яку він асоціює з «ною генерацією», не була єдиною у своїх діях, хоча в результаті значна її частина приєдналася згодом до гардистів. Врешті серед представників покоління окрім М. Еліаде, були М. Вулкенеску, П. Стеріан, Д. Ботта, Е. Чоран, К. Нойка, А. Голопенція, А.Г. Сталь, І.І. Кантакузіно, А.К. Телль, М. Поліпроніаде, М. Себастьян, П. Комарнеску, І. Жіану, Т. Вледеску, П. Цуця, Т. Герсені й інші. Утворення групи приписували діям Н. Йонеску, що одночасно створило умови для появи цілого ряду газет такого напрямку: «*Floarea de Foc*», «*Credința*», «*Dreapta*», «*Ideea Românească*», «*Decembrie*», «*Axa*» й інші. Потрапили до групи «ною генерації» і творчі люди, які не були придатні до подібної діяльності [12, с.121-123]. Тим не менше діяльність «ною генерації» проявилася в мистецтві, перш за все в літературі.

З іншого боку, поширення націоналістичної ідеї серед інтелігенції не завжди вело носіїв ідеї до Легіонерського руху, хоча окремі з них, як Е. Чоран, заявляли про свій прихід у рух через бажання здійснити щось для країни [12, с.160].

Правда, попередником Легіонерського руху стала низка ультра націоналістичних організацій, серед яких опинилися «*Frația de cruce*» з Муццій Апусень (1919), Антисемітська Ліра з Плоешть (1924), «*Frația de cruce*» з Клужу (1919), «*Frația de cruce*» з Ясс (1920) [9, с.35]. Загалом рух задумався і формувався на початку як елітарний, і лише у період боротьби за творення «ною людини» він став масовим. Проте, станом на 1929 р., за твердженням І. Дімітрова зброєю «балканського фашизму» залишався націоналізм [19; 29, с.218]. Загалом це проявлялося у звинуваченні політиканства у економічних та соціальних негараздах Румунії, у представленні євреїв етнічними, релігійними, економічними і соціальними ворогами румунів, що змушувало культивувати автохтонні традиції, пропагувати виховання у дисципліні та святості. Найбільших успіхів у цьому досяг Корнеліу Зеля Кодряну, який формувався ідеологічно під час Першої світової війни, беручи за основу своїх поглядів ідеї Н. Йорги та А.К. Кузи, викладені на сторінках «*Semănătorul*» і «*Neamul Românesc*». Помітну роль тут відіграв і його батько І.З. Кодряну, прихильник Націоналістично-демократичної партії, члени якої мали антисемітські переконання [21, с.9-15; 9, с.36-37].

Саме антисемітизм вдало «прижився» серед студентів Яеського університету, на юридичний факультет якого у 1919 р. вступив К.З. Кодряну. Саме тут студентів-євреїв із Бессарабії вважали агентами комунізму, а справжніми румунами К.З. Кодряну вважав А.К. Кузу, І. Гевенескула, К. Шумуляну [21, с.15-16]. Виступи робітників у Яссах трактувалися як діяльність «комуністично-юдейської» Москви, а результатом встановлення комуністичного режиму вважали загрозу виселення румунів. Тут прикладом для К.З. Кодряну став К. Панку та заснована ним Гвардія національ-

ного порозуміння, яка, як антибільшовицька організація, практикувала антисемітизм [21, с.17-20; 9, с.38]. Саме К. Панку став ініціатором створення у Яссах національних синдикатів і Партії націонал-християнського соціалізму. Останній мав стати символом гармонії у «Великій Румунії» поруч з іншим символом – церквою з апостольськими священиками [21, с.21-30; 6, с.422]. Етапним у розвитку праворадикальних організацій стало створення Е. Бакалоглу Національного фашистського італо-румунського руху та об'єднання його у 1922 р. з Національною румунською фасцією. У ці ж роки сформувалося ставлення румунської преси до нового руху [21, с.31-38].

К.З. Кодряну здобув на початку 1920-х років досвід політичної боротьби як учасник студентського руху та один з організаторів створеного А.К. Кузою у 1922 р. Націонал-християнського союзу, яка згодом реорганізувалася у Лігу націонал-християнського захисту. Саме розкол у ЛНХЗ й утворення двох організацій змусили К.З. Кодряну прийняти рішення не приєднуватися до жодної зі сторін та створити молодіжну організацію. Так, 24 червня 1927 р. у своєму журналі К.З. Кодряну записав наказ № 1, яким оголошував створення Легіону архангела Михаїла під своїм керівництвом. «Нехай прийде в його ряди кожен, хто безмежно вірить. Нехай залишаються поза ним усі, хто має сумніви». Учасниками нової організації стали члени групи «Векерешть» та ті студенти, які приєдналися до них.

Тієї ж ночі К.З. Кодряну підготував листи А.К. Кузі та К. Шумуляну, а наступного дня групою вирушили до А.К. Кузи, представивши листа про те, що розриває з ним, але вірить у боротьбу. А.К. Куза відповів, що вони ідуть самі в самостійне життя і не варто припускатися помилок, оскільки в політиці вони є дорогими. Після нього відвідали К. Шумуляну. Свої враження після візитів К.З. Кодряну назве станом пустельника, який відчував, що всі мають знаходитися під щитом і шаблею архангела Михаїла. Відзначив напади з боку кузистів і законників. У розгортанні діяльності щойно заснованої організації К.З. Кодряну відзначає участь Г. Соломона, інж. Г. Кліме, інж. Бленару, адв. М. Лефтера, А.К. Іонеску, А. Вентоніка, Д. Іфріма, Костекеску, І. Бутнару. Цікавився діяльністю організації також і професор І. Гевенескул [21, с.295-301; 9, с.38-40]. Чисельний склад молодіжної організації мав бути обмеженим і якщо кожна повітова організація мусіла мати 100 членів, то загальна кількість не мала перевищувати 3 тисяч. Про майбутню організацію висловився в одній з перших публікацій у «*Pământul strămoșesc*» І.І. Моца: «Ми не творимо і не творили єдиний день у нашому політичному житті... Ми маємо релігію, ми є рабами віри. У її вогні ми живимося, і в усьому володіємо нею, і служимо до останньої сили. Для нас не існує порушення і роззброєння, бо сила, якої зняряддя ми бажаємо бути, є вічно непереможна». Тоді ж було відзначено, що ультранационалісти мають жити по заповідях Господа – життям істини, законності, чесноти [28, с.57; 9, с.79-80, 81].

Початок діяльності організації був пов'язаний з чотирма лініями (напрямами діяльності), яких мали дотримуватися легіонери. Перш за все віра в Бога, оскільки необхідним було звертатися до нього та до померлих попередників. Другою була віра у свою місію, без чого нереально вважалася перемога. Третьою – мир серед членів організації, вимагала-

ся дисципліна не подібна до казарменої, але дисципліна доброзичливості, віри, самовідданості. Врешті окремим напрямом була пісня, яка мала визначати внутрішній стан легіонерів. Так, ставали до вжитку пісні Штефана Великого, Мігая Вітязу, Аврама Янку, а також і пісня Військової піхотної школи 1917 р. «Să sune iarăși goarna». Гімном організації визнали пісню Ж. Ілієску та Істрати «Deșteaptă-Te, Române!» [21, с.302-303]. На думку К. Йордакі ідеологічно К. З. Кодряну формувався як антисеміт і традиціоналіст. Його ідеалом були ідеї монархії, церкви, сім'ї, приватної власності, які в тих умовах вважалися поруйнованими. Винними у цьому вважалися євреї і не в останню чергу це стосувалося лівих, зокрема комуністів. Главами комуністичного руху в Румунії Кодряну називав євреїв, які належали до лівих організацій: у Яссах – Др. Гелертера, Гелера, Шпіглера, Шрайбера, а в Бухаресті – І. Московіча, Паукера й інших. Та й інших він вважав винними в паралізуванні моральних інстинктів народу. Саме євреїв звинувачував у створенні партійної системи в Румунії та управлінні політиканами. Євреї вважалися йому зрадниками, які продали Румунію. Для Легіону ж відводилося завдання покарати політиканів і зрадників. Його ідея діяльності полягала у використанні не широких мас, а обраних, які зрозуміли національні інтереси та були спроможні повернути народ до Божих законів. У своїй пропагандистській діяльності він наголошував на тому, що вирішує питання влади також і війна. Прикладом для молодого покоління він називав Штефана Великого. Фактично легіонери проголошувалися ним хрестоносцями. Говорив також і про формування нової людини, людини, яка мала придужити в собі особисте та присвятити себе служінню нації. Також легіонер мав бути прикладом дисципліни. Загалом у своїй доктрині К.З. Кодряну поєднував націоналізм та православ'я, чим усував можливість конфлікту між майбутньою державою і церквою.

У своєму дослідженні К. Йордакі дійшов висновку, що формування світогляду К. З. Кодряну відбувалося і під впливом військової школи в Дялу, де він «глибоко засвоїв цінності милітаризму та месіанського націоналізму». Також К. Йордакі справедливо стверджує, що головні ідеологічні риси та форми організації Легіону «вкладалися в рамки прогресивного виховання, здобутого в Дялу». Так, це був елітарний характер Легіону, використання культу Мігая Хороброго й архангела Михаїла, який пов'язували з ідеями національної єдності та призначення, віра у створення нової еліти, здатної врятувати Румунію. Мала місце сакралізація політики через культ героїв, мучеників за національну справу. Навіть організаційні засади Легіону, як відзначав К. Йордакі, повторювали організацію військового лицю. Перш за все офіційне свято – 8 листопада, день архангела Михаїла. Саме на день 8 листопада, як день патрона організації, який святкувався у церкві [26, с.8]. Далі йшли організаційний осередок «гніздо», вшанування пам'яті мучеників за справу, варта біля вічного вогню і, навіть, звертання членів організації один до одного – «товаришу» та «капітан» до глави організації. Все це в сукупності конструювало «харизматичну спільноту посвяти», але офіційна ідеологія школи в Дялу була перетлумачена капітаном, що перетворило Легіон на ще один з фашистських рухів у Європі [1, с.57-58].

Доцільно вказати, що М. Седжвік називає батьківщиною румунсько-го традиціоналізму Італію. Він же зіставляє із традиціоналізмом і діяльність

М. Еліаде, якого називає послідовником Ю. Еволи від 1927 р. та особою, знайомою із групою «Uhr». Знайомство з А. Регіні дозволило ознайомитися із працями Генона. Останнє вважається можливим завдяки інтересу М. Еліаде до окультизму. Зацікавлення М. Еліаде теософією спонукало його вступити до Бухарестського університету та вивчати філософію під керівництвом Н. Іонеску, а з 1928 р. – санскрит в Індії. У цей час він вже був знайомий з Ю. Еволюю, а останній знав публікації М. Еліаде. Обоє мали спільні інтереси та листувалися. Щоправда, М. Седжвік співпрацю М. Еліаде з Легіоном архангела Михаїла відносить до початку 30-х років, коли той трансформувався у Залізну Гвардію [5, с.184-189]. За визначенням М. Седжвіка М. Еліаде належав до «м'яких» традиціоналістів та вважав за необхідне створити універсальну модель релігійності людства, яка висловлена в універсальних міфах і символах та представляє модель, що допомагає людям зрозуміти себе та «дати засоби для культурного відродження». М. Седжвік визнав, що М. Еліаде проводив роботу, звичну для традиціоналіста, але робив це методами, що визнавалися академічними колами [5, с.190-191].

Проте для часу появи Легіону архангела Михаїла важливішою виявилися погляди К.З. Кодряну, який основну загрозу бачив у євреях, їх планах щодо Румунії. Він виходив з того, що єврейство формувалося в єдиній громаді, з'єднаній єдиним походженням та вірою, основою якої виступає кагал, який утворюється всюди, де існують євреї. Плани, які нібито мали євреї стосовно Румунії, полягали в підпорядкуванні політиків через подарунки, особисту службу, оплату діяльності політичних організацій. Тобто нібито мали намір підпорядкувати владу шляхом корупції, шантажу, підриву діяльності. За відсутності результатів у дію запускали пресу для підриву авторитету владних інституцій. До планів єврейства К.З. Кодряну відносив також намір знищити румунську комерцію, ослабити верхівку. Вину за наміри реалізувати подібні плани покладав на румунську правлячу верхівку, яка не приділяла достатньої уваги розвитку комерції. Бачив у планах євреїв і намір закріпачення країни і навіть заявляв, що Румунія опинилася перед утворенням єврейської держави, яка мала постати, за його словами, з частини Польщі і Чехословаччини та половини Румунії до Чорного моря.

Тут мусимо зауважити, що в єврейській громаді існувала ідея створення держави, однак у сіоністській організації це була ідея єврейської держави в Палестині. Саме з такою метою в Румунії було засновано «Statul Iudeu», яку в 1936 р. перейменували в «Сіоністський союз держави Іудея», що мала вести боротьбу всіма засобами за утворення єврейської держави. Відповідну роль відіграв у процесі сіоністський рух, який, як вважали, діяв спершу як Поале Ціон у Чернівцях, а з 1929 р. розгорнув діяльність у Бухаресті. На 1937 р. його організації працювали в Чернівцях, Яссах, Редець, Фелгічень, Сучаві, Белць, Кишиневі, Кілія Ноуе, Оргеї, Арадї, Клужі, Фокшань, Романі, Пятра Нямц. Головне завдання такої організації полягало в об'єднанні робітників та у створенні умов для розгортання робітничого руху [33, с.15-17].

Тим не менше К.З. Кодряну вважав, що євреї мали реалізувати поступово своє завдання, після розриву зв'язку румунів «з небом і землею». У даному випадку К.З. Кодряну використовував символіку, адже розрив з небом пояснював через проведення євреями атеїстичної пропаганди,

що віддаляло народ від Бога. Натомість розрив із землею означав виступи єврейства проти націоналізму. До послуг єврейства тут опинилися газети «*Adevărul*», «*Dimineață*», «*Lupta*», «*Opinia*», «*Lumea*», які публікували матеріали для применшення авторитету влади. Намагалися пробудити непорозуміння серед народу. Певною загрозою вважав дії проти студентського руху, результатом чого ставало і проникнення комуністичних ідей у студентське середовище. Впливати на студентство могли як представники уряду, так і політики. Варіантом вирішення даної проблеми вважав дії, подібні до того, що здійснили в Німеччині. У Румунії антисемітську діяльність у 1920-х рр. пов'язував з А.К. Кузою, Н. Паулеску, К. Шумуляну, які вже в цей період служили об'єктом критики з боку єврейської преси. Вже на середину 1920-х рр. К.З. Кодряну вважав, що ситуація, яка склалася, потребує відповіді ударом на удар [21, с.150-158].

Загалом ідеологія Легіону формувалася на основі ідеї відродження нації через спасіння. Самі легіонери наполягали на тому, що саме така ідея відрізняє їх від фашистів і нацистів, також як К.З. Кодряну вважав народ як сутність, що існує на землі та поза нею. Оскільки нація є кривною спільнотою, індивідуальні душі утворюють об'єднану, колективну духовну свідомість. З цим моментом були пов'язані і бачення складових нації, що переносив капітан і на ритуал завдяки культу архангела Михаїла та культу землі предків. Так, К.З. Кодряну наполягав на тезі, що народ є сутністю, «життя якої продовжується і поза землею», відповідно легіонер мав вірити у «спокуту і відродження нації як органічної сутності». Сама нація мала три складові: фізичний спадок (ним були самі румуни), матеріальний спадок (земля країни та її багатства), духовний спадок (світогляд нації, віра в Бога). У метемпсихозі Легіону, висловленому у християнській формі, знаходила місце віра в повернення предків, що трактують як прояв релігії даків, а значить – неоязичництва [28, с.59-60; 30, с.233; 1, с.58-59; 21, с.423-424].

Ще одним із моментів в ідеології Легіону було трактування напрямів історичного розвитку: низхідний, що вів до занепаду, та висхідний – до спокути і відродження. Така позиція відповідала поглядам І. Еліаде і стосувалася циклічного чергування висхідних і низхідних напрямів в історії. Оскільки легіонери вважали, що людство опинилося на перехресті, то існувала думка про вибір між добром і злом, якими, в їх баченні, були фашизм і комунізм. Таким чином, відмова від шляху воскресіння означала для країни перехід на шлях комуністичного реформування, що вважалося загрозою.

З даною позицією пов'язаний і погляд легіонерів на поняття «революція», яку розуміли як вибух, що веде до хаосу і безладу, як втрату традиційного авторитету, з одного боку, та як повернення до традицій і відновлення споконвічного стану, з іншого. Перше значення вважалося загрозовим для румунів, з точки зору можливості перенесення більшовизму на румунський ґрунт євреями. Знищення євреями румунів бачилося за двома напрямками: позбавлення землі предків та позбавлення віри. Друге розуміння вело до Легіонерської революції, одним з елементів якої вважали дії студентів у 1922-1923 рр. Легіону ж відводили право здійснити духовну революцію та повернути румунській нації її середньовічну славу [21, с.18, 91-93, 153-155; 25, с.94-95; 1, с.61-62].

За офіційною позицією, відродження нації мало відбутися у формі християнського спасіння в результаті боротьби обраних воїнів проти сатани та невірних. На думку К. Йордакі, спасіння в Легіоні вважали результатом великої боротьби, хрестового походу проти матеріалізму й атеїзму. А сам шлях до спасіння пролягав через дотримання кодексу поведінки, розробленого харизматичним лідером. Дотримання такого кодексу воїна й аскета вело до створення нової людини, тоді як духовне переродження зсередини асоціювалося з жертвовністю. Отже, Легіон мав виконати роль школи нової людини, через що свої зусилля спрямовував на душу людини. Таким чином, за слухним твердженням К. Йордакі, К.З. Кодряну, використовуючи відомий йому принцип «нового виховання», вибудовував «парамілітарний тоталітарний революційний рух змін, зіпертий на харизматичній, присяжній владі, що вимагає постійної та безумовної відданості й покори лідерів» [1, с.62-63; 21, с.306-307].

Врешті саме спасіння бачили шляхом до воскресіння після мученицької смерті обраних. На думку І. Моци, лише особиста жертва легіонерів могла викупити румунську націю. Фактично один із засновників Легіону повторював тези І. Еліаде стосовно пророчого сну, ікони одкровення, культу архангела Михаїла. Тут архангел перетворився у джерело ідеології та символізму Легіону, як справедливо відзначає К. Йордакі. Копію ікони, що надихнула К.З. Кодряну, перетворили на священну реліквію та встановили охорону біля неї. Копія ікони знаходилася на обкладинці видання, а натільну мініатюру носив К.З. Кодряну. Фактично ікона архангела Михаїла стала символом божественного одкровення та заступництва. Божественна вісь у ідеології Легіону поєднувалася із землею – з культом предків та мучеників. Виходячи з тези К.З. Кодряну про те, що земля – основа існування нації, дали назву друкованому органу «*Pământul strămoșesc*» [21, с.91; 9, с.79]. Фактично це означало, що національна територія позначена могилами національних героїв. При цьому, якщо земля була румунською, то міста вважалися захопленими євреями, що певною мірою вбачалося загрозою для румунів, оскільки без міст виникала складність у існуванні селян. Загалом же поєднання земної та божественної осей уособлювали історизм Легіону шляхом поєднання дохристиянських коренів румунського народу з його християнством та висловленням його призначення, яке веде до спокути і спасіння [21, с.94-97; 1, с.59-60].

З боку К.З. Кодряну лунали вислови щодо здатності нової людини до духовного оновлення через жертвовність, що в дійсності перетворювалося для кандидата в легіонери в серію ініціаційних випробувань, адже «кожен чин страждання є кроком до спасіння, до перемоги». Повага схильності до жертвовності в ідеології Легіону переростала у прославлення смерті, і саме тому виник в організації культ легіонерських мучеників, який також був елементом наслідування дохристиянських традицій мешканців Дакії. Культ мертвих вів не тільки до проголошення мучениками тих, хто загинув під час виконання доручення, але й до спроби канонізувати їх, як це відбулося в лютому 1937 р. у зв'язку з похоронами загиблих в Іспанії І. Моци та В. Маріна. Підтримка з боку кількох православних достойників, церемонія, кампанія у пресі в сукупності продемонстрували успішний пропагандистський хід легіонерів, особливо якщо зважити, що зробили його в рік чергових парламентських виборів. Однак у більшості верхівка православної церкви відмовилася від такої канонізації [27, с.113; 1, с.64-65].

Ідеологія Легіону формувалася фактично і як програма дій, у якій помітне місце займало виховання нової людини. На початку своєї діяльності засновники організації мусіли боротися за членів і тут їх дії відрізнялися від дій нацистів, адже спрямовували свої зусилля на сільське населення. З вихованням нової людини пов'язали і потребу нового плану дій, оскільки в керівництві не вважали необхідним складати нову програму, адже «країна гине через втрату людей, а не втрату програм. Тому, що не програми слід створювати, але людей, нових людей. Оскільки, як є сьогодні, люди зрощені політиканством та заражені юдейським впливом скомпрометують найкращу програму». Таким чином, в основу діяльності Легіону було покладено не програму, але людину. К.З. Кодряну заявляв, що румунам не потрібен був великий політик, але великий просвітителі і керівник, який мав долати зло. Отже, саме легіонерська школа мала дати нову людину, новий тип румуна [21, с.305-308].

На підтвердження цієї тези варто звернутися до думки М. Седжвіка, який вказував, що антисемітизм К.З. Кодряну в діяльності поєднувався з ідеєю морального оновлення на християнських та національних засадах. Доказом останнього називали намір викоринити корупцію з суспільного життя країни. У 1930-х роках М. Еліаде стане одним із пропагандистів Легіону та буде звертати увагу на значення духовного оновлення, писати про віру в перемогу Легіонерського руху. В останньому вбачав духовний, а не політичний рух. Можливо, що саме з цієї точки зору виходила спроба М. Еліаде вплинути на Легіон архангела Михаїла «зсередини», що М. Седжвік називає наслідуванням дій Ю. Еволи, але при цьому він же визнає, що М. Еліаде дане не вдалося [5, с.194-195, 489].

Ідеологічні обставини поєднувалися з реальними діями. У цьому випадку робилася спроба прийти у владу через традиційний для румунських політичних партій шлях – парламентські вибори. Перелом стався в 1926 р., а згодом К.З. Кодряну не визнав вибори липня 1927 р., оскільки для нього це було перетікання людей з однієї партії в іншу. На початку серпня 1927 р. студенти-націоналісти продовжували організаційні заходи, до яких слід відносити також студентський конгрес у монастирі Нямцу. Саме тут формувалася програма чергових дій та мав місце конфлікт К.З. Кодряну зі студентом Стате. Продовження обговорення положень програми мало місце у Яссах, де мав місце конфлікт К.З. Кодряну з А.К. Кузою [33].

Невелика чисельність організації змушувала звертатися до багатьох питань, у тому числі й до питання боротьби проти ворогів. У виборі шляху радниками К. З. Кодряну стали І. Моца, І. Гирняце, К. Джеорджеску, Р. Міроновіч. За кілька днів після прийняття рішення про створення організації провели зібрання, де обговорили питання назви друкованого органу організації, вирішивши взяти назву, що натякала на зв'язок минулого і сьогодення – «*Pământul strămoşesc*». Її перший номер вийшов 1 серпня 1927 р. та містив статі щодо національного руху. Зміст другого випуску, від 15 серпня, давав можливість ознайомитися з етичними нормами члена Легіону архангела Михаїла. Загалом було вісім позицій:

1. Духовна чистота.
2. Незацікавленість (матеріальна – І.П.) у боротьбі.

3. Порив.
4. Віра, праця, порядок, ієрархія, дисципліна.
5. Легіон стимулює моральну енергію і силу народу, без чого не може існувати жодна перемога.
6. Правда.
7. Діяти, не говорити.
8. На основі цієї школи (Легіону) постане нова Румунія і прийде такий очікуваний новий румунський народ, мета всіх зусиль, болі і жертв, які приносять.

Низка провідних положень К.З. Кодряню детально розшифрував для своїх послідовників, роблячи зрозумілою різницю між новим рухом та діючими політичними партіями, зокрема в потребі не мати особистих інтересів у політичній боротьбі, яку вела організація. Перший випуск журналу, за визнанням поліції, був відправлений усім націоналістично налаштованим студентам і був продовженням намагань одного із засновників вести видавничу діяльність [33, с.309-324]. Фінансова підтримка видання виявилася однією з перших проблем і з 1 вересня по 15 жовтня 1927 р. провели «битву за передплатників», здобувши 2 586 абонентів. На цьому етапі було багато прихильників руху, але були й ті, хто виходив з організації через розбіжності у поглядах з керівництвом [21, с.324-335].

Структура організації від початку її діяльності свідчила про визначення чотирьох груп членів. Так, перша секція, молодіжна, мала підсекції для членів до 19 років (Frație de crucea). Друга секція складалася з осіб у віці 21-28 років, формуючи таким чином Легіонерський корпус. Студентські гнізда утворювали Легіонерську повітову студентську групу. Всі студентські повітові групи формували Студентський легіонерський центр. Третю трактували як жіночу або допоміжну та четверта, міжнародна, призначалася для зарубіжних прихильників Легіону. Управляти Легіоном мала рада, що складалася з голів кожного зі студентських центрів і сенату. Кожен, хто вступав до Легіону, мав скласти присягу та за 5 місяців привести п'ятеро нових членів. На найнижчому рівні основою організації було «гніздо» (cuib) – група осіб чисельністю 3-13 під командуванням голови. Не існувало окремих індивідів, існувало «гніздо», і організація складалася із «гнізд». Причина створення такої системи полягала у відмінності Легіону від Ліги, яка засновувалася за наявності народного руху, тоді як Легіон слід було збирати з окремих осіб, а голів гнізд призначав не керівник, а самі обставини. Окрім шефа також посадовими особами у гнізді були касир, що мав повноваження збирати кошти, та кур'єр, до обов'язків якого належало підтримання зв'язків з іншими організаціями, доставка пропагандистської літератури.

Оскільки гнізда були розділені по громадах, волостях та повітах і провінціях, то голови гнізд ставали основою організації. У системі гнізд доводилося проявляти помітну ініціативу, що мало відрізнити організацію від політичних партій, де активність могли проявляти тільки члени комітетів, тоді як більшість залишалася бездіяльною. У ній же мали всі проблеми, які виникали, вирішувати спільно. Самі гнізда повинні бути легко змінювані і перетворюватися з підрозділу боротьби в робочий і навпаки. Він

мав створювати кадри, людей придатних до керівництва, усувати можливості поразки чи зради, вести виховання.

У «Cărticica șefului de cuib» відзначено, що в діяльності слід керуватися законами: законом дисципліни, законом праці, законом мовчання, законом виховання, законом взаємної допомоги, законом честі. Разом з тим легіонеру радили бути набожним і молитва та звернення до предків вважалося вирішальною умовою перемоги. Гнізда об'єднували в підрозділи за критеріями віку та статі. Братства хреста включали до свого складу шкільну молодь у віці 14-20 років і мали завданням виховання християнське, національне, соціальне, фізичне, санітарне.

Окрема тема формування жіночих підрозділів у складі Легіону, які мали назву «твердині». Їх поява пояснюється різницею між завданнями, які ставилися перед чоловіками і жінками в організації. Власне, жінкам виділявся домашній простір і в першу чергу завдання бути матір'ю та виховувати дітей у відповідному дусі. Поряд із «твердинями» існували також гнізда «сестер Легіону», які загалом служили творенню «нової жінки», воїна загартованого і рішучого, як і чоловік. Сестра Легіону мала бути одночасно і воїном, й ідеальною дружиною, для якої житло повинно бути вівтарем, а душа чистим променем сонця. Отже, організаційна мережа передбачала існування структури у громаді сільській, міській та на рівні повіту. Вже від самого початку в цій системі встановлювалася жорстка дисципліна та відбувався виховний процес. 8 листопада 1927 р. на день архангелів Михаїла та Гавриїла перші 27 легіонерів принесли присягу під головуванням Г. Соломона [21, с.335-343; 14, с.228-229; 9, с.81; 31, с.5-6, 20-24]. Вже після страти К.З. Кодряну відзначали, що він, створивши організацію, використав програму А.К. Кузи, яку адаптував, додавши до неї значну дозу мистицизму та відвівши важливе місце присязі членів [33].

Створення організації передбачало і розвиток її діяльності, що визначало як необхідність реалізації програмних дій, так і створення певної матеріальної бази. З 1 грудня 1927 р. в організації повели діяльність, спрямовану на отримання коштів для купівлі автомобіля, та придбали такий для потреб організації. Залишалися помітними матеріальні проблеми у видавничій сфері та для всього руху загалом. Тривала робота з організації гнізд восени 1927 р., а навесні 1928 р. працювали в цегельні Унгень та в саду п-і Гака. З 4 січня 1929 р. в Яссах у будинку генерала І. Тарноскі скликали збори організації, на які прибуло 40-50 осіб, голів гнізд. Тут відзначено гарний результат у справі використання системи гнізд. Також тут вирішили занесувати Сенат Легіону з осіб у віці від 50 років, інтелектуалів, селян, робітників, які поділяли погляди та були кооптовані до Легіону. До складу Сенату увійшли Г. Соломон, ген. др. Макрідеску, ген. І. Тарноскі, С. Печелі, полк. П. Камбуряну, І. Бутнару, а пізніше долучився Т. Брейляну [21, с.344-351].

У 1929 р. відбулося організаційне розширення Легіону Архангела Михаїла шляхом приєднання до нього групи з Галацу під керівництвом М. Стелеску «Брати у хресті», створеного 6 травня 1924 р. Станом на 1929 р. Легіон перебував далеко не у кращому фінансовому становищі, та все ж організація не розпалася і її члени продовжували вести пропагандистську роботу [33]. На початку 1929 р. лідери 50 легіонерських гнізд зі-

бралися на нараду до Ясс. На той час чисельність організації визначали приблизно в 400 осіб. До прихильників належали члени ЛАНК-статуар Г. Соломон, Макрідеску, І. Гевенескул, які після її рішення повернутися до складу ЛНХЗ перейшли у Легіон. Приєднався до Легіону і Н. Крайнік. У вересні 1929 р. мав місце конфлікт із кузистами, які вигнали кодряністів з будинку культури в Яссах. Антисемітські випадки румунських студентів проявлялися в різних варіантах, як наприклад, інцидент між студентами та євреями в потязі з Чернівців [10, с.264; 24].

Улітку 1929 р. К.З. Кодряну здійснив два походи із членами братств хреста з Галацу і Фокшань та з легіонерами, побувавши у Ватра-Дорней, Дорна-Козенешть. 14-16 вересня 1929 р. в Путні відбувся конгрес Студентської християнської асоціації під головуванням А.К. Іонеску, в якому взяли участь також і легіонери. Вибір місця був пов'язаний з монастирем як символом православ'я, місцем поховання Штефана Великого та продовження національних традицій студентства кінця XIX – початку XX ст. Також студентський конгрес вважали виявом підтримки студентства К.З. Кодряну та ще одним кроком у напрямі створення Легіонерського руху.

8 листопада 1929 р. було прийняте рішення про проведення публічного зібрання легіонерів 15 грудня в Берешть Тирг на півночі повіту Ковурлуй. Тут, після нетривалого зібрання вирішили провести зібрання у навколишніх селах, пройшовши через них походом. На переконання К.З. Кодряну цей похід привів до лав Легіону долину Горінчій перетворивши її на другу, після Фокшань, опору руху. У грудні 1929 р. І. Моца у доповіді щодо Ліги Націй загрозую румунській нації називав євреїв. Район півночі Буковини та Марамурешу для нього був зоною, де вимирав румунський народ і де слід було відроджувати ромінізм [21, с.355-367; 8, с.93-94].

Подорожі К.З. Кодряну Румунією тривали і напередодні Різдва 1929 р. він з колегами побував у Лудош-де Муреш, у січні 1930 р. – в повіті Текуч та долині Горінчей, а пізніше – у Бессарабії, в якій селян вважав експлуатованими євреями-комуністами. Дещо пізніше, після дозволу міністра внутрішніх справ А. Вайди-Воевод розпочали підготовку маршу по Бессарабії. Того ж 1930 р. обговорювалося питання зміни назви організації, яку бажали перейменувати в Антикомуністичну Фалангу, але врешті зупинилися на назві Залізна Гвардія, яку пропонував Крингану. У липні 1930 р. мали місце переходи з Ліги націонал-християнського захисту до легіонерів [21, с.370-390; 34; 12, с.234; 9, 91-98]. Мали місце замаху легіонерів на посадовців, редакторів газет, арешти активних учасників Легіонерського руху. Як результат у січні 1931 р. організацію була оголошена поза законом. Тим не менше чисельність організації зростала і якщо в 1927 р. вона мала тільки 500 членів, а 1929 р. 1 тис., то вже до кінця грудня 1930 р. нараховувала 6 тис. членів [21, с.390-402; 12, с.232]. Неоднорідною була соціальна структура організації, адже до неї входили представники дрібної буржуазії міста і села, представники аристократії, селяни, студенти, робітники. Проте відбір членів залишався доволі жорстким [21, с.164; 2, с.54, 58-60; 3, с.50-51]. Заборона організації фактично створювала умови для усунення її від участі в парламентських виборах та змушувала лідера приймати рішення стосовно подальших форм діяльності [13, с.12-13].

У 1931 р. Легіон змінив свою назву на Залізна Гвардія. Організаційна структура Легіону була вироблена К.З. Кодряну, І. Моцою, І. Ганетою, К. Джорджеску, Р. Міроновичем та дозволяла включити до складу організації представників різних поколінь, жінок, румунів за кордоном. Очолював її вождь, а рекомендації для керівництва мали право давати члени Сенату Легіону. Відзнакою організації стала зелена сорочка як символ Дакії, а емблемою – синя свастика на жовтому тлі. Після перейменування Легіону архангела Михаїла в Залізну гвардію усталилася і структура організації як парамілітарної. Легіонерські осередки очолювалися командирами, яких переобирали щороку. Миські, повітові й обласні організації також очолювалися командирами, а їх накази слід було виконувати. Порушники дисципліни каралися, в тому числі і на смерть. У період формування організації вже в 1927-1928 рр. доволі багато жінок і дівчат вступали в організацію [14, с.229-230, 234-235, 238]. Власні ідеї легіонери почали поширювати через видання *«Pământul strămoșesc»* (1 серпня 1927 р. – 10 грудня 1933 р.), однак через фінансові труднощі з часом відмовилися від друкованого слова і перейшли на усну пропагандистську діяльність [7, с.142]. Антисемітизм в умовах економічної кризи сприймався як необхідність. За словами С. Московіча: «Ліквідація євреїв була сприйнята як ліки та протигрута проти капіталізму, бідності, більшовизму та занепаду нації». Для ряду освічених румунів, як і для М. Еліаде, прикладом у пропагуванні антисемітизму стали І.З. Гаждеу та М. Емінеску [4, с.61-62].

Першою реальною участю кодряністів у виборах був 1931 р., коли на вибори вирушили під назвою «Група Корнеліу Зеля Кодряну», отримавши 30 783 голоси (1,05%). Кандидати були виставлені в повітах Бігор, Кагул, Кимпулунг, Ковурлуй, Гунедоара, Марамуреш, Турда, де балотувався і К.З. Кодряну, Клуж, Ізмаїл, Муреш, Сагу-Маре, Тирнава-Маре, Текуч, Тігіна, Тутова. До Сенату за загальною колегією балотувалися гардисти від повітів Кагул, Тігіна, Турда, за списками громадських і повітових рад від повіту Тігіна [21, с.403-406; 12, с.235]. Популярність К.З. Кодряну в Нямці коментував наприкінці серпня 1931 р. Н. Йорга, який писав, що за К.З. Кодряну віддали голоси студенти з обох антисемітських угруповань. У жовтні того ж року Н. Йорга з Г. Богдан обговорював питання заарештованих студентів та відзначив тому, що вони вірять у те, що захищають націю, що і змушувало тих, хто перебував на волі, вимагати звільнення заарештованих [22, с.170, 178].

Послідовність в отриманні успіху на виборах виглядала звичайним чином. Для прикладу, в лютому 1931 р. в повіті Кимпулунг відбулося заснування нових легіонерських організацій за участю Горії Зеля Кодряну, Джебару, С. Добоша, Боки [32, оп.2, спр.2257, с.19]. На парламентських виборах 1931 р. у цьому повіті організація збере 19,1% голосів. Хоча у 1931 р. Залізна гвардія була заборонена, але після офіційного розпуску продовжила діяльність і того року виставила 17 кандидатів на парламентські вибори від «Групи Корнеліу Кодряну», зібравши лише 30 тис. голосів. Наступні парламентські вибори 1932 р. принесли гардистам 5 місць. Тоді доволі високим числом голосів, відданих за організацію, було в повітах Сучава та Кимпулунг, незначним у повіті Редеуць та зовсім малим і відсутнім у повітах Сторожинець і Чернівці та Хотин відповідно [3, с.64; 11; 32, спр.13850, с.4].

Висновки. Після Першої світової війни у королівстві Румунії в його нових межах та з загальним виборчим правом на тлі традиційних політичних партій почали з'являтися нові політичні рухи та організації. В основу ряду правих рухів було покладено консервативну ідею православ'я та ромінізму, які поєднувалися з різноматнітними, іноді терористичного характеру, способами досягнення політичної мети. Поява Легіону архангела Михаїла стала результатом розвитку студентського націоналістичного руху та діяльності Ліги націонал-християнського захисту. В основу діяльності було покладено принцип захисту титульної нації на основі ідей традиціоналістських, антисемітських. Задум створити організацію на засадах елітарності поєднувався на початку діяльності зі спробами здобути опору на прихильників руху в межах країни. Структура організації була побудована за принципом військової організації з обов'язковим дотриманням дисципліни. Розширення організації у 1930-х роках проводилося на основі засад закладених у період існування Легіону архангела Михаїла.

Список використаних джерел і літератури:

1. Йордакі К. Фашизм у Центрально-Східній Європі: романтична палінгенеза та політична релігія Легіону архангела Михаїла у міжвоєнній Румунії. *Україна модерна*. 2013. Вип. 20. С. 35-74.
2. Лебедев Н.И. «Железная Гвардия», Кароль II и Гитлер: Из истории румынского фашизма, монархии и ее внешнеполитической «игры на двух столах». Москва: Международные отношения. 1968. 327 с.
3. Лебедев Н.И. Крах фашизма в Румынии. Москва: Наука. 1976. 632 с.
4. Ленель-Лавастин А. Забытый фашизм: Ионеско, Элиаде, Чоран / пер. с франц. Е.П. Островской. Москва: Прогресс-Традиция, 2007. 528 с.
5. Сэдживик М. Наперекор современному миру: Традиционализм и тайная интеллектуальная история XX века. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2014. 536 с.
6. Agrigoroaiei I. Împotriva organizațiilor naționaliste, de extremă dreaptă (1919-1920). *Muzeul de istorie a Moldovei. Cercetări istorice (serie nouă)*. VIII. Iași, 1977. P. 419-426.
7. Alexandrescu I., Bulei I., Mamina I. & Scurtu I. Enciclopedia de istorie a României. București: Meronia, 2000. 510 p.
8. Bruja R.-F. *Dreaptă în Bucovina* / pref. Gh. Buzatu. Târgoviște: Editura «Cetatea de Scaun», 2012. 439 p.
9. Clark R. Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică / Traducere de M.-A. Hazararu. Iași: POLIROM, 2015. 286 p.
10. Colț R. Corneliu Zelea Codreanu – de la teorie la practică. *Revista istorică*. 2002. Tom XIII. № 5-6. P. 263-274.
11. Ivan M. Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice 1919-1932. *Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919-1932*. Sibiu, 1933. 63 p.
12. Ornea Z. Anii treizeci. Extrema dreaptă românească / prefață de M. Petreu. București: Cartea Românească, 2015. 376 p.
13. Nedelcu F. De la restaurație la dictatura regală: Din viața politică a României 1930-1938. Cluj-Napoca: Dacia, 1981. 447 p.
14. Sircuța C. Viața femeilor în România interbelică / Cuvânt-înainte de Victor Neumann; Postfață de A. Heinen. București: Editura Oscar Print, 2016. 375 p.

15. Comunicate și circulări ministeriale. Comisiunea Centrală Electorală. Proces Verbal. *Monitorul Oficial*. 1931. 10 Iunie. Nr. 131. P. 5126.
16. Tabloul indicând rezultatele pe circumscripții electorale ale alegerilor pentru Adunarea Deputaților, efectuate în ziua de 1 Iunie 1931. *Monitorul Oficial*. 1931. 10 Iunie. Nr. 131. P. 5140, 5147, 5150, 5159, 5172, 5186, 5227, 5157, 5182, 5189, 5205, 5216, 5218, 5221, 5229.
17. Tabloul indicând rezultatele alegerilor pentru Senat, colegiul universal, efectuate în ziua de 4 Iunie 1931. *Monitorul Oficial*. 1931. 13 Iunie. Nr. 134. P. 5323, 5345, 5347.
18. Tabloul de candidații la alegerile generale pentru Senat, colegiile consiliilor comunale și județene efectuate în ziua de 6 Iunie 1931. *Monitorul Oficial*. 1931. 13 Iunie. Nr. 134. P. 5372.
19. Фашизм на Балканах. *Димитров Г. Избранные произведения*. Т. 1: 1910-1937 годы. Москва: Госполитиздат, 1957. С. 297-301.
20. Codreanu. *Eiserne Garde*. Berlin: Brunnen-Verlag Willi Bischoff. 1940. 439 S.
21. Codreanu C.Z. Pentru Legionari. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. 482 p.
22. Iorga N. *Memorii. Vol. VI: Încercarea guvernării peste partide (1931-2)*. București, 1939. 414 p.
23. Moța I. I. (ș. a.) Liga Națiunilor. Idealul, viciile și primejdia ei. *Conferință ținută la Cercul de studii al Centrului Studențesc București în ziua de 15 Dec.* 1929. Cluj: Tipografia Astra S. A. 23 p.
24. Румунські студенти бують жидів і викидають з поїздів. *Час*. 1929. 19 вересня. Ч. 285.
25. Acesta nu e sufletul nostru! *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936*. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 93-98.
26. Aniversarea asociației „Arhanghelul Mihai”. *Universul*. 1929. 10 Noembrie. Nr. 261. P. 8.
27. 22 Mai. *Moța I. I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936*. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 111-114.
28. La icoană. *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936*. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 57-60.
29. Numerus clausus. *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936*. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 214-221.
30. Rânduri de creștet. *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936*. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 232-234.
31. Lupu N.V. Cărticica șefului de cuib. Sibiu: Tiparnița Oct. L. Vestemean, 1936. 114 p.
32. Державний архів Чернівецької області.
33. Arhivele Naționale ale României.
34. Arhivele Naționale ale României. Serviciul județean al Arhivelor Naționale Suceava.

References:

1. Iordaki, C. (2013). Fashyzm u Tsentralno-Schidnii Europi: romantychna palingeneza ta politychna religiya Legionu archangela Myhaila u mijvoienii Rumunii [Fascism in Central and Eastern Europe: Romantic Palingenesis and the Political Religion of the Legion of the Archangel Michael in Interwar Romania]. *Ukraina moderna*. Issue 20. P. 35-74. [in Ukrainian].
2. Lebedev, N.I. (1968). «Jeleznaya Gvardiya», Carol II I Hitler: Iz istorii rumynskoho fashizma, monarchii I ee vneshnepoliticheskoi «igry na dvuch

- stolach». [«Iron Guard», Karol II and Hitler: From the history of Romanian fascism, the monarchy and its foreign policy «game on two tables»]. Moskva: Mejdunarodnye otnosheniya. 327 p. [in Russian].
3. Lebedev, N.I. (1976). Krach fashizma v Rumynii [The collapse of fascism in Romania]. Moskva: Nauka, 632 p. [in Russian].
 4. Lenel-Lavastin, A. (2007). Zabytyi fashizm: Ionesco, Eliade, Chorán /Perevod s frantsuzkoho E.P.Ostrovskoi [Forgotten fascism: Ionesco, Eliade, Cioran/translation from French E. P. Ostrovskoy]. Moskva: Progress-Traditsia. 528 p. [in Russian].
 5. Sedgwick, M. (2014). Naperekor sovremennomu miru: Traditsionalizm i taynaya intelektualnaya istoria XX veka [Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century]. Moskva: New Literary Review, 536 p. [in Russian].
 6. Agrigoroaiei, I. (1977). Împotriva organizațiilor naționaliste, de extremă dreaptă (1919-1920). [Against nationalist, extreme right organizations (1919-1920)] *Muzeul de istorie a Moldovei. Cercetări istorice (serie nouă)*. VIII. Iași. P. 419-426. [in Romanian].
 7. Alexandrescu, I., Bulei, I., Mamina, I. & Scurtu, I. (2000). Enciclopedia de istorie a României [Encyclopedia of Romanian history]. București: Meronia, 2000. 510 p. [in Romanian].
 8. Bruja, R.-F. (2012). Extrema dreaptă în Bucovina / Pref. Gh. Buzatu [The extreme right in Bucovina / Pref. Mr. Buzatu]. Târgoviște: editura «Cetatea de Scaun». 439 p. [in Romanian].
 9. Clark, R. (2015). Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică / traducere de M.-A. Hazaparu. [Holy legionary youth. Fascist activism in interwar Romania / translated by M.-A. Hazaparu]. Iași: POLIROM. 286 p. [in Romanian].
 10. Colț, R. (2002). Corneliu Zelea Codreanu – de la teorie la practică [Corneliu Zelea Codreanu – from theory to practice.]. *Revista istorică*. Tom XIII. Nr. 5-6. P. 263-274. [in Romanian].
 11. Ivan, M.(1933). Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice 1919-1932. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919-1932 [The evolution of our political parties in figures and graphs 1919-1932. Comparative study of the official results of the elections for the Chamber of Deputies from 1919-1932.]. Sibiu. 63 p. [in Romanian].
 12. Ornea, Z. (2015). Anii treizeci. Extrema dreaptă românească / Prefață de M. Petreu [The thirties. The Romanian extreme right / Preface by M. Petreu]. București: Cartea Românească. 376 p. [in Romanian].
 13. Nedelcu, F. (1981). De la restaurație la dictatura regală: Din viața politică a României 1930-1938 [From the restoration to the royal dictatorship: From the political life of Romania 1930-1938]. Cluj-Napoca: Dacia.447 p. [in Romanian].
 14. Sircuța, C. (2016). Viața femeilor în România interbelică / Cuvânt-înainte de Victor Neumann; Postfață de A. Heinen [The life of women in interwar Romania / Foreword by Victor Neumann; Afterword by A. Heinen]. București: Editura Oscar Print. 375 p. [in Romanian].
 15. Comunicate și circulări ministeriale, (1931). Comisiunea Centrală Electorală. Proces Verbal [Ministerial releases and circulars, (1931). Central Electoral Commission. Verbal Process]. *Monitorul Oficial*. 1931. 10 Iunie. Nr. 131. P. 5126. [in Romanian].
 16. Tablou indicând rezultatele pe circumscripții electorale ale alegerilor pentru Adunarea Deputaților, efectuate în ziua de 1 Iunie 1931 [Table indicating the results

- by electoral district of the elections for the Assembly of Deputies, carried out on June 1, 1931]. *Monitorul Oficial*. 1931. 10 Iunie. Nr. 131. P. 5140, 5147, 5150, 5159, 5172, 5186, 5227, 5157, 5182, 5189, 5205, 5216, 5218, 5221, 5229. [in Romanian].
17. Tablou indicând rezultatele alegerilor pentru Senat, colegiul universal, efectuate în ziua de 4 Iunie 1931 [1. Table indicating the results of the elections for the Senate, the universal college, carried out on June 4, 1931]. *Monitorul Oficial*. 1931. 13 Iunie. Nr. 134. P. 5323, 5345, 5347. [in Romanian].
 18. Tablou de candidații la alegerile generale pentru Senat, colegiile consiliilor comunale și județene efectuate în ziua de 6 Iunie 1931 [2. List of candidates for the general elections for the Senate, the colleges of the communal and county councils held on June 6, 1931]. *Monitorul Oficial*. 1931. 13 Iunie. Nr. 134. P. 5372. [in Romanian].
 19. Fashizm na Balkanakh [Fascism on the Balkans]. *Dimitrov G. Izbrannyye proizvedeniya*. T. 1: 1910-1937 gody. Moskva: Gospolitizdat, 1957. S. 297-301. [in Russian].
 20. Codreanu (1940). *Eiserne Garde* [The Iron Guard]. Berlin: Brunnen-Verlag Willi Bischoff. 439 S. [in German].
 21. Codreanu, C.Z. (1936). Pentru Legionari [For Legionnaires]. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară». 482 p. [in Romanian].
 22. Iorga, N. (1939). *Memorii. Vol. VI: Încercarea guvernării peste partide (1931-2)* [Memoirs. Vol. VI: The Attempt at Cross-Party Government (1931-2)]. București. 414 p. [in Romanian].
 23. Moța, I. I. (ș. a.). Liga Națiunilor. Idealul, viciile și primejdia ei. *Conferință ținută la Cercul de studii al Centrului Studențesc București în ziua de 15 Dec. 1929* [League of Nations. The ideal, its vices and danger. Conference held at the Study Circle of the Bucharest Student Center on Dec. 15. 1929.]. Cluj: Tipografia Astra S. A. 23 p. [in Romanian].
 24. Ромунські студенти б'ють жидів і викидають з поїздів [Romanian students beat Jews and throw them off trains]. *Chas*. 1929. 19 veresnya. CH. 285. [in Ukrainian].
 25. Acesta nu e sufletul nostru! [This is not our soul!]. *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936* [Wooden skulls. Articles 1922-1936]. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 93-98. [in Romanian].
 26. Aniversarea asociației «Arhanghelul Mihai» [The anniversary of the «Archangel Michael» association]. *Universul*. 1929. 10 Noembrie. Nr. 261. P. 8. [in Romanian].
 27. 22 Mai [May 22.]. *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936* [Wooden skulls. Articles 1922-1936]. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 111-114. [in Romanian].
 28. La icoană [At the icon]. *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936* [Wooden skulls. Articles 1922-1936]. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 57-60. [in Romanian].
 29. Numerus clausus [Numerus clausus]. *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936* [Wooden skulls. Articles 1922-1936]. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 214-221. [in Romanian].
 30. Rânduri de creștet [Rows of capital]. *Moța I.I. Cranii de lemn. Articole 1922-1936* [Wooden skulls. Articles 1922-1936]. Sibiu: Editura «Totul pentru Țară», 1936. P. 232-234. [in Romanian].
 31. Lupu, N.V. (1936). *Cărticica șefului de cuib* [Nest leader's booklet]. Sibiu: Tipărița Oct. L. Vestemean. 114 p. [in Romanian].
 32. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti [State Archive of Chernivtsi region].

33. Arhivele Naționale ale României [The National Archives of Romania].
34. Arhivele Naționale ale României [The National Archives of Romania]. Serviciul județean al Arhivelor Naționale Suceava. [The county service of the Suceava National Archives].

Ihor Piddubnyi

IDEOLOGICAL BASIS AND INITIAL ACTIVITIES OF REPRESENTATIVES OF THE IRON GUARDS MOVEMENT IN ROMANIA

The aim is to trace the process of the birth and development of the activities of the Romanian Legionnaire movement, headed by Corneliu Zelea Codreanu basing on the available source base and the research work of the researchers. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematicity in the presentation of the material. To solve the main tasks, we used methods of analysis and synthesis, problem-chronological. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, the ideology of the Legionnaire movement in Romania has been traced in connection with the creation of the Legion of Archangel Michael and the deployment of its activities in the late 1920s – early 1930s at a stage when the organization had an exclusively elitist character. Attention is paid to the provisions that arose in the 1920s and were developed by philosophers who were supporters of the organization. The organizational structure is considered as a response to the tasks set before the organization by the founders and managers. attention was paid to the way of participation in the political life of the Kingdom of Romania, where alongside terrorist acts there was also a struggle for seats in the parliament. Conclusions. After the First World War, new political movements and organizations began to appear in the Kingdom of Romania within its new borders and with universal suffrage against the background of traditional political parties. A number of right-wing movements were based on the conservative idea of Orthodoxy and Romanism, which were combined with various, sometimes terrorist, ways of achieving a political goal. The appearance of the Legion of the Archangel Michael was the result of the development of the student nationalist movement and the activities of the National Christian Defense League. The activity was based on the principle of protecting the titular nation based on the ideas of traditionalism and anti-Semitism. The idea to create an organization based on elitism was combined at the beginning of the activity with attempts to gain support from supporters of the movement within the country. The structure of the organization was built according to the principle of military organization with mandatory observance of discipline. The expansion of the organization in the 1930s was carried out on the basis of the foundations laid during the existence of the Legion of Archangel Michael.

Key words: Romania, Corneliu Zelea Codreanu, traditionalism, Legion movement, Legion of Archangel Michael, anti-Semitism.

Отримано: 08.11.2022 р.

УДК 94(32)

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.260-268

Вадим Яблонський

ORCID 0000-0002-4000-8440

учитель історії

Поляхівський ліцей Теофіпольської селищної ради

ФЛОТ У ЛОГІСТИЦІ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ ЧАСІВ НОВОГО ЦАРСТВА

У роботі здійснено комплексне дослідження ролі флоту у розбудові логістичної мережі давнього Єгипту. У період Нового царства, в умовах потреб логістики, модернізуються старі та з'являються нові типи кораблів, призначені для використання у відкритому морі. Нові кораблі могли вільно транспортувати живу силу та необхідні вантажі. У результаті завоювницьких походів фараонів XVIII-XIX династій, оформлюється потужна логістична мережа, в якій флот відіграв важливе місце. Кораблі доставляли воїнів з озброєнням, провізією та фуражем в будь-яку єгипетську базу від Семни і Міргіси в Нубії до Біблу, Улази чи Сіміри в Фінікії за досить короткої час із значно меншою затратою продуктивних сил.

Ключові слова: логістика, флот, корабель, армія, Тутмос III, Рамсес III.

Постановка проблеми. Проблема використання флоту в добу Нового царства є недостатньо вивченою. Увага дослідників, здебільшого, зверталася на дослідження типології давньоєгипетських річкових та морських суден, процес їх модернізації Белов А.А., Кассон Л., Едгертон В.Ф., Джонс Д., Лендстрьом Б., Вард К., Берлев О., ролі і місця флоту у військових діях Авдієв В.І., Редфорд Д., питання використання флоту як засобу в логістиці підняті в дослідженнях Хігрен Б., Вернік Н. Означена проблема комплексно не вивчалася.

Спираючись на попередні дослідження єгиптологів, опубліковану джерельну базу показати вплив флоту на розвиток логістичної мережі Єгипетської імперії часів Нового царства.

Виклад основного матеріалу. Флот завжди відіграв важливу роль в історії давнього Єгипту. Човни та кораблі були основним засобом для транспортування і торгівлі. Військовий же флот відіграв, здебільшого, допоміжну роль. Його головним завданням було транспортування військ і провізії до театрів військових дій [6, с.343]. Наприкінці Середнього і на початку Нового царства основною командою військових кораблів були не звичайні матроси, а військові [5, с.9], які проходили прекрасне тренування після чого могли займати посади молодших офіцерів в різних родах військ та вільно переходили на службу з одного до іншого. Тривалий час саме військовий флот був кістяком війська, оскільки єгипетське військо орієнтувалося на організацію походів в Нубію та операції в районі дельти Нілу. Таку перевагу флоту над іншими родами військ прослідковуємо за правління Камоса та Яхмоса I. Зокрема, про це йдеться в описах похо-

дів фараона Камоса: у табличці Карнарвона: «Я поплив могутній (?) вниз по Нілу, щоб напасти на азіатів за наказом Амона... Я провів на своєму кораблі ніч із радісним серцем...» (ХИДВ, с.60) та стелі Камоса: «Я приплив до Перджедену із радісним серцем... Досягнув я південного Ініту. Я перетнув ріку через них [злих задумів Апопі], щоб відповісти на них. Я з'єднав кораблі один за одним. Поставив я на корму (?) авангард (?) із моїх тіло охоронців, який мчав по ріці, так ніби це сокіл. Мій золотий човен був попереду, а я був немов [сокіл божественний?] попереду них...» (ХИДВ, с.61). Також підтвердженням цього є біографічний запис Яхмоса сина Ебани, який пройшов чудову військовоу підготовку та зробив стрімку кар'єру військового офіцера під час служби на військових суднах та завершує свою кар'єру на посаді *hrj hntj* «начальника веслувальної команди» [5, с.12]: «... я був взятий на корабель «Північний»... І я був призначений на корабель «З'ява в Мемфісі». І бились на воді в [каналі?] Паджедку Аварісу... він поплив вгору по Нілу в північну Нубію... І я віз на гребному кораблі царя Верхнього і Нижнього Єгипту, покійного Джосеркара, коли він плив вгору по Нілу в Нубію... І я віз на гребному кораблі царя Верхнього і Нижнього Єгипту, покійного Охеперкара, коли він плив вгору по Нілу в Нубію... І я продемонстрував свою доблесть перед ним на порогах Нілу,... кораблі на небезпечному місці. І мене призначили керівником веслярів...» (ХИДМ, с.66-68). За правління Тутмоса I, коли постала необхідність підкорення близькосхідних князівств, флот втратив статус основи війська, а за словами О. Берлева, «флот навіть перестав називатися царським військом» [5, с.9]. Проте, за правління фараонів Нового царства флот відіграв важливу роль, перш за все логістичну.

В період становлення та розквіту Єгипетської імперії змінилися не лише статус флоту, його військове призначення, а й самі кораблі. В часи Хатшепсут і Тутмоса III в морській торгівлі і транспортуванні використовувалися кораблі типу «кебенет» (*kbn.t*) [3, с.10], у військовій справі в часи Амарни використовували кораблі типу «менеш» [2, с.2], які можна побачити на рельєаах гробниці Меріра в Амарні в т. зв. сцені нагородження Ехнатомом адмірала Меріра. Кораблі пройшли сильну модернізацію, враховуючи досягнення підкорених і союзних народів, і набули двох характерних типів: кенепутського (біблського) і кефтіуського (критського). На думку Р. Девід, перший тим кораблі пов'язаний із напрямом плавання єгиптян, а другий – із типом кораблів (Девід Р., 2008, с.346). Нажаль, поки що у нас немає археологічних зразків кораблів епохи Нового царства [11, с.1-8], лише рельєфи в храмах та гробницях, що суттєво ускладнює процес їх реконструкції (рис. 1).

Кораблебудівні верфі були розкидані по всій території імперії (рис. 2), від Біблу до дельти Нілу. Основним матеріалом для будівництва слугувала деревина з Лівану. В епоху Нового царства деякі кораблі сягали 200 футів довжини, мали палуби та каюти. Кожен корабель був оснащений вітрилом у формі трапеції, а в період Амарни з'являється новий тип вітрил – збірні із стрілою, які зустрічаються на рельєфах часів правління Ехнатона, Рамсеса III в Медінет Абу [4, с.1-8]. Поява останніх була викликана необ-

хідністю плавати у відкритому морі, використовуючи силу вітру, а не течію ріки Ніл. За правління XVIII династії, за словами А. Белова, в кораблів з'являється кіль [10, с.74], а на думку Б. Ландстрьома, киль відігравав важливу роль в кораблебудуванні і, можливо, проходив через весь корпус [24, с.122-127]. Кіль в єгипетське кораблебудування, швидше за все, принесли сирійці, які за правління Тутмоса III та Аменхотепа II постійно працювали на головній королівській верфі *Prw-nfr* в Мемфісі [10, с.75], яка в часи їх правління відігравала також роль головного порту і морської бази. Також, Тутмос III розбудував досить потужну верф в Аварісі [20, с.125]. Військові кораблі стояли у великих портах Фівах, Ахетатоні [2, с.2], Біблі.

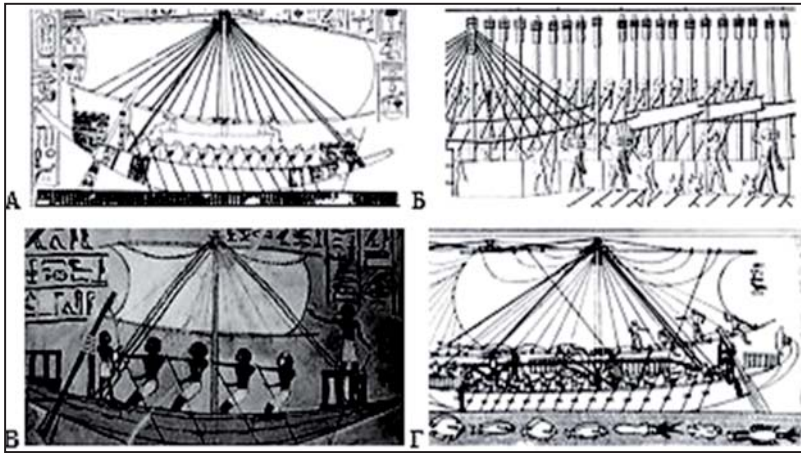

Рис. 1. А – промальовка корабля із гробниці Рехміра [18];
Б – промальовка кораблів на рельєфі із гробниці Хаємхета, правління Аменхотепа III [3];
В – Корабель із гробниці Сеннефера, правління Аменхотепа II [3];
Г – корабель з експедиції в Пунт, фрагмент рельєфу в храмі Хатшиенсут в Дейр-ель-Бахрі [25]

В часи Нового царства в умовах розбудови імперії сформувалася ціла логістична мережа, яка забезпечувала проведення військових кампаній, утримання в покорі підкорені землі та повноцінну роботу єгипетських адміністрацій в Куші [9, с.519], Ханаані, Амурру та Упе.

Під час військових кампаній флот використовувався, в основному, для перекидання воїнів, озброєння та провізії. Тутмос I організує похід в Нубію, про що інформує начальник гребців Яхмос, син Ебани (Urk. IV, 8:13-9:5):

«Його величність поплив в низ по Нілу, тримаючи всі іноземні країни в руках (кулаці (ХИДМ, с.68), в той час, як цей мерзенний нубієць був повішений вниз головою на носі царського судна його величності. І припливли в *ipt-swī* (Іпетсут – Карнакський храм)».

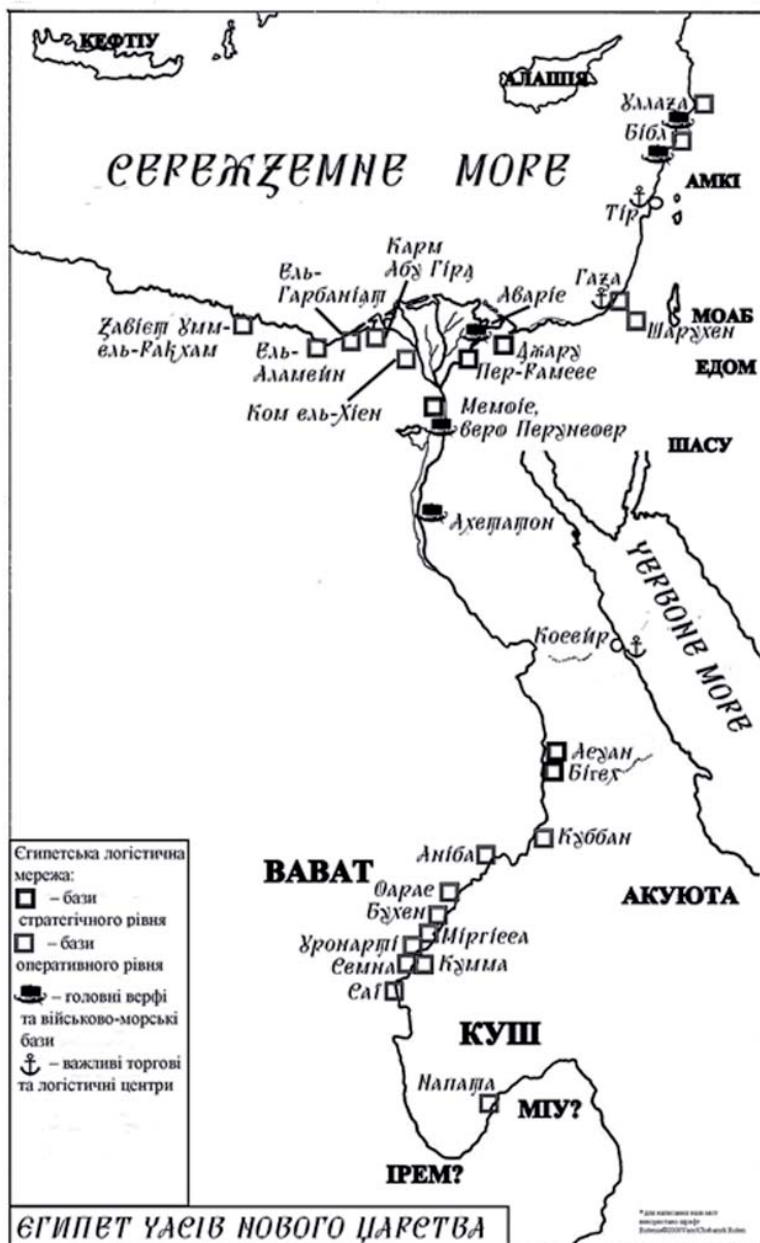

Рис. 2. Мапа єгипетської логістичної мережі часів Нового царства

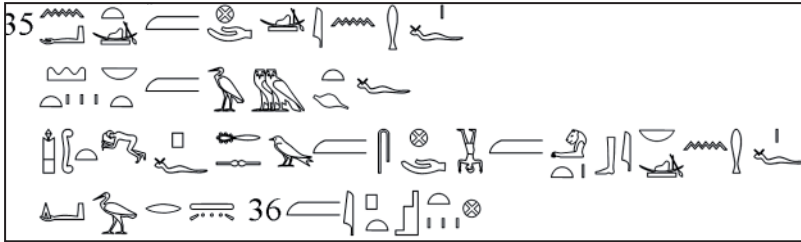

Рис. 3.

Наступники Тутмоса I також використовували флот для перекидання війська: Тутмос III під час 6-го (морського) походу з метою захоплення Кадеша та під час переправи через Євфрат в ході війни проти Мітанні; Аменхотеп II під час переправи через Оронт: «Переправився Його Величність через Оронт по воді... Знищив їх Його Величність стрілами і пішов із радістю на серці» (ХИДВ, с.71-72); військові сцени азійської кампанії Тутанхамона зображує повернення єгипетських воїнів морським шляхом: «царський корабель з 10 веслярів і великою дворівневою каютою, прикрашений бордюром з уреем змією, за борт звисає клітка з полоненим азіатом, яка показує успіх Тутанхамона» [17, с.182], Рамсес II на 4-му році правління після перемоги та укріплення свого впливу в Ханаані, Біблосі, Тірі та Амореї (правитель Амореї Бентешина переметнувся на бік фараона) повертався із військом в Єгипет через фінікійські порти; Рамсес III на 8-му році правління перекидав війська в Ханаан. Проте, найбільш активно кораблі використовувалися для перекидання військ в Нубію під час військових походів та для придушення повстань місцевих племен. Про один із таких походів повідомляє напис в храмі Семни, датований 50-м роком правління Тутмоса III: «... Його Величність наказав вирити цей канал, після того, як він побачив, що він закиданий камінням, (так, щоб) ні одне судно не пропливало тут. Він поплив вниз по течії від нього, його серце задоволене, вбивши його ворогів» [7, с.154].

Під час активних військових кампаній в Нубії, а особливо на Близькому Сході, кораблі доставляли до єгипетських баз в Біблі, Уллазі, Куміді та ін. Доставка вантажів Нілом або морським шляхом була досить швидкою. Зокрема, для перекидання війська або доставки озброєння чи іншого вантажу з Мемфісу в Бібл, за підрахунками Д. Редфорда, єгиптяни витрачали 7 днів [26, с.204]. Після перемог, фінікійські порти вантажили кораблі різною здобиччю, дарами та даниною. Майже в усіх портових містах, які підкорили єгиптяни, існували склади зі зброєю та зерном, які поповнювалися у випадку організації тим чи іншим фараоном військового походу. Найбільш часто згадані склади поповнювалися за правління Тутмоса III, пізніше цей процес пішов на спад.

Для налагодження функціональної логістичної річкової та морської мережі фараони потребували великої кількості кораблів. Наприклад, за підрахунками Р. Габріеля, для перекидання 10 тис. війська з озброєнням і провізією, Тутмосу III потрібно було 17 великих транспортних кораблів, з розрахунку на те, що кожен корабель вмістить по 600 воїнів, не рахуючи коман-

ди, їжі та ємностей з водою. Також, згаданий фараон, перекидав близько 1250 коней та 500 колісниць, які супроводжували 1000 воїнів, 500 конюхів, бл. 400 ковалів та теслів, на що було потрібно приблизно 25 кораблів [20, с.132]. В часи шостого (морського) походу Тутмос III використав приблизно 80 кораблів різних видів, долаючи приблизно 340 миль та роблячи вісім зупинок в близькосхідних портах на шляху до Уллази [20, с.132]. Єгиптяни в добу Нового царства брали участь у морських битвах. Перші річкові сутички відбувалися на світанку XVIII династії (під час вигнання гіксосів), пізніше важливість військового флоту переходить до піхоти. Проте, не дивлячись на це, ми маємо кілька писемних та зображальних підтверджень участі військових кораблів у битвах: перша згадка датується 29-м роком правління Тутмосом III, коли він зібрав флот і поставив на його чолі досвідченого офіцера Небамона та організував п'ятий похід для підкорення частини узбережжя Джакі (Фінікії). Під час цього походу єгиптяни захопили два кораблі; найбільш відомі морські битви відбувалися за правління Рамсеса III з т. зв. «народами моря» на 5-му та 8-му роках правління.

До початку правління Аменхотепа IV Ехнатона логістична мережа на різних театрах військових дій була остаточно сформована. Можемо виділити три ключові напрями: Близький Схід, Нубія і Лівія, найрозвиненішими з яких були два перші. Головними єгипетськими військовими базами-портами на Близькому Сході були Бібл, Сіміра, Улаза, Акко, Яффа, Газа, Тель ель-Ахуль, Дейр ель-Балах та Харуба [25, с.277-279], в Нубії – Аніба, Бухен, Міргісса, Шелфак, Семна, Саї [8, с.117-118].

Висновки. Отже, не дивлячись на падіння ролі військового флоту в епоху Нового царства, його модернізація тривала. За правління Хатшепсут та Тутмоса III з'явилися кораблі, орієнтовані на тривалі морські подорожі. Нові типи кораблів могли вільно транспортувати живу силу та необхідні вантажі.

В результаті походів Тутмоса III оформлюється потужна логістична мережа, в якій не дивлячись на велику перевагу сухопутного транспорту, флот відіграв важливе місце. Оскільки, кораблі мали змогу доставити піхоту та колісничні підрозділи з озброєнням, провізією та фуражем в будь-яку єгипетську базу від Семни і Міргісси в Нубії до Біблу, Улази чи Сіміри в Фінікії за досить короткий час із значно меншою затратою продуктивних сил.

Підкорення Джаху (Фінікії) Тутмосом III на тривалий час перетворило порти регіону на важливі стратегічні і тактичні бази, в яких містилися великі склади зі зброєю та зерном, що давало можливість фараонам Нового царства значно швидше реагувати на місцеві повстання та загрози з боку сусідів – Мітанні та Хатті.

Список використаних джерел і літератури:

1. Авдиев В.И. Военная история Древнего Египта. Т. II. Москва: АН СССР, 1959. 212 с.
2. Белов А.А. История развития парусной оснастки древнеегипетских кораблей в амарнский период (1352-1336 гг. до н. э.). *Египет и сопредельные страны*. 2021. Вып. 2. С. 1-13.

3. Белов А.А. История развития парусной оснастки древнеегипетских кораблей с начала Нового царства (1550 г. до н. э.) до начала амарнского периода (1352 г. до н. э.). *Египет и сопредельные страны*. 2020. Вып. 4. С. 1-20.
4. Белов А.А. Обзор основных конструктивных особенностей древнеегипетских кораблей. *Египет и сопредельные страны*. 2019. Вып. 1. С. 1-27.
5. Берлев О.Д. Египетский военный флот в эпоху Среднего царства. *Палестинский сборник*. 1967. Т. 80. С. 6-20.
6. Дэвид Р. Древний Египет. Вече, 2008. С. 464.
7. Яблонський В.В. Єгипетська імперія часів Тутмоса III. Київ: Майстер книг, 2021. 204 с.
8. Яблонський В.В. Єгипетські фортеці як оплот військової політики Тутмоса III в Нубії. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія історична*. 2018. Вип. XIV. С. 113-120.
9. Яблонський В.В. Система логістики давньоєгипетського війська в період Нового царства. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2017. Вип. 10. С. 514-521.
10. Belov A. Did Ancient Egyptian Ships have Keels? The evidence of Thonis-Heracleion Ship 17. *The International Journal of Nautical Archaeology*. 2015. Vol. 44.1. P. 74-80.
11. Belov A. Loose-footed Sails of the Egyptian New Kingdom Ships. *The International Journal of Nautical Archaeology*. 2019. P. 1-8.
12. Breasted J.H. Ancient Records of Egypt, IV-V. Chicago, 1907.
13. Casson L. Illustrated History of Ships and Boats. New York: Doubleday & Company, Inc., 1964. 280 p.
14. Casson L. Ships and Seafaring in Ancient Times. London, 1964. 172 p.
15. Casson L. Ships and seamanship in Ancient world. Princeton, 1971.
16. Casson L. The Ancient Mariners-Seafarers & Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times. New York: The MacMillan Company, 1959. 329 p.
17. Darnell J., Manassa C. Tutankhamun's armies: battle and conquest during ancient Egypt's late eighteenth dynasty. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2007. 179 p.
18. Davies N. de G. The tomb of Rekh-Mi-Re at Thebes. New York, 1943.
19. Edgerton W.F. Ancient Egyptian Ships and Shipping. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*. Vol. 39. № 2 (Jan., 1923), 1923. P. 109-135.
20. Gabriel R.A. Thutmose III: the military biography of Egypt's greatest warrior king. Dulles: Potomac Books, Inc. 2009.
21. Heagren B.H. The Art of War in Pharaonic Egypt. Auckland, 2010. 529 p.
22. Jones D. Egyptian Bookshelf. Ancient Egyptian Boats. London: British Museum Press, 1995. 97 p.
23. Jones D. Model Boats from the Tomb of Tutankhamun. *Tutankhamun's Tomb Series IX*. Oxford, 1990.
24. Landström B. Ships of the Pharaohs: 4000 Years of Egyptian Shipbuilding. New York: Doubleday & Company Inc., 1970. 159 p.
25. Morris E.F. The Architecture of Imperialism. Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom. Boston: Brill. 2005.
26. Redford D.B. The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. Boston: Brill, 2003. 290 p.
27. Ward C. Ship timbers: description and preliminary analysis. *Harbor of the Pharaohs to the Land of Punt*. Napoli, 2007. P. 135-137.
28. Wernick N.E. The Logistics of the New Kingdom Egyptian Military in the Levant. PhD Thesis. Liverpool: Unuversity of Liverpool, 2014. 390 p.

References:

1. Avdiev, V.I. (1959). The military history of ancient Egypt. Vol. II. Moscow: AS USSR, 212 p. [in Russian].
2. Belov, A.A. (2019). An overview of major constructional features of Ancient Egyptian ships. *Egypt and Neighbouring Countries*. Issue 1. P. 1-29. [in Russian].
3. Belov, A.A. (2021). Evolution of rigging of Ancient Egyptian ships during the Amarna period (1352–1336 BC). *Egypt and Neighbouring Countries*. Issue 2. P. 1-13. [in Russian].
4. Belov, A. (2015). Did Ancient Egyptian Ships have Keels? The evidence of Thonis-Heracleion Ship 17. *The International Journal of Nautical Archaeology*. Vol. 44.1. P. 74-80.
5. Belov, A.A. (2020). Evolution of rigging of Ancient Egyptian ships from the beginning of the New Kingdom (c. 1550 BC) to the beginning of the Amarna Period (1352 BC). *Egypt and Neighbouring Countries*. Issue 4. P. 1-20. [in Russian].
6. Belov, A. (2019). Loose-footed Sails of the Egyptian New Kingdom Ships. *The International Journal of Nautical Archaeology*. P. 1-8.
7. Berlev, O.D. (1967). The Egyptian navy during the Middle Kingdom. *Palestinskiy sbornik*. Vol. 80. P. 6-20. [in Russian].
8. Breasted, J.H. (1907). *Ancient Records of Egypt, IV-V*. Chicago.
9. Devid, R. (2008). *Ancient Egypt*. Moscow: Veche, 464 p. [in Russian].
10. Casson, L. (1964). *Illustrated History of Ships and Boats*. New York: Doubleday & Company, Inc. 280 p.
11. Casson, L. (1994). *Ships and Seafaring in Ancient Times*. London. 172 p.
12. Casson, L. (1971). *Ships and seamanship in Ancient world*. Princeton.
13. Casson, L. (1959). *The Ancient Mariners-Seafarers & Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*. New York: The MacMillan Company. 329 p.
14. Damell J., Manassa C. (2007). Tutankhamun's armies: battle and conquest during ancient Egypt's late eighteenth dynasty. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. 179 p.
15. Davies, N. de G. (1943). *The tomb of Rekh-Mi-Re at Thebes*. New York.
16. Edgerton, W.F. (1923). Ancient Egyptian Ships and Shipping. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 39. № 2 (Jan., 1923). P. 109-135.
17. Gabriel, R.A. (2009). *Thutmose III: the military biography of Egypt's greatest warrior king*. Dulles: Potomac Books, Inc.
18. Heagren, B.H. (2010). *The Art of War in Pharaonic Egypt*. Auckland, 529 p.
19. Jones, D. (1995). *Egyptian Bookshelf. Ancient Egyptian Boats*. London: British Museum Press. 97 p.
20. Jones, D. (1990). *Model Boats from the Tomb of Tutankhamun. Tutankhamun's Tomb Series IX*. Oxford.
21. Landström, B. (1970). *Ships of the Pharaohs: 4000 Years of Egyptian Shipbuilding*. New York: Doubleday & Company Inc. 159 p.
22. Morris, E.F. (2005). *The Architecture of Imperialism. Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom*. Boston: Brill.
23. Redford, D.B. (2003). *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III*. Boston: Brill. 290 p.
24. Ward, C. (2007). Ship timbers: description and preliminary analysis. *Harbor of the Pharaohs to the Land of Punt*. Napoli. P. 135-137.
25. Wernick, N.E. (2014). *The Logistics of the New Kingdom Egyptian Military in the Levant*. PhD Thesis. Liverpool: University of Liverpool. 390 p.

26. Yablonsky V.V. (2018). Egyptian fortresses as a stronghold of Thutmose III's military policy in Nubia. *Ivan Ogienko and modern science and education: historical series*. Issue XIV. P. 113-120. [in Ukrainian].
27. Yablonskyi, V.V. (2021). The Egyptian Empire of Thutmose III. Kyiv: Majster knyg, 204 p. [in Ukrainian].
28. Yablonskyi, V.V. (2017). The logistics system of the ancient Egyptian army in the period of the New Kingdom. *Visnyk of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University. Historical sciences*. Issue 10, p. 514-521[in Ukrainian].

Vadym Yablonskyi

NAVY IN THE LOGISTICS OF ANCIENT EGYPT DURING THE NEW KINGDOM

The article devoted to comprehensive study of the role of the fleet in the development of the logistics network of Ancient Egypt. The research is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity and comprehensiveness, as well as on the use of methods – analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological. It consists in the fact that for the first time in domestic historiography an attempt was made to comprehensively analyze the role and place of the fleet in the development of the logistics of the Egyptian Empire. In the period of the New Kingdom, due to the needs of logistics, old and new types of ships designed for use in the open sea were modernized. New ships could freely transport manpower and necessary cargo. As a result of the conquering campaigns of the pharaohs of the 18th – 19th dynasties, a powerful logistics network was established, in which the fleet played an important role. The ships delivered soldiers with weapons, provisions and forage to any Egyptian base from Semna and Mirgissa in Nubia to Bybles, Ullaza or Simira in Phoenicia in a fairly short time with much less expenditure of productive forces.

Key words: logistics, fleet, ship, army, Thutmose III, Ramesses III.

Отримано: 28.10.2022 р.

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.269-270

Людмила Марчук

ORCID 0000-0002-9022-2103

*доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

КОНЦЕПТ «СЛОВО»: СУЧАСНІ ВИМІРИ

[Рецензія на колективну монографію: Слово. Стратегії. Інновації: колективна монографія / за заг. ред. О. Турко, О. Янкович. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2022. 328 с.]

Освітня галузь сучасного суспільства вирізняється вирішенням низки актуальних питань крізь призму міждисциплінарного підходу, який розширює межі вузькогалузевої підготовки майбутніх фахівців, сприяє різновекторному тлумаченню усталених понять, реалізації компетентнісного підходу.

Поряд із цим визначальним для теперішнього освітнього процесу є удосконалення інструментарію формування фахівця, з-поміж якого вербальні засоби, педагогічні стратегії (технології) та інноваційні підходи є релевантними.

З огляду на сказане, опублікування рецензованої монографії «Слово. Стратегія. Інновація» є на часі, оскільки у ній висвітлено теоретико-практичні питання підготовки майбутніх філологів, педагогів закладу дошкільної освіти, початкової школи в мовно-літературному аспекті.

Засобами комунікативної компетентності є педагогічні стратегії (технології), які мають чіткий алгоритм використання, ціль, вирізняються ефективністю, спрямовані на розвиток критичного мислення, толерантності в ставленні один до одного, командного підходу в розв'язанні завдань, лідерських якостей на засадах взаємоповаги та етичності. Стратегії є наскрізними у формуванні професійного світогляду майбутніх фахівців,

працюють мультидисциплінарно, актуальні у формальній та неформальній освіті. Апробація доцільності та результативності педагогічних стратегій відбувається в щоденному освітньому житті здобувачів освітнього процесу, викладачів, науковців. Стратегії не є сталими категоріями, вони знають постійної трансформації, реалізуються вербальними засобами.

Ключові поняття, що подані у назві монографії, доволі широко та науково-аналітично представлені у трьох розділах: «Мовно-літературний аспект сучасної наукової парадигми», «Домінантні напрями розвитку сучасних методик освітнього процесу», «Інноваційні тенденції генези сучасної освітньої галузі». Зокрема співавтори рецензованої праці аналізують поняття (ліричний суб'єкт, ад'єктив, контрдискурс, лісова дошкільна освіта, усвідомлене читання, ціннісний підхід у навчанні, наступність між дошкільною та початковою освітою, компетентнісний підхід та ін.) у літературознавчій, мовознавчій, методичній, педагогічній парадигмах із проєкцією на сучасні наукові тенденції, гострі виклики сьогодення.

Заслугує на схвалення дотримання у монографії ліцензійних умов провадження освітньої діяльності (постанова Кабінету Міністрів України від 24 березня 2021 р. № 365)) – 1,5 др. арк. на одного автора. Крім цього, широко представлена література до розділів (джерела сучасного періоду розвитку науки, чимало іншомовних покликань).

Рецензована монографія чітко структурована, вирізняється науковою новизною, практичною значущістю, адресована широкому колу читачів – словесникам, учителям, викладачам, студентам-філологам, майбутнім педагогам.

У РОЗДІЛІ 1. ІННОВАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ окреслено питання формування у молодших школярів усвідомленого читання засобами навчальних текстів підручників; запропоновано застосування інтелектуальних карт в початковій школі; запропоновано компетентнісний підхід у професійній підготовці вчителя/викладача-філолога на другому (магістерському) рівні вищої освіти.

РОЗДІЛ 2. ДОМІНАНТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ МЕТОДИК ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ присвячено модернізації мовної та літературної підготовки в НУШ; тенденції функціонування лісових шкіл в Україні.

РОЗДІЛ 3. МОВОЗНАВЧИЙ ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ має своїм опертям як літературознавчі праці, які ґрунтуються на текстах таких класиків, як Іван Франко, Роман Іваничук, так і мовознавчі, присвячені актуальним питанням граматики української мови.

Колективну монографію «Слово. Стратегія. Інновація» за загальною редакцією Ольги Турко та Олександри Янкович рекомендуємо для практичного застосування в освітньому процесі, у підготовці наукових праць.

Отримано: 15.11.2022 р.

Олена Кульбабська

ORCID 0000-0002-1858-9269

доктор філологічних наук, професор
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ВИМІР ТЕКСТУ

[Рецензія на монографію: **Текст у дослідницьких парадигмах: теорія і практика / за заг. ред. проф. О.М. Семеног. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2022. 248 с.]**

У другій половині ХХ ст. змінився вектор наукових студій: межі значеннєвого простору різнорівневих мовних одиниць дослідники почали встановлювати за семантикою тексту, його композицією та архітектонікою, з опорою на триаду *Текст – Контекст – Підтекст*.

«У Тексті, – констатував Р. Барт, – немає мирного співіснування сенсів, значень – Текст перетинає їх, рухається крізь них, відтак він не підкоряється навіть плюралістичному тлумаченню, у ньому відбувається мовно-естетичний вибух, розщеплення всіх сенсів». Отож специфіка текстотворення перебуває в інтерпретаційному полі представників багатьох наукових галузей, напрямів і шкіл, що, без сумніву, спричинено багатомірністю текстового масиву, який нині аналізують з огляду на:

- 1) інформаційний обшир і єдність;
- 2) психологічні маркери, адже текст репрезентує інтенції та креативність автора, результат його мовленнєво-мисленнєвої діяльності;
- 3) прагматичний потенціал засобів текстової комунікації;
- 4) формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні, жанрово-стилістичні особливості тощо.

Науковці сходяться на думці, що на часі *комплексне вивчення текстового макрознака*, уґрунтування основних аспектів дослідження тексту як цілісного твору, динамічної комунікативної одиниці вищого порядку.

У цьому ракурсі треба всіляко вітати вихід у широкий читацький світ колективної монографії українських науковців «Текст у дослідницьких парадигмах: теорія і практика», що в ній «науково відрефлексовані аспекти текстових категорій у дослідницьких парадигмах філології та освітній парадигмі на основі міждисциплінарного підходу» [«Анотація» до видання]. Саме в цьому вбачаємо *унікальність* і *новизну* рецензованої праці, що охоплює три структурні блоки: «Зміст», «Передмову» й основну частину. До того ж за виокремленою проблематикою дібраний емпіричний матеріал і наукові концепції логічно рубриковано в чотири розділи: 1. «Текст: теорія і практика аналізу текстових категорій», 2. «Текст в об'єктиві мовознавчих та літературознавчих досліджень», 3. «Текст у контексті освітньої парадигми» і 4. «Віртуальні лексикографічні лабораторії у професійній комунікації».

У розділі 1, п. 1.1 «Текст – Дискурс – Мовна особистість» (автор – Олена Семеног), констатовано актуальність і перспективність дослідження тексту не

лише в традиційному структурно-граматичному аспекті, а й в антропоцентричній та освітній парадигмах, з опорою на технологічний статус української мови, що вможливило розширення спектра текстових категорій, такими виявами, як «комунікативність», «адресантність», «адресатність», «діалогічність», «експресивність», «емотивність», «аксіологічність», «інформативність», «модальність», «синергічність» тощо. Новий імпульс вивчення тексту зумовило передовсім розвиток таких галузей знань, як лінгвофілософія, дискурсна прагматика, когнітологія, герменевтика, а отже, онтологічні засади, комунікативні принципи, смислові інтенції текстових структур нині витлумачують неоднозначно, а їхня реалізація в мовленні потребує подальшого поглибленого опрацювання. У цьому аспекті, без сумніву, для проф. О.М. Семеног важливо було чітко визначити ключові поняття дослідження з огляду на результати сучасних мовознавчих і лінгводидактичних студій українських і зарубіжних науковців. Отож метамова рецензованої праці охоплює такі поняття, як: «*мовна картина світу*» (виражене засобами певної мови світовідчуття та світорозуміння етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу й себе в цьому світі – услід за І. Голубовською); «*ціннісна картина світу*» (елемент мовної картини світу, що містить сукупність найважливіших для культури смислів, ціннісних домінантів, які утворюють певний тип культури, збережений у мові – за І. Серебрянською); «*мовна особистість*» (індивід, який володіє лінгвокогнітивним та мотиваційно-прагматичним рівнями, що їх визначають лексикон, пізнавальна діяльність, інтелектуальна сфера, інтереси, мотиви особистості – за визначенням О. Семенюка); «*мовна свідомість*» (форма свідомості, яка охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності – П. Селігей); «*текст*» (витвір мовотворчого процесу, об'єктивований як письмовий документ, якому властива завершеність, цілеспрямованість і прагматична настанова – солідаризуючись із О. Селівановою); «*дискурс*» (багатопланове явище, що його можна розглядати в комунікативному аспекті як вербальне спілкування; у структурно-семантичному – як фрагмент тексту, вищий, аніж рівень мовлення; у структурно-стилістичному – як нетекстову організацію розмовного мовлення; у соціально-прагматичному – текст, занурений у ситуацію спілкування).

Аналіз широкої джерельної бази актуалізує потребу міждисциплінарного опису феномена тексту, увиразнює наявність різноманітних, нерідко протилежних, концепцій та підходів до його природи, типів текстів, їхніх основних категорій, семантичних, прагматичних, комунікативних типологій (розділ 1, п. 1.2 «**Текст і проблеми його категоризації**» – співавтори Валентина Статівка, Ван Танцзяй). Дослідники сконцентрували увагу на *тексті в освітньому просторі* (с. 15–16) та його основних функціях передовсім як: 1) центральної дидактичної одиниці в системі навчання філологічних дисциплін; 2) джерела інформації з усіх навчальних дисциплін, що їх опановують майбутні фахівці; 3) засобу виховання та розвитку особистості, поглиблення здатності до інтелектуального аналізу, креативного мислення, критичного ставлення до засвоєного, емпатії та емоційного сприйняття світу; 4) засобу спілкування тощо. Не викликає заперечень думка авторів, що встановлення присутніх характеристик тексту в освітній парадигмі ґрунтується на розумінні лінгвістичних категорій тексту (їх усе частіше витлумачують як *текстово-дискурсивні*), оскільки вони полегшують засво-

ення інформативного обшину й уможливають виформування текстотвірних умінь здобувачів середньої, фахової передвищої та вищої освіти.

Мають рацію науковці, констатуючи: через панування багатьох аспектів і підходів до вивчення та інтерпретації властивостей тексту, а також з огляду на різний ступінь розпрацювання тих чи тих категорій, поки складно уявити єдиний алгоритм їх аналізу [с.22-23]. Утім, є текстові категорії, що об'єднують різновекторні концепції, наприклад, категорія зв'язності (розділ 1, п. 1.3 «**Зв'язність як основна текстова категорія**» – Лариса Кравець). Зв'язність, або когезія, справедливо зауважує авторка, опосередковує розвиток теми, забезпечує інтеграцію його формально-синтаксичних і семантичних складників і виформує цілісність тексту на етапі творення в координатах *тема – рема* і сприймання як результату інтелектуальної та емоційної співпраці адресанта й адресата, спільності їхніх фонових знань. Особливо цікавим, як на нас, є типологія засобів вираження зв'язності: *мовні* (порядок слів, сурядні сполучники, видо-часові форми дієслів, еліipsis, повна або часткова рекуренція, лексичні й семантичні повтори тощо) та *позамовні* (конситуація, асоціація). Уяскраплюють теоретичні твердження прозові й поетичні тексти, що доводять: «Цілісність виявляється в тематичній, граматичній, комунікативній та стилістичній єдності тексту» [с.59].

Олена Кумеда «відкриває» розділ 2 монографії та апробує результати власних досліджень мовотворчості П. Куліша (п. 2.1 «**Ранні східнополіські риси мови першодруків Пантелеймона Куліша**»). Ретельно дібраний і проаналізований фактичний матеріал, висновки заслуговують на увагу, оскільки ґрунтуються на достовірних методологічних принципах: 1) матеріалом наукових студій обрано не відредаговані тексти письменника, а автентичні тексти – надійні джерела «реальної авторської мовотворчості» (П. Гриценко); 2) аналіз мови першодруків спирається не лише на тогочасну літературну практику, а й на власний лінгвістичний досвід письменника, закорінений у локальному діалектному оточенні – східнополіському говорі північного наріччя; 3) з'ясовано мовне довкілля, у якому П. Куліш майже безвизно провів останні 14 років життя. Окреслений дослідницький апарат дав змогу змоделювати набір важливіших рис східнополіського говору на підставі етнографічних текстів і сучасних діалектологічних описів відповідного ареалу, перевірити ступінь наявності / відсутності зазначених діалектних рис у художніх текстах прижиттєвих першодруків творів Пантелеймона Куліша; з'ясувати генезу його мовних рис у контексті східнополіського діалекту; висунути гіпотезу щодо меж узувального й власне авторського серед зареєстрованих у текстах одиниць та стосовно причин вибору ним мовних засобів з-поміж низки альтернативних варіантів, окреслити лінгвальні пріоритети «першого письменника і першого ученого, що зовсім свідомо творив українську літературну мову, а свої погляди передавав і Шевченкові» (І. Огієнко).

Великий внесок у формування й унормування української літературної мови зробив Іван Франко, який надавав провідного значення соборній мові як вираженню єдності східно- й західноукраїнського народів. Вікторія Герман, авторка п. 2.2 «**Науковий текст Івана Франка в аспекті семантико-синтаксичних відношень допустовості**», поставила собі за мету проаналізувати синтаксичні домінанти в ідіолекті Каменяря, акцентуючи на проблемі вербалізації семантико-синтаксичних відношень допустовості в ділянці складно-

підрядних речень (принагідно бажаємо дослідниці продовжити вивчення актуальної проблеми експлікації допустової семантики в простих поширених і ускладнених реченнях, а також складносурядних і безсполучникових, установити в перспективі особливості їх кореферентності). Заслугує поцінування ретельний опис сполучникових засобів підрядного зв'язку, що є маркерами (предикатами предикатів) допустових семантико-синтаксичних відношень у власне-допустових і невластно-допустових (допустово-розділових, допустово-умовних, узагальнено-допустових, допустово-протиставних) складних реченнях розчленованої структури з відтінками зворотної зумовленості. Посутнім вважаємо висновок В. Герман, що «дослідження допустових конструкцій, які функціонують і в наукових, і в науково-популярних текстах письменника, засвідчують їх високу синтаксичну організацію й дають підстави констатувати наявність уже сформованого і викристалізованого в кінці XIX ст. наукового стилю української мови» (с.91).

Наступний підрозділ колективної монографії (автор – Ольга Рудь) присвячений актуальним питанням лінгвопоетики, у межах якої виокремлюється «широке поле можливих об'єктів дослідження – від нового витлумачення відомих дефініцій з опертям на наявні теорії та їхній критичний аналіз до поглиблення інтерпретацій текстів письменників минулих часів і сучасників, «традиціоналістів» і новаторів, всесвітньо відомих митців і «прохідних» авторів, котрі «творять» на злобу дня» (В. Кононенко). Дослідниця чітко окреслила мету й завдання своєї наукової студії: здійснити комплексний аналіз структурно-морфологічних, семантичних і функційних особливостей складних слів (у картотеці понад 320 одиниць-іменників, прикметників, дієслів і прислівників), дібраних методом наскрізного виписування з поетичних текстів Ліни Костенко, а також установити їхню частотність (п. 2.3 «Складні слова в поетичних текстах Ліни Костенко»). Особливо цікавим для нас є опис індивідуально-авторських утворень на зразок: *вишнево-губа Румунія, злязиковий натовп, кришталево-об'єктивна призма, ластогруде створіння, пружинно-спірально негідники, пустоширокий степ, темнолазуровий скарабей* тощо. Без сумніву, особливість складних слів полягає в тому, що в них наявний свій внутрішній синтаксис, специфічний порядок розташування складників, які дають поетесі змогу передати одним словом складну ознаку / властивість, донести до читача всю багатогранність поетичного образу, сповненого експресії та глибини соціального змісту.

Сучасна українська література, за спостереженнями Мирослави Вовк, у процесі образотворення активно «живиться» етнічними символами, міфами, ритуалами, отож на часі «грунтовне осмислення результатів художньо-мистецької діяльності творчої особистості крізь призму сприйняття етнічного культурного досвіду, втіленого у традиційній народній символіці, формах світосприйняття через посередництво автохтонних релігійних уявлень, у ритуальній сфері життєдіяльності суспільства» (п.2.4 «**Фольклоризм літератури в контексті структурно-семіотичної концепції культури**», с.145). Зокрема, такий культурний досвід кристалізується в розвії відповідних фольклорних традицій, що дасть змогу спеціалістам фахово аналізувати специфіку авторського стилю, увиразнювати генезу основи літературного твору, особливості характеротворення образів, визначити креативність мислення письменника, його мовну палітру тощо. На основі семіотичного і структурно-

антропологічного методів, ґрунтового аналізу ідей і поглядів теоретиків означеної в назві підрозділу концепції культури в українському й зарубіжному дискурсі науковиця встановила систему взаємодії міфу, фольклору та художньої літератури: міфологія є джерелом фольклору, його безпосередньою основою; література успадкувала художньо-образні форми і міфу, і фольклору. За цією схемою фольклор є проміжною ланкою між міфом та літературою, оскільки він увібрав у себе традиційні для народу уявлення про світ і трансформував міфологічну образність, мовні засоби для відтворення подій свого часу або загальнолюдських і національних проблем.

Підбиваючи підсумки викладу теоретичного матеріалу в другому розділі, зацентруємо, що його перевагою є поліаспектний підхід до специфіки різножанрових текстів: *художніх прозових* (П. Куліш – роман «Чорна рада», історичний нарис «Хмельницина», автобіографічний нарис «Жизнь Куліша», оповідання «Орися»; *поетичних* (П. Куліш – поема «Маруся Богуславка»; Л. Костенко – поезії з видань «Вибране» та «Триста поезій»); *наукових і науково-популярних* (літературно-критичні праці І. Франка, написані впродовж 1890-1892 (уміщено в 27 томі), а також протягом 1893-1895 (29 том) і 1897-1899 років (31 том). «Словесний вид мистецтва втілює етико-естетичні складники характеру нації, що дають можливість продемонструвати стійкість механізму колективної пам'яті народу» [М. Вовк, с.153].

Третій розділ колективної праці охоплює три структурні частини, об'єднувальним поняттям для яких є *текст в освітній парадигмі*. Зокрема:

- висвітлено особливості вербалізації концепту *освіта* в українському та польському освітніх дискурсах (*освітній дискурс* визначено як «сукупність текстів, що мають спільну тематику освітньої діяльності, відображену в різних функціонально-стильових типах текстів – нормативно-законодавчому, науковому, медійному, художньому, розмовному» – с.158); проаналізовано мовні, педагогічні словники й глосарії, законодавчо-нормативні документи, на основі яких установлено специфіку лексем на означення учасників освітнього процесу та визначено ключові поняття в освітньому дискурсі, як-от: *знання, виховання, учитель, педагог, викладач, учень, майстерність, інновація*; окреслено міждисциплінарні тенденції в освітньому дискурсі за допомогою методів лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, педагогічної аксіології та прийомів – лінгводискурсивного, лінгвоаксіологічного й праксеологічного (п. 3.1 **«Концепт *освіта* в законодавчо-нормативному, освітньому дискурсах»**, автор – Олена Семеног);
- визначено поняття «мовлення», «мовленнєва діяльність», «мовленнєва ситуація», «мотив діяльності», як базові в методиці роботи над текстом і текстотворенням у т. зв. шкільному курсі української мови; зацентровано увагу на засвоєнні школярами мовленнєвих понять і способів дії як підґрунтя в роботі над текстотворенням; запропоновано модель роботи над текстом на поняттєвій основі, що передбачає єдність змістово-композиційного, типологічного, мовно-стилістичного аналізів тексту (п. 3.2 **«Наукові засади роботи над текстом у курсі методики навчання української мови в закладах загальної середньої освіти»**, автор – Олена Попова);
- проаналізовано концептуальні засади комунікативного (текстотвірного в його складі) підходу в лінгводидактичній підготовці майбутніх

учителів до виформування в здобувачів початкової освіти текстотвірних умінь; унаочнено лінгводидактичну систему підготовки студентів педагогічних коледжів до систематичної роботи з текстом (схема на с. 209), а також типологію інтерактивних методів викладання методики української мови (табл. на с.215-216); обґрунтовано можливості кейсів або ситуаційних вправ, що допомагають глибше зрозуміти тему, розвинути уявлення; виявити закономірності, взаємозв'язки, активізувати мислення та дискусію, отримати додаткову інформацію, поглибити знання, розвинути й застосувати аналітичне і стратегічне мислення (п. 3.3 «**Підготовка майбутніх учителів до формування у здобувачів початкової освіти текстотвірних умінь**», автор – Наталія Грона).

У дослідницькому полі четвертого розділу – «**Віртуальні лексикографічні лабораторії у професійній комунікації**» (співавтори Володимир Широков, Максим Надутенко, Маргарита Надутенко) – центральну позицію посідає проєкт «Віртуальні лабораторії у професійній комунікації лінгвістів». Актуальність дослідницької діяльності співробітників Українського мовно-інформаційного фонду НАН України зумовлена необхідністю вироблення єдиної державної програми укладання термінологічних словників (з опорою на теорію лексикографічних систем (Л-систем)) і термінотворчої діяльності вітчизняних науковців узагалі. Зроблено висновок, що в мережецентричному світі природна людська мова визначається з-поміж інших і технологічним чинником. На переконання авторів, технологічний статус української мови здебільшого визначатиме характер розвитку цифрової мережецентричної цивілізації в найближчий період, а паралельно – оприявнюватиме ієрархію та конфігурацію всіх світових мов, демонструватиме спроможність тієї чи тієї національної мови до успішної конкуренції. Дослідники обґрунтовують потребу створення сучасної системи національних лінгвістичних ресурсів та національної інфраструктури як складників інформаційної безпеки держави. Посутнім є висновок, що фундаментом для лексикографічних праць нового покоління мають бути кодифіковані, адаптовані й репрезентативні моделі та масиви лінгвістичних даних.

Переконані, що колективна монографія цінна з огляду на її практико зорієнтованість, що полягає в реалізації міждисциплінарного підходу до аналізу тексту у процесі викладання освітніх компонент, у розробленні науково-методичного забезпечення для виформування у студентів філологічних та нефілологічних спеціальностей культури роботи із публіцистичним, медійним, науковим, художнім текстами на заняттях із культурологічних, медіа- та лінгводидактичних дисциплін. До того ж тематичне розмаїття видання дає авторам підстави рекомендувати її цільовій читацькій аудиторії – магістрантам філологічних факультетів, аспірантам, учителям, науково-педагогічним працівникам.

Теоретична й практична значущість рецензованої праці полягає в її синтетичному характері, поліконцептуальності, у відкритті багатьох феноменів тексту, в описі його онтологічних властивостей.

Отримано: 15.11.2022 р.

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.277-278

Олеся Трофимюк

ORCID 0000-0001-9572-1836

асистент

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

IV ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТРАДИЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА У СВІТЛІ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ»

25 жовтня 2023 року до 104-ї річниці від дня заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка відбулася IV Всеукраїнська наукова конференція «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки». Конференцію зніціювала й організувала кафедра історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та науково-дослідний центр огієнкознавства. Ідейним організатором всеукраїнського огієнківського наукового форуму вже традиційно був Олег Рарицький, професор кафедри історії української літератури та компаративістики, доктор філологічних наук, професор, керівник науково-дослідного центру огієнкознавства.

Із вітальним словом до учасників конференції звернулася Світлана Миронова, проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор педагогічних наук, професор. У своїй доповіді вона зацентрувала увагу на ключових етапах становлення і розвитку Огієнкового університету, його славетній історії, визначила важливість ідей Івана Огієнка у сьогоднішньому державницькому і культурному поступі.

У межах конференції презентована відкрита лекція із циклу щорічних лекцій пам'яті Івана Огієнка «Леонід Білецький: чин науковця, організатора освіти, громадянина, патріота (до 140-річчя від дня народження)». Лекцію виголосила Ніна Бернадська, доктор філологічних наук, професор, профе-

сор кафедри історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Леонід Тимофійович Білецький – учений-літературознавець, педагог, громадський і політичний діяч, приват-доцент, декан і проректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920), представник молодішої генерації українських науковців, який активно забезпечував національно-культурне відродження українства у 1917-1920 рр.

На пленарному засіданні у форматі обговорення тематики відкритої лекції професора Ніни Бернадської з доповідями виступили науковці Кам'янець-Подільського національного університету імені Іван Огієнка, зокрема: директор навчально-наукового інституту української філології та журналістики, доктор філологічних наук, доцент Борис Коваленко, доктор історичних наук, професор Олександр Завальнюк, доктор філологічних наук, професор Людмила Марчук, доктор філологічних наук, професор Олег Рарицький.

До наукової дискусії в онлайн-обговоренні долучилися доктор філологічних наук, професор Ігор Набитович (Університет імені Марії Кюрі-Скłodовської, м. Люблін, Польща), кандидат філологічних наук, професор Галина Райбедюк (Ізмаїльський державний гуманітарний університет), доктор філологічних наук, професор Тетяна Космеда (Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця), доктор філологічних наук, професор Жанна Янковська (Національний університет «Острозька академія»), доктор філологічних наук, доцент Світлана Ленська (Полтавський національний педагогічний університет В.Г. Короленка), кандидат філологічних наук, доцент Інна Онікієнко (Криворізький державний педагогічний університет).

У форматі онлайн-конференції розгорнулось жваве спілкування між науковцями з різних куточків країни й близького зарубіжжя, яких консолидував Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Літературознавці й історики акцентували увагу на значущості постатей Івана Огієнка і Леоніда Білецького у розвитку державотворення, вітчизняної культури, освіти і науки в буремні роки УНР. Професор Галина Райбедюк на власній фейсбук-сторінці залишила промовистий відгук про неординарну наукову подію: «Сердечне спасибі модераторам цього унікального наукового форуму, перейнятого бентежним духом Огієнкового засягу, особисто пану Олегові Рарицькому, а також усім причетним до пошанування Слова і Чину пасіонарія нашого народу, зарядженого одержимою ідеєю повнокровного буття української нації. Тримаймо й надалі міцний науковий стрій. Україна неодмінно перемаже! Послідовно й дієво виконуймо святий духовний заповіт Івана Огієнка: «СЛУЖИМО УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДОВІ НАЙПЕРШЕ!» [1].

Список використаних джерел і літератури:

1. Райбедюк Г. Треба виставити вартових і жити так, наче облоги немає. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100009725085718>. Дата звернення: 29.10.2022.

Отримано: 28.10.2022 р.

НАШІ АВТОРИ

Ананьїн Олег (*м. Київ*), кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку (Офіс реформ) Державної прикордонної служби України

Беркешук Інна (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Бернадська Ніна (*м. Київ*), доктор філологічних наук, професор, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Білоусова Тетяна (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Боряк Тетяна (*Київ, Литва*), кандидат історичних наук, доцент, докторантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, дослідниця історичного факультету Вільнюського університету Вільнюс, Литовська Республіка.

Волковинський Олександр (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор філологічних наук, професор, професор кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Гнатенко Сергій (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Гудима Наталія (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дворніцька Наталія (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Журенко Яна (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірантка кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Каплична Людмила (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірантка Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кеба Олександр (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор філологічних наук, професор, професор кафедри германських мов і зарубіжної літератури Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Коваленко Борис (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Коваленко Наталія (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Ковальчук Ольга (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кульбабська Олена (м. Чернівці), доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Марчук Людмила (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Марчук Олександр (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мельничин Ольга (м. Кам'янець-Подільський), здобувачка вищої освіти навчально-наукового інституту української філології та журналістики

Мслексцева Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Набитович Ігор (м. Люблін, Республіка Польща), доктор філологічних наук, професор, професор Університету імені Марії Кюрі-Скłodовської

Никитюк Світлана (м. Кам'янець-Подільський), викладач кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Підгірна Лора (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Піддубний Ігор (м. Чернівці), доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Прокопів Леся (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Райбедюк Галина (м. Ізмаїл), кандидат філологічних наук, професор, докторантка кафедри української літератури Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Райцький Олег (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Расевич Любов (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Трофимюк Олеся (*м. Кам'янець-Подільський*), асистент кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Турко Ольга (*м. Тернопіль*), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних дисциплін початкової освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Шевчук Зореслава (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Щегельський Валерій (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Яблонський Вадим (*с. Поляхова*) магістр архівознавства, вчитель історії Поляхівського ліцею Теофіпольської селищної ради

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.....	5
--------------------	---

1. МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА НАУКА

Беркешук Інна. Вербалізація контекстуальної експресивності у мовній картині світу Марії Ткачівської.....	7
Білоусова Тетяна. Традиції українського словництва Івана Огієнка у «граматично-стилістичному словнику шевченкової мови».....	18
Дворніцька Наталія. Проблема семантичної трансформації філософських концептів в світлі мовно-історичних ідей І. Огієнка	29
Журенко Яна. Гендерна термінологія в проєкції на праці Івана Огієнка.....	38
Марчук Людмила, Рарицький Олег. Мовна особистість Івана Світличного крізь призму епістолярію: психолінгвістичні аспекти.....	44
Прокопів Леся. Когнітивна метафора ЖИТТЯ/СМЕРТЬ крізь призму мовної картини світу Василя Шкляра.....	56
Турко Ольга. Мовознавчі погляди Івана Огієнка на поняття «ПОРЯДОК СЛІВ» крізь призму формально-граматичної та комунікативної парадигм.....	66
Шевчук Зореслава. Маркери етнокультурної свідомості українців (на прикладі історичної епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність»).....	74

2. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЙ ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ПИСЬМЕННИКА, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ, ПУБЛІЦИСТА

Бернадська Ніна. Леонід Білецький і Кам'янець-Подільський державний український університет. До 140-річчя з дня народження науковця й організатора освіти.....	80
Волковинський Олександр, Гнатенко Сергій. Виникнення і формування поняття «архітектоніка» в загальнокультурному і науковому аспектах.....	89
Каплична Людмила. Категорія трагічного як форма авторського індивідуального стилю у мемуарній повісті О. Гай-Головка «Поединок з дияволом».....	100
Кеба Олександр. Особливості художнього втілення архетипології першостихій у новелі Юрія Клена «Акація».....	113
Набитович Ігор. Професор Іван Огієнко та митрополит Андрей Шептицький: означення ідей антропології культури та завдань національного мистецтва.....	123
Райбедюк Галина. Дискурс націєтворення у публіцистиці Ірини Калинець: перманентність традиції.....	132

3. ПЕДАГОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ

Гудима Наталія, Мелскєсцева Наталія, Ковальчук Ольга. Формування національно-мовної особистості молодшого школяра нової української школи у світлі ідей Івана Огієнка	146
Расевич Любов. Вивчення української літератури в культурологічному ключі: вітаїзм нації, відображений у мистецтві (на основі неможовознавчих праць Івана Огієнка)	155

4. РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

Коваленко Наталія, Коваленко Борис. Образна основа фразем із компонентом <i>СНІГ</i> у діалектному мовленні	164
Никитюк Світлана. Творчість Григорія Костюка як унікальний зріз української культури.....	174
Щегельський Валерій, Мельничин Ольга. Антропонімія населених пунктів подільського Подністров'я: лінгвокультурний аспект.....	180

5. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Ананьїн Олег. Безпека державного кордону України в умовах ведення «гібридної війни»: історичний досвід	192
Боряк Тетяна. Електронні ресурси з тематики Голодомору: класифікація та специфіка функціонування.....	202
Марчук Олександр. Українська преса про діяльність міністерства ісповідань УНР під проводом Івана Огієнка (вересень 1919 – липень 1920 рр.).....	215
Підгірна Лариса. Далекосхідні амбіції Державного центру УНР в екзилі у контексті діяльності «Стамбульської платформи» (30-ті рр. ХХ ст.)	231
Піддубний Ігор. Ідеологічні засади та початкова діяльність представників Гардистського руху в Румунії	242
Яблонський Вадим. Флот у логістиці давнього Єгипту часів Нового царства.....	260

6. РЕЦЕНЗІЇ

Марчук Людмила. Концепт «СЛОВО»: сучасні виміри	269
Кульбабська Олена. Парадигмальний вимір тексту.....	271

7. ПОДІЇ

Трофимюк Олеся. IV Всеукраїнська наукова конференція «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки».....	277
НАШІ АВТОРИ	279

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний центр огієнкознавства

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична та філологічна

Випуск XIX

Статті подані в авторській редакції. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей. Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється тільки за згодою авторів.

Технічний редактор: **Зореслава Шевчук**, кандидат філологічних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Підписано до друку 29.12.2022 р. Гарнітура «Таймс».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 16,6. Обл.-вид. арк. 21,4.
Тираж 60. Зам. № 1011.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.